

અપારંખિત જ્ઞાન

વર્ષ ૨, અંક ૬]

ત્રી . સો પા ન

[જુલાઈ ૧૯૪૯

મનની ભગૃતિ

ગુસ્તે ચાલતો માણસ આંખ ઉપાડી રાખીને ચાલે છે છતાં એ કેટલીકવાર ગમે ત્યાં અચાનક પડતો માણસ પડે છે કાનમાં પૂમડાં ન મૂક્યાં હોય છતાં આપણે કેટલાક અવાજો સંભળી શકતા નથી નાક 'તો શુદ્ધ જ રહે છે છતાં દરેક વખતે આપણને સુગંધ-દુર્ગંધનું માન રહેતું નથી સ્પર્શ-દ્રિયનું પણ એવું જ છે, આપણે દરેક સ્પર્શનો સાચો અનુભવ પારખી શકતા નથી જમીનને છીએ અને સ્વાદ પણ કરીએ છીએ ત્યાં દમેશ બોળનના સ્વાદ પારખવાની ભગૃતિ આપણમાં હોતી નથી

આમ શાથી બનતું હશે તે સમજવાનું કઠિન નથી ઇદ્રિયોને ભગૃત રાખનાર બળ મન છે, અને જ્યારે એ સુતેલું હોય છે ત્યારે ઇદ્રિયો ભગૃત રહી શકતી નથી અને મન જ્યારે ભગૃત હોય છે ત્યારે ઇદ્રિયો સાવ જડ ન થઈ ગઈ હોય તો સૂક્ષ્મ ગંધ સ્વાદ, નાદ, દ્રવ્ય, સ્પર્શ પારખી લે છે

એમાં તો શકા જ નથી કે જેનું મન ભગૃત રહેતું નથી તેની ઇદ્રિયો ભગૃતિ અનુભવી શકતી નથી એ માનવી સાસો-જ્ઞાસ લેતો હોવા છતાં લગભગ જડ પદાર્થની પેઠે જ જીવતો હોય છે આવા માણસ જે કાંઈ કરે છે તેવે પ્રમાણે કરે છે પરંતુ એમ જ કરે છે પરિણામે આવા માનવીનો વિકાસ પશુની પેઠે રૂંધાઈ બંધ છે નવું કંઈ એને સૂઝતું નથી અને નવું શોધવા મારે એ કદી મળતો નથી

મન લેશમાત્ર ભગૃત ન હોય એવી રિપ્તિ તો કદી શકાતી નથી, કારણકે તો તો જીવી શકાય જ નહિ પરંતુ ભગૃતિનું પ્રમાણ નહિ જેવું હોય અને તેમાં ઉર્મીરા મતો જ, ન હોય એવું હોઈ શકે છે સમાજના કરોડો માણસો આ રીતે જ, એવું પ્રમાણે જ, જીવતા માણસ પડે છે બીજી બાજુ જેઓ ટેક પ્રમાણે નહિ પરંતુ પોતાના વિચાર કે માન્યતાને અનુસરીને જીવતા માણસ પડે છે તેઓ પ્રગતિ કયાં વિના રહેતા નથી પ્રગતિનું પ્રમાણ મનની ભગૃતિ જેવું જ લગભગ રહે છે

મનની ભગૃતિ વિચારમાંથી પેદા થાય છે વિચાર એ જ મનના અસ્તિત્વની નિશાની છે વિચાર અને તરંગ, વિચાર અને કલ્પના, વિચાર અને આકાંક્ષા-આ બધું પરસ્પરે સંબંધ-ધરાવે છે, પરંતુ તે એક નથી વિચાર કરવાની, વિચારીને જ કંઈ પણ કરવાની એ ટેક પડે તો મનની ભગૃતિ વધતી બંધ.

સન્ત જેનીવીવ

શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

હવેતિ સાધી શકે છે તે આ કથામાં લેખકે સાદી અને સરળ રીતે જણાવ્યું છે.

વિક્રમ સંવત ૪૮૫ માં પારિસ આગળ આવેલા નાંતેરનામે ગામડામાં જેનીવીવ નામે એક નાનકડી ગોવાલણુ રહેતી હતી, જેનીવીવ સાત વર્ષની જ હતી, તે પણ નિત્ય ભીંઈને ઘેટાં ચારવા જાય ને સાંજે ઘેર આવે.

બિશપ જર્મેનસ નામે એક મોટો તથા ભલો ધર્માચાર્ય એક દિવસ આ ગામમાં આવી ચલ્યો, ત્યાં રાતવાસો કર્યો, દેવળમાં કથા કરી, અને ગ્રામવાસી પોતાનાં છોકરાંને એની પાસે લઈ આવ્યા, તેને માથે હાથ મૂક્યો.

આ છોકરાંમાં જેનીવીવ પણ હતી. જર્મેનસે એને બોધ, ને પૂછ્યું, 'આ છોકરી કાણુ છે?'

ગામનો પાદરી કહે, 'એ વૃદ્ધ ને નિર્ધન ગ્રામવાસીની એ છોકરી છે.'

જર્મેનસ બોલ્યો, 'એનાં માળાપ અહીં છે? હોય તો બોલાવો.'

માળાપ આવ્યાં એટલે જર્મેનસ કહે, 'આ છોકરીની રક્ષા કરજો, કારણુ એને હાથે મોટાં કામ બનવાનાં છે. કહે, ગળી, ભગવાનની તથા દેશની સેવા કરવાનું તને મન નથી?'

જેનીવીવ બોલી, 'મને ખહુ મન છે.'

જેનીવીવ પંદર વર્ષની થઈ, એટલે એણે સંન્યાસની દીક્ષા લીધી, પણ પોતાના ગામમાં જ રહી. ગ્રામવાસીને કાંઈ દુઃખ

હિંદુધર્મના ને મુસ્લિમધર્મના ન્યોતિધર્મના કે ધર્મસંરક્ષકો હુમેશા જેમ ઉચ્ચ, ઉમદા ને ઉજળિયાત વર્ગમાંથી જ નથી આવ્યા તેમ ખ્રિસ્તી ધર્મના નાનાનાના ધર્મદીપકોનું પણ બન્યું છે. અત્યંત સામાન્ય લાગતી એવી ગામડાગામની અભણ એવી એક નારી-ગોવાલણુ પણ દેહ સુંકદપ. નિશ્ચયબળી ને કંતવ્યભાવથી પોતાના રાષ્ટ્રની કેવી

હોય તો તે જેનીવીવ આગળ આવે; જેનીવીવ એને આશ્વાસન આપે, એના વતી ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરે ને એને સહાયતા કરે; માંદાં માણસની સેવા કરે. માંદાંમાંથી લોકો એટલાં બધાં સાબં થાય કે ગ્રામવાસી-ઓને મન તો જેનીવીવ જાણે ચમત્કાર કરે છે.

માળાપ મરી ગયા પછી જેનીવીવ પારિસ આવી, ત્યાં તો વાત આવી કે આતિલા નામે હજુનો રાજા પારિસ ઉપર ચડાઈકરીને આવે છે. પારિસવાસીને તો ફાળ પડી, પણ જેનીવીવે ગદ્દીએ ગદ્દીએ ફરીને લોકોને ધીરજ આપી. સ્ત્રીઓને એણે કહ્યું,

'બહેનો, આપણે જાગરણુ કરીને પ્રાર્થના તથા ઉપવાસ કરીએ, અને પુરુષો લડવાની તૈયારી કરે. ભગવાન ઉપર આસ્થા રાખો ને પ્રાર્થના કરો.'

આમ સ્ત્રીઓ દેવળમાં ભજન કરે છે ત્યાં જેનીવીવે પુરુષોને શસ્ત્રસજ્જ થઈને પોતા-પોતાને સ્થાને ગોઠવાઈ જવા કહ્યું.

પણ ત્યાં તો સમાચાર આવ્યા કે આતિલાએ પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો છે. પારિસ આવવાને બદલે ઓલિંપિઅન્સ જાય છે. પારિસવાસીએ બધું કે આ જેનીવીવનું પ્રાર્થનાના પ્રતાપ છે.

ઉપલા બનાવ પછી થોડેક વર્ષે સિલ્ડેરિક નામે રાજાએ પારિસ શહેરને દસ વર્ષ સુધી ઘેરા લીધો.

હોયે દો બૂજે મરવા મહ્યા, ને જેનીવીવ. આગળ મર તથા બન માચ્યાં, પણ એનાથી શ બને ? જેની આગળ મામનો દાદા હતો એમાથી તે મેજ દૂબળામાં દૂબળાને દાણા આપતી બીજને સારુ એ આંસુ સારે, દિવાસનાં બે વેલુ કહે, પ્રાથના કરે પણ ખાવાનું ક્યાંથી આપે ?

મેજ જેનીવીવ નગરના ગાં ઉપર ચડે ને નદીપાર દષ્ટિ કરે, પણ ત્યાં તો શત્રુનો પડાવ હતો ને ક્યાંયથી મદદ આવતી નહોતી દબરો માણસ બૂજે મરી ગયાં જેની તડ સાબળી બચ એમ નહોતી

જેનીવીવને થયું કે પોતે કાંઈક કરવું જ જોઈએ, એટલે એ નદી કાર ગર્ભ ને ત્યાં નાવ ચલાવનારા નાવિક હતા એને કહ્યું 'મારા ભેળા આવો તો આપણે નાવમાં એસીને સીન નદીને કાંઈ ગામડાં છે ત્યાં જઈને દાણા લઈ આવીએ.'

'એ ન બની શકે, હોડીવાળા કહ્યું 'નદીકાંઈ રાખની સેના પડી છે એ આપણને મારી જ નાખે'

'પણ તમારાં છોકરાં રહે છે તે તમે સાબળતા નથી ? તમે ન આવો તો હું એકલી જઈ છું'

એમ કરીને એ તો ઘાટનાં પગથિયાં ઊતરી ગર્ભ ને એક હોડી ઉપર ચડી.

હોડીવાળા બડબડ કરતાં જોઈ રહ્યા, ને પ્રોત્સાહ 'આમ કરવાથી શું વળવાનું હતું ? જંગલીની તલવારથી નદીમાં મરવા કરતાં જહીં બૂજે મરવામાં શું ખોટું છે ?' બળી ઉપરવાસ શત્રુએ નદીને આરપાર મોટું જડ આડુ મૂક્યું છે'

જેનીવીવે તો નાવને બાંધેલું રાંધણું હોડી

'ભેળા આવવા જેટલી તમારામાં દિશ્મત ન રોય તો હું એકલી જઈ છું' જેનીવીવ બોલી, અને હોડીને ટાંસેલો માર્યો

એક નાવિક આ જોઈને કહે 'આપણા શહેરની માતા એટલી મરવા બચ તો તો આપણે કાચલીમાં પાણી લઈને બૂડી મરવા જેવું થાય'

ખીંજે કહે, 'એવા મરવું તો છે જ ચીંટો આપણે જેનીવીવ ભેળા'

આમ આ બે જણ એના ભેળા ગયા, એની સચના પ્રમાણે નાવ ચલાવી, અને એની આજ્ઞા પ્રમાણે સૌએ ધ્યાન પ્રજા ઉપર શ્રદ્ધા રાખી

જેનીવીવ ગયા પછી એક દિવસ, બે દિવસ, ત્રણ દિવસ વીત્યા, તે પછી કોઈ ઉપર ગોઠવેલા પુરુષો વધામણી દેવા નીચે ઊતર્યા 'જેનીવીવ માની જેવી દેખાતી નાવ ચાલી આવે છે ને એના ઉપર અનાજનો ભારે ભાજો છે, એટલે દળવે દળવે પાણી કાપે છે'

હોડો તો ગડગડા દોડતા કહે ગયા ધીરે ધીરે નાવ આવી જેનીવીવ હેમજેમ આવી ને ખાન્ય લઈ આવી

પણ આમ કેટલી વાર ટકી શકાય ? દસ વર્ષ પારિસ શહેર ચિત્કોરિકને શરણે ગયું જેનીવીવ એની આગળ ગર્ભ ને નગરવાસી ઉપર દયા કરવાની માગણી કરી સન્તના વચનનો રાજ ઉપર પ્રભાવ પડ્યો, ને ખીંજે દેકાણે જેણે ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો તેણે જેનીવીવને ખાતર પારિસ શહેર ઉપર રહેમ રાખી

આમ એક અઅપદ્યા ગામડાની નાનકડી ગોવાળણ જેનીવીવ આજ પણ પારિસની નગરદેવતા ગણાય છે *

* 'ધી સમ પેટ્રિઅર રીડમ'ની બીજી શાપડી (એ યુ પી) ઉપરથી

ભગવાનને વસાવો

શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા

મોઢીએ અનુવાદ કરી 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો સમક્ષ મૂક્યું છે. આપણે એનો પૂરો લાભ લે

પ્રજ્ઞ આપુજી વિષે કંઈકે બોલવું કે લખવું મારે માટે મુશ્કેલ વાત છે. હું લખી શકતો નથી, હું મારા ભાવોને શબ્દો દ્વારા ચોખ્ખી રીતે વર્ણવી શકતો નથી; તોપણ તમારી સાથે કેટલીક વાતો કરવાનો આ પ્રસંગ મને આપવામાં આવ્યો છે. એટલે હું તેમ કરવાનું ટોળી શક્યો નથી. મેં વિચાર્યું કે કંઈક પ્રયત્ન કરું; કારણકે હૃદયમાં વાતો તો ઘણી ભરી છે અને ઇચ્છા પણ છે કે કેટલીક તમારી પાસે મૂકું અને મારું હૃદય પણ હલકું કરું.

જે લાઈબ્રેરીનોએ પૂ. બાપુજીને પોતાના જીવનના આધાર માન્યા હતા, જે બાપુના વિચોગથી હજી મુઠી એટલા બધાં દુઃખી રહે છે કે તેમનું સ્મરણ થતાં તેમની આંખોમાંથી આંસુ વહે છે અને જેમને બાપુ વગર પોતાનું જીવન નીરસ અને અનાથ જેવું લાગે છે, તેમને ઉદ્દેશીને સૌથી પહેલાં એ શબ્દ કહેવા ઇચ્છું છું. હું એવાં લાઈબ્રેરીનોને બાપુનું જીવન કે જેઓ આજે એટલું દુઃખ અનુભવતાં હશે, બાણે આજે જ તે બખર સાંભળી હોય, જેણે ગયે વર્ષે સાંજે સાડાપાંચ વાગે આખી દુનિયાને શોકના સમુદ્રમાં નાંખી હતી. તે દિવસનું સાંજનું 'આખું ચિત્ર અને લાવ આજે તેમનાં હૃદય પર સવાર થઈ બય છે. તેમને દિલાસાની જરૂર લાગે છે, પરંતુ તેઓ ક્યાંએ આશ્વાસન પામતા નથી. ભગવાને મારું હૃદય એટલું

પૂ. કિશોરલાલભાઈનું આ પ્રવચન જગતના રોગોનું સાચું નિદાન કરે છે ને આ દાથી જડીબુટ્ટી પણ સૂચવે છે. પૂ. બાપુ વચ્ચે સદેહે નથી ત્યારે આપણા માર્ગમાં પ. સિદ્ધાંતોનો દીપક ધરનારા થોડાં છે, તેમાં કિશોરલાલભાઈનું સ્થાન મહત્વનું છે. એનું પ્રવચન એમની સંમતિથી શ્રી. રમેશી

કામળ નથી બનાવ્યું કે હું એમની આંસુ વહેવડાવી મારી સહાનુભૂતિ ધ અથવા તો એટલું પ્રસન્ન નથી, કે મહોબત અને ગરમીથી તેમને આ અને હિંમત આપી શકું; તોપણ દુઃખથી મને દુઃખ તો થાય છે અને રીતો રહું છું કે હું શું કરું કે જેથી તેમને કંઈક આશા અને શ્રદ્ધા આપી કારણકે હું માતું છું કે જેઓ પે બાપુજીના ઘણા નિકટના સાથી માને જેમને બાપુજીએ વિશેષ રીતે પોતાની રાખ્યા હતા, જેમને માટે તેમણે વ. મહેનત લીધી હતી, વધારે પ્રેમ વરસા હતા અને આધાર આપ્યો હતો, તે માટે એ સારું નથી કે તેઓ ફક્ત તે આધાર અને સહવાસને યાદ કરી વહેવરાવતાં રહે અને નિરાશા પ્રકટ કરે. પરંતુ બીજાઓ કરતાં તેમની વિ ફરજ છે કે તેઓ બાપુનાં કામોને આ ધપાવે અને જે કામ કરતાં કરતાં તે પોતાની બિંદગી આપી દીધી. તે યોગ્ય રીતે પૂરું કરે અને તેને માટે પે જીવન સંપર્પણ કરે.

મેં તમારામાંથી કેટલાક પાસે સાં છે. અથવા મને કાગળો મળ્યા છે કે બાપુ ગયા, હવે અમારું કાણુ? બાપુ તો આ કરત, તે કરત, અને તેમની આ રીતે જઈ શકતા હતા, એ રીતે.

શકતા હતા હવે અમે નિરાધાર થઈ ગયા છીએ મારાં વઢાલાં ભાઈબહેનો ! તમને વિનંતિ કરું છું કે આવી નિરાધારતાની ભાવનાને બિલકુલ છોડી દો એ કોઈને પણ શોભા આપનારી વસ્તુ નથી અને બાપુની તાલીમ પામેલાં તેમનાં બાળકો માટે જરા યે યોગ્ય નથી ઘણી નસીબાથી હું તમને એક સવાલ પૂછું છું બાપુ આપણા જીવન માટે બેશક આધાર હતા પરંતુ શું તમને ખબર નથી કે ખુદ બાપુના જીવન માટે પણ એક આધાર હતો ? એ બાપુને ગરતો બતાવતો હતો, તેમના હૃદયને પણ મજબૂત કરતો અને તેમાં આશા અને વિશ્વાસ પૂરતો હતો. બાપુ આપણાથી દૂર થઈ ગયા છે એ સાચું છે પણ તમે વિચાર કરો કે જે બાપુના જીવનનો આશરો હતો તે મોબદ છે એ આપણે આશ્રય લેવા ઇચ્છીએ તો તે પોતાનો આશ્રય આપવા હમેશાં તૈયાર છે બાપુને આપણે પાસે રાખવા ઇચ્છીએ તો પણ હમેશાં પાસે નથી રાખી શકતા પરંતુ જે તેમનો પણ આધાર હતો તેને આપણે બેદરકારીથી દૂર કરવા ઇચ્છીએ તો જ તે દૂર થાય છે, નહિ તો સદા તે આપણી પાસે જ છે પાસે રહીને તે આપણને હિંમત આપવા ઇચ્છે છે, મજબૂત કરવા ઇચ્છે છે, આશાવત્ત કરવા ઇચ્છે છે અને સુખી કરવા ચાહે છે

મહમદ સાહેબની એક વાત છે કે એક વખત તેઓ એક સાથી સાથે જતા હતા અને દુશ્મનો તેમની પાછળ પડેલા હતા આથીએ મહમદ સાહેબને કહ્યું કે 'આપણે તો કેવળ બે છીએ, દુશ્મન વધારે છે હજારો મહમદે કહ્યું, કે ના ભાઈ, આપણી સાથે એક બીજા પણ સાથી છે, જેની શક્તિ આ બધા દુશ્મનો થી વધારે છે

એ જ પ્રમાણે હું કહું છું કે જે બાપુનો પલ્લુ આશરો હતો, તે આપણે ઇચ્છીએ તો

આપણો પલ્લુ આધાર થઈ શકે છે અને આપણને મદદ અને બળ આપી શકે છે આપણે એની મદદને વધારે સ્ખમળવી બેઠીએ અને તેના બળ પર રહેવું બેઠીએ અને આ વાત હું મારા ભાઈઓ અને બહેનોને કહેવા ઇચ્છું છું, ભલે તેઓ હિંદુસ્તાનમાં રહેનારા હોય, કે પાકિસ્તાનમાં કે દૂરના દેશોમાં

એ પછીવાર એવું કહેતા સાંભળ્યું છે અને વાંચ્યું છે કે આપણને આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ પણ એ આઝાદીએ આપણને સુખમાં નહિ પરંતુ મુસીબતોમાં નાખ્યા છે શું કારણ છે કે આઝાદી જેવી સારી વસ્તુ દેશને મુસીબતોમાં નાખે ? એનો હું વિચાર કરું છું અગ્રેઓના જવાથી આપણને કમભરે સમજાઈ કોઈ દુશ્મને આપણા પર હુમલો કર્યો છે એવું તો થયું નથી એટલું જ નહિ પણ ટેલોક વર્ષો પહેલાં અગ્રેજી રાજમાં જે આપણો દેશ કરજદાર સમજાતો હતો તે કરજદાર મટી ઊઠ્યો લેલુદાર થયો છે ઘણાં નાનાંનાનાં રાજ્યો હોવાથી દેશ કમભરે થવાનો ડર હતો તે પણ બધાં એક એક સાથે મળીને મોટામોટા પ્રાંતો થયા છે તો પછી આપણે જે મુસીબતોમાં પડ્યા છીએ એનાં મૂળમાં કઈ ખરાબી છે ?

વિચાર કરો દુનિયામાં આટલી વિદ્યાઓ વધી, વિજ્ઞાન વધ્યું અને એવાં સુખસગવડનાં સાધનો બન્યાં અને વધ્યાં, જેવાં જૂના કાળમાં મોટામોટા બાદશાહો પાસે પણ ન હતાં, જતાં કેવળ આપણો જ દેશ નહિ પણ લગભગ આખી દુનિયા બુખમરો, મુસીબત અને ખૂનરેણમાં પડી ગઈ છે, એવું કેમ થયું છે ? ચીન, જર્મી, ઈન્ડોનેશિયા, પેલેસ્ટાઈન અને યુરોપમાં-ક્યાંયે પણ લોકોને સુખ નથી, આરામ નથી અને દિલમાં શાંતિ નથી. એવી કઈ વસ્તુ માણસે છોડી દીધી છે કે જેના વિના સુખ પણ હું ખેનું કાળું થાય છે અને -

જે હોય તો દુઃખ અને મરણ પણ સુખ અને શાંતિ આપનાર થાય છે ? આપણે ભ્રમરે તે સમજશે કે આપણે સુખ આપનારી બધી બાબતોની મદદ લીધી છે. ઉદ્યોગ, હુજરકલા, વિજ્ઞાન, વીજળી, વિમાન, ટપાલ, રેડિયો, એટમની શક્તિ, અનેક જાતની દવાઓ, વાહન-કાપ વગેરે કેટલીયે વસ્તુઓ આપણે સુખી થવા માટે નથી બનાવી ? બધું જ શોધ્યું છે, બનાવ્યું છે પરંતુ એક મૂળ વસ્તુ છોડીને. અને તે છે સત્યાઈ, પ્રેમ, અહિંસા, પ્રામાણિકતા, ભલમનસાઈ, સંયમ, ભાઈચારો અને માનવતા. આ બધા માટે જો એક જ શબ્દ વાપરીએ તો આપણે બધું જ રાખ્યું છે પણ ભગવાનને છોડી દીધું છે. બાણે એક મોટું મકાન બનાવવા નીકળ્યા, ઇંટ પર ઇંટ ને પથ્થર પર પથ્થર લગાડ્યા પણ વચમાં ખૂનો ભરવાની પરવા ન કરી. આપણા અનેક જાતનાં દર્શનશાસ્ત્રો, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન-સાયન્સે આપણને એ સમજાવ્યું છે કે ભગવાન-ઈશ્વા-ગોડ, એ એક મોટો વહેમ (ભ્રમ) છે, તે છે તેની દુનિયામાં કોઈ સાબિતી જણાતી નથી અને તેની કોઈ જરૂર પણ નથી; તેની પર વિશ્વાસ રાખનારો એ અપ્રીણનું કામ કરે છે, માણસને આજસુ બનાવે છે યા તેને પંથ-સંપ્રદાયોના ઝગઝગોમાં નાખે છે. ભગવાન પરનો વિશ્વાસ આપણા હૃદયમાંથી દૂર કરવા એમાં આપણે પોતાનો પુરુષાર્થ માનેશો છે !

પરંતુ ભગવાનને દુનિયામાંથી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આપણે એ ન બોલ્યું કે ભગવાનનું સ્થાન શેતાને લઈ લીધું છે. ભગવાન તો બધી જાતના ઉમદા ગુણો બતાવનારો એક નાનો સકેત છે. માણસની માનવતા, સત્યાઈ, ભલાઈ, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, ક્ષમા, ઉદાગતા વગેરે કેટલાયે સારા ગુણો અને ઉમદા શક્તિને શ્રેણીમાં બતાવવા માટે એમ-ઈશ્વર

-અલ્લા-ગોડ આદિ એક નાનકડો શબ્દ છે.

જુઓ, જેમજેમ બાપુ ઉમરમાં વધતા ગયા તેમતેમ તેમનો ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ અને તેનો આશ્રય લેવાની વૃત્તિ વધતી ગઈ; એટલે સુધી કે નિસર્ગોપચાર-કુદરતી ઇલાજમ્ પણ તેમને જે મોટી શ્રદ્ધા અને આકર્ષણ હતા તે કુદરતી ઇલાજ ફક્ત રોમનાંમનો આશરો લેવા પર આવીને અટક્યો. પોતાની શરદી અને ખાંસી દૂર કરવા માટે પણ તેમને રામનામ સિવાય બીજા કોઈ પર વિશ્વાસ ન રહ્યો અને જેમજેમ તેમનો ઈશ્વર પર વિશ્વાસ વધતો ગયો, તેમતેમ તેમનો સત્ય, અહિંસા, સંયમ, ત્યાગ, બધા પ્રત્યે સમભાવ વગેરે ગુણો પર પણ વિશ્વાસ વધતો ગયો અને તેઓ પોતે બિલકુલ નોડર થતા ગયા. સત્ય અને ન્યાય માટે આખી દુનિયાની સામે એકલા ઊભા રહેવાની શક્તિ તેમણે મેળવી.

હવે બધા બહેનો અને ભાઈઓને મારી વિનંતિ છે, કે તેઓ આ વાત પર વિચાર કરે, ત્યાંસુધી આપણે ફરીથી ભગવાનને એટલે સત્યાઈ, પ્રામાણિકતા, પ્રેમ, સંયમ આદિને પોતાના હૃદયમાં સ્થિર કરવાનો નિશ્ચય ન કરીએ-હૃદયના મંદિરમાં અને દુનિયાના વ્યવહારોમાં ફરીથી તેની સ્થાપના ન કરીએ, ત્યાંસુધી આપણે સુખી નહિ થઈ શકીએ, આપણા દેશનો કારોબાર સુધરી શકશે નહિ, આપણી અડચણો ઓછી થશે નહિ. આ વાતને આજે હૃદયમાં પાકી કરી લઈએ તો આજથી આપણે 'માટે સુખનો રસ્તો ખુલ્લો થઈ શકે છે. પચીસ વર્ષ પછી ફરીશું તો ત્યાંથી ઘરે. ત્યારે આપણે ફરીથી માન અને આદર સાથે પોતાના હૃદયમાં-દુનિયાદરીના બધા વ્યવહારોમાં ઈશ્વરની સ્થાપના કરીશું, ત્યારે જ આપ સુખી થઈ શકીશું, દુનિયાને સુખી બોઈ શકીશું.

અજના દિવસનું નામ 'સર્વોદય દિવ'

રાખવામાં આવ્યું છે ગાંધીજીની આકાંક્ષાઓ. જતાવવા માટે સર્વોદય સમાજની કલ્પના પણ રાખવામાં આવી છે જે કોંગ્રેસ, સમાજવાદી પાર્ટી, લોકસેવાસંઘ, સર્વોદય સમાજ વગેરે બધી સંસ્થાઓના આશયો-ધ્યેયો વાંચ્યા બધામાં ઘણો ઓછો ફરક જોયો. બધાને અભિપ્રાય છે કે હિંદુસ્તાનમાં ભતપાત, ધર્મ, પ્રાંતભાષા આદિથી પર અને બધામાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય સમાનતા લાવનારો એક સમાજ કાયમ કરવામાં આવે અને તેમ કરવા માટે સત્ય, અહિંસા યા ન્યાયી અને શાંતિનાં સાધનો પર જોર આપવામાં આવે પછી એની સિદ્ધિ માટે રચનાત્મક કામો પર જોર આપવાનું પણ બધાને મંજૂર છે તો ક્યુ કારણ છે કે આ બધા જુનાજુદા ફિરકાઓ બનેલા છે અને સાચે મળીને કામ નથી કરી શકતા ?

વિચાર કરો હું તો જે જે ઉપર કહ્યું છે તે જ વાત પર આવું છું આપણે ગાંધીને આગળ રાખી છે અને યોગને પાછળ એટલે આપણે એ નથી વિચાર્યું કે માણસનાં બધાં કામોનું-તેની બધી સંસ્થાઓનું મૂળ ધ્યેય એ હોવું જોઈએ, કે આપણે માનવવ્યવહારોમાં અને સંસ્થાઓમાં સત્ય, પ્રેમ, સયમ અને ન્યાય, કાયમ કરીએ-યોગમાં કહીએ તો ભગવાનની સ્થાપના કરીએ, તેને સાક્ષી બનાવીએ, બાપુના શબ્દોમાં 'રામરાજ્ય'ની સ્થાપના કરીએ અને તે માટે એ જરૂરી છે કે આપણે ભત-પાત, ધર્મ, જરૂર, ધનિક આદિ ભેદોથી રહિત એવો સમાજ કાયમ કરીએ આ આપણું બીજું કામ છે અને આ બંનેની મદદમાં જુદાજુદા રચનાત્મક કામો અને રાજનૈતિક કારોબાર આપણાં સાધન યા ઓળખ છે

આ રીતે વર્ગવિહીન સમાજ કાયમ કરવો એ આપણું પહેલું ધ્યેય નથી અને સત્ય-અહિંસા તેનું સાધન નથી બલકે સત્ય,

અહિંસા આદિની જગતમાં પ્રતિષ્ઠા કરવી એ આપણું મૂળ ધ્યેય છે એમ સમજીએ અને તેને ઉપાય વર્ગવિહીન સમાજની સ્થાપના માનીએ તો જ આપણી સર્વોદયની કલ્પના સફળ થઈ શકે છે સમાજનું રૂપ કેવું હોવું જોઈએ તેની કલ્પના દરેક જમાનામાં બદલાતી જાય છે અને તેને માટે કેવા રચનાત્મક કામો મૂકા જોઈએ એમાં પણ વારવાર ફરક થવો શક્ય છે પરંતુ આજ કે હજાર વર્ષ બાદ પણ સુખી સમાજ બનાવવા માટે એ જરૂરી રહેશે કે માણસોમાં સત્ય, ન્યાય, અહિંસા, પ્રેમ, સયમ જેણ વગેરેની ઈજ્જત અને સ્થિરતા એકસગળી કાયમ રહે એમ નથી હોઈ શકતું કે એક જમાના માટે સત્ય અને અહિંસાનાં સાધન પર જોર દેવું જરૂરી છે, પરંતુ બીજો જમાનો એવો પણ આવી શકે છે કે જ્યારે તેની જરૂર ન હોય.

જો મારો આ અભિપ્રાય યોગ લાગતો હોય તો મારી મારા બધા દેશજનુઓને વિનંતિ છે કે આપણે બધાં આ કામને મહત્વનું સમજીએ કે આપણાં બધાં ખાનગી કે સાવજનિક, દુનિયાદારીના કે ધાર્મિક દરેક કામમાં ભગવાનને સાક્ષી રાખીને ચાલવાનો આપણે સંકલ્પ કરીએ. જો આપણે ઈશ્વરને વચમાં રાખીશું તો આપણાં દુખો પણ સુખ થશે નહિ તો સુખ પણ દુખ થતાં રહેશે

• વિપદો નૈવ વિપદ સપદો નૈવ સપદ ।

વિપદ વિસ્મરણ વિળો સપન્નાદાયણ સ્મૃતિ ॥

‘આપત્તિ એ આપત્તિ નથી, સપત્તિ એ સપત્તિ નથી, ભગવાનને બૂલવો એ જ આપત્તિ છે, તેને યાદ રાખવો એ જ સપત્તિ છે’

આપણને બધાને આ સાચી બુદ્ધિ મળે, જેથી દુનિયામાં સર્વોદય કાયમ થાય

તા ૩૦ નવ્યુઆરીએ નામપુરના રેડિયો પર આપણે બાપણને સુધારીને વ્યવરેડો લેખ- ખાતો જગત માર્ચ ૧૯૪૬ પરથી અનુવાદિત

પહેલાં રોટી આપો

શ્રી. ઠક્કરબાપા

ભાગ એથી થે વધુ ગરીબ છે. આ ખુંડલી યાત્રા કરી આવ્યા પછી એને કહ્યું ચિતાર 'અખંડ આનંદ'ના વાચકો માટે મોંઘલાં પૂ. બાપા લખે છે : 'તમે મંગાવેલો લેખ જલદી ન મોકલી શક્યો; કારણકે હું મુસાફરીમાં હતો અને બીજાં કામોથી ઘેરાયેલો હતો. આજે જુદા ખૂ. પોથી 'અખંડ આનંદ' માટે લેખ મોકલું છું મને આશા છે કે આથી તમારું કાર્ય સરશે.' વખતોવખત આવા લેખો પૂ. બાપા મોકલતા રહે અને 'અખંડ આનંદ'ના વાચકોને એમના અનુભવનો પરિપાક મળતો રહે એવી અમે આશા રાખીએ છીએ.

જેતરમાં બે અઠવાડિયાં માટે પ્રથમવાર જ બુદ્ધેશ્વરનાં થોડાંક દેશી રાજ્યોની લીધેલી મુલાકાતમાં મને ઘણું જાનું મળ્યું. એપ્રિલ-મેના ગરમીના દિવસોમાં ને તે થે કાચા ધૂળવાળા રસ્તાઓ ને માર્ગો પર મારે પ્રવાસ ખેડવો પડ્યો ખરો. તેમજીતી જે સ્થળની આપણાં જાહેર પુરુષોએ ભાગ્યે જ મુલાકાત લીધી હશે તેવા ઘણા જ પછાત વિસ્તારોનું દર્શન મારે મન આનંદનો વિષય હતો. હિંદુસ્તાનના પછાત પ્રદેશોમાંના એકને જોવાની ક્ષમ્ધ ધરજી બતાવે તો હું એને આ ભાગની મોટરમાર્ગે, ખાસ કરીને જીપ મોટરમાં, મુલાકાત લેવાની બલામણુ કરું.

આજે વિંધ્ય પ્રદેશ તરીકે ઓળખાતો થયેલો વહીવટી પ્રદેશ બ્રિટિશ અમલ દરમિયાનની બે એન્સીનો-વાલેશ્વરનાં બુદ્ધેશ્વરનાં બનેલો છે. વાલેશ્વરનાં મુખ્ય રાજ્ય રેવા તથા અન્ય અગિયાર રજવાડાંઓનો બનેલો છે, ત્યારે બુદ્ધેશ્વરનાં ચરખારી, છત્તરપુર, દાંતિયા, ઓરજા, પન્ના તથા અન્ય અઢાર નાની રિયાસતોનો બનેલો છે. આમ વિંધ્ય પ્રદેશ રેવા, પન્ના, છત્તરપુર,

માનવસેવાયજ્ઞ અર્થે બહુ ઓછા ગુજરાતીઓએ પૂ. ઠક્કરબાપા જેટલો હિંદનો વિશાળ પ્રવાસ ખેડ્યો હશે. જ્યાંની કંચાલિયતના પ્રતીક્ષુ રમરણ તાબુ રાખવા પૂ. બાપુએ સદાયને માટે લંગોટી ધારણ કરી તે ઓરિસ્સા હિંદનો ગરીબમાં ગરીબ પ્રાંત છે એમ આપણામાંના ઘણાની માન્યતા હશે; પણ એ ભ્રમ છે. વિંધ્ય પ્રદેશમાં આવેલો બુદ્ધેશ્વરનાં

ચરખારી, દાંતિયા અને ઓરજાનાં પ્રધાન રાજ્યો તથા અન્ય રહ નાનાં રાજ્યોનો બનેલો છે. એકમાત્ર રેવા રાજ્યની જ વસતિ અઢારલાખ ઉપરની છે. બાકીનાં ૩૫ રાજ્યોની વસતિ અઢારલાખથી કંઈક ઓછી છે; આમ વિંધ્ય પ્રદેશમાં રેવાનાં રાજ્યોનો મુખ્ય હિસ્સો રહ્યો છે અને એના માજી મહારાજને રાજ્યસંઘના પ્રમુખ તરીકે નીમવામાં આવ્યા છે. વિંધ્ય પ્રદેશની રાજધાની રેવા શહેર છે.

આ પ્રદેશની લગભગ છત્રીસ લાખ જેટલી કુલ વસતિમાં આદિવાસીઓની સંખ્યા બે લાખથી ઉપરની છે અને વર્ગીકૃત ભૂતિઓની સંખ્યા લગભગ ચારલાખની હશે. આમ બંને પછાત કોમો મળીને જલાખની વસતિ છે : એટલે કે આ બે પછાત કોમોની વસતિ કુલ વસતિના છઠ્ઠા ભાગની છે; પરંતુ આ દિસ્તાંરની બીજી પછાત ભૂતિઓ ઉમેરીએ તો આ પછાત પ્રદેશોમાં પછાત કોમોની કુલ વસતિનો અંદાજ ત્રીજા ભાગથી ઓછો ન આવે.

એકહથ્થુ રાજઓ અને એથી થ વધુ સત્તાશોખીન બગીરદારોના હસ્તક હેઠળના

રાજ્ય-અમલમાં છેલ્લાં ત્રણસો વર્ષથી આ લોકો રહ્યાં છે રાષ્ટ્રના અન્ય ભાગો સાથે પણ આ પ્રજા અત્યંત ઓછા સંપર્કમાં આવી છે પરિણામે આસપાસના પ્રદેશથી આ પ્રજા બહુ સાવ અલિપ્ત જ પડી ગઈ છે. રેવા રાજ્યના ગોડ અને બુન્દેલખંડના અમારો અત્યંત નિસ્તેજ છે વસતિનો ઘણો મોટો ભાગ આ પ્રજાનો બનેલો છે.

ઝાંસીથી લોપાળ જતી જી આર્થ પી ની મુખ્ય રેલવે લાર્બન આ વિભાગની પશ્ચિમે છે પશ્ચિમથી પૂર્વમાં ઝાંસીથી માલિકપુર જતી નાની લાર્બન આ પ્રદેશની ઉત્તરે દોડે છે અલ્હાબાદથી જબલપુર જનારી ગાડી આ વિભાગની પૂર્વમાં થઈ પસાર થાય છે બીના-કટની રેલવે આની દક્ષિણેથી બાય છે આ ચાર રેલવે ફાટાઓને લીધે રચાતો લઘુ જોળાકારનો વિસ્તાર તે બુ દેલખંડનો પ્રદેશ છે એકે રેલવે લાર્બન આ લઘુજોળના સામસામા ખૂણામાંથી કે રાજ્યની મધ્યમાં થઈ પસાર થતી નથી અરે, પણ રાજ્યની હીરાની ખાણો પણ રેલમાર્ગ કે રસ્તામાર્ગથી આઘી રહી છે ઝામરની સડકોની વાત તો બાબુ પર રહી પણ પથ્થરના પાકા રસ્તાઓ પણ બહુ જ ઓછા છે, અને છે તે થે ઘણા જ દૂરદૂર આવેલા છે આ પ્રદેશની બીતરમાં પ્રવેશવા માટે પથ્થરિયા દે ધૂળ વાળા ઢેડીમાર્ગો, અને જૂના પુરાણો જ મહોમાંથી પસાર થવું પડે છે.

આ રીતે, આધુનિક વાહનવ્યવહારની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો આ પ્રદેશ આધુનિક યુગથી એક સદી પાંછળ જીવી રહ્યો છે.

આ વિસ્તારની પ્રજા પર રાજાઓએ એમના જેવા જ ભગીરદારોની મદદથી રાજ્ય કબ્જું છે પરિણામે છેલ્લી કેટલી થે સદીઓથી આ પ્રજા પર દમનના કોરડા વીંટાયા છે બ્રિટિશ રાજ્યામલનો ઉદાર મતવાદીપણાનો

પવન અહીં થોડોક જ વાયો છે છેલ્લાં ૪૦ વર્ષ દરમિયાન હિંદુસ્તાનમાં જે ગાંધીય આદોલનો, ખેતી રહ્યાં હતાં તેનાથી માનવજાતની ખાડીમાં સમાવી આ પ્રજા લગભગ અજ્ઞાત હતી ભારતવર્ષના પ્રગતિકારક, આર્થિક તેમ જ રાજદારી બંધોની અસર આ પ્રદેશમાં મુશ્કેલી થઈ નથી.

૧૯૪૬માં વિધ્ય પ્રદેશની સ્થાપના બાદ રચાયેલું નવું પ્રધાનમંડળ મુખ્યત્વે કરીને તો પ્રજા પર જીલમ ગુમરનાર ને પ્રજાસત્તાક રાજ્યના કોઈ પણ પ્રકારના નીતિ નિયમોથી અજ્ઞાત એવા ભગીરદારોનું બનેલું હતું આ જ પ્રદેશમાં બનેલી સામાન્ય ચીજ વસ્તુઓ ઉપર અગાઉના કરતાં પણ પાંચથી ત્રણગણી જગાત તેમણે વધારી દીધી. લી પગની દર મણે પાંચ રૂપિયાની નિકાસ જગાત વધારીને પચાસ રૂપિયાની કરી નાખવામાં આવી હતી જો કે પાંછળથી ઘટાડીને મહુ દીઠ પચોસ રૂપિયા કરવામાં આવ્યા હતા ખરા જગલમરે પેલા થતા સામાન્ય વાંસ ઉપર લેવાતો સેકડે દસ આનાનો કર ત્રણ રૂપિયા બે આનાનો કરવામાં આવ્યો એટલે કે કર પાંચગણો વધ્યો આ પ્રકારના કર-વધારામાં ટોપલી-જાખડી બનાવનારા કાગલ લોકોનો બાપડોનો મરો જ મર્યો આ વિસ્તારથી તદ્દન નજીક આવેલા મધ્યપ્રાંત કે સમુક્તપ્રાંતના કોઈ પણ ગામડાની બજારમાં થતો દોરોના ચામડાના ટુકડા દીઠ રૂપિયા બેનો કર લેવામાં આવે છે આ રીતે સામાન્ય જનતા, માત્ર નાનાનાના વેપારીઓ જ નહિ, પણ મામના કારીગરોને પણ આથી ઘણો જ ઘણો પહેલો છે કાર્ક પૂછકરે તો આ લોપ ભેધક રીતે કહે છે.

અત્યાગ્રની પ્રજાકીય કોંગ્રેસ સરકાર કરતાં તો કાર્ક, અમારા જૂના રાજાઓનો

અમલ સારો હતો.

સારું થયું કે મુંબઈના એક હીરાના વેપારી પાસેથી મોટી રકમની લાંચ લેવાના આરોપસર પ્રધાનમંડળમાંનો એક ઝડપાયો અને પરિણામે આ આખું પ્રધાનમંડળ લાંબી પડ્યું. અમલદારોના ખર્ચે નવા રાજ્યતંત્રને - એકે ઔપચારિક રીતે તો એને પ્રધાનમંડળ જ કહેવામાં આવશે - પરિસ્થિતિ સુવ્યવસ્થિત બનાવવામાં અને દિલ્હીથી થતા રાજ્ય-વહીવટથી જનતાને લાભ થવામાં થોડા મહિનાઓ તો જરૂર વીતી જશે.

જેમાં સર્વ પહાડી રાજ્યો ભળી ગયા છે, તે આદિવાસીઓની બહોળી વસતિવાળો ઓરિસ્સા પ્રાંત હિંદુસ્તાનના ગરીબ પ્રાંત તરીકે કહેવતરૂપ બન્યો છે. વારંવાર અહીં પ્કાળ પડે છે. મહાનદીની રેલને લીધે આ પ્રાંત મેદાનમેદાન થઈ બન્યો છે. મહાનદીની નીચા ખરાબ અસરોને કાબૂમાં લાવવા માટે અંગ્રેજો સમ્બલપુર આગળનું હીરાકુંડ બંધનું પ્રાકૃતિક કામ કરાવતું થયેલું થઈ ગયું છે. આ જ યોજનાના એક ભાગ તરીકે અમલમાં આવનાર હાઇડ્રો-ઇલેક્ટ્રિક વર્કસને લીધે કદાચ ભવિષ્યમાં આ પ્રાંતની ઔદ્યોગિક પરિસ્થિતિમાં ઘણું જ પરિવર્તન આવી જશે. તે દૃષ્ટિથી ભેતા ઓરિસ્સાના ભવિષ્ય માટે સારી આશાઓ છે.

મારા મિત્ર ને સહકાર્યકર્તા શ્રી. વિયોગી હરિજી મને સતત કૈલા કરતા, કે જ્યાં તેઓ પોતે જનમ્યા છે, જ્યાં એમનું પાલનપોષણ થયું છે ને જ્યાં તેમણે કેળવણી લીધી છે તે જુદેલખડંતો ઓરિસ્સા કરતાં થે વધુ ગરીબાઈવાળો પ્રદેશ છે. એમણે કહેલું કે ૧૯૪૮-૪૯ માં જ્યારે ખેરાક અને જીવનની અન્ય જરૂરોના ભાવ ઊંચે આસમાને ચઢ્યા હતા, ત્યારે પણ ખેતરમાં કામ કરતા મજૂરોને રોજિંદી મજૂરીમાં બહુ જ ઓછું મળતું હતું.

આ બધું માનવાને હું આનાકાની કર્યા કરતો હતો. એટલે એમણે મારી આ બે અઠવાડિયાંની મુસાફરીની ગોઠવણ કરી. એની પરિણામરૂપે મેં જોયું કે જુદેલખડંતો રહેતી આમ જનતાની કંગાલિયતનો એમણે આપેલો અડસટ્ટો ઘણો જ નીચો હતો. રોજિંદી મજૂરીના દરો અંગે મેં જોયું કે જાહેર બાંધકામ ખાતા (પી. ડબલ્યુ. ડી.) ના રસ્તા પર કામ કરતા મજૂરોની ટોળીઓના માણસને દિવસના ચૌદ અને સ્ત્રીને દિવસના દસ આના હતા. આ મજૂરીનો દુષ્કાળગ્રસ્ત વિસ્તારોમાં અપાતી મજૂરી જેટલી જ લગભગ છે. બગીરદારી ગામડાંઓ કે જ્યાં મજૂરીના દરો નીચામાં નીચા છે, ત્યાં પુરુષને આઠ આના ને સ્ત્રીને ચાર આના અપાતા હોવાનું બહુવા મળ્યું છે. ઘણા થે કિરસાઓમાં આખો દિવસ કામ કરતા સુધરાઈના ભાંગીઓને મોંઘવારીભથ્થા સાથે માસિક રૂ. ૧૮થી વધુ પગાર મળતો નહોતો ! પૂરી ચાંપતી તપાસને અતે કામદારો તથા એમ કામે લગાડનારાઓ દ્વારા મને આ વાત જાતે બહુવા મળી છે. 'ત્યારે તો' કોઈ મને પૂછે કે 'દેશના બીજા બધા ભાગોની સરખામણીમાં આ પ્રદેશમાં અનાજના ભાવો પણ ઠીકઠીક નીચા જ હશે ને? આ સામે મારો ચોક્કસ જવાબ છે: 'ના.' વર્ષના ત્રણ કે ચાર મહિના તો 'કાન્ડો' અને 'ખસારા' નામે ઓળખાતા હલકી જાતના ધાન્ય ઉપર જ લોકોને ગુજારો કરવો પડે છે.

મહુઆના ફૂલો સાથે 'એર' વૃક્ષના જુડને પથ્થરથી નાંટીને તેઓ 'પોતાના નિઃસત્ત્વ ખેરાકના પ્રરક રૂપે ઉપયોગ કરે છે. પ્રદેશની અડધી વસતિ પોતાનું જીવન અત્યંત દુઃખદાયક રીતે વીતાવે છે. આ ઉપરાંત ખેડારીનો હાઉ પણ ત્યાં એકચક્રી રાજ્ય કરે છે. નામ યોગ્ય એવો કોઈ ઉદ્યોગ ત્યાં નથી,

ને રોજનું અદાજપત્ર બાધમાં છે એટલે પી ડબલ્યુ ડી તન્શી બહેર નવાં કાર્યો શરૂ કરાતાં નથી શા માટે હોય બળવો પોકારતા નથી કે સાધનસપત્ર હોકોને શા માટે તેઓ લૂંટી લેતાં નથી એ આશ્ચર્યજનક છે કહે વાય છે કે આ પ્રદેશમાં લૂટધાડમાં બનાવો સામાન્ય થઈ પડ્યા છે અને પ્રદેશમાં વસતા હોકોના પહાડી સ્વભાવને એ આભારી છે એમ મનાય છે હિંદુસ્તાનની જનતા માટે છેલ્લી સદીમાં સર ડબલ્યુ ડબલ્યુ હટ્ટરે જે સુપ્રસિદ્ધ વાક્ય ઉચ્ચારેલું, કે હિંદના છ કરોડ માનવીઓ દિવસના એક જ વખત જમીને પોતાનો ગુજરો કરે છે, તે હિંદના આ ભાગને સંપૂર્ણ તથા લાગુ પડે છે નિકાસની જરૂરનો વધારો કરે તથા માપબળીનો ભોજ પ્રજાની ગરીબીના ભોજમાં ઉભગાય ત્યારે હુ બની તીવ્રતા બાળકોના બૂબની પીડા અને જનતાની કળાલિપતની તો કહ્યના જ કરવી રહી

હુ ઘણી વખત જ્યારે ગરીબ ગ્રામ જનોને પૂછતો, કે 'માથમિક શાળા સાવ નજીકમાં જ છે છતાં પણ તમારા બાળકોને તમે કેમ ત્યાં મોકલતા નથી?' ત્યારે તેઓ જવાબમાં હસતા ને કહેતા 'ભૂખે પેટે ને વસ્ત્રહીન હાલતમાં અમારા બાળકોને અમે નિશાળમાં તે શી રીતે મોકલીએ?' સાચી જ રીતે એમનું હાસ્ય બહુ સચ્ચવતું હતું 'તમે તે અમને કેવો મૂર્ખાંઈસરો સવાલ પૂછો છો!'

હિંદુસ્તાનના બીજા પ્રદેશમાં હુ મુસાફરી કરું છું ત્યારે વધુ માથમિક શાળાઓ માટે સેકડોની સંખ્યામાં મારી પાસે માગણી કરવામાં આવે છે ત્યારે અહીં, હુ દેખાડના આ અદરના ભાગમાં મને કહેવામાં આવ્યું

"કૃપા કરી અમને વધુ અનાજ આપો, અમારે શાળાઓ વધારે નથી બેઠેલી"

માત્ર. છત્રીસલાખની વસતિવાળા આ નાના ક્ષેત્રનું ત્રણસ ચાલત હવે જ્યારે હિંદી સરકારે હાથમાં લીધું છે, ત્યારે આશા રાખીએ કે આર્થિક તેમ જ શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં અત્યંત પછાત એવા આ પ્રદેશના હોકોને કંઈક સારા દિવસો ભેગા મળશે પણ તે માટે મ કશેથી જરૂરી નાહાં તો મેળવવા જ બેઠે એ જ્યાંસુધી વાહનવ્યવહાર નહિ સુધરે, થોડાઘણા નવા ઉલોગો જ્યાંસુધી દાખલ કરવામાં નહિ આવે તથા મજબૂત અને મક્કમ હાથે બગીચદારોને જ્યાંસુધી દબાવી દેવામાં નહિ આવે ત્યાંસુધી જનતા ભવિષ્યમાં સુખ નહિ બેઠે શકે ચમાર, ગોડ તથા એવી જ બીજી બતિ ને કામોની બર્નેલી આ પ્રદેશની છૂટા ભાગની વસતિને તો નજીકના ભવિષ્ય માટે ભાગ્યે જ સારા દિવસો દેખવાના આવે આ જાતના ભૂખે મરતા અને અર્ધનજ્જ જનોને પુખ્તાવધ મતાવિકાર તે કથો સાંસારિક લાભ આપી દેવાનો છે? જ્યાંસુધી મધ્યસ્થ સરકાર દર વર્ષે થોડા લાખ રૂપિયા આ પ્રકારની પછાત પ્રદેશની પ્રજા માટે નક્કી નહિ કરે, ત્યાંસુધી આવતાં બીજા દસ વર્ષમાં પણ આ પ્રજા બીજા હોકોની કક્ષામાં આવે એ માનવું મુશ્કેલ છે આ પ્રદેશને તેની નજીક માં જ આવેલા મધ્યપ્રાંત તથા સંયુક્ત પ્રાંતોમાં સમાવી લેવાથી તેમની આર્થિક ઉન્નતિ થવાની નથી આ પ્રદેશ માટેનો વાર્ષિક થોડાક લાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થોડા રૂપ જેને નીવડનાર નથી તે મધ્યસ્થ સરકારે આ પછાત વર્ગોના પ્રદેશોનું ત્રણસ ચાલત પોતાને હસ્તક લેવું બેઠે એ

પંચાયતન પૂજા

પંડિત સાતવલેકરજી

પંથને અન્યથા ક્ષિત્ર ને ચડિયાતો માનવા લાગ્યા છે આ પાંચેયની એકસામી સરખી પૂજનું સ્વરૂપ પંચાયતનમાં કલ્પાયું છે. આ પંચદેવોનું અભેદત્વ પ્રાચીનોએ બહુ જ વ્યવહાર ને ઊંડી ધર્મદૃષ્ટિથી નિશ્ચિત કર્યું છે. એ એકેક દેવતા સમરણથી મન સમીપ હિંદનો અમુક અમુક વિશાળ પ્રદેશ ખડો થાય છે-થવો નેઈએ. પંચાયતન પૂજા પાછળના ગાઠ રહસ્યનો પંડિતજીએ અહીં વચન-પ્રમાણો ટાંકીને સ્ફોટ કર્યો છે. આપણી અત્યારની પંચાયતન પૂજાની સાચી ભાવનાને એ પ્રેરશે!

હિંદુધર્મમાં પંચાયતન પૂજાનો પ્રકાર ઘણા જ પ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવ્યો છે. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યની પહેલાં પણ એ પ્રચાર હતો. શ્રીશંકરાચાર્યે એ પૂજાને વિશેષ સ્થાયીસ્વરૂપ આપ્યું. આ પંચાયતન પૂજાથી ભારતવર્ષની એકતા થઈ રહી છે, બુદ્ધો :

શિવં વિષ્ણું ગણપતિ દુર્ગા રવિં અત્રઃ પરમ્ ।

પદ્મૈતાન્ પૂજ્યંજિત્યં નાત્ર કાર્યા વિચારણા ॥

(ગર્ગ સ્મૃતિ)

સમ્પ્રુટે પદ્મમૂર્તીનાં પૂજા નિત્યં શુભાવહા ।

(કદમ્બ સ્મૃતિ)

રવિવિનાયકશ્વળ્લી ર્દેશા વિષ્ણુસ્તુ પદ્મમઃ ।

અનુક્રમેણ પૂજ્યતે વ્યુત્ક્રમેતુ મહદ્ભયમ્ ॥

-પદ્મ પુ. (નિર્ણયસિદ્ધ)

શિવ, વિષ્ણુ, ગણેશ, દુર્ગા અને સૂર્ય આ પાંચ દેવોનું પંચાયતન બને છે. શૈવ લોકો શિવજીને વર્ચમા રાખે છે, વૈષ્ણવો વિષ્ણુને મધ્યસ્થાન આપે છે. અને એ રીતે ગણપતિમાં માનનારા ગણપતિને, શાક્તમાં માનનારા દુર્ગાને તથા સૂર્યમાં માનનારા સૂર્યને મધ્યસ્થાન આપીને અન્ય ચારને બહારના ચાર સ્થાનો પર રાખે છે; પરંતુ સર્વના દેવો તો આ પાંચ જ છે. હરેક

આજ યોગરદમ દૃષ્ટિ નાખતા જણાય છે કે ધર્મના આચરણમાંથી આત્મા હણાઈ ગયો છે. ધર્મનું ભૂતકાલીન ગોરવ હુમ થઈ ગયું છે. દેવ-દેવીઓની આપણે નિત્યે પૂજા ને આરાધના કરીએ છીએ ખરા, તથાપિ બાહ્યાંબરમાં સાચું તત્ત્વ ગંગળાઈ મર્યું છે. શિવ, વિષ્ણુ, સૂર્ય, ગણેશને શક્તિ(દુર્ગા)નાં અર્ચન-પૂજ કરનારાઓ પોતપોતાના

પોતપોતાના ઉપાસ્ય દેવને મધ્યસ્થાન આપે છે અને અન્ય દેવોને એની ચારે તરફ ઊંસાડે છે. એ વિષયનું પ્રમાણ-વચન આ છે :

(૧) શંભો-મધ્યગતે હરીનહરમૂદેવ્યો ।

(૨) હરૌ-શંકરે માસ્યેનાગસુતા ।

(૩) 'રવૌ'-હરગણેશાજામ્બિકાઃ સ્થાપિતાઃ ॥

(૪) 'દેવ્યાં'-વિષ્ણુહરૈકદન્તરવયો,

(૫) 'લંબોદર'-ડજેશ્વરે-નાર્યાઃ શંકરભાગતોડતિ

સુખદા વ્યસ્તાસ્તુ તે હાનિદાઃ

એનો અર્થ આ પ્રમાણે છે :

(૧) શંભુ (શિવ), હરિ (વિષ્ણુ), ધન (સૂર્ય), હરભૂ (ગણેશ), દેવી (દુર્ગા).

(૨) હરિ (વિષ્ણુ), શંકર (શિવ), ઇલાસ્ય (ગણેશ), ધન (સૂર્ય), અગસૂતા (દુર્ગા).

(૩) રવિ (સૂર્ય), હર (શિવ), ગણેશ, અજ્ઞ (વિષ્ણુ), અંબિકા (દુર્ગા).

(૪) દેવી (દુર્ગા), વિષ્ણુ, હર (શિવ), એકદંત (ગણેશ), રવિ (સૂર્ય).

(૫) લંબોદર (ગણેશ); અજ (વિષ્ણુ); ઈશ્વર (શિવ), ધન (સૂર્ય), આર્યા (દુર્ગા).

આ રીતે પંચાયતનની વ્યવસ્થા છે. એ જ દ્વારા નીચે પ્રમાણે પંચાયતન રચાય છે :

૧. શિવ પૈચાયતન	વિષ્ણુ	સૂર્ય	૩ દુર્ગા (અબા) સોણનદીમાં સુવર્ણ
	ગિય		રેખાંકિત સ્થિતિમાં મળી આવે છે આ નદી
	દેવી	ગણેશ	કાશીની પાસે છે યુક્તપ્રાંતમાંથી પસાર
૨ વિષ્ણુ પૈચાયતન	શિવ	ગણેશ	થઈ એ બગાળમાં પહોંચે છે આ દેવી
	વિષ્ણુ		બ્રહ્મપુત્રામાં પહોં મળે છે એના દ્વારા બ્રહ્મદેશ
	દેવી	સૂર્ય	અને બગાળ ભારતમાં લાગે છે (એનો રંગ
૩ સૂર્ય પૈચાયતન	શિવ	ગણેશ	થોડોક લાલ હોય છે અને એના પર સુવર્ણની
	સૂર્ય		રેખાઓ હોય છે)
	દેવી	વિષ્ણુ	૪ ગણપતિ (ગણેશ) નર્મદાનદીમાંથી
૪ દેવી પૈચાયતન	વિષ્ણુ	શિવ	નીકળે છે નર્મદાનદી સાતપુડા પર્વતમાંથી
	દેવી		નીકળી સુરતની સમીપ ગુજરાતમાં પશ્ચિમ
	સૂર્ય	ગણેશ	સમુદ્રને મળે છે આ નદીએ મધ્ય દિશા તથા
૫ ગણેશ પૈચાયતન	વિષ્ણુ	શિવ	ગુજરાતને દિલ્હીસ્તાનમાં ભેળવી રીધા છે
	ગણેશ		અને અરબી સમુદ્રને પણ ભેટી દીધા છે
	દેવી	મર્યાદા	(આનો રંગ લાલ છે)

આ રીતે જુલુદા ભક્તો આ જ પાંચ દેવોની પૂજા કરતાકરતા અખ. દિલ્હીસ્તાન સિદ્ધ કરે છે આમાં કેટલાક કમલેષ કે પરતુ ઉપાગ્યદેવ જુલુદા હોવાને કાણે અધ્યાત્મો ઉત્પન્ન થતા નથી આ પૈચાયતન પૂજાથી જ અખડ પ્રદેશનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તે પ્રદેશ તિબેટથી દેવ લોક સુધીનો વિસ્તૃત પ્રદેશ છે

એ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય છે તે જુઓ

૧ ગાળ (શિવ) ગંગાનદીમાં મળી આવે છે આ ગંગાનદી હિમાલયના શિખરથી ઉદ્ભવે છે અને પૂર્વના સમુદ્ર (બગાળના ઉપસાગર)ને મળે છે આ નદીએ હિમાલયથી પૂર્વ સમુદ્ર સુધીના પ્રદેશને બતાવે છે (આ બાણનો રંગ સફેદ છે)

૨ શાલિગ્રામ (વિષ્ણુ) ગંડકીનદીમાંથી જડે છે આ નદી નેપાળમાંના એક હિમશિખરથી શરૂ થાય છે આ નદીએ નેપાળને દિલ્હીસ્તાનની સાથે ભેટી દીધું છે (શાલિગ્રામનો રંગ કાળો છે)

૫ સ્વર્ગાત (સૂર્ય) આ ધણી સાડે દાલતમાં લોકમાં ફરતી રીતે જ બનેલો મળે છે લોકોને સૂર્યકાંત સદૃશી ઉત્તમ માનવામાં આવે છે આથી કુરતી રીતે બનેલો મૃદિક બદારથી ગોળાં હોય છે અને એને સૂર્યનાં કિરણોમાં ધરવાથી અને કિરણોની વચ્ચે રકમકુ ધાસ ખવાથી અગ્નિ પેદા થાય છે આણે લોક સુધીનો પ્રદેશ દિલ્હીસ્તાનમાં ભેળવી દીધો છે એ બીજા અનેક પ્રાંતો અને દેશોમાં પણ મળી આવે છે (એનો રંગ સફેદ છે અને એ કાચના જેટલો પારદર્શક હોય છે)

આ પાંચ દેવોએ (૧) તિબેટ, (૨) હિમાલય, (૩) બગાળ (બ્રહ્મદેશ), (૪) મધ્યપ્રદેશ (ગુજરાત, કાશિયાવાડ, દક્ષિણ ભારત) અને (૫) લોક સુધીના પ્રદેશો દર્શાવ્યા છે આ પૈચાયતન પૂજા અખડ મગતની કન્યતા ઉત્તમ રીતે સિદ્ધ કરે છે

પૈચાયતન પૂજા કરતી વખતે દેશ અને કાળનો વિચાર કરવો પડે છે દેશ-કાળનો

વિચાર કરવાનો અર્થ આ દેશની ત્રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિનો જ વિચાર છે. દેશકાલો સંતોલ્ય-દેશ. અને કાળનો એટલો કે ઉપાસકે પૂર્વોક્ત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરવો જોઈએ. આ ઉપાસના જ્ઞાનપૂર્વક જ કરવી જોઈએ. આજકાલ તો આ બધું અજ્ઞાનથી કરવામાં આવે છે.

(૧) શિવજીનું પ્રતીક 'બાણ' હાથમાં લેતાવેંત જ એ ન્યાયી મળે છે, તે ગંગાનદી યાદ આવે છે અને આ નદી દ્વારા વ્યાપ્ત થયેલો હિમાલયથી પર્વ સમુદ્ર સુધીનો પ્રદેશ ધ્યાનમાં આવે છે. ગંગોત્રી, હૃષીકેશ, હરદ્વાર, પ્રયાગ, કાશી, બંગાળ અને પૂર્વ સમુદ્ર—આટલો પ્રદેશ ઉપાસકની સામે આવે છે.

(૨) શાલિગ્રામ (વિષ્ણુનું પ્રતીક) હાથમાં લેતાંની સાથે જ ગંડકીનદીનું સ્મરણ થાય છે. નેપાળ તથા હિમાલયની યાદથી આ શુદ્ધ તપોભૂમિનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે છે અને ઉચ્ચ મનોભાવના બસત થાય છે. ગંડકીનદી જે ભૂમિપ્રદેશ પરથી વહી જાય છે, એ ભાગ શાલિગ્રામના દર્શનથી યાદ આવે છે. ભારતમાં આ ભૂમિપ્રદેશનો સમાવેશ શાલિગ્રામે કર્યો છે.

(૩) દુર્ગા (અંબા) દેવીનું પ્રતીક હાથમાં લેતાં જ સોણનદી તથા બ્રહ્મપુત્રાનું સ્મરણ થાય છે. એના ઉદ્દગમથી મુખ પર્યંતનો પ્રદેશ એટલે કે આ દુર્ગાદ્વા દર્શને યુક્તપ્રાંતોથી લઈને તે બ્રહ્મદેશ સુધીનો પ્રદેશ સામે ખડો થાય છે. આ ત્રણે દેવતાઓએ તિબેટથી બંગાળ અને પૂર્વ સમુદ્ર સુધીનો પ્રદેશ બ્રહ્મદેશ સમેત ધનાવ્યો છે. હવે મધ્યહિંદ પરન્ને વિચાર કરીએ.

(૪) ગણુપતિનું પ્રતીક હાથમાં લઈએ છીએ કે તુરત જ નર્મદાનદી ધ્યાનમાં આવે છે. આ નદી સાતપુડા પર્વતમાંથી

નીકળી ગુજરાતમાં પશ્ચિમ સમુદ્ર (અરબી સમુદ્ર) ને મળે છે. ઉપાસકની સામે આ બધો જે પ્રદેશ આ પ્રતીકના દર્શનથી ખડો થઈ જાય છે. એ નદી દ્વારા અરબી સમુદ્ર સુધીનો સંપૂર્ણ પ્રદેશ ભારતવર્ષમાં સંમિલિત થઈ ચૂક્યો છે. (પૂર્વ સમુદ્ર સુધીનો પ્રદેશ બાણ, શાલિગ્રામ, અને દુર્ગાનાં પ્રતીકથી ભારતમાં મેળવાઈ ગયાનું વર્ણન આની પૂર્વે આપણે કર્યું છે.)

(૫) સૂર્ય (સૂર્યકાંત) એ પંચાયતનમાં સૂર્યનું પ્રતીક છે. આ સૂર્યકાંત સમસ્ત ભારતમાં મળે છે, એટલા માટે આ એક જ દેવ અખંડ ભારતનું સ્મરણ કરાવી શકે છે. તેપણ એનું વિશેષ સ્થાન તો છે લંકા. ત્યાંનો સ્કંદિક વધુ શ્વેત, સ્વચ્છ તથા અધિક તેજસ્વી હોય છે. આના સંબંધમાં ઘણાં શાસ્ત્રવચનો છે, પરંતુ એમાંથી કેટલાંક જ અહીં આપ્યા છે :

કાવેર-વિન્ધ્ય-યવન-ચીન-નેપાલમુમિષુ ।

(ગરુડપુરાણ પૂ. ખં. અ. ૭૯)

કાવેર પર્વત (જ્યાંથી કાવેરીનદી નીકળે છે), વિન્ધ્યપર્વત, યવનદેશ (તુર્કસ્તાન), ચીન અને નેપાળમાં સૂર્યકાંત મળે છે.

અહીં પ્રથમ સ્થાન કાવેર પર્વતને આપવામાં આવ્યું છે, જે દક્ષિણ દેશનું સૂચક છે. વળી જુઓ :

હિમાલયે સિંહલે ચ વિન્ધ્યાડટવીતટે તથા ।

સ્ફાટિકં જાયતે ચૈવ નાનારૂપં રવિપ્રભમ્ ॥

સૂર્યાંશું સ્પર્શમાત્રેણ વહિં વમતિ તત્ક્ષણાત ।

સૂર્યકાન્તં તર્દીરવ્યાતં સ્ફટિકં રત્નવેદિભિઃ ॥

હિમાલય, સિંહલદ્વીપ (લંકા), વિન્ધ્ય તથા પર્વત-આ સ્થળોએ સ્કંદિક મળે છે. આ સ્કંદિકનાં ત્રપરંબ વિવિધ પ્રદારની હોય છે. એનું તેજ સૂર્ય સમાન હોય છે અને આ સ્કંદિકને સૂર્યદિશ્ણમાં ધરવાથી ચૂંચિ પેદા થાય છે.

દક્ષિણ દિશાનો સૂર્યકાંત ઉત્તમ તથા ઉત્તર દિશાનો સૂર્યકાંત એના પ્રમાણમાં મધ્યમ ગણાય છે આ ઉત્તમતા અને મધ્યમતા સ્વચ્છતાની દૃષ્ટિથી ગણવામાં આવે છે એટલે કે આ સૂર્યકાંતે હિમાલયથી લઈને લકા મુધીનો પ્રદેશ જ કેવળ બતાવ્યો નથી ઊલટી ધર્વનદેશ અને ચીન મુધીનો પ્રદેશ પણ દર્શાવ્યો છે

આ પંચાયતન પૂજામાં પાંચ દેવતાઓનાં જે પાંચ પ્રતીક છે, એ અખંડ હિંદુતાનનાં ઘોતક છે

આ પંચાયતન પૂજા અતિ પ્રાચીન છે શ્રીમદ્ શકરાચાર્યના પહેલાં પણ એ પૂજા હતી વિશેષતઃ એ પાંચેય દેવો પૃથક્પૃથક્ રૂપે પૂજાતા હતા કેટલાક પ્રસંગોમાં શિવ પૂજકો, વૈષ્ણવો, ગણપતિપૂજકો, શાકતો અને સૂર્યપથીઓમાં અજ્ઞાનને કારણે નાનાનાના ઝગડાઓ અને વિવાદો પણ થતા જ હતા આ ઝગડાઓ મટાડવા માટે પાંચેય દેવોનું સંગઠન કરવામાં આવ્યું અને આજે એ પંચાયતન પૂજાના રૂપમાં ચાલી રહ્યું છે આ પંચાયતન પૂજાથી પાંચેય ઉપાસકોના ભેદભાવોમાં એકતા આવી

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે ભારતનું આ અખંડ સિદ્ધ કરવા માટે આ પંચાયતન પૂજાનો ધણો જ પ્રચાર કર્યો જોકે પોતે તેા એક બ્રહ્મના ઉપાસક હતા તેાપણ જનતા ત્યાંસુધી પહોંચી શકે એમ નહોતી જનતા આ પાંચ દેવોની ભક્તિ કરતી હતી, એટલા માટે શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે આ પંચાયતન પૂજાનો પૂરેપૂરો પ્રચાર કર્યો જુઓ, શક્તિના ભક્તો નો પરાજય કરીને એમણે પાંચ દેવોની ભક્તિ કરવાનો માર્ગ બતાવ્યો

સ્નાનસંધ્યાપરા પદ્મપૂજાદિ નિરતાસ્થા ।

ગુદ્ધાદૈતકૃતધ્રુવા સચ્ચિદ્વ્યવસુપાગતા ॥

• વામભાગીઓને પણ એમણે એવો જ ઉપદેશ આપ્યો

સત્તમસ્થાપદ્મપૂજાપરાન્ને જાતા શિષ્યા
સર્વર્પાવિર્હીના ।•

અનંતશાથી શારંગપાણિજીને પણ એવું જ કહ્યું

પદ્મપૂજાયુસે નિત્ય સ્વદેશમ્યાન્ જનાનપિ ।

• તથાડરોત ॥

અને

• પન્નપૂજાદિસમ્પન્નોઽદ્વત્તનિષ્ઠો વિમોહ્યસે ।

આવે ઉપદેશ શ્રીમદ્ શકરાચાર્ય પોતાના નવા આવેલા શિષ્યોને આપતા હતા અને એમને પંચાયતનપૂજા આપતા હતા જે નવા શિષ્યો બનતા હતા તેઓ કોઈ ને કોઈ એક દેવતાની ભક્તિ કરતા જ હતા એટલે એને પંચાયતન પૂજા આપવાનું તાત્પર્ય એ શિષ્યને બાકીના ચાર દેવોની ઉપાસના માટે કહેવાનું હતું આ કાર્ય બહુ જ સહજ રીતે થઈ શકતું હતું શિષ્યને પ્રતીક પૂજાથી વિમુખ કરવાને બદલે એ સહજ જ બનનાર હતું અને એનાથી હિંદની એકતા પણ સિદ્ધ થતી રહેતી હતી શ્રીમદ્ શકરાચાર્યના શિષ્યો પણ એમ જ કર્યા કરતા હતા

પદ્મપાદમુક્તા શિષ્યા પદ્મપૂજાપરાયણા ।

દિગ્ગજા ઇતિ વિશ્વ્યાતા પરવિદ્યમ્મદેદિન ॥

આવી રીતે આ પંચાયતન પૂજા દ્વારા શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે ભારતવર્ષની અખંડતા અને ધર્મની એકતા મેળવી જે આજસુધી એવી ને એવી જ ચાલી ચાલી છે

શ્રીમદ્ શકરાચાર્યે આજળ કહેલી પંચાયતન પૂજા દ્વારા જ ભારતીય અખંડતાની સિદ્ધિ કરી એવું નથી, પરંતુ હિંદુસ્તાનની ચારે દિશામાં ત્રાર ધામની સ્થાપના કરી

ત્યાં પોતાના મઠ સ્થાપ્યા અને પોતાના શિષ્યોને ત્યાં-તે સ્થાનો પર ભેસાડ્યા પણ ખરા. આ ચારે ય ધર્મબળુદિના કેંદ્ર બની રહ્યા.

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યે આ બે અપૂર્વ પ્રયત્ન કર્યો તે પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી ભારતની અભિન્ન એકતાને પુનઃ સિદ્ધ કરવા અને સ્થિર કરવા માટે બંને હતા.

એ ચાર ધામ તે આ છે :

- ૧ બદરીકેદાર (હિમાલયમાં) ઉત્તરમાં
- ૨ દ્વારકાપુરી (સૌરાષ્ટ્રમાં) પશ્ચિમમાં

૩ બગલાથપુરી (બિહારમાં) મૂર્ખમાં
૪ શ્રૃંગેરી (મૈસુરમાં) દક્ષિણમાં

આ ચાર ધામ ભારતવર્ષની ચારે ય દિશાઓમાં છે અને સંરક્ષણની દૃષ્ટિથી એ સ્થાનો સુરક્ષિત પણ છે.

આ ચારે ય ધામોની યાત્રા હિંદુઓ કર્યા કરે છે અને એ ઘોડો આ દેશનું અખંડત્વ જુએ છે અને એનો અનુભવ પણ કરે છે. માત્ર આર્યાવર્તનું જ નહિ, પરંતુ હિંદુધર્મનું અને હિંદી ભાષાનું એકત્વ આજ પર્વત અખાધિત રહ્યું છે એનો અનુભવ આ યાત્રા દ્વારા હિંદુઓને મળે છે.

★

ભક્ત હરિદાસના જીવનનો એક પ્રસંગ છે. જન્મથી પોતે હતા મુસલમાન પણ હરિનામ એમને અત્યંત પ્રિય. દુલિયા ગામના એક સુસ્ત મુસલમાન ગોરઈ કાજને આ પ્રસંગ ન પડવાથી મુકલપતિ ખાસે નક્કી કરાવ્યું, કે ભરબજારમાં લાતો મારતાંમારતાં લઈ જઈ એમને એવી સજા કરવી કે જો મૂલી જાય, ખરાબર બાંધીને મારાઓ બજારમાંથી પોતાને લઈ જતા હતા, ત્યારે પણ હરિદાસના મુખમાંથી હરિનામ નીકળતું બંધ ન થયું. ‘હરિનામ બંધ કરો’ કહેનારા મારાઓને એમણે કહ્યું :

‘ભાઈઓ ! જોઈએ તો મને એક લાત વધારે મારો, પણ હરિનામ બેતા રહો; એ બહાને તમારા મુખમાંથી પણ હરિનું નામ તો નીકળશે.’

પછી તે: એ બેલાન થયા, ગંગામાં એમને નાખવામાં આવ્યા ને અતિ દુલિયા ગામના ઘાટ પર પહોંચ્યા. આ ઘોર કાર્યથી મુકલપતિની વિરોધ જનતા અત્યંત ઉત્ક્રાંતિ ત્યારે પણ હરિદાસ બોલ્યા :

‘એમાં એનો શો વાંક ? એ તો બાપડો નિમિત્ત હતો. હું હરિનામ હૃદયથી લઉં છું કે નહિ એની આ પ્રસંગ દ્વારા સગવાને પરીક્ષા કેમ નહિ કરી હોય ? એનો વાંક હોય તો યે ઈશ્વર એને ક્ષમા કરે.’

ભીષ્મપિતામહ

શ્રી નાનાભાઈ

માત્ર પાત્રવિધાનની દૃષ્ટિથી જ નહીં એ તો મહાભારતમાં પોતાના 'વિશાળ' સ્વક્રમાં ટેકેલી ભિન્ન પ્રકૃતિના પાત્રો સંખ્યા છે। સત્યાગ્રહની કામાધને કોઈપણ કંઈક કરવાનું ને વિનમ્ર, તેજસ્વી પ્રતાપી ને પવિત્ર બળવાન વિવારસિક ને વ્યવહાર કુશળ પરસ્પર દરેક ભિન્ન છતાં વિશિષ્ટ જગતના

કોઈ પણ મહાનવ્યમાં આટલું ભવ્ય ને આટલું વિશાળ પાત્રવૈવિધ્ય દ્વારા મિલિ હોય એ સૌમાં આદરણીય ને 'વ'દનીય શક્તિવાળી પ્રતિષ્ઠાવાળા શ્રીકૃષ્ણને પણ કુરુક્ષેત્રમાં હથિયાર વાપરવાની મરજ પાડનાર પ્રતાપી પુરુષાથી પાત્ર તે ભીષ્મપિતામહનું હશે જ નાહિનારા પર કુમળી વધે બાણવિવામાં પ્રવીણતા દાખવનાર અગેય પિતાની દૃષ્ટાને અતુલ યવા માટે ગાદીત્યાં। દરનાર ને સદાય માટે અઘરય મતની નિષાવત પ્રતિષ્ઠા લેનાર ભીષ્મ, કુર્યોધનની સમામાં દ્રૌપદીના ચીરહરણ વખતે મૂગા બેસી રહેનાર દ્રોણાચાર્ય, કૃપાચાર્ય તથા વિદુરની સાથે જ તેજવધ થયેલા ભીષ્મપિતામહ રણમેદાન પરના અઠારમાંથી દસ દિવસ પય ત પાડવસેના સામે ઝૂમનાર પ્રખર યોદ્ધો અને છ છ મહિના સુધી બાણગેય પર પોટેની દશામાં આથમી જતી સ રકૃતિના સહેરાના ઉપદેશક બને પળે અખડો સદૃશ્ય એકમાત્ર પિતામહ પ્રત્યે જ જતાવતા એ એની ખાસ વિનિષ્ઠતા અને છતાં ભીષ્મનું પાત્ર કરુણામય લાગે છે કુર્યોધનનું લણ પેટમાં છે 'શરીર હોરવને વેચાયેલું છે છતાં હૃદય તો છે પાડવો તરફ, આદિથી અત સુધી મયનકાળની આ દશા' અનુભવનાર પ્રતાપવાન પિતામહના પાત્રની શ્રી નાનાભાઈએ સમસાવથી તદ્દન નવા જ દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રવચનમાં આલોચના કરી છે માત્ર દક્ષિણામૂર્તિના અધ્યાપનમંદિરના વિવાધી એ સમસા કરેલું આ પ્રવચન 'કાવિયુ'માંથી અહીં પુનર્મુદ્રિત કર્યું છે

અખ મહાભારત એ જૂની સ રકૃતિના અત અને નવી સ રકૃતિની જન્મ વેદનાનું મહાકાવ્ય છે એ ને ને ને મહાકાવ્યો વાંચ્યાં છે, તેમાં મહાભારતની તોણે આવે એવો બીજો એકેય મય નથી એનું કારણ એ છે કે મહાભારત આપણને ઉપરથી દેખાય છે, તેવી રીતનો માત્ર ઇતિહાસ નથી, પણ સમગ્ર માનવજીવનના અટપટા તાણાવાણાની વાત છે તેથી એ ઇતિહાસ હમેશા માટે સાચો છે

ભીષ્મ આ જૂની સ રકૃતિના સારા ને કેટલાક નબળા અંશોના યેઠ પ્રતિનિધિ છે • મહાભારતમાં કથા છે કે રાજા શાંતનુ, એક વખત મૃગયા કરવા ગયો ત્યાં એક સ્ત્રી ફરતી હતી, તેના પર તે આસક્ત થયો અને તેણે લગ્નની માગણી કરી આ સ્ત્રી ને જ ગંગા ગંગાએ માગણીની જવાબમાં શરત કરી કે તેના કોઈ પણ કામમાં રાજાએ તેનું કાચું ન પૂછવું રાજા એટલો બધો આસક્ત

થયો હતો કે તેણે તે કબૂલ કર્યું રાજા ગંગાને પરણ્યો ગંગાને પહેલો પુત્ર અવતર્યો અને તરત જ તેણે તેને ગંગામાં નાંખી દીધો રાજા કંઈ બોલી શક્યો નહિ આવી રીતે સાત પુત્રોને તેણે ગંગામાં ફેંકી દીધા આદામાં દીકરાને ન્યારે તે ગંગામાં નાંખવા ચાલી ત્યારે રાજાએ તેને પૂછ્યું કે ક્યાં જાય છે ? ગંગાએ પેલી શરત યાદ આપી રાજાએ કહ્યું 'હું આ પુત્રનો બાપ છું' પણ ગંગાએ ચાલી જવા માંડ્યું જતાંજતાં ગંગાએ કહ્યું 'હવે આ પુત્રને ઉઠેરી તેને સોંપી નહીં' ગંગા થોડા વખત પછી આ પુત્રને સોંપી કાયમને માટે તે ચાલી ગઈ આ પુત્રનું નામ દેવવ્રત પાછળથી આ દેવવ્રત જન્મી મ કહેવાયા કેટલાક યુવાનો પોતાની સ્ત્રી ન્યારે મરી જાય છે, ત્યારે વિદ્વજ બની જાય છે પણ પાછળથી તરત જ પગલે છે, તેમ શાંતનુ રાજાનું જીવંતર એકલાં ન આદ્યુ એક વખત ફરતાંફરતાં તેણે એક માઝીમાં ની કન્યા

જોઈ. તેના સૌ દ્યૌથી તે મુગ્ધ બન્યો ને તેને પરણવાનો વિચાર કર્યો. તે કન્યાના પિતાને માથું મોકલાવ્યું. માછીમારે શરત કરી, કે આ મારી પુત્રીથી જે પુત્ર થાય તે જ રાજગાદી પર બેસે, એ શરતે જ હું દીકરી પરણાવું. રાજાને દેવવ્રત પુત્ર તો હતો જ. તે મૂંઝાયો. દિવસેદિવસે તે આ મૂંઝવણમાં ગળવા લાગ્યો. વૈદ્યોની દવાથી તેનો વ્યાધિ મટ્યો નહિ. ભીષ્મને ખબર પડી ને માનસિક વ્યાધિનું કારણ જડતાં તેણે જ માછીમારને કહ્યું કે પોતે ગાદી પરથી પોતાનો હક્ક ઉઠાવી લે છે. માછીમાર વ્યવહારકુશળ હતો. તેણે કહ્યું : ‘તમે તો તમારો હક્ક ઉઠાવી લો પણ તમારા વારસો મારી પુત્રીના વારસોને નહિ કનડે તેની શી ખાતરી ?’

દેવવ્રતે એક ક્ષણમાં જ નિર્ણય કરી ધો ને આજીવન બ્રહ્મચારી રહેવાની પ્રતિજ્ઞા તેણે ત્યાં ને ત્યાં કરી. આ પ્રતિજ્ઞા પરથી તેનું નામ ભીષ્મ પડ્યું. સામાન્ય રીતે ન પાળી શકાય તેવી પ્રતિજ્ઞાને પણ ભીષ્મ-પ્રતિજ્ઞા આ ઉપરથી જ કહેવામાં આવે છે. મહાભારતના મૂળમાં જ શાંતનુની કામવાસના પડેલી જોઈએ છીએ. એટલે જ એના વૃંશજો-કૌરવો-પાંડવો-નો નાશ થયો. કામવાસનાનું પરિણામ જેમ વ્યક્તિના જીવનમાં સારું નથી આવતું તેમ સમાજના જીવનમાં પણ સારું નથી જ આવતું. આપણે બહુીએ છીએ કે જ્યારેજ્યારે મોટાંમોટાં સામ્રાજ્યો પડ્યાં છે, ત્યારેત્યારે ત્યાંનાં-લોકો વિષયવાસનામાં, ઉચ્છ્રંખલતામાં અને ક્ષોભશોખમાં પડી ગયા હોય છે. ભીષ્મ આ પડતી સંસ્કૃતિના છેદી જ્યોતિ સમા હતા. વાસનાની ઉપાસના સમ્રે તેણે પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી બંડ પોકાયું.

એક બીજી વાત પણ તમારી પાસે મૃદુ. એ યુગમાં કૌરવોની શક્તિ જોઈએ તો પાંડવો કરતાં બિલકુલ ઓછી ન હતી. મહા-

ભારતમાં તો એવું આવે છે કે બાર વડસના પાંડવોના વનવાસ દરમિયાન દુર્યોધનના રાજવહીવટમાં લોકો પાંડવોને પણ ભૂલી ગયા હતાં. પણ કૌરવોની રાજનીતિમાં એક વસ્તુની ખામી હતી, અને તે સ્ત્રીજાતિ પ્રત્યેના તેમનો અનાદર. મારી પ્રત્યેના આતુચ્છ ભાવિમાં જ કૌરવોનો નાશ હતો. રામચંદ્ર કરતાં રાવણનાં બળ, સંપત્તિ વગેરે ઘણાં હતાં રામ પાસે તેટલી સમૃદ્ધિ ન હતી. પણ આ બધી બાહ્ય સંપત્તિ ને બળ પોલાં હોય છે. કૌરવોની સમૃદ્ધિ પણ એવી પોલી હતી. આવી પોલી સંસ્કૃતિને ભીષ્મ પોતાના બળથી થોડીથોડી ટકાવી રાખી શક્યા હતા; પણ કાળની સામે એવી સંસ્કૃતિ ટકી શકતી નથી. એટલે ‘ભીષ્મનું’ જીવન જોઈએ છીએ ત્યારે આવા મહાપુરુષોમાં પણ કયાં શિથિલતા રહી છે, તે દેખાઈ આવે છે.

આપણે બહુીએ છીએ કે પાંડવ-કૌરવોને જ્યારે ભણાવવાનો વખત આવ્યો ત્યારે દ્રોણાચાર્યને ગુરુ તરીકે રોકી તેમને બધી સગવડ આપી. તે વખતે એક ભીલકુમાર ત્યાં અભ્યાસ માટે દાખલ થવા આવ્યો. ભીષ્મે એને ભણાવવાની ના પાડી અને કહ્યું કે તારું લોહી રાજનું નથી; એટલે તું આ રાજકુમાર-શાળામાં નહિ ભણી શકે. આ ભીલકુમાર તો પાછળથી દ્રોણનો મોટામાં મોટો શિષ્ય થયો. પણ ભીષ્મના અમીર સમાજમાં તેને સ્થાન ન મળ્યું. આમ એ મોટી વ્યવસ્થાશક્તિવાળા અને ધાયું કામ કરનાર હોવા છતાં નદ્રા યુગના ચિહ્નને ઓળખનાર ન હતાં; એરની આ નક્ષણી બાલુ હતી.

વળી કૌરવો જ્યારે ઉઘાડો દુરાચાર કરતા ત્યારે ભીષ્મ તેની સામે અવાજ તો ઉઠાવતો પણ તે અવાજ ક્યંદ નહોતો, પણ બોલો હતો. ભરસલામાં જ્યારે દ્રૌપદીની લાજ લૂંટાઈ અને તેના ચીર બેંચાવા લાગ્યાં, ત્યારે

ભીષ્મે આજ આડા હાથ ઈ દીધા બીજી વડીલો પાંચ બેસી રહ્યા માત્ર દુર્યોધનને સૌથી નાનો ભાઈ ઊભો થયો ને સભા છોડી ચાલ્યો ગયો. ભીષ્મે દુર્યોધનને આ દુરાચાર ન કરવા ઉપદેશ આપ્યો પણ પુણ્યપ્રકોપ કરીને સભા છોડી ચાલ્યા ન ગયા આપણા દેશમાં સાધુ પુરુષો તો ઘણા થઈ ગયા છે પણ અનાચાર થતો જોઈ અતર વલોવાઈ જાય ને પોકારી ઊઠે કે, 'આ નહિ જ થઈ શકે' એવા થોડા હોય છે ભીષ્મે પણ એ પ્રકારનું મનોબળ બતાવ્યું નથી.

એ જ પ્રમાણે મહાભારતનું યુદ્ધ તોળાઈ રહ્યું હતું ત્યારે ભીષ્મે ભરસલામાં દુર્યોધનને પાંડવોને રાજ્યનો ભાગ આપવા સમજાવ્યો પણ દુર્યોધને ના પાડી એમના કુટુંબમાં વિદુરજી હતા, એ આજના જમાનાના શાંતિવાદી (જ પેસિફિસ્ટ) હતા એમણે ધનુષ્યને ટોડ્યે મૂકી દીધું ને કહ્યું, કે હું યુદ્ધમાં ભાગ નહિ લઉં પણ દુર્યોધને ભીષ્મને જરા સમજાવ્યા એટલે કૌરવજનના સેનાપતિ તરીકેનું પદ એમણે સ્વીકારી લીધું ભીષ્મની આ નિર્બળતા હતી આ નિર્બળતા એમણે ધણે પ્રસંગે બતાવી છે.

એકવાર રગમડપમાં કૌરવ-પાંડવોની બાણવિદ્યાની પરીક્ષા થતી હતી તે વખતે ભીષ્મે કહ્યું, કે જે હારિય નહિ હોય તેની સામે મારો ભાઈ અર્જુન હરીફાઈમાં નહિ ઊતરે તે વખતે ભીષ્મ બસતા હતા છતાં એમ ન કહ્યું, કે કહ્યું એ કુતાજનો જ પુત્ર છે દ્રૌપદીના સ્વયંવર વખતે પણ તેમણે આ જ નિર્બળતા બતાવી હતી જરૂર વર્ષોને જે અતરની હિમતથી માણસે બહાર આવવું જોઈ એ તે ન આવી શકે તેને નવા યુગમાં સ્થાન નથી આ રીતે જૂના યુગની મૂલીક સારામાં સારી વસ્તુઓ તેમની પાસે હતી, અને તેની સાથે થોડીક નજાઈઓ પણ હતી.

મહાભારતના યુદ્ધમાં તેમની સામે શીખડીને ઊભો કર્યો એટલે લંવામાં એમને એમની વટ આડી આવી અને હારી ગયા એ રીતે એ પડુ પડું થઈ રહેલી સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ હતા છતાં કોઈ સંસ્કૃતિ એક જ મરતી નથી એનો વારસો એણે પૂરેપૂરો આપ્યો જોઈ એ જૂની સંસ્કૃતિ પોતાનું સારામાં સારું નવી સંસ્કૃતિને સોંપી ન જાય ત્યાં સુધી તે મરી ન શકે એટલે જ મહિના સુધી એ બાણ શય્યા પર સૂતા અને ત્યાં સૂતાસૂતા તેમણે જૂની સંસ્કૃતિના જે ઉત્તમ ને ચિરસ્થાયી તત્ત્વો હતા તે આપ્યા અને ઉત્તરાયણના સ્વર્ગ થયા ત્યારે પોતાનું કાર્ય પૂરું થયું માની વિદાય થયા.

ભીષ્મના ચરિત્રનું હાઈ આ છે એ જૂની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ, નવી સંસ્કૃતિને ઓળખનાર અને અતરથી સમજનાર છતાં તેની સાથે એકરસ થવાની ઠિંમત ઓછી એ યુગના એ મોટામાં મોટા પ્રતિનિધિને પણ નવા યુગ પાસે નમવું પડ્યું છે એમ મહાભારતકારે બતાવ્યું છે ભીષ્મના પાત્ર-સર્જન દ્વારા મહાભારતકાર એક એ સત્ય પણ કહે છે, કે જૂની સંસ્કૃતિ વિધાય લેતી હોય, નવી સંસ્કૃતિ ઊભી થતી હોય ત્યારે તેને શ્લોકો વખત કાંટાની પથારીમાં સૂવું પડે છે આપણે અત્યારે પણ કંઈક આવી જ દશા ભોગવી રહ્યા છીએ અત્યારે આપણે આવા ફેરફારમાં થોડી વ્યથા અનુભવી રહ્યા છીએ પણ એ ફેરફાર આવી જ રહ્યો છે એમ સમજીને જે એને ઝીલશે તે જટલી શકશે, ભીષ્મ નહિ.

જૂના કાળના કેટલાક બહુ શ્રદ્ધા કોટિના આચાર્યો થઈ ગયા છે-સ્વ ક્રમભાગ કરવામાં, જ નવરામભાઈ વગેરે પણ આજે એ જ આચાર્યોની સાથે શિક્ષક તરીકે જન્મ કરવાનું આપણે પસંદ નહિ કરીએ સ્વ. ગણપતરામભાઈ દગેશા શાળાઓના નિરીક્ષણનું કામ પગે ચાલીને કરવા જતા

રાતે આગળ પડાવાળો પ્લીવો લઈને ચાલે અને પોતે ચાલતાંચાલતાં છાતું વાંચતા જાય. આજે આપણે આ પસંદ નહિ કરીએ. કાલિયાવાડમાં કેટલાક જૂના બહીષ્કર્ષારો માટે એમ કહેવાય છે, કે તેમને રસ્તામાં કંઈ લખવાનું સૂઝે એટલે તરત જ તેનો કારકુન ચાર પગે ઊભો રહીને ટેબલ બની જ તો. આજે કંઈ કારકુનો આમ ટેબલ બનવા તૈયાર નહિ થાય. જે લોકો જૂના યુગના છે તે નવા યુગને ન પારખી શકે તો તેણે ઇચ્છાથી કે અનિચ્છાથી પણ દબાઈ જ જવાનું છે. એટલે આપણે ચેતીશું તો સુખી થશું. નવા યુગની સદ્વસ્તુને ઓળખવી અને અર્સદ વસ્તુઓથી ડરવું નહિ. જ્યારેજ્યારે યુગપ્રલયો થાય છે, ત્યારે જૂનામાં પણ કેટલાક એવા માણસો હોવાના કે જે નવા યુગને સ્વીકારશે; કારણકે સદ્ગુણથી જેમણે પોતાનું જીવન લાવ્યું હશે તેના અંતરમાં જ અનુકૂળ રક્ષકો થઈ જાય છે. એમ આગણા જીવનમાં જો અમુક ભતની સુવાસ હશે તો જલદી સમજી શકીશું. જો પરાણે સ્વીકારવું પડે છે એમ માનીશું તો તે બરાબર નહિ થાય. શિક્ષકો મને ઘણીવાર પૂછે છે, કે ગ્રામદક્ષિણામૂર્તિના અધ્યાપનમંદિરમાં જે ટ્રેનિંગ કોલેજના જે વરસનો અભ્યાસ કર્યા વિના સીધા દાખલ થયાં છે, તેને શ્રેય શું? હું આવા સ્વતંત્ર રીતે આવેલા વિદ્યાર્થીઓને પ્રોલિટેરિયેટ એવું નામ આપું છું. હું તેમનાં શ્રેયો વિચાર નથી કરતો. પણ એ વર્ગ એકલવ્યની માફક આગળી કાપી દે તેવો હશે. દ્રોણ-

આ શબ્દ મેં પ્રખ્યાત ઇતિહાસકાર ટોલેન્કીના લેખો છે. એ ઇતિહાસકારે આ શબ્દ પ્રચલિત અર્થ કરતાં કંઈક જુદા અર્થમાં વાપર્યો છે. તે અર્થ આ છે: એક જ વર્ગના પણ નવા યુગને પારખી જનસમાજ માટે પ્રેમથી હાથ કરતા લોકો.

ચાર્યની કૃપા થશે તો તેને જ તે પોતાના પટ્ટશિષ્ય તરીકે સ્વીકારશે. દરેક સમાજમાં આવા એકલવ્યો હોવાના જ. એટલે જો કંઈને કંઈનાથી ડરવાનું હોય તો આવા 'પ્રોલિટેરિયેટ'થી; દુસ્મનોથી નહિ. હું તો સ્વકારને પણ કહું છું કે આપણી અંદર આ પ્રોલિટેરિયેટ વર્ગ પડ્યો છે, તેનાથી જ બીલું. વિદ્યાર્થીઓને પણ કહું છું કે તમારા વર્ગમાં પણ જે નવા યુગને ઓળખનાર-ભલે તે થોડા હોય-છે તેનો જ ભય છે. માટે તેનો તિરસ્કાર ન કરશો. જો કરશો તો તેનાથી તમને જ નુકસાન થવાનું છે. જેનું જીવન જીવતા યુગને પ્રેમથી જીવી લે છે, તે જ જૂના યુગને માટે ભયરૂપ છે. સહુ વિદ્યાર્થીઓ નવા યુગને ઓળખજો. એટલે નાનાભાઈને કે મનુભાઈને ઓળખો એમ નહિ; પણ ચારેબાજુ જે વહેણો વહી રહ્યાં છે, તેને પિછાનજો. આજે ખેડૂતો રેંછપેંછ દેખાય છે, પણ ત્યાં જ નવા યુગનો ઉગમ છે. જૂનો યુગ આથમવા આવી ગયો છે. અલખત સૂર્ય આકાશમાં આથમી ગયા પછી પણ થોડી મિનિટો તેનો પ્રકાશ અહીં દેખાય છે, તેમ જૂનો યુગ હજી ચાલે છે, તેમ દેખાય છે એટલું જ.

છેલ્લી એક વાત. નવો યુગ એને જીલવા માટે 'આપણી પાસે પારદર્શક અંતઃકરણ' માગે છે. લીખે શાંતિપર્વમાં કહ્યું છે, કે સારી વસ્તુ તરફ આપણને પ્રેમ થવો જોઈએ ને ખરાબ તરફ ઇતરાજ. એ ભતની શ્રદ્ધા જો આપણે ટ્રેનિંગ કોલેજમાં ન મેળવીએ, તો કમ્મસીમી ગણાય. હું ઇચ્છું છું કે આ ભતની શ્રદ્ધાની હવામાં શિક્ષક પેદા થાય પણ એ શ્રદ્ધા એ દિલની વાત છે; તે બહારમાં વેચાતી મળતી નથી. માટે જેટલી શ્રદ્ધા દિલથી આવે તેટલી જ સાચી.

ચાણંતર અને વિજ્ઞાન

પ્રોફેસર બળવતરાય ક ઠાકોર

પ્રથમ પંક્તિના વિવેચક છે નિબંધકાર છે જીવનચરિત્રકાર છે, વાર્તાકાર છે, વિચારક છે અને ઇતિહાસના તો પ્રખર અધ્યાત્મી છે ઈંગ્લેન્ડ ક્રાસ હોનૅડ, ચીન નાપાન વગેરે દેશોમાં ગઈ લડાઈને કારણે તે આપણે ત્યાં વસતીવધારાને કારણે આદિશાન મહેલો નહિ, પણ ભયંભવનને વસવા માટે ભેઠવા મકાનો કડપે બધાઈ રહ્યા છે આપણે મકાન બાંધવાની કળામાં તો હતા ત્યાં જ છીએ. પ્રાચીન મિસ્ર, તથા બાબીલોનના મિસ્ત્રીઓ અને મન્દિરો જે રીતે કામ કરતા તેમ જ આપણે અત્યારે વીસમી સદીમાં નામ કરીએ છીએ એ કેટલું આશ્ચર્યજનક છે ! બૈશ્વકામખાતાની આ દિશામાં વિજ્ઞાનની મહત્ત્વ લેવાનું એમણે કરેલું સૂચન જેટલું નવીન ને વિચારપ્રેરક છે તેટલું જ આવશ્યક છે 'અખડ આશ્વ'ના વાચકોને ભાષા તથા વાક્યરચનાઓ ક્યાંકક્યાંક કૌપરી લાગશે, પરંતુ આ પ્રકારની અર્થઘન છટ્ટા સાક્ષર શ્રી ઠાકોરની લાક્ષણિકતા છે અને આપણી ભાષાના આવા મહાન સાક્ષરનો આ વિષય ઉપરનો લેખ પણ એક લાક્ષણિકતા જ ને !

મંબાઈ, કલકત્તા અને નવા દેહલીની વસતી ભેતભેતામાં અસહ્ય વધી પડી છે તો જીજ્ઞા વિશ્વવિગ્રહ દરમિયાન ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ, હોલાંડ, નોર્વે, ઇટલી, જાપાન, ચીન આદિ અનેક દેશોમાં હમરો અને 'લાજો' મકાનો બળી ભાંગીને ભૂકા રાખ થઈ ગયા છે, એટલે આજે અનેકાનેક દેશોમાં પહેલાં કરતાં સોઈકાર મકાનો પહેલાં કરતાં ઝડપથી, વળી બને તો પહેલાં કરતાં ઓછે બચે, ચલુવાનો પ્રશ્ન એક મહાભારત બલ્કે અનિવાર્ય જરૂરતનું મહત્ત્વ પામ્યો છે, એ જાણીતું છે

સામી બાલુ આપણી પ્રવૃત્તિઓનાં અનેકાનેક ક્ષેત્રમાં વિજ્ઞાનની ખીલવટની સાથેસાથે સારી નેડે પ્રગતિ સધાઈ છે, અને હાયકે હાયકે તે વધતી ઝડપે આગળ ને આગળ ધપતી જાય છે, ત્યારે આપણી ઇમારતોના ચલુતરનું ક્ષેત્ર હજી એવું રહ્યું છે કે તેમાં બહુ જ થોડો સુધારો થઈ શક્યો છે ઇમારત ચલુવા માટે અનેકાનેક સામગ્રી

આપણા ગુજરાતી સાહિત્યના નવા યુગના પ્રતિભાવ ત સાક્ષરોમાંથી એક માનવ ત સાક્ષર તે શ્રી 'બલુકાશ' આમ ગણાય ગયા જમાનાના પશ્ચ પાતે છે તેમ અર્વાચીનોના ય અર્વાચીન. નવી પેઢીની કવિતાની પાઠખીલ વહન શ્રી ઇમારતકર ભેખીએ કહ્યું છે તેમ બે વ્યક્તિઓએ કહ્યું છે નાધીજીએ ને ઠાકોરે પરંતુ શ્રી ઠાકોર માત્ર કવિ જ નથી

ભેઈએ, અનેકાનેક કલાઓ અને કારીગરીઓ પ્રયોજવી પડે, અને તોપણ તેમાં કામે લાગતા માણસોમાં કારીગરો, કલાવાનો અને નિષ્ણાતો કરતાં માત્ર સ્તંભુબળ વાપરી જાણતા નર્મી મજૂરોની સખ્યા એટલી તો મોટી હોય કે તેમને પરિચિત હોય, તેમનાર્થ પાર ફીતરે એવી હોય, તેવી જ પ્રક્રિયાઓ અને પદ્ધતિઓથી ચલુતરના કામમાં મન વાળ્યા વગર છૂટકો જ ના થાય, એ કપરી દશા સેકડો બલ્કે હબરો વર્ષથી ચાલી આવે છે અને આ વીસમી સદીમાં પણ ઘણુંખરુ તો આખી દુનિયાનું પડ ઉપર સંવત્ર ચાલ્યા જ કરે છે કાચી ઈંટ, પાકી ઈંટ, ને આગાના લાલ પોચા પત્થરથી માડીને કંદણમાં કંદણ અડધિયા (અ શ્રેનાઈટ) અને આરસ જેવા પાષાણ, જેટલાં મળે તેટલી જાતનાં ઇમારતી લકડા, માટી અને એતી, ચૂના છો અને સિમેન્ટ, પાતુઓ અને તેઓ, તેલો, અકો, રંગો અને રંગાનો એમ મકાન ચલુતરમાં ભેઈતી અનેકવિધ સામગ્રીઓની

માત્ર યાદી કરવા એસિયે તોપણ તેને પાર આણતાં આપણે દમ નીકળી બચ, એવું આ પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર છે. કલાકારીગરી આયોજનો અને યોજનાઓ સૌથી જૂનવાણી ગણાય, પરંપરાપ્રાપ્ત ચીલાઓ છોડી જ ના શકાય. એવું આ પ્રવૃત્તિક્ષેત્ર છે.

ઈ. સ. ૧૮૫૦ની આસપાસ એટલે આશરે એક સૈકા ઉપર જ લાંડનમાં સંગ્રહ સ્થાનને માટે આપના મહેલ (અં. ફિસ્ટલવેલેસ') ચણાયો અને ફ્રાન્સમાં પાયાથી ટોચ લગી આખો ધાતુઓનો જ ચણેલો 'ઈફેલ મિનારો' (અં. 'ઈફેલ ટાવર') ઊભો કરાયો, ત્યારે એ અભૂતપૂર્વ કારીગરી અને રૂપ ને આકારની ઇમારતોથી આખી દુનિયાને દંગ કરેલી હતી. પરંતુ એ કાળે અને તે વળી નવી દુનિયાની ન્યૂયોર્ક જેવી મહાનગરીઓમાં મકાનચણતરની કારીગરીઓ એકદમ વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિનો લાલ લેતી ગઈ અને એ તામાં સત્તર પ્રગતિ કરવા ગમી પડી, તે એટલે સુધી કે ચણતરની જૂની પરંપરાઓ અને પગથીઓને ઠેકાણે ત્વરિત અને જથ્થાબંધ ઉત્પાદન (અં. હોલસેલ લાર્જસ્કેલ પ્રોડક્શન) ની વિજ્ઞાનયુગે આરંભેલી ક્રિયાઓ અને તેને લગતાં યંત્રો ઓખરો વગેરે-ઉત્તરોત્તર સવિશેષ વપરાતાં થઈ ગયાં અને તેમનાં હેરાત ઉપજાવે, એવાં રૂળો પણ આવવા લાગ્યાં. દેખાદેખી આ સર્વં શોડું વિશેષ અનુકરણ જૂની દુનિયાની મહાનગરીઓમાં પણ થવા લાગ્યું ખરું, જો કે, એક આસ્તેકદમે આખું મકાન અનુકૂળ સ્થળે તૈયાર કરી લેવામાં આવે અને પછી તેને આખું ઉપાડીને ઇષ્ટ સ્થાને સઢાને માટે હોટી દેવામાં આવે, એ યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના ઇજનેરો માટે હરતામલક જેવી બાબત થઈ ગઈ અને તોપણ જૂની દુનિયાને આવીઆવી નવતર નવતમતાને અપનાવતાં પહેલાં અંદેશો સારી પેઠે થવા

લાગ્યો અને તેમાં જીવ જેવો ફેરફાર ઝટ થઈ આવશે, એ સંભવિત પણ ના લાગ્યું.

અને તોપણ આજ આપણે ભેઈએ છીએ કે ઈ. સ. ૧૯૪૨ પહેલાં જે જૂની દુનિયાનાં સૌથી વધારે પ્રગતિશીલ મહાનગરો 'માટે પણ અશક્ય અને અસંભવિત ગનાયા કરતું હતું, તેમાંનું જ કેટલુંક-મકાનોની મહામોટી સંખ્યા બને તેટલી ઝડપે અને જેમ બને તેમ ઓછા ખર્ચે ચણી લેવાની મહામોટી ભીંસમાં સપડાતાં, હવે ત્યાંની ચણતરકલા-કારીગરીઓમાં વધારેવધારે દાખલ થવા માંડ્યું છે.

" એના પુરાવામાં અહીં આજે ઈ. સ. ૧૯૪૬ના સપ્ટેમ્બરની ૨૫મી તારીખે લંદન વિશ્વવિદ્યાલયની બર્કમેક પાઠશાળાના પ્રોફેસર જે. ડી. બર્નાલે બ્રિટિશ પ્રોડક્ટિવિટીની નોલોવાણીમાં અર્થો કલાક જે પ્રવચન કરેલું તેમાંની કેટલીક વિગતો ટાંકવા લલચાઈએ છીએ. મકાનોની અસહ્ય તંગીના શક્ય તે ઉપાયો વિચારવા, યોજવા માટે વરિષ્ઠ બ્રિટિશ સરકારનાં બાંધકામ ખાતાં (અં. 'પબ્લિક વર્ક્સ') ના મંત્રીમંડળના સલાહકારોની કમિટીમાં પણ પ્રોફેસર બર્નાલ પ્રમુખસ્થાને બિરાજે છે એટલે એઓ જે કહે છે તેની ચોક્કસાઈની વિશ્વસનીયતા તેમ ઉપયોગિતા વિશે એ મત સંભવતા જ નથી* કેવાં મકાનો સૌથી વધારે ઉપયોગી નીવડે, તે ચણવામાં કઈ કઈ સામગ્રી સ તોષપ્રદની સાથે સસ્તી ઝટ તૈયાર કરી લેવાય, એવી અને સુલભ ગણાવાને પાત્ર, ચણવાની મજૂરી, તેમ તેમાં લાગતા કામના અને બીજા વ્યયમાં વધારે વધારે ખચત શી રીતે થઈ શકે, આ સર્વંમાં છેલ્લામાં છેલ્લી વૈજ્ઞાનિક શોધો અને પ્રક્રિયા-

* જુલો સાયન્સ સર્વે (Science Survey) શ્રી આયન ડેન્સ સંપાદિત (લંદન, ૧૯૪૮). પૃ. ૩૦ થી ૩૪.

ઓનો વધારેમાં વધારે લાભ કયે પ્રકારે મેળવાય, એ સર્વ પ્રશ્નો આ સલાહકાર કમિટીના કર્તવ્યક્ષેત્રમાં અવશ્ય આવી બચ છે.

હીંતો ચલુતી હોય ત્યારે કડિયા મજૂરાદિ માટે વાપરવાની સીડીઓનો વિચાર કરો જેમ ચલુતર ઊંચુ ચડતું બચ તેમ એક સીડી સાથે બીજી, અને બીજીની સાથે ત્રીજી ચોથી એમ ગાળને કામ લેવામાં આવે છે સેકડો બદલે હબરો વર્ષથી આપણા કારીગરો અને મજૂરો આ સીડીઓ ને પાલખો વડે જ કામ લેતા આવ્યા છે. “પ્રાચીન મિસ્ર અને બાબીલોનના મિસ્રીઓ અને મજૂર મજૂરો જેમ કામ કરતા તેમ જ આપણે અત્યારે આ વીસમી સદીમાં ય ક્યું કરિયે છિયે” શી મૂર્ખતા! નરી સ્નાયુ મજૂરીનો તેમ સમયનો ફેટલો મોટો અપવ્યય વાપરવાની સામગ્રીનો ય ફેટલો બધો બગાડ! ઉત્પાદનનાં અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણે વધારે કાર્યસાધક સ્નાયુબલ અને સમય અને સામગ્રી ઓછા ખર્ચાએ એવી પદ્ધતિઓ વાપરતા શીખેલાં છિયે, એમાની કોઈકોઈ અહીં પણ શાને ન થોજી શકાય વારુ? અમારી કમિટી એક બાજુ પચાસ ગુણ્યા બાર નવાં મકાન ચાલતી આવેલી રૂઢિઓ પ્રમાણે ચણી રહી છે, બાર ભુદેભુદે સ્થળે બીજી બાજુ, પચાસ ગુણ્યા એકવીસ એ જ કદનાં અને એવી જ સોઈવાળાં નવા મકાનો વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિએ ઉપજવેલી નવી પદ્ધતિઓ વડે ચણાઈ રહ્યાં છે, અને શાસ્ત્રીય મુકાબલે થઈ શકે એટલા માટે દરેક સ્થળે સમય મજૂરસંખ્યા, કારીગરોની આવડતનું વિવિધ પ્રમાણ, વગેરે ચોક્કસાઈ અને બારીકાઈથી નોંધવામાં આવે છે જૂની કેડીએટ કરતાં ચોખ્ખી રીતે વધારે કાર્યસાધક અને ખર્ચ તથા બગાડમાં ઉતરે એવી નવી પદ્ધતિઓની શાસ્ત્રીય રીતે પસંદગી સૌની ખાતરી થઈ

બાય એમ આ પ્રમેણે એકસાથે અનેક પ્રયોગો પૂરતી સંખ્યામાં કરવામાં આવે ત્યારે જ થઈ શકે દુનિયા શરૂ થઈ ત્યાંથી, માંડીને છેક ગઈકાલ સુધીમાં આવા કામો માટે સચક્ત પુરવો અને સ્ત્રીઓ પૂરતી સંખ્યામાં મળ્યા જ કરતાં હતાં, બૂજે મરતાં અને મળે તે રોજ ઝડપી લેવાને તૈયાર મજૂરમજૂરોનો તોટો જ નહોતો, ટૂંકામાં માણસનો દુરુપયોગ અને બગાડ પણ અમાય, ફેટલીક કિમતી અને દુર્લભ સામગ્રીનો અપવ્યય કે બગાડ ના જ ચલાવી લેવાય, એવા સંજોગો હબરો વર્ષ એકસરખા પ્રવર્તેલા છે. હવે જ આપણે એવા યુગમાં પ્રવેશ પામિયે છિયે કે તેના સંજોગોમાં આપણે માટે સૌથી કીમતી અને દુર્લભ સ્ત્રીપુરુષ મજૂરમજૂરો છે, કીમતીમાં કીમતી સામગ્રી પણ માણસને મુકાબલે ઓછા મૂલ્યની છે, એવા સંજોગોમાં આપણી ચલુતર પ્રક્રિયાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ આજ લગી ચાલ્યા આવેલા છે તે ચીલાઓ કરતાં સારી પેઠે મિજ હોવી જ ઘટે એ દેખીતી વાત છે, જઈની ડોકરી પણ જઈ ક્યાં એ ગિચતિ હતી તેને બદલે હિલદી જ પરિરિચતિ અત્યારે ઉભી થયેલી હોવાથી મકાનોના ચલુતરની આપણી કલાઓમાં પણ મહાભારત પરિવર્તનો આપણે સ્વીકારી લેવાં જ એઈએ. પરંતુ એમાં અજ્ઞાન કે પ્રમાદના માર્ગો બૂલથાપ ખાઈ એસિયે તે પણ સદન થાય એમ ન હોવાથી જે દેશારે સ્વીકારિયે તે ચોક્કસ અને શાસ્ત્રીય મુકાબલે વધારે કાર્યસાધક અને ઓછો વ્યય કરનારા સાબીત થાય તેમતેમ જ સ્વીકારી શકિયે અને વળી અત્યારે આપણે માથે ચલુતર કરવાનો ભુખો એટલો તો મોટો છે કે પાઈપાઈ કરતાં થતી બચત સરવાળે ઘણી મોટી રકમમાં પરિણમે એવું છે.

હવે આપણે મકાનના જીદાજીદા ભાગમાં ઉખા અને દંડીની હવા અને અજવાળાની, વગેરે જીદીજીદી સ્થિતિઓ પણ રચી શકીએ છીએ તો વિજ્ઞાનની એ પ્રગતિનો મૂરેપૂરો લાભ લેતાં આપણાં આધુનિક રહેણાણોથી તેમાં વસનારને આગળ ઉપર કદી શક્ય નહોતાં એવાં સુખસંતોષ તેની કાર્યશક્તિમાં એટલો વધારે પણ આપણે તેને મુલત કરાવી શકીએ એમ છે. આપણા વધેલા જ્ઞાને આ શક્યતા ઉપજવી આપી છે તો તેનો લાભ આપણે મકાન વાપરનારાઓને શાને ન આપવો વારુ ? આપણાં આધુનિક મકાનોમાં સ્નાન માટે સ્વચ્છતા માટે રસોઈ આદિ આવશ્યક નિત્યકર્મો માટે પહેલાં શક્ય જ ન હતી એવી સગવડો રચી શકીએ એમ છે, તો તે રચનાઓ પણ જેમ બને તેમ સસ્તી કરી આપવી, માત્ર ધનિકોના મહેલોમાં મળે અને આમવર્ગના સાંકડેમોકળે પૂરા પડતા નિવાસોમાં નહીં જ, એના એવા કેટલાક શકાતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં પણ દેવાને પણ આપણે આ અર્વાચીન યુગના માણસો દેખીતી રીતે બંધાયલા છીએ. આમ કરવામાં આગસી જઈએ તો આપણે આપણા બંધુતા અને સમાનતાના આદર્શોથી પણ એટલા ચ્યુત થઈએ, ખરું ને ?

મકાન ચણવું એ એક જ ધંધો નથી. એમાં સંખ્યાબંધ ધંધાઓ પ્રવેશે છે. તે દરેક અમુકઅમુક જાતની કુશળતા માગી લે છે. એમાંની કેટલીક કુશળતાઓની અછત થઈ ગઈ છે, તો બીજી કેટલીક નવી કુશળતાઓ આપણે બીજા ધંધાઓમાં પ્રાપ્ત કરેલી છે તે આ ચણતરના સંકુલ ધંધામાં પ્રથમ પહેલીવાર સંયોજ્ય એવી પણ છે. વળી પહેલાં મિસ્ત્રી, કડિયા, સુથાર આદિ સ્થળે-સ્થળે વધારે, અને તે સ્થળોમાં કામનો પુરવઠો ઝડપી બંધ એમ બન્યા કરતું, કોઈ પણ સ્થળે

આવી પરિસ્થિતિ ક્યારે ઊભી થશે તે કળી નહીં, વગેરે કારણોથી માણસના કુદરતી સ્વાર્થે - તેને અંગ્યોરી આદિ લુચ્ચાઈઓમાં પણ પાવરધો બનાવેલો. હવે તો આપણે આખા મુલક અને આખા રાજ્યનો વહીવટ એકસાથે એકઘોરણે ચલાવવા શક્તિમાન છીએ એટલે અમુક સ્થળે સુકાળ, બીજાં સ્થળોમાં દુકાળ; અમુક સમયે કામની હદ ઉપરાંત ભીંસ, ચોવીશે કલાક મંડ્યા રહિયે તોપણ કામ ખુટે નહીં, સામી બાજુ બીજે સમયે કામ એટલું તો ઓછું કે બીજું નવું કામ નીકળે ત્યાં લગી જે હોય તેને ચેન કેન પ્રકારે લંબાવ્યા વિલંબાવ્યા કંઈ જ છૂટકો: એવીએવી કફેડી સ્થિતિઓ વારાફરતી ચાલ્યા કરતી. હવે આપણે એવા યુગમાં પ્રવેશિયે છીએ કે તેમાં કોઈએ આવી કશી ધાસ્તી રાખવાની હોય જ નહીં. આ પ્રકારના પરિસ્થિતિપરિવર્તનને લઈને પણ હમારતી ચણતરના આખા ધંધામાં મહામોટો ફેરફાર સ્વીકારવો જોઈએ.

પ્રોફેસર બર્નલની નભોવાણીમાં આ ઉપરાંત પણ કેટલીક બાબતો છે. સૌથી અગત્યની આ છે કે જેમ જેતીને તેમ મકાનબાંધણીને અર્વાચીન યંત્રો અને સાંચાઓ અને યાંત્રિક પદ્ધતિઓનો પૂરતો લાભ કરી આપવાની આવશ્યકતા ઘણી મોટી છે. આમાં સૌથી વધારે વિરોધ હાલના કડિયા, સુથાર, મિસ્ત્રીઓ આદિનો હોય એ કુદરતી છે. માણસ પોતે મેળગેલી કુશળતાઓને વળગી રહેવા ઇચ્છે અને નવીનવી કુશળતાઓ અમુક વય લગી જ મેળવી શકે પછી નહીં; એ તો આપણને ઇતિહાસના આરંભકાળથી મળતો આવેલો અનુભવ છે. અને આવા વિરોધ છતાં પણ પ્રગતિ અટકી જ પડે એમ તો બન્યું નથી, એમ બનવા દેવાનું પણ નથી. પ્રગતિનો

વેગ ક્રમિક વિલમિત થાય ખરો તથાપિ એવો વિલમ પણ કેવળ હાનિકારક ના ગણાય જૂની કુશળતાઓ વગેરે કરાતી બય તેમ તેમ નવી કુશળતાઓ વધારે ક્ષેત્ર મેળવતી બય એમ આત્મી વિલમિત પ્રગતિમા સંસ્કૃતિતત્ત્વની સળગતા પણ જળવાય છે ચલતરનું સ્થલ, તે માટેની સામગ્રીઓને વત્તીઓછી તૈયાર કરી આપતાં કારખાનાં, અને ચલતર સ્થલ (અ. 'બીલિંગ સાઈટ') અને કારખાના વચ્ચેના પરસ્પર વિનિમયસભ્ય ધો, તમામમાં અર્વાચીન યાંત્રિક યુક્તિપ્રયુક્તિઓ વડે ઝાઝો વ્યયથટાડો થઈ શકે એમ છે, તે એવી વ્યવસ્થિત રીતે થવો ઘટે છે કે આખું તત્ત્વ આંચકા અને ઝુટિઓ વિના રક્તેરક્તે વિશેષ કાર્યસાધક બનતું પૂરેપૂરી ઉત્પત્તિ પ્રાપ્ત કરી શકે વિશ્વ વિગ્રહ દરમિયાન આપણને એવા તો સકુલ આયોજનો (અ. 'પ્લેનિંગ્સ') પાર ઉતારવા પડેલાં કે મુકાબલે આ ધમાસ્તચલતરનો ધ ધો તો સમગ્રે લેતાં સકુલતા અને મુશ્કેલી અને દુષ્ટતામાં સારી પેઠે સુગમ ગંજાવો

ઘટે સાગર તરી ઉતરવાનું જેનું સામર્થ્ય આખી દુનિયાએ જોયું છે અને સામર્થ્ય વખાણ્યું છે તેણે નાના સરખા તળાવથી મુઝાવાનું હોય નહીં

તાત્પર્ય કે ટ્રેક્ટરો આદિ યત્રોએ ખેતીની અસ્તુમૂળ સૃષ્ટિને સર કરી લીધા પછી હવે એના જેટલી જ જૂની ધમાસ્તો અને ઈન્ધાઓની બાંધણીની સૃષ્ટિને વારો આવ્યો જણાય છે યત્રો યાંત્રિક પદ્ધતિઓ અને વૈજ્ઞાનિક ઢોં અને કારખાના ગિરણીઓમાં બણીતી થયેલ કાટકસરો અને શીઘ્ર કેડીઓ ચલતરના નાનાવિધ વ્યવસાયોમાં ધૂસવા માંડ્યા છે, અને પરિણામ આવું, પણ આવવા સભવ છે કે ઇંગ્લાંદની મકાનોની અસહ્ય અખત તેને દાયકા દોઢ દાયકામાં યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સની મહાનગરીઓ કરતાં પણ આગળ આગળ ખેતી બાંધકામના પ્રકારોને સૌથી વધારે યાંત્રિક ઉદ્યોગો બનાવી દેવામાં ઇંગ્લાંદ આખી દુનિયાને મોખરે પણ નીકળવા પામે

★

૧૯૦૭-૮ ની સાલ હશે અરવિંદબોધના 'વહેજાતરમ નામના વિખ્યાત પત્રની અસર વડોદરા કોલેજમાં ભારે હતી ચારેભાળુ જીવાનો કાતિની વાતો કરતા કેટલાક વિવાર્ધીઓએ એક દિવસ છાત્રભાઈ પુરાણીને કહ્યું 'તમે અમારા મડળમાં વ્યાખ્યાન આપવા આવો' વ્યાખ્યાનમાં છાત્રભાઈએ કહ્યું 'આપણે બીજી કશુંય ન કરીએ પણ આપણાં શરીર તો સુધારી શકીએ ને?' ને પછી એક વિવાર્ધીના વરડાની અવાજને મોટા ખાડાકરાવાળો, ને ઘાસવાળો જમીન પર પાવડું લઈને કછોટો વારી છાત્રભાઈ તો મડી પચ્યા વડોદરાને આગળે જાળવાડામાં સુદર એવું મેદાન તૈયાર થઈ ગયું

સ્રીઓ કહેતી મુવા! રોયા આ લોકોને તો સરમેય આવની નથી અહીં ગૃહસ્થી લોકો રહે વહુઆક હોય, છાડીઓ હોય ખેતુ કાઈનીયે જાળશરમ નથી! આ માસ્તરે જ છોકરાને નાગડા બનાવી ફેરવ્યા છે!

પણ વ્યાયામશાળામાં આવતા વિવાર્ધીઓને આદેશ હતો કની ગુસ્સો ન કરવો, કોઈને સામે જવાબ ન આપવો પોતાનું કામ કરીને સીધું ઘેર જવું આ રીતે ગુજરાતભરની વ્યાયામપ્રવૃત્તિના પિતા શ્રી છાત્રભાઈએ 'લક્ષ્મીનાથ વ્યાયામ મંદિર' રૂપે આટલું વહેલું એ મહાત્મક ગુજરાતમાં વાવ્યું આજે આપણે એના ફળ ચાખીએ છીએ

✱

શેખચક્ષીના અચાંવમાં

શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર ૬૦ દવે

છે. આ બધું કેવું વિરોધાભાસી લાગે છે ! આપણા સમાજના આવા એક ઉપેક્ષિત માનવીનો અચાવ કરવા માટે શ્રી. જ્યોતીર્દ્ર કરતાં કયો મોટો ધારાસાક્ષી મળી શકે ?

કામ મારો ઘાટી કે હું એક કલાકમાં કરીને પાછા ઘેર ફરી શકીએ તે કાર્ય પૂરું કરીને મારા શ્રીમતી સાડા ત્રણ કલાકે ઘેર પાછા ફર્યા ત્યારે મેં પૂછ્યું : 'કેમ આટલું બધું મોડું થયું ?' 'અરે ! હજી તો વહેલી પાછી ફરી. નહિ તો અડધોપોણો કલાક મોડું થાત. અહીંથી નીકળી તો ટ્રામ કે બસ કોઈ કરતાં કોઈમાં જગા જ ન મળે. મારી પછીથી આવ્યા હોય તે દોડીને ચડી બય. લગભગ તક પછી એક ટ્રામમાં જગા મળી. પછી મેં બદલવાની હતી ત્યાં પણ એમ જ હાડમારી લોગવવી પડી. આવતી વેળા તો થોડાગાડી કરીને આવી.' શ્રીમતીએ ખુલાસો કરતાં જણાવ્યું.

'કંઈ નહિ, હવે એકબે વરસમાં ઘેર મોટર આવી જશે. પછી કોઈ ભતની તફલીફ નહિ રહે.' મેં કહ્યું.

'એમ ? મોટર આવશે ? કંઈ ઇનામ બિનામ લાગ્યું છે કે શું ?' શ્રીમતીએ પૂછ્યું.

'ઇનામ તો નથી લાગ્યું ને લાગે એવો સંભવ પણ નથી. પણ મારા હાથમાં અત્યારે હમર રૂપિયા આવ્યા છે—'

'તે મને આપી દો. તમારા હાથમાં એ સચવાવાના નથી. દમયંતીના હાથમાંથી માછલાં સહવન થઈ ચાલ્યાં જતાં, તેમ પૈસા તમારા હાથમાં આવ્યા કે એને પાંખ

તક, કલ્પના ને થોજના માનવી ખસે ન હોત તો આપણે આટલી પ્રગતિ કરી શક્યા હોત ? કલ્પના-વૈભવને લીધે જ મનુષ્ય ઈતર પ્રાણીઓથી જુદો પડી આવે છે ને તેમ છતાં ભાવિમાં ડાકિયું કરવાની ટેવના પ્રતીકરૂપે માનેલા શેખચક્ષીને આપણે અત્યાર સુધી પેટભરી વગોળ્યા છે, એ મામ આપી આપણે કેટલાકયું અપમાન પણ કર્યું

ભીંગીને એ ભીડી બંધ છે.' મને બોલતો અધવચ અટકાવી શ્રીમતીએ કહ્યું.

'તારી વાત એકંદરે સાચી છે, પણ આ તો ત્રણેક દિવસથી આવ્યા છે તે હજી સુધી ટકી રહ્યા છે. આમ તો શેરબેરનું હું કંઈ સમજતો નથી; પણ થોડા દિવસ પર શેરબેરના કેટલાક શેખીન મિત્રો વાત કરતા હતા તે પરથી એટલું સમજ્યો છું કે એક ભતના-કંઈ ભતના તે ખર નથી-પણ એ તો હું પૂછી બેઠેશ; એક ભતના શેર સાતસો રૂપિયે મળે એમ છે. થોડા દિવસ પછી એના ભાવ ખારસો સુધી પહોંચશે ત્યારે એ વેચી નાખીશું. પછી ભાવ પાંચ પાંચસોએ પહોંચશે એટલે ખીબ વધારે શેર ખરીદ કરીશું. પછી પાંચ એ પંદરસોએ પહોંચશે એટલે વેચી મારીશું. એ પછી એના ભાવ ગગડીને ત્રણસોએ પહોંચશે ત્યારે આઠસ શેર લઈ લઈશું ને સત્તરસોએ પહોંચશે એટલે વેચી દઈશું. આમ એકબે વર્ષ કરીશું એટલે સારી જેવી મૂડી લેંગી થશે. તેમાંથી આપણાં માટે એકાદ મોટર વસાવી શકીશું.' મેં કહ્યું.

'ના, મારે શેરબેર કંઈ લેવા નથી. એવો વેપારો કરવા એકવાર ગયાંતા ત્યારે ત્રણસો રૂપિયા ભરવા પડ્યા હતા તે મને હજી યાદ છે. એના કરતાં બેકમાં મૂકી દો કે સર્ટિફિકેટ લઈ દો. મને આપી દો. હું વ્યવસ્થા કરીશ.

તમે તો શેખચઢીની પેઠે તરગો કર્યા કરે છે. ' શ્રીમતીએ જવાબ દીધો.

' હીક, બેઈશુ ' કહીને તાબુ આવેલું વર્તમાનપત્ર મે ઉઘાડ્યું એમાં એક જણે આપણા પ્રાંતની એક શહેરની મ્યુનિસિપાલિટી વિષે ટીકા કરી હતી, તે પર મારી નજર પડી. છેલ્લા પાંચેક વર્ષથી એ શહેરમાં પાણીનો ભારે ત્રાસ પ્રવર્તે છે આખા દિવસમાં બધું મળીને કટોકટી દોઢેક કલાક પાણી આવે છે, પણ તે પણ ઘરના નળોમાં નહિ ઓટલા બહાર ખાડ ખોદી બહારના નળ ઉઘાડી લોકોને પાણી ભરવું પડે છે અને આટલું પાણી ભરતાં જે મહેનત પડે છે, તેને પરિણામે જેટલો પરસેવો થાય છે તેટલું પાણી પણ તેમને મળી શકતું નથી એ બાબત મ્યુનિસિપાલિટીમાં ઉગ્ર ચર્ચા ચાલી હતી. ત્યાં મ્યુનિસિપાલિટીના અધિકારીઓએ લોકોને પાણી માટે જે ત્રાસ પડે છે તેનું નિવારણ કરવા પોતે કેવી યોજનાઓ ઘડી છે તેની સમજણ આપી હતી તે વિષે લખતાં લેખકે ટીકા કરી હતી આપણા આગેવાનો આપણને હથેળીમાં ચાંદ બતાવ્યા કરે છે જાતજાતની યોજનાઓ એ તૈયાર કરે છે પાણીની તળી પાંચપાંચ વર્ષ ચર્ચા લોકો ભાગવી રહ્યા છે અને આપણી મ્યુનિસિપાલિટીની પુરણી શોભાવનારાઓ એ સકટ નિવારવા યોજનાઓ પર યોજનાઓ ઘડ્યે જ બચ છે પરિણામ કશું જ આવતું નથી આવે છે તો એટલું જ આવે છે, કે લોકોની તકલીફ દહાડેદહાડે વધુતરી જાય છે આવી ' રિથિતિમા ' નવીનવી યોજનાઓ કાગળ પર ઘડ્યા કરવી એ શેખચઢીના હવાઈ કિલ્લાઓ બાંધવા જેવી ભેવફૂરી છે.

આપણી લોકવાર્તાઓએ ઘણાને અન્યાય કર્યો છે આ બિચારા શેખચઢીને કદાચ સૌથી વધારે કર્યો છે કાઈ પણ ખનાબી,

તરંગી, હવાઈ કિલ્લાઓ રચનારને શેખચઢી એરે સરખાવવામાં આવે છે શેખચઢી એટલે કેવળ તરંગેમાં મહાલનાર મહામૂખ એવી જ આપણી કલ્પના બહાઈ છે.

પરંતુ ખરી રીતે જોતાં તેમ નથી માથે ધીનો ગાડવો લઈ જતાં શેખચઢી વિચાર કરે છે ' હુ આ ધીનો ગાડવો વેચીશ, તેના જે પૈસા ઊપજશે તેના વડે બકરી ખરીદીશ, તેને બચ્ચાંકચ્ચાં થશે તે વેચીને માથ કે ભોસ લઈશ એ ભોસનાં દૂધ, ધી વગેરે વેચીને વેપાર કરીશ, પૈસાવાળો થઈશ ને લગ્ન કરીશ અને છોકરો જ્યારે જન્મવા માટે મને બોલાવનાં આવશે, ત્યારે કહીશ, બ નથી આવતો ! ' આમ વિચારમાં ને વિચાર માં તે શેખચઢીએ માથું હલાવ્યું ને માથા પરથી ધીનો ગાડવો જમીન પર પડીને ફૂટી ગયો ધીના વેપારીએ કહ્યું ' અસ્થા ! મારો ઘડો ભાંગી નાખ્યો તે ' શેખચઢી એ જવાબ દીધો ' તમારો ઘડો ભાંગ્યો પણ મારું તો ઘર ભાંગ્યું ! ' આ કથા પરથી આપણને બોધ આપવામાં આવે છે કે, જોટા વિચારતરંગો કરવા નહિ એનાથી તુકસાન થયા વિના નહિ રહે.

• ચોતાની રોજે વિચાર કરવાની' જેનામાં શક્તિ ન હોય, જેને ભવિષ્યનાં કાઈ સ્વપ્નાં આવતાં ન હોય, જેનામાં મહત્વા કાંક્ષાનો છાંટો ન હોય ને પારકા વિચારે જ ચલાવી લેવાની જેનામાં ટેવ હશે, તેવા કાઈકે આ કથા ઉપજવી કાઢી હોય એમ લાગે છે.

માથું હલાવવાથી માથા પરનો ધીનો ગાડવો પડી ગયો ને ફૂટી ગયો, એટલા એક અરમાત ઉપરથી શેખચઢીની આખી વિચાર ધારાને દૂષિત માનવી એટલું જ નહિ પણ એ પ્રમાણે વિચાર કરવો એ ખોટું છે એમ પૂરવાર કરવા પ્રયાસ કરવો એ બાળશુદ્ધિને જાળે એવું છે એમ તો કદાચ શેખચઢી

કંઈ પણ વિચાર કરતો ન હોત, પણ એની સાથે બીજો કાંઈ માણસ અથડાઈ પડ્યો હોત, રસ્તે લડતાં, ફૂંતરાંઓ એના પગ વચ્ચે આવી ગયા હોત, ખારીમાંથી કાંઈ એ એના ગાડવા પર પથ્થર ફેંક્યો હોત કે છાપરા પરથી તળિયું એના ગાડવા પર પડ્યું હોત, તોપણ એનો ગાડવો પડીને ફૂટી જતો. માથા પર ઘીનો ગાડવો લઈને એ રસ્તે નીકળ્યો. ત્યારથી ગમે ત્યારે ને ગમે તે રીતે એ ગાડવાને માથે જોખમ-જમીન પર પડીને ભાંગી જવાનું-રહ્યું હતું. અલખત વગરવિચારે એકાએક એણે માથું હલાવ્યું એ ભૂલ કરી ને તેનું પરિણામ એને ભોગવવું પડ્યું; પરંતુ તેમાં એ જોવાનું એ છે કે એણે જે ભૂલ કરી તે વિચાર કરવાની નહિ, પણ માથું હલાવવાની ક્રિયા કરવાની, એટલે એને ખમવું પડ્યું તે માત્ર વિચાર કરવાને કારણે નહિ, પણ તર્કાતુકૂલ અભિનય-વિચાર મુજબ હલનચલન કરવાને કારણે. એટલે કંઈ-પણ કામ કર્યા વિના જે કેવળ વિચારો કર્યા કરે છે, તે તરંગી માણસ. શેખચઢીની પેઠે હેરાન થાય છે એવો બોધ આ વાર્તા પરથી તારવવો એ ખરાખર નથી.

અને શેખચઢીએ જે વિચારો કર્યા તેમાં 'પોટું' પણ શું હતું? માણસ જ્યારે કંઈ પણ કામ કરે છે ત્યારે, ગીતા પ્રત્યે એને 'ગમે તેટલો આદર હોય તે છતાં, કળની ઇચ્છા એ રાખે જ છે અને એ કળ કદાચ એને મળે તો તેટલાથી એને સંતોષ થતો નથી. પણ એ કળના બીજામાંથી ફરી પાછું નવું વૃક્ષ ઉગાડી વધારે ફળો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા એનામાં જોગ છે; આ કેવળ સ્વાભાવિક છે. એ સિવાય માણસ પ્રગતિ કરી શકે જ નહિ.

'આ મનૂરી કરીને, હું થોડુંક ધન પેદા કરીશ. એ ધનમાંથી બીજા કાંઈ વસ્તુ ખરીદ કરીને તેનો વેપાર કરીશ. એ વેપાર

ધીરેધીરે જમાવીને બીજા મોટી વસ્તુનો વેપાર કરીશ' ને એમ કરતાંકરતાં શાહ-સોદગર થઈશ.' એવી મહેન્ગા કાંઈ સેવે તો તેને તરંગી ને ગાંડો માનીને ઉપહાસ-ચોગ્ય ગણવો એ શું ચોગ્ય છે?

દૂરદૂર ગામમાંથી આ શહેરમાં માત્ર દોરીલોટો લઈને આવેલા, કાંઈક શેઠિયાને ત્યાં મુતીમ તરીકે કે એના બાળકોને રાખવા રહેલા, પછી ધીમેધીમે શેઠની પેઢીએ જતા થઈ તેમાંથી વેપાર કરવા લાગેલા અને આખરે શેઠના ભાગીદાર બનેલા અનેક તાલેવંતો ને વેપારીઓની સાચી વાતો વારંવાર આપણને સંભળાવવામાં-કેટલીક વાર તો પરાણે પણ સંભળાવવામાં-નથી આવતી, એવા શેઠિયાઓની પોતાની તરફથી જ?

શેખચઢીના જેવો જ એક બીજો દાખલો પણ આપવામાં આવે છે. તરતનાં પરણેલાં દંપતી એકવાર વાતમાં ને વાતમાં લડી પડ્યાં. પત્ની રિસાઈને પિયર જતી રહી. આઠસ વર્ષ સુધી બંને છૂટા રહ્યાં. આખરે મિત્રોએ વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવવાનો વિચાર કર્યો. લડાઈનું કારણ શું હતું તે વિષે તપાસ કરતાં જણાઈ આવ્યું, કે એકવાર વર-વહુ રાતના વાળુ કરીને ટાઢા પહોરનાં ગમ્પાં હાંકતાં બેઠાં હતાં. ત્યારે જો પોતાને ત્યાં પુત્ર આવે તો તેનું નામ શું પાડવું તે બાબતમાં બંને વચ્ચે ભારે મતભેદ ઊભો થયો. પત્નીએ જે નામોની ભલામાણુ કરી તે પતિને ન ગમ્યાં ને પતિએ સૂચવેલાં નામો પત્નીને ન ગમ્યાં, આને પરિણામે બંનેનાં મન ઊંચાં થઈ ગયાં ને પત્ની રિસાઈ પિયર જતી રહી. પતિએ વટમાં ને વટમાં એને બોલાવી નહિ. આમ ને આમ આઠસ વર્ષ વહી ગયાં.

જે છોકરો જન્મ્યો નહોતો એટલું જ નહિ, પણ જેણે નજદીકમાં પોતાના જન્મ-

વાની ઔગ્રહી સુધાં નહોતી આપી, તેના નામ વિષે તકરાર ઊભી કરનારાં દપતી કેવા મૂખ હોવાં ભેઈએ? વિચારવાયુએ ચડી જઈ નહર ભૂમિકા વિના કેવળ તરોના તરંગોમાં રાચનારાંઓ કેવા વગરકારણે દુખી થાય છે, તે દર્શાવવા સારુ આ કથા ભેડી કાઢવામાં આવી છે પણ આ દપતી લડી પડ્યાં તે વિચારવાયુએ ચડી જવાને કારણે નહિ, પરંતુ સામાન્ય રીતે માણસો અને ખાસ કરીને પતિપત્ની—એક બીજા વચ્ચેનો મતભેદ સહન કરી શકતાં નથી તેને જ લીધે છોકરો જન્મ્યો નહોતો એ સાચું, નજદીકના ભવિષ્યમાં જન્મવાની એણે કોઈ આગાહી નહોતી આપી એ પણ સાચું, પણ તેથી કઈ કોઈ પણ કાળે એમને ત્યાં પુત્રસ્તની પ્રાપ્તિ ન જ થાત એમ તો કહી ન જ શકાય છોકરો થાય તો નામ શું પાડવું એ જ સવાલ હતો અને ધારો કે બંનેએ એક નામ પસંદ કર્યું હોત, તો એમનો કાળ કેટલો આનંદમાં ભરત! એ નામ દર્ષને અણુજન્મેલા છોકરાને ધીમેથી એઓ બોલાવત, એને રમવડત, એને હાલરાં ગાત અને એમ બંને વચ્ચે આનંદની મજબૂત ગાંઠ બધાત એ જ વિચારવાયુને પરિણામે કલેશને બદલે એઓ કલ્યાણ પણ કરી શક્યાં હોત.

‘દુનિયામાં જેજે માણસો મોટી શોધો

કરી ગયા છે, સાહિત્ય તત્ત્વજ્ઞાન, રાજકારણ આદિ વિષયોમાં નવનવા વિચારો ફેલાવી ગયા છે, તે બધા કોઈ ને કોઈ રીતે શેખચક્ષી જેવા જ હતા. ઊકળતા પાણીની કીટલીનું ઢાકણ હાલતું ભેઈ વિચારવાયુએ ચડેલા વોદસે સ્ટીમ એન્જિનની કલ્પના કરી બપોરના ભોજન પછી બરેલે પેટ વિશ્રાંતિ લેતા ન્યૂટને ઊંઘના લેનથી અડધી મિચાચેલી

પોણા મૂલ્યે પુસ્તકો

સદ્ગત બિહુ અખડાનદણ ના આગડમાં શ્રીવલ્લુ માસના પવિત્ર દિવસે મુ. સ્વાધ્યાયમાં ઉપયોગી થાય એવા ઉત્તમ ગ્રંથો પોણી કિમતે આપવાનું દ્રસ્ટી મડળે ઠરાવ્યું છે.

આ માસિકના પાન ૧૨૯ ઉપર છાપેલી યાદીમાં જણાવેલા રૂ. ૫૦૦૦) જેટલી દિમતના પુસ્તકો પોણી કિમતે અપાશે.

તે યાદીમાં આપેલા પુસ્તકો સિવાય બીજા પુસ્તકો ઉપર આ લાલ મળશે નહિ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય

કે મદ્ર, અમદાવાદ અને મુમ્બઈ-૨

આંખે ઝાડ પરથી ફળને જમીન પર પડતું જોયું ને એ વિચારવાયુએ ચલ્યો ‘આ ફળ જા. પડ્યો તૂટીને ઉપર કેમ જતું નથી? નીચે કેમ પડ્યું?’ અત્યારે કોઈ મોટી ઉંમર નો પુરુષ આ રીતે સવાલ પૂછે તો તેને આપણે ‘મૂરખ થા મા’ આવા વિચારકરવાને બદલે તારુ કામ કર’ કહીને કાઢી મૂકીએ પરંતુ ન્યૂટને આ પ્રકારના વિચારવાયુએ ચડીને ચુસ્તકાર્પણનો નિયમ શોધી કાઢ્યો રણછોડગાલ રટિયાવાળા-એ અમદાવાદમાં મિલ ઊભી કરવાનો વિચાર

પહેલ વહેલો કોઈને કહ્યો નહોતો, ત્યારે એ પણ એને શેખચક્ષી જેવા જ લાગ્યા હશે.

ખરું પૂછો તો શેખચક્ષીના તરંગો તો આ મહાપુરુષોના તરંગો આગળે કંઈ વિસાતમાં નહોતા એ તો, પ્રથમ સાધારણ કલાકારક શિક્ષકની નોકરીએ રહેનાર મનુષ્ય ‘હું ધીરે-ધીરે પ્રગતિ કરીને પેઢીનો ભાગીદાર મુખ્ય શિક્ષક બની જઈશ’ એવી આકાંક્ષા સ્વાભાવિક

રીતે રાખે છે, તેની પેઠે જ આગળ વધવાની દિશાથી વિચારો કરતો હતો. અને આપણે બધા પણ કોઈકોઈવાર શેખચઢી જેવા તરંગે નથી ચડી જતા? આગળ ને આગળ વધવાનાં સ્પર્શો નથી જોતાં? અને કોઈકવાર ખરેખર આગળ વધતા પણ નથી?

પ્રદ્યુષ્ઠશ્વરની આપણે શોધ કરી છે તે પણ શેને લીધે? વિચારવાયુએ ચૂક્યા વગર એની શોધ થઈ શકી હોત? કોઈ પણ કાર્ય કરવાને પરિણામે ઈશ્વરનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન થવા અશક્ય છે. પણ બેદાનતા કે સમાધિમાં ચડીને વિચાર પર વિચાર કર્યા જવાથી જ ઈશ્વર જેવું કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ એમ માણસને લાગ્યું હશે. આ જગત છે તેને કોઈ પેદા કરનાર હોવો જોઈએ. દરેક વસ્તુને ઉત્પન્ન કરનાર હોય છે. માટે જગતનો ઉત્પન્ન કરનાર કોઈક હોવો જ જોઈએ. સ્પષ્ટ હમેશાં શક્તિમાન હોય છે, તે આખા જગતનો સ્પષ્ટ સર્વશક્તિમાન હોવો જોઈએ. આવી-આવી કલ્પના કરીને જ માણસે ઈશ્વરના અસ્તિત્વની શોધ કરી હશે. અને એ પછી નથી એ વધારે પ્રમાણમાં વિચારવાયુએ ચડી એ ઈશ્વરની નિકટમાં જઈને અથવા તદ્રૂપ બની જઈ મુક્તિની કલ્પના કરી.

આ બધા પરથી પ્રતીત થશે કે બિચારા શેખચઢીને આપણે નાહક વગોળ્યો છે. દુષ્ટ ધીને ગાડવો માથે ભિચારીને મળૂરી કરી એણે સંતોષ માન્યો હોત, તે દુનિયામાં એ

‘આગળ કેમ વધી શકત? પોતાની સ્થિતિ સુધારવા દરેક જાણ પ્રયત્ન કરે છે અને એ પ્રયત્ન કરતાં પહેલાં તે વિષે વિચાર પણ કરે છે.

ખરી રીતે જોતાં અત્યારે દુનિયાને શેખચઢીની જરૂર છે. નવીનવી યોજનાઓ ઘડે, નવાનવા વિચારો આપે, એવા માણસોની આપણને આવશ્યકતા છે. “એ યોજનાઓ કે વિચારો કાગળ પર જ રહે છે, - અમલમાં મુકાતાં નથી એવો વાઘો કાઢવામાં આવે છે તે પણ ખરાખર નથી; કારણકે આજે કદાચ એ કાગળ પર શોભે છે પણ તેથી જ કોઈ દહાડો એનો અમલમાં મુકાવાનો સભવ પણ છે એ ન ભૂલવું જોઈએ. કદાચ યોજના ઘડનારા પોતે એને અમલમાં મૂકી ન શકે તોપણ તેમાં ચિંતા કરવા જેવું નથી. એ વાંચનારા બીજા પણ જો એને અમલમાં મૂકે તો એ કાર્યસિદ્ધિ થયા વિના નહિ રહે.

વર્તમાનમાં નિષ્ક્રિય રહી ભવિષ્યની યોજના કર્યા કરવી તે જોડું છે એમ જો કહેવાનો ઉદ્દેશ હોય, તે તે પણ ખરાખર નથી; કારણકે યોજનાઓ હમેશાં ભવિષ્ય માટે જ હોય છે. ભૂતકાળ વીતી ગયો હોય છે. વર્તમાન ક્ષણભરૂં છે, એ આવતાની સાથે જ ભૂતકાળમાં ભળી ભય છે એટલે કાર્યસિદ્ધિ માટે જુદો રહે છે માત્ર ભવિષ્યનો વિશાળ ને અગાધ પ્રદેશ. એટલે અધીરા થઈ ભવિષ્યની યોજના ઘડનારાઓ ઉપર આશ્વેષ મૂકવા એ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી.

★

‘પ્રજ્ઞા ત્યારે નમરકાર’ની કહેવત તો અત્યંત જાણીતી છે. એની સમાનાર્થી બીજી રસિક કહેવતો બહુવા જેવી છે: ‘સોળ આવ્યા તો કહે નડા થયા.’ ‘ધખો વાગ્યો તો કહે ધૂળ ભડી ગઈ.’ ‘બાવા, ગાયો બહુ ઘઈ તો કહે દૂધ પીયેગે: બાવા, ગાયો મરી ગઈ તો કહે છાણમૂતરની ગંધ ગઈ!’

કરણી. તેવી પાર ઊતરણી

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

તો સમજાવું જ નથી કે આ શુ ખની રહ્યું છે ને એ જ એની ખૂબી છે સ્વાભાવિક સરળતાથી કુદરતનો નિયમ અહીં કામ કરે છે

૧૧ | રસ્તા મુજબ હું નવેબરના આરંભમાં માથેરાન ગયો હતો ઘણાં માણસો જ્યારે માથે, એપ્રિલ અને મેમાં માથેરાન જવાનું પસંદ કરે છે ત્યારે મને ત્યાં ગોઠવું નથી દરેકદરેક હોટલમાં ઊભાં રહેવાની જગ્યા હોતી નથી. એકેક રૂમમાં કીડીની પેઠે માણસોને રહેવું અને સવુ પડે છે ફરવા જઈએ ત્યારે પણ જ્યાં જાઓ ત્યાં માણસોના ટોળેટોળાં તમારી સાથે લગભગ અથડાયા કરતાં હોય વધારે પૈસા આપવા અને આમ હેરાન થવું એ મારા સ્વભાવને પ્રતિકૂળ છે વળી હું જ્યારથી બહુ ચીલી શકતો નથી ત્યારથી તો મને આવા પ્રકારની, માણસોની બીડથી અકળામણ થાય છે રાતે પણ બાર-એક વાંચા સુધી દરેક હોટલમાં હોહા ચાલ્યા જ કરતી હોય! એટલે હું તો નવેબરમાં જ માથેરાન બહુ છું અને ત્યાં મારી પ્રિય હોટલમાં ઊતરું છું તે વખતે પૈસા પણ ઘણા ઓછા આપવા પડે. છે અને જુદી રૂમના પૈસા નહિ ખર્ચે તો પણ તમને સ્વતંત્ર રૂમ મળી જ રહે છે જ્યાં ફરો ત્યાં એકાંતની શાંતિ તમને સહજ મળે છે અને વળી હોટલનાં માણસોને પણ કુરસદ ઘણી હોય, તેમ જ મને તો એ બધાં ઓળખી રહ્યાં હતા, એટલે આપણી ખાતરબરદાસ્ત પણ સારી જ થાય

એ પ્રમાણે હું નવેબરના આરંભમાં ત્યાં

‘માણસ દરે તેવું ભોનવે, એ કહેવત આ દુનિયામાં ક્યારેક સાચી’ ને ક્યારેક ખોટી પડતી, દેખાય છે, છતાં જો સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જોઈએ તો ખાતરી થાય કે આ કહેવતમાં કુદરતનો સાચો નિયમ અક્ત થયો છે આ પ્રસંગમાં એવી કોઈ સૂક્ષ્મતા નથી દર્શાવતી, પરંતુ ‘કરણી તેવી પાર ઊતરણી ના સિદ્ધાંતનું તો સમર્થન કર જ છે કયાના અત સુધી

પહોંચ્યો હતો હું ગયો ત્યારે મારા સિવાય એ હોટલમાં બીજા બેત્રણ મુસાફર આવ્યા હતા ત્રણેક દિવસ રહીને બીજા બે જણ આવ્યા એક રૂમમાં હું એકલો રહ્યો હતો આગળના બેત્રણ માણસો એક મોટા ખડમાં રહેતા હતા જ્યારે નવા આવનાર બે માણસોએ એક અલાયદી રૂમ લીધી હતી સામાન્ય રીતે આવી ટ્રિપ ઉપર આવનાર માણસો શાંત કરતાં વાતોડિયા વધારે હોય છે અને તે પ્રમાણે આગળ આવેલા બેત્રણ જણા વાતોડિયા જ હતા પણ નવા આવેલા બે, અમારામાંથી ઠાઈ જોકે ખાસ બેલતા જ નહિ, જમતી વખતે પણ અમારાથી એ લોકો જુદા બેસતા એમના આવ્યા પછી ત્રણેક દિવસે તો મને ખબર પડી કે એ બેને સગા કોકોબત્રીને યતા હતા જ્યારે જુઓ ત્યારે એ બે જણ સાથે ને સાથે બધું ખાનગીમાં વાતો કરતા હોય તે પ્રમાણે વાતો કર્યા કરતા હતા જલગભગ ગુસપુસ કરતા હતા એમ કહીએ તો ખલુ ચાલે અને એઓ ફરવા જતા તે થણ બીજાથી દૂર જતા બળાતકારે એમને બોલાવી એમની જોડે ઓળખાણ કરવાની અમારી ઠાઈની વૃત્તિ ન હતી એટલે અમે પણ તેમની સાથે બહુ પરિચય કરવાનો યત્ન કર્યો નહિ

મારી તબિયતને અનુકૂળ આવે તેમ હું થોડુંક ચાલીને, પછી બેસીને કુરસીનું

સૌંદર્ય જોતો હતો. જોકે એ સૌંદર્ય પણ મૂરે માટે નવું ન હતું; કારણકે મને માંદા પેશ્વાને તો ત્રણ વર્ષ જ થયેલાં. અને હું માથેરાન તો વર્ષોથી જતો એટલે ત્યાંનાં એકેએક પોઈન્ટ તો શું પણ એ પોઈન્ટોથી નીચે ઊંડીઊંડી ખીણમાં જઈને આવવાનો પણ મને તો મહાવરો હતો. હોટલનાં નોકરચાકરો આ વાત જાણતા હતાં એટલે નવા આવનારને આવી બાળતમાં કાંઈ મુશ્કેલી હોય તો મારું નામ તેઓ સૂચવતા.

આ પ્રમાણે પેલા બે કાકાભત્રીજને પણ એ નોકરોએ જ વાત કરી હશે. ગમે તે હો પણ ત્રણ દિવસ પછી બચાનક સાંજે પેલા બેને મારી પાસે આવ્યા અને મને જમુકે જગ્યાએથી ખીણમાં ઊતરીએ તો હું એમ પૂછ્યું. પૂછનાર કાકો હતો. મેં એમને એમ સાફ કહ્યું કે એ જગ્યા ઊતરવા ટે બહુ સારી નથી. છતાં ઊતરવું જ હોય તો સવારે ઊતરવાનું રાખ્યું હોય તો સારું. આમ હું વાત કરતો હતો એટલામાં પેલો જુવાન ભત્રીજો જરા દૂર જઈને ઊભો અને કાકાએ મને કહ્યું : ‘હું તો તમારું માનીને સવારે જાત પણ આ જુવાન આવતી કાલે મુખર્ષિ ચાલ્યો જવા માગે છે એટલે એને આજે જ જવું છે. એમ તો હું પણ છેક અહીંનો અજ્ઞાણો નથી. પણ અમે બહુ અધારું નહિ થવા દઈએ તો?’

‘પણ આજે તો સવારથી જ જરા ધુમ્મસ પણ છે.’ મેં કહ્યું.

‘અરે? હવે એમાં શું થઈ જવાનું હતું, આટલું કહીને કાકો મને સાહેબજી કરી ચાલ્યો ગયો. અમારી વાત ભત્રીજાએ સાંભળી જ ન હતી; કારણકે કાકો મારી સાથે વાત કરવા ઊભો કે તરત જ એ તો જરા દૂર જઈને ઊભો રહ્યો હતો. એ બેને

ગયા પછી મેં હોટલના નોકરને પૂછ્યું તો જણાયું કે કાકાનું નામ શામલાલ હતું અને ભત્રીજાનું નામ હતું કૈલાસનાથ.

નોકરને મેં પેલા બે ક્યાં જવાના હતા તે વિશે પૂછ્યું એટલે તેણે પણ જરા મોં તો મચકોડ્યું : ‘નાહકનાં જોખમ જેડવામાં લોકોને શી મજા આવતી હશે?’ એટલું કહી એ પોતાને કામે ચાલ્યો ગયો.

ત્રણેક કલાક વીતી ગયા થોર અંધકાર સર્વત્ર પ્રસરી રહ્યો. હું અને બીજા માણસો જમ્યા પણ ખરા જમી રહીને અમે પાછા આગલા વરંડામાં આવતા હતા એટલામાં શામલાલ અતિશય અકળાયેલી, ગભરાયેલી ને ઊશ્કેરાયેલી સ્થિતિમાં આવી પહોંચ્યો.

‘અરેરે! મારી ક્યાં બાવી અવળી મતિ થઈ! હાય, હાય, હવે મુંબઈ જઈને એની માને હું શ્રેા જવાબ દઈશ?’ આટલું કહી એ તો દગલો થઈને ત્યાં બેસી ગયો. ધીમેધીમે અમને ખબર પડી કે શામલાલ અને એનો ભત્રીજો પેલી ખીણમાં ઊતરતા હતા, તેવામાં ભત્રીજ કૈલાસનો પગ સરી ગયો અને તે ખીણમાં સરકી ગયો. લાંબા વખત સુધી કાકાએ ત્યાં શોધ કરી પણ ભત્રીજાનો પત્તો ન જ લાગ્યો.

‘પણ હું એમ જાંપીને બેસનાર નથી. એને માટે હું જોખમદાર ગણાઉં; કારણકે એ મારી સાથે આવ્યો હતો.’ કાકાએ કહ્યું. ‘એટલે અહીંથી થોડા માણસો લઈ હું પાછો જઈ છું. ભલે આખી રાત શોધમાં ગાળવી પડે.’

અમે એને આગ્રહ કરીને થોડું દૂર અને નારતો કરાવ્યા અને આડેક માણસોને દોરડાં ને દાનસો તેમ જ વીજળીની ટોચ આપી એની સાથે રવાના કર્યા.

વળી બે કલાક વીતી ગયા હું અને હોટલનો મેનેજર-બે જણા વરડામાં પેલા લોકોની રાહ બેતા બેસી રહ્યા હતા બીજા બધા તો શામલાલ ભેડે જ ગયા હતા ધીમેધીમે આવેથી ફાનસો જણાયા અને અમને શક હતો તેમ તેઓ એક માણસને ઊંચકીને લઈ આવતા હતા.

પાસે આવ્યા અને પેલા માણસને એ લોકોએ જમીન ઉપર જ મૂક્યો એટલે અમે બહારી ગયા કે બિચારો મૃત્યુ જ પામ્યો છે પણ મેં મોં બેવા માંડ્યું તો શામલાલ જ ન જણાવ્યો 'શામલાલભાઈ ક્યા છે?' મેં તરત પેલા માણસને પૂછ્યું.

'આ રહ્યા!' આટલું કહીને પેલા મૃત દેહ ઉપરથી કપડું ખસેડી એક જણાએ મને તેનું મોં બતાવ્યું 'અમે બધા જતા હતા અને સૌથી મોખરે આ ભાઈ ચાલતા હતા રસ્તા કઠણ આંચો લાગે આ અનુભવી નોકરોએ એમને ઘણું કહ્યું કે એમનામાંથી કોઈને આગળ જવા દો.' પણ આમણે તો એ સાંભળ્યું જ નહિ એટલામાં એમને પગ ખસી ગયો અને તે લગભગ પંદરેક ફૂટ નીચે પડ્યા પણ પડ્યા તે શિલા ઉપર જ પડ્યા એટલે બોપરી ફાટી ગઈ.'

પણ ત્યારે બગીચાનું શબ હાથ લાગ્યું જ નહિ?' મેં પૂછ્યું.

'નાથ' હાથ તો નથી લાગ્યું પણ આ હોનારત થઈ એટલે અમે પાછા પડ્યા ત્યે એમને શોધવા પાછા જઈશું.'

કેટલાકે એ સવાર સુધી જવાનું મોકૂફ રાખવા કહ્યું પણ બીજાઓએ કહ્યું 'એમ

તો ઠીક નહિ સવાર સુધીમાં જનાવરો શરીરને રહેવા જ દે નહિ માટે અત્યારે યત્ન તો કરવો જ'.

આ સૂચના પ્રજા વાજબી હતી એટલે આખરે બધાએ પાછા જવું એમ ક્યું ત્યાં તો એક માણસ લથડિયાં ખાતો, માથે સફેદ કપડું વીટાળેલો ત્યાં આવી પહોંચ્યો પ્રકાશમાં આવતા જ અમે તેને ઓળખ્યો એ તો હતો ભત્રીજો કેલાસનાથ!

અમે હજી તો એને પૂછીએ છીએ એટલામાં જ એણે બૂમ પાડી 'પેલા હરામખોર, દુષ્ટ કોકો ક્યા?'

• અમે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું 'હરામખોર કોકો!'

'ત્યારે બીજું શું?' મને બહારી ભેઈને ધક્કો માર્યો અને ઊડી ખીલુમાં ગળાવી દીધા એ તો સારું થયું કે હું એક ઝાડની ડાળીઓમાં પડ્યો અને ગળાડોળ બન્યો પણ મને માથામાં જખમ થયો હશે એથી હું બેભાન થઈ ગયો હોઈશ સાતમાં આંચો ત્યારે માંડમાંડ ઉપર આંચો હું અહીંનો ભોમિયો નહિ એટલે બહુ પણ ક્યા! પણ એ છે ક્યા?'

• 'પણ-પણ એમ કરવાનું કોઈ કારણ?' અમે પૂછ્યું.

'કારણમાં બીજું શું હોય? પૈસા! હું મરુ તો મારો પૈસો એને જ બમ એમ હતું-પણ એ છે ક્યા?' કેલાસે ઉત્કેષાઈને કહ્યું.

'આ રહ્યા!' આટલું કહી એક માણસે પેલા મૃત દેહના મોં ઉપરથી કપડું ખસેડ્યું.

• અમેજી ઉપરથી સંચિત

વાત

શ્રી. વલ્લભરાન વૈદ્ય

આયુર્વેદ આચાર્ય

આ શાસ્ત્ર વાત, પિત્ત ને કફને આરોગ્ય અને અનારોગ્યનું કારણ માને છે. આ વિષયમાં તે કાળના આચાર્યો કેટલા ઊંડા ઊતર્યા હતા તે તેમનું આ વિષયનું જ્ઞાન કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આયુર્વેદના અભ્યાસથી આવે છે. આજે આ શાસ્ત્ર પ્રત્યે લોકોને કંઈક ઉપેક્ષાવૃત્તિ આવી હોય, આજુગમે પેદા થયો હોય તો તે માટે ક્યાં કારણો છે તે બાણું જોઈએ. આયુર્વેદના ઊંડા અભ્યાસી વેદરાજ પાસેથી ત્રિ-દોષ વિશેનું વિવરણ અને સુખ્યત્વે 'વાત' ઉપર તલસ્પર્શી વિવેચન આપણને મળે છે, તે ઘણાને ઉપયોગી થશે એમ લાગે છે. પિત્ત તથા કફ ઉપરની ચર્ચા હવે પછીના અંકમાં આવશે

પાંચમહાભૂતનું આ શરીર બનેલું છે. તેમાં રહેલું ચેતન અથવા ચેતના ધાતુ, એમ જોએ મળીને જ ધાતુઓને શ્રી ચરક આચાર્યે 'પુરુષ' કહ્યો છે. x

આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી - એ પાંચે ભૂતા શરીર ધારણ કરી રહ્યા છે; માટે ધાતુઓ કહેવાય છે. એ ચેતનવંતા ચેતના ધાર્તૃથી થાય છે. માટે ચેતન સહિત જીવંત શરીરને પુરુષ કહ્યો છે.

આ ધાતુઓ બધા સમાન હોય અને વિકારરહિત રહી સૌસૌનાં કાર્યો કરે છે અને પરસ્પર સહાયભૂત થઈને રહે છે, ત્યારે શરીર સ્વસ્થ રહે છે.

પણ જ્યારે તે વિકૃત બને છે અને પોત-પોતાનું કાર્ય છોડી દેહને પોષતા નથી, ત્યારે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

પરંતુ કેવળ પાંચમહાભૂતથી જ આપણા આયુર્વેદ ચલાવી લીધું નથી. એ તો સ્થૂળ શરીર પૂરતી જ વાત થઈ. એથી એ આગળ જુદું સૂક્ષ્મ શરીર(મન)ને પણ ચિકિત્સાને વિષય ગણવામાં આવ્યો છે. ને તે માટે

x ત્રાદયચેતના પષ્ટાધાતવઃ પુરુષઃ સ્મૃતઃ ।

ચરક-શારીર, ૧-૧૬

ભારતવર્ષના પ્રાચીન આચાર્યોએ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરાંત વૈદક, જ્યોતિષ, હસ્તરેખા વિજ્ઞાન, નૃત્યકલા, શિલ્પસ્થાપત્ય વગેરે અનેક જીવનસ્પર્શી જ્ઞાનદિશામાં પણ કેવી પ્રગતિ કરી હતી તેનો ખ્યાલ તદ્દવિષયક ગ્રંથોથી મળે છે. આયુ (ઉંમર) સાથે સંબંધ રાખનાર શાસ્ત્રને વેદ તરીકેનું મહત્ત્વ અપવામાં આવ્યું છે. શરીર-સુખાકારીનું

સૂક્ષ્મથી સ્થૂળની ઉત્પત્તિ સુશ્રુતાચાર્યે નીચે સુજબ કહી છે:*

મૂળ ત્રિગુણ એટલે સત્ત્વ, રજઃ અને તમો ગુણવાળી પ્રકૃતિ થઈ. તેમાંથી મહત્ત્વ એટલે સમષ્ટિ-ભુદ્ધિ થઈ. તેમાંથી અહંકાર થયો. તેના ત્રણ પ્રકાર છે-સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ

અહંકારમાંથી ૧૬ તત્ત્વો થયાં : પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો-નાક, કાન, આંખ, જીભ અને ત્વચા, (તેના ગંધ, શબ્દ, રૂપ, રસ અને સ્પર્શ - એ પાંચ વિષયો છે); પોતપોતાના વિષયો સાથે પાંચ કર્મેન્દ્રિયો (વાણી, હાથ, પગ, ઉપસ્થ, મહેન્દ્રિય); તથા જ્ઞાન અને કર્મેન્દ્રિયો બંનેરૂપ મન-એમ અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂત થયાં. આચાર્ય ઈશ્વરકૃષ્ણની સાંખ્યકારિકા અનુસાર સુશ્રુત મહારાજે આ ઉત્પત્તિનો સ્વીકાર કર્યો લાગે છે.

પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ તેના વિષયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચમહાભૂત, મન, ભુદ્ધિ, અહંકાર, પ્રકૃતિ-આ ચોવીસ તત્ત્વોમાં ચેતન

* મૂળ પ્રકૃતિરવિકૃતિઃ મહદાયા પ્રકૃતિ-વિકૃતયઃ સપ્ત । પોષકસ્તુ વિકારો ન પ્રકૃતિર્ન વિકૃતિઃ પુરુષઃ ॥ (સાંખ્યકારિકા)

આવે છે ત્યારે તે સહિત પચીસ તત્ત્વોનો પુરુષ થાય છે-આયુર્વેદ અનુસાર ચિકિત્સાનો આ વિષય હોવાથી કેવળ સ્થૂળ જ નહિ પણ સૂક્ષ્મ શરીર એટલે મનના પ્રદેશને પણ સારવારનો વિષય ગણવામાં આવ્યો છે +

આયુર્વેદની જૂની પાંચભૌતિક પદ્ધતિમાંથી ચરક આચાર્યના સમયથી જ (ઈ સ ૧૦૦) ત્રિધાતુ પદ્ધતિ ચિકિત્સાની સરળતા માટે સ્વીકારાયેલી જોવામાં આવે છે, જે ત્રિદોષ સિદ્ધાંત તરીકે ત્યારથી જ પ્રસિદ્ધ છે

ત્રિવૃત્ત કરણ પદ્ધતિ જો કે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં-સામવેદના છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં સહુથી પ્રથમ જોવામાં આવે છે તેપણ ત્યાં અગ્નિથી પાણી અને પાણીથી અન્ન એમ ત્રણ તત્ત્વો અમલ સંદિને ધારણ કરનારા હોવાથી ત્રણ ધાતુઓની ઉત્પત્તિ કહી છે

વળી આ ત્રણે ધાતુઓ શરીરમાં જઈને પણ સ્થૂળ, મધ્યમ અને સૂક્ષ્મ એમ ત્રણ પ્રકારે વહેવાઈ જાય છે તે બહુ સરસ રીતે બતાવ્યું છે આને પણ આપણે એ જાણવા જોઈએ છે

(૧) તેજ-એટલે કે આગ્રેય પદાર્થ-થી, તેલ વગેરે ચરબીવાળી ચીજો શરીરમાં જઈ ત્રણ પ્રકારે પરિણામ પામે છે તેના સ્થૂળ ભાગમાંથી હાડકાં બને છે મધ્યભાગમાંથી મજ્જા (હાડકાનું તેલ-જ મેરુ) બને છે અને સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી વાણી બને છે

(૨) પાણી-જળમાંથી પણ ત્રણ પરિણામ થાય છે સ્થૂળ ભાગ મૂત્રમાર્ગે જાય છે, મધ્યમ ભાગ લોહી અને સૂક્ષ્મ ભાગ પ્રાણમાં મળે છે

(૩) અન્ન-અનાજનાં પણ ત્રણ પરિણામ

+ વાયુ પિત્ત કફ પ્રાણો છારીરો દોષ સમદ્ધ । માનસ પુનરુદ્ધિયો રજસ તમ એવ ચ ॥

ચરક. સુ. ૧-૫૭

થાય છે સ્થૂળ ભાગ મળ બને છે, મધ્યભાગ માંસ અને સૂક્ષ્મ ભાગમાંથી મન બને છે આ રીતે અજ્ઞમય મન પાણીમય પ્રાણ અને તેજોમય વાણીનો સિદ્ધાંત છાંદોગ્યે આપણને બતાવ્યો છે *

વેદકાળનું આ પૃથકકરણ આજે પણ એટલું જ સાચું અનુભવાય છે આ ત્રિવૃત્તકરણ ઉપરથી સત્ત્વ છે કે આપણા વેદક શાસ્ત્રમાં પણ ત્રિધાતુ સિદ્ધાંતની શરૂઆત થઈ હોય એ તો જોઈય તે, પણ ચરકના સમયથી જ ચિકિત્સામાં ત્રિધાતુ સિદ્ધાંત અવધારમાં આવ્યો છે

આગળ કહ્યું તેમ ધાતુઓ ન્યારે વિદ્યુત થાય છે ત્યારે પોંતપોતાનું કાર્ય નહિ કરી શકવાથી શરીરને દૂષિત કરે છે એટલે તે જ ધાતુઓને દોષ કહેવાય છે ત્રિધાતુને જ આ રીતે આયુર્વેદમાં ત્રિદોષ કહેવામાં આવે છે અને હવે તો ત્રિદોષ પદ્ધતિ શબ્દ આયુર્વેદ માટે પ્રચલિત બન્યો છે

• દોષો ન્યારે એથી જ આગળ વધીને પોતાના ઝેરથી આખા શરીરને મલિન કરે છે, ત્યારે તેને જ મળ કહેવામાં આવે છે, કેમકે તે જ્વળતે તે ઝેરને જુદીજુદી ક્રિયાઓથી મળની માફક શરીરથી બહાર કાઢવાના દોષ છે મૂત્રાદિકને પણ મળ કહેવાય છે સુશ્રુતે (ઈ સ ૩૦૦) રક્તને પણ દોષ કહ્યો છે (ઈ સ. અ ૨૧) પણ ત્યારબાદ ચરકના અતિસ રક્તો દટબલ (ઈ સ ૪૦૦) અને વાગૂભટ જેવા સ્વતંત્ર પ્રખર વિદ્વાનો (ઈ સ ૧૦૦) થયા તેઓએ વિચાર કરીને ત્રણ જ દોષનો સ્વીકાર કર્યો છે

આમ ત્રણ ધાતુ દૂષિત થઈને દોષો કહેવાયા પચમહાભૂત કે પચધાતુમાંથી

* અજ્ઞમય હિ સોમ્ય મન આપોમય પ્રાણ તેજોમયી વાદ્ ઇતિ ॥ છાં અ ૬, ૪

વાયુ, અગ્નિ અને પાણી એ ત્રણ ધાતુઓ જ દૂષિત થાય છે એમ ચરકાચાર્યે પોતાના પુસ્તક ચરકસંહિતામાં નિદાનસ્થાનના પહેલા અધ્યાયમાં જણાવ્યું છે. x

વાયુ, અગ્નિ અને પાણી એટલે જ વાત, પિત્ત અને કફ; એમ ચરકના મહાન ટીકાકાર શ્રી ચક્રદત્તે સ્પષ્ટ કયું છે. + આ પ્રમાણે ત્રણ દોષો ઉપરથી આયુર્વેદનું વૈદક પોતાની પદ્ધતિની શરૂઆત કરે છે. અથવા ત્રણ દોષોની પદ્ધતિથી કારણો અને સ્વરૂપો જાણી તેને અટકાવવા, અને સ્વસ્થતા પાણુ કારણો આ રીતે જાણી રોગો ઉત્પન્ન થવા જ ન દેવા, આયુષ્ય વધારવાના એટલે કે પૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય ભોગવીને જીવન લંબાવવાનું શાસ્ત્ર એટલે જ આયુર્વેદ વળી ચરકમાં ત્રિસૂત્રરૂપ આયુર્વેદની વ્યાખ્યા કરી છે. હેતુ, લિંગ અને ઔપધિ એ ત્રણ તેનાં સૂત્રો છે. +

આયુર્વેદની ખીજ વિશિષ્ટતા એ છે કે તે પરોપકાર માટે જ લખાયો અને આચરાયો છે. ચરકમાં વૈદ્યોને સારવાર માટે સ્પષ્ટ કે ઇન્છા રાખવાની ચોખ્ખી ના પાડી છે. તેની શરૂઆતમાં જણાવ્યું છે કે જ્યારે સત્કાર્ય કરવાવાળા પુરુષોને રોગો વિધિરૂપે નડવા લાગ્યા, ત્યારે સર્વ પ્રાણીઓ પર દયાની લાગણીથી તે વખતે હિમાલયની ગોદમાં ઋષિઓએ એક સ મેલન કયું અને પરિણામે આયુર્વેદ શીખવા માટે ભરદ્વાજને ઇંદ્ર પાસે મોકલ્યા વગેરે. (જુઓ ચરક. સૂ ૧)

x અતલ્લિવિધા વ્યાધયઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ । આત્રેયાઃ સોમ્યાઃ વાયવ્યાશ્ચ દિવિધા શ્રાપેર રાજસાઃ તામસાશ્ચ ॥

ચ. નિ. ૧-૪

+ આત્રેયાઃ પેત્તિકાઃ । સોમ્યાઃ કફજાઃ । વાયવ્યાઃ વાતજાઃ । ચક્રદત્તઃ ।

+ હેતુલ્લિંગૌપધિ જ્ઞાનં સ્વસ્થાનુર પરાયણમ્ ।

• ત્રિસૂત્રં ગ્રાધતં પુણ્યં વુવુધે ય પિતામહઃ ॥

ચ. સૂ ૧-૨૪

આજે આપણા કેટલા વૈદ્યબંધુઓને આ ઉપદેશ મુજબ વર્તતા જોઈએ છીએ ? લોકસેવા માટેનો આયુર્વેદ આજે તો વેપાર માટે વેચાઈ રહ્યા છે. આયુર્વેદની ખરી ઉન્નતિ કરવી હોય તો આપણે સૌ તેને સેવા અર્થે આચરીએ અને આપણી આત્મશુદ્ધિ કરીએ. એ સિવાય આ જમાનામાં આયુર્વેદની ઉન્નતિનો ખરો માર્ગ કાઈ સૂઝે એમ નથી.

જેમને હિંદુસ્તાનના મોટા ગણાતા ધણા વૈદ્યોનો પરિચય હતો એવા પૂ. ગાંધીજીના પત્રોમાંથી આ પ્રસંગે કેટલાંક વાક્યો ટાંકવા જરૂરી છે. તેઓ કહે છે :

• ‘આયુર્વેદની ઉન્નતિ રાત્રીયો કે ધનવાનો દરી લાકશે નહિ. વસાણા વેચવાવાળાઓને મહિને હજાર રૂપિયા આપીએ તો આયુર્વેદની ઉન્નતિ થાય કે ? આયુર્વેદાચાર્યો ખનીને વૈદ્યો હજારો રૂપિયા શી લે છે. એથી પણ તેની ઉન્નતિ થાય ? યજ્ઞ એટલે સેવા-પરસેવો આવે ત્યાંસુધી મહેનત કરવી જોઈએ અને તે પણ દૃષ્ટ્યાર્પણ. વૈદ્યોને તો મેં ક્યારની થે મારી સ્થા હાથ કરવા કહ્યું છે, પણ છેક જ નિષ્ફળ ગયો જુ’

‘ પ્રજ્ઞાપરાધ એટલે રોગો કે દોષોનું મૂળ.

ધી, ધૃતિ, સ્મૃતિ વિષ્ટ્રપઃ કર્મયત્ કુક્તેઽ-શુભમ્ । પ્રજ્ઞાપરાધં તં વિદ્યાત્ સર્વદોષપ્રકોપણમ્ ॥

ચરક. શા. ૧-૧૦૨

માણસ પોતે પોતાનો બંધુ છે અને પોતાનો શત્રુ પણ છે, એમ ગીતામાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે. x એમ વૈદકશાસ્ત્રમાં પણ કહે છે કે દરેક રોગનું કારણ માણસ પોતે જ છે અને નિવારણનું કારણ પણ પોતે જ છે.

માણસ શુદ્ધિથી ભૂલ કરે તેને પ્રજ્ઞાપરાધ કહ્યો છે. શુદ્ધિના ત્રણ વિભાગ કરેલા છે : ધી, ધૃતિ અને સ્મૃતિ. પોતાના પ્રમાદથી એટ, એ યા ત્રણેના દુરુપયોગથી માણસ પ્રજ્ઞાને અપરાધ કરે છે. અને એથી વાત,

x આત્મેવચ્ચાત્મનો વન્ધુરાત્મેવ રિપુરાત્મનઃ ।

ગી. અં. ૬

પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે ધાતુમાંથી કોઈ પણ એક યા ત્રણે દોષરૂપે કાપી ઊઠે છે અને શરીરને રોગિ બનાવે છે આમ ત્રણુ ધાતુ માંથી દોષ બનવાના મુખ્ય કારણરૂપ પ્રજાપ રાધને નક્કી કરવામાં આવ્યો છે

હવે એના ત્રણુ વિભાગ વિષે વિચારીએ છીએ-એટલે નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિ પોતાનું સારુ અથવા ખરાબ હોય તેનો યથાર્થ નિશ્ચય ન થઈ શકે અથવા તેા નિત્ય પદાર્થ અનિત્ય લાગે અને અનિત્ય પદાર્થ હોય તે નિત્ય નાગે એમ જે ખોટો નિશ્ચય થવો એને બુદ્ધિભ્રમ કહે છે

ધૃતિ-એટલે શરીરને ધાતુ કરી રાખવાની શક્તિ આપણે કોઈ ખોટો રસ્તો ચલ્યા હોઈએ એમ બાલુવા છતાં મનને એ માર્ગ પરથી વાળી ન શકીએ એ ધૃતિભ્રમ કહેવાય યથાર્થ નિયમન કરવું એ ધૃતિનું મુખ્ય કાર્ય છે

સ્મૃતિ-જે વસ્તુનો ભૂતકાળમાં આપણે અનુભવ કરી ગયા હોઈએ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન-આ વસ્તુ મુખરૂપ છે અને આ ટૂંક રૂપ છે એ-આપણે પૂર્વ સ્મરણથી કરીએ છીએ આમ છતાં રજોગુણ અને તમોગુણના પ્રાબલ્યથી ન્યારે આ જ્ઞાન એટલે કે સ્મરણ બાજુ થઈ જાય છે ત્યારે સ્મૃતિભ્રમ કહેવાય છે

જેમ લાકડું કે બાજિયાં ખાવાથી આપણને પૂર્વે તુકસાન થયું હોય છતાં સ્વાદેન્દ્રિયથી મન ખોટી રીતે દોરવાઈને પૂર્વે થયેલા તુકસાનને ભૂતી તે પદાર્થો ખાઈ જાય તેા તેને અજ્ઞાન જાડા વગેરે રોગો થાય છે તેમ જ દરેક બાબતમાં બાલુવું

આમ જી ધૃતિ અને સ્મૃતિના ભ્રમને એક જ શબ્દમાં પ્રજાપરાધ કહેવાય છે અને ન્યારે આ પ્રજાપરાધ થાય કે ઇન્દ્રિયો અહિન

અગ્નિરો અચરે છે, ત્યારે તેને અપથ્ય અથવા અસાત્મ્ય આચરણ કહેવાય છે લાંબા શબ્દમાં ચરક મહારાજે તેને અમાત્વેન્દ્રિયાયસયોગ કહ્યો છે

આપણે જરા બારીકાઈથી વિચારીશું તેા આપણા જીવનમાં આમ પ્રજાપરાધી કરીને ખૂબ જ અહિતકર અસાત્મ્ય કે અપથ્ય એવા આચારો એટલે આદાત-વિદારો કરતા હોઈએ છીએ અને પછી માંગ પડીએ એટલે વૈદ-ડોક્ટરો પાસે તેનો ઇલાજ કરવા દોડીએ છીએ

જે વૈદ કે ડોક્ટર દરદીની ભૂલ શોધી કાઢે નહિ તે રોગને નિર્મૂળ કરી શકે નહિ માત્ર તેનાં ચિહ્નો દર્શાવે તેા શરીરમાં તેની પ્રતિક્રિયારૂપે ખીજ રોગને ઊભો જ કરતો હોય છે

આથી ઔપધિ લેતાં પહેલાં પથ્યાપથ્યનું પાલન કરવું જરૂરી હોય છે ખોટો ભાગે તેા રોગ એટલેથી જ બચે છે અને ઔપધિ લેવાની જરૂરત સામાન્ય રોગોમાં હોતી જ નથી એમ આયુર્વેદનો તેા સિદ્ધાંત છે જ ન્યારે પથ્ય ન પાળે તેવા માણસોને પણ ઔપધિ નિરર્થક બચે છે આમ છતાં કયાંક જ્ઞાનના અભાવે અથવા તેા ધધા તરીકે વૈદ આચરતા વૈદો અને ડોક્ટરો દરદીને આઘી સાચી સલાહ આપી શકતા નથી અને પૈસાના લોભમાં પડી સુવાને બદલે પૈસા લેવાના રાહે ચડી જાય છે

ત્રણ દોષો (વાત પિત્ત અને કફ) વાયુ અગ્નિ અને પાણી એ ત્રણ મૂળ ધાતુઓ પ્રજાપરાધથી વિકૃત બને છે ત્યારે અતુકમે વાત પિત્ત અને કફ દોષરૂપ બને છે અને પછી માણસને વ્યાધિવશ કરે છે

* પથ્યેડસતિ ગદાર્તસ્ય કિમૌષધનિષેવળે ।

પથ્યે સતિ ગદાર્તસ્ય કિમૌષધનિષેવળે ॥

+ તુઓ ત્રણુ પ્રકારની ધૃતિ-ગીતા. અ ૧૮

(બ દ)

વિકૃતિના પ્રજ્ઞાપરાધ સિવાયના ત્રણ બીજાં જે કારણો શાસ્ત્રકારોએ માનેલા છે; તે છે : (૧) કાલપ્રાપ્ત વ્યાધિઓ અને (૨) કર્મથી થનારી વ્યાધિઓ. +

જેમકે વસંતઋતુમાં કાળે કરી કડનો પ્રકોપ થાય છે તેથી તે વર્ષતે તે જાતના વ્યાધિઓ પ્રજ્ઞાપરાધ સિવાય પણ કાળે કરીને ચડી આવે છે, જે કે થોડોધણે પ્રજ્ઞાપરાધ થયા સિવાય તો તે પણ આવી શકતા નથી. એ જ રીતે પૂર્વકર્મ પ્રાપ્ત કુષ્ટ જેવા વ્યાધિઓ પણ ગણાવવામાં આવ્યા છે. મચ્છર જેવાના દંશ થવાથી આવનારા વિષમજ્વર જેવા વ્યાધિઓ જેને મેલેરિયા કહે છે, તે પણ પૂર્વકર્મ જ કહી શકાય. આમ છતાં મચ્છરો કરડી જ ન શકે તેવો બંધ કર્યો હોય તો મચ્છરોમાં રહ્યા છતાં આ વ્યાધિથી છટકી જવાય છે. એટલે પ્રજ્ઞાનો થોડો અપરાધ તો આમાં જ ખરો. આવા વ્યાધિઓ બહારથી આવતા હોવાથી તેને આગતુક પણ કહી શકાય. મેલેરિયાને તો આગતુક કહેવો જ વધુ ઠીક છે.

દોષથી થયેલા વ્યાધિઓ અને કર્મથી થયેલા વ્યાધિઓમાં તફાવત એ છે, કે કર્મથી થયેલા વ્યાધિઓમાં ગમે તેવી સારવાર કરે તોપણ તે સારવારથી ક્ષપ્તો થતો નથી, અને વ્યાધિ એક કે બીજો રૂપે ચાલુ રહે છે. અને સારવારની ક્રિયાને નિષ્ફળ બનાવે જાય છે. x કર્મના ક્ષયથી એ વ્યાધિ આપોઆપ શમી જાય છે.

આમ શારીરિક તેમ જ માનસિક વ્યાધિઓ-આખરે તો સ્થૂળ શરીરમાં ત્રણ

ધાતુની વિકૃતિ થવાથી ત્રણ દોષ મારફત જ બહાર આવે છે. આગળ આપણે બેઈ ગયા છીએ કે મનના દોષો રજોગુણ અને તમોગુણ છે. એની મારફત જ આપણે પ્રજ્ઞાપરાધ કરીએ છીએ અને આખરે સ્થૂળ શરીરમાં સૂક્ષ્મ મારફત જ રોગો આવ્યા કરે છે. મનનો સ્થૂળ શરીર સાથેનો આવો ધનિક સંબંધ પૂર્વના લોકોને બરાબર ખ્યાલમાં હોવાથી તેની સારવારમાં પણ અવારનવાર શરીર સાથે મનની અને તેની લાગણીઓની સારવાર હોય છે. એટલે આયુર્વેદની સારવારમાં સદૃઢ અને સત્સંગ પણ સૌથી પહેલાં હોય છે.

અજીર્ણ રોગનો વિચાર કરતાં જૂના વૈદ્યોએ બેયું, કે સમયસર ખાધેલું અન્ન હલકું અને પ્રમાણમાં પરિમિત હોય તોપણ ઈર્ષ્યા, ભય, ક્રોધ, લોભ, શોક, દીનતા વગેરે લાગણીઓથી રત્ન દુષિત હોય તો આ અન્ન જરાય પચતું નથી; બલકે કાચું રહે જ છે અને પરિણામે અજીર્ણ થયા જ કરે છે. એથી એવી લાગણીઓથી વાયુ, પિત્ત અને કફ પોતાનું કાર્ય નહિ કરતાં વિકૃત બને છે. જેથી પાચનક્રિયા પૂરી થવા દેતા નથી. અને આ રીતે ત્રિદોષમાં જે દોષ વિકૃત દોષ હોય તેની સારવાર સાથે ઉપર કહેલી લાગણીઓની પણ ચિકિત્સા કરવી બેઈએ; નહિ તો તે અજીર્ણ મૂળથી જતું નથી.

હવેથી આપણે ત્રિધાતુને ત્રિદોષ તરીકે જ, એ રીતે તે પ્રસિદ્ધ હોવાથી, ઓળખીશું. મોટેભાગે ત્વાત, પિત્ત અને કફ એ શબ્દો વાપરીશું. પ્રાકૃત અને અપ્રાકૃત અથવા મૂળસ્વરૂપ અને પ્રકૃપિત-એ શબ્દો પણ તેના

+ કેવળાભયક્રોધપરીક્ષિતેન લુપ્તેન શુક્રદૈન્ય-નિર્પીઢિતેન પ્રદેપયુક્તેન ચ ચેવ્યમાનમ્ અન્નમ્ ન મમ્યન્ પરિવાક્ષમિ ॥ સુશ્રુત, સુ. અ. ૪૩

+ ધી, વૃત્તિ, સ્મૃતિવિગ્રહ: સંપ્રાપ્તિ: કાલ-કર્મણામ્ । ચરક શા૦ ૧-૯૮

x ક્રિયાત્ના: કર્મજા રોગા: પ્રગમં ચાન્તિ તન્વ ક્ષયંત । ચરક શારીર ૧-૧૧૭

ધાતુસ્વરૂપ અને વિકૃતિસ્વરૂપ જાતાવવા વપરાશે.

આખા શરીરમાં આ ધાતુઓ વાયુ, અગ્નિ અને પાણીરૂપે વ્યાપ્ત છે, છતાં તે દ્રવ્યમાં નાભિમાં અને તેની આલુખાલુમાં વધુ રહે છે. ને અતુકમે વાત, પિત્ત ને કફ નામ ધારણ કરે છે સામાન્ય રીતે તે, નીચેના કોષ્ટકમાં જતાવ્યા મુજબ આપણા શરીરમાં રહ્યા કરે છે *

વયના અતે	દિવસના અતે	રાત્રિના અતે	સોજનના અતે
વાયુ	વાયુ	વાયુ	વાયુ
મધ્યે	મધ્યે	મધ્યે	મધ્યે
પિત્ત	પિત્ત	પિત્ત	પિત્ત
આદિ	આદિ	આદિ	આદિ
કફ	કફ	કફ	કફ

આમ છતાં તેની વિશેષ રીત-તેના મુખ્યત્વે લક્ષણો રોગને ચારખવા માટે બાલુવા જરૂરનાં છે એ લક્ષણો પ્રથમ તે ગુણ અને રસ ઉપરથી નક્કી કરેલાં છે કેમકે વાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણે વાયુ, અગ્નિ અને જળ સ્વરૂપ હોવાથી તે દ્રવ્યો પાસુ છે તેથી તેના ગુણો પાસુ હોવા જ જોઈએ ગુણ વિના દ્રવ્યની પારખ હોઈ શકે નહિ અને એ દ્રવ્યોમાંથી જ રસો થયેલા છે એટલે ગુણ અને રસથી તેના લક્ષણોને પ્રથમ બાલુવાં જોઈએ તે માટે આયુર્વેદે વીસ ગુણો સ્વીકારેલા છે* અને ૭ રસોનો સ્વીકાર

* વયોઽદોરાત્રિચુકાના તેઽનામૃધ્યાદિગા
ક્ષમાવ । અ હ સ્, ૧-૭

* (૧) ગુરુ, (૨) લઘુ, (૩) મદ, (૪) ક્ષીણ, (૫) શીત, (૬) ઘ્ન, (૭) સ્નિગ્ધ, (૮) રુક્ષ, (૯) રુચ્ચ, (૧૦) સ્થર, (૧૧) સાદ્ર, (૧૨) દ્રવ, (૧૩) મૃદુ, (૧૪) કઠિન, (૧૫) સ્થિર, (૧૬) સૂક્ષ્મ, (૧૭)

કર્ષો છે કેવળ ગુણવર્ણન કર્મિન અને શુષ્ક થવાથી અહીં માત્ર વાયુ પિત્ત અને કફનાં સીંધાં લક્ષણોનું જ વર્ણન આપણે કરીશું.

ઘાત ઘર્ષણ રક્ષ, લઘુ, શીત, સ્થર, સૂક્ષ્મ અને ચલ-એ ૭ ગુણો વાયુના કક્ષા છે વાયુમાં રસ નથી એટલે માત્ર ગુણો જ કક્ષા છે હવે તેનાથી વિપરીત ગુણવાળાં દ્રવ્યોથી તેની સારવાર કહી છે સારવાર માટે આ ગુણો યાદ રાખવા જરૂરી છે વાયુપ્રકૃતિવાળો પુરુષ અથવા વાયુનો પ્રકોપ થયો હોય તેવા માણસમાં આ ગુણો તત્ત જોવામાં આવે છે સામાન્ય રીતે વિચાર કરીએ તો દક્ષ એટલે કે સૂકાનો વિરોધી, સ્નિગ્ધ-ચીકણો ગુણ એ જ રીતે લઘુ એટલે હલકાનો વિરોધી ગુરુ-ભારે ગુણ છે શીતનો વિરોધી ઘ્ન પ્રખ્યાત જ છે સ્થરનો વિરોધી લઘુ એટલે કોમળ છે સૂક્ષ્મ એટલે બારીક અથવા વ્યાપક નો વિરોધી સ્થૂલ ગુણ છે અને ચલ એટલે ગતિશીલનો વિરોધી ગુણ સ્થિર છે ઔષધિઓ કે અન્નમાં જ્યાં વાયુવિરોધી ગુણો લખ્યા હોય ત્યાં તે તે ચીજોનો વાયુની સારવારમાં ઉપયોગ કરવાનો હોય છે.

આવી જ રીતે લઘુ આહાર રુક્ષ આહાર, અગ્નિશીત આહાર અને વિહાર વગેરેથી વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે, કેમકે તે વાયુના ગુણો ધરાવે છે શરીરની અદર પ્રકૃતિરથ, (સ્વાભાવિક રીતે રહેલા) વાયુનાં કાર્યો પાસુ શાસ્ત્રમાં સુંદર રીતે વર્ણવેલ છે.

ઉત્સાદ, વાસોસ્પ્રાસ, ગતિ, લોહી વગેરે ધાતુઓની ગતિ નિયમિત રહેવી અને મળ, મૂત્ર આદિ પદાર્થોનું નિમમિતપણે બહાર

સ્થૂલ, (૧૮) વિસાદ, (૧૯) સર, (૨૦) વિચ્છિલ

અ હ સ્, ૧-૧૮

નીકળવું, એ બધું પ્રકૃતિરથ વાયુનું કાર્ય છે. +

એ ઉપરથી સમજાય છે કે આજના જ્ઞાનતંત્રીઓનાં જેટલાં કાર્યો છે તે બધાં આપણા વાયુનાં કાર્યો ન છે. મેરુદંડ (અં. સ્પાઈનલ કોર્ડ) માં 'જ્ઞાનતંત્રીઓમાં રહેલા વાયુથી બધી બતની ચેષ્ટા અને સંજ્ઞા આપણને મળે છે. એ પાંચ પ્રકારના તેના ભેદથી બાણુવા મળે છે. શુદ્ધ વાયુનાં કાર્ય માટે 'સુશ્રુત જે કહે છે તેમાંથી કેટલાક આધુનિક ડોક્ટરો ઠીક અર્થ ઘટાવે છે સુશ્રુતના સમયમાં રક્તના અભિસરણનું વર્ણન ક્યાંય નોંધવામાં નથી આવતું. છતાં વાયુના ઉદ્વહન કર્મ ઉપરથી તેનો અર્થ રક્તાભિસરણ કરી શકાય છે. જ્યારે હૃદય વગેરે જૂના ટીકાકારોને પણ રક્તના ફરવા વિષેનું જ્ઞાન નહિ હોવાથી તેઓએ ઇંદ્રિયોના વિષયોનું નિયમન કરવું એવો ઉદ્વહનનો અર્થ કરેલો છે અને હવે નવી વસ્તુઓ શોધાયા પછી આપણે કેવળ ઉદ્વહન શબ્દથી જ રક્તાભિસરણ સિદ્ધ કરી શકતા નથી; તેથી એવો અર્થ ઘટાવવાને બદલે સર્વ જ્ઞાનતંત્રીઓની ક્રિયાઓને (અં. નર્વસ સીસ્ટમ) વાયુની ક્રિયા તરીકે ઘટાવી શકાય છે. x અથવા તે અદ્યતન શોધ થયા પછી શોધ અદ્યતન છે એમ જણાવવું જોઈએ. બી. શ્રી હૃદયના અર્થમાં તે ઠીકઠીક સુધારો આપવે દેના યથોપરથી પણ કરી શકાય છે.

પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન, અપાન, આ

+ ઉત્સાહોચ્છ્વાસનિશ્વાસ ચેષ્ટા ધાતુગતિ: સમા ।
યમો મોહો ગતિમતા વાયો: કર્માડિવારજમ્ ॥

ચ, સુ. ૧૮-૪૯

x પ્રસ્વેદન, ઉદ્વહન, પૂરણ, વિવેક. ધારણ-
રક્ષણો વાયુ: વ્યાન-ઉદાન-પ્રાણ-સમાન-અપાન-
પન્નધા પ્રવિભક્ત: ચરીરં વારયતિ ॥

સુશ્રુત સુ. અ-૧૫-૪

પાંચ પ્રકારના વાયુના સ્થાન કર્મભેદથી કરેલા છે (પાન ૪૧ ઉપરનો કોડો જુઓ) ખરી રીતે એક જ વાયુ હોવા છતાં ચિકિત્સાના કાર્યની સરળતા માટે તે વાયુઓના સ્થાન અને કાર્યોનો નિર્દેશ બાણુવો જોઈએ.

પ્રાણધાયુ: આનું સ્થાન મગજથી જાતી સુધીનું છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયો—બુદ્ધિ, મન, હૃદય—એ બધાનું નિયમન અને સંચાલન પણ તેના જ હાથમાં છે. બહારનો શ્વાસ લેવો, છોડવો તથા ઊલટી, છીંક, ઓડકાર વગેરે કાર્યો પણ તેના જ છે; તેમ જ અનાજને અન્નનળમાંથી હોજરી સુધી પહોંચાડી આપવાનું કાર્ય પણ પ્રાણવાયુ જ કરે છે. *

ઉદાન ઉદાનનો મુખ્ય પ્રદેશ જાતી અને કંઈ પૂરતો મર્યાદિત છે અને વાણીની પ્રવૃત્તિ બધી એ જ વાયુ કરે છે છતાં તેનું સ્થાન નાભિ પણ કહેવામાં આવ્યું છે— વાણી ઉપરાંત કાર્યમાં પ્રયત્ન, તેજ, બળ, સ્મૃતિ વગેરે પણ તેના ધર્મો કહ્યા છે. ઉદાનથી વાણીની પ્રવૃત્તિ થાય છે. તે સુશ્રુત (નિ. ૧-૮)માં પણ કહ્યું છે અને વાગ્ભટ્ટે બધાને મેળ કરીને પણ સ્મૃતિ (વધારાનો) તેનો જ ધર્મ કહ્યો છે.

उरः स्थानमुदानस्य नासानाभिगलान्श्चरेत् ।

वाक्प्रवृत्तिप्रयत्नोजीविलवर्णस्मृतिक्रियः ॥

અ. હ. સુ. ૧૨

x પ્રાણોડનમૂર્ધગ: । उरः कंठचरो बुद्धि-
हृदयन्त्रिय चित्तवृक् । शीव नक्षत्रधृद्गारनिःश्वासान्न-
प्रवेशकन् ॥

અ. હ. સુ. ૧૨-૪

વાયુના પાંચ ભેદ જાણેલ્ય ઉપનિષદમાં બહુ વિસ્તારથી કહ્યા છે.

(જુઓ. ઇં. અ. પ.)

ઃ જુઓ. ચરક ચિકિ. ૨૮-૩

वातकोष्टक

वायुओं		Groups	
प्रा ण	1	1 Mental defects 2 Nervousness and Vertigo 3 Disordered Sleep	Brain
	2	Functions of four Organs 1 Sight 2 Hearing 3 Smell 4 Taste	Brain
	3	1 Cardiac Action 2 Respiration 3 Deglutition	Superior and inferior Cervical ganglia
उदान	4	Speech	Chest and Throat
समान	5	1 Digestion 2 Digestive disturbances	Solar Plexus Semilunar and Superior Mesenteric ganglia
अपान	6	1 Excretion 2 Functions of Bladders Uterus and genital organs	Inferior Mesenteric ganglion
व्यान	7	1 Contraction of Vessels 2 Blushing 3 Erection of Hair 4 Secretion of sweat glands	Vaso motor and Pilomotor Nerves
व्यान	8	1 Pain 2 Disordered Sensation	Sensory Nerves
व्यान	9	1 Muscular Action 2 Paralysis 3 Wasting of muscles	Motor Nerves

વ્યાન : ઉદાન પછી સર્વ શરીરમાં મુક્તપણે ફરનારો વ્યાન આવે છે. આમ છતાં તેનું પણ મુખ્ય કેન્દ્ર હૃદય જ ગણેલ છે; કારણકે અનાજનો રસ ખની હૃદયમાં જાય છે અને ત્યાંથી તે રસને આખા દેહમાં મોકલનાર વ્યાન છે. એમ તો આગળના વૈદ્યોને ખાસ કરી સુશ્રુતને આ રસાભિસરણનું જ્ઞાન થયું હતું. આમ છતાં રક્તસ્રિસરણ વિષે તેઓ જાણવા પામ્યા નહોતા. રક્તસ્રાવ કરવો અને પસીનો લાવવો તે બધું વ્યાનનું કર્મ તેઓએ કહ્યું છે. આમ રસસંવહન ક્રિયાને જાણી વાગભદ્રે વ્યાનને હૃદયમાં રહીને આખા દેહમાં ફરનારો જુદો છે. ત્રણે મુનિઓનાં વચનો નીચે આપ્યાં છે : x મતલબ કે આખા શરીરનાં ગતિતંત્રો એષ્ટ અને સંજ્ઞાતંત્રો ધ્યા-પિંગલા અને સુષુમ્ણાનાં તંત્રો બધા જ વ્યાનને આધીન છે. એટલે મેરુદંડ આખો ય લગલગ તેને આધીન છે ઉપશ્લેષણ અને અપશ્લેષણ શબ્દમાં સંપેક્ષીઓના સંદ્રાય અને વિકાસને સૂચવે છે. જ્યારે નિમેષ અને ઉન્મેષ શબ્દો આખો મીચવા અને ઉઘાડવાનું સૂચવે છે. આધુનિક વિદ્વાનો એટલે કે શરીરશાસ્ત્રને જાણનારા ડોક્ટરો આ બધા વ્યાનનાં વાક્યો પરથી તેને 'વર્સોમોટર,'

'વીલોમોટર,' 'સેન્સરી' અને 'મોટર નર્વ્સ'નાં કાર્યોમાં વહેંચી નાખે છે. ૧

સમાન : સમાન વાયુ અગ્નિ સાથે રહી કોદામાં ફરે છે. કોષ્ટ એટલે આમાશય (પેટ) અને પક્વાશય એટલે નાનાંમોટાં આંતરડાં-ઓમાં અગ્નિ સાથે રહી અનાજનું પાચન કરવું, એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ લઈ જવું અથવા ધકેલવું. અનાજની અદર રહેલા પદાર્થોનું પૃથક્કરણ કરવું, પાચનમાં મદદ કરવી, તેમાંથી શરીરને લાયક રસને શરીરમાં પહોંચાડવાનું કામ કરવું અને બાકીનાં બાળને મળાશય માટે રવાના કરવો, એ કાર્યો સમાન વાયુના છે. x

અપાન : સમાનવાયુની ક્રિયા મોટાં આંતરડાંઓમાં પૂરી થાય છે કે મળાશયથી માંડી અપાનની ક્રિયાઓ શરૂ થાય છે. વળી કમ્મર, ગુરદાઓ, ગર્ભાશય, જનને દ્રિય (વૃષણ સહિત) અને સાદૃજના મૂળ સુધી તેનું જ સામ્રાજ્ય છે; એથી મૂત્ર કે વીર્યને બહાર લાવવું-ઉત્તેજિત કરવું, મળને બહાર ફેંકવો, રત્ન બહાર લાવવું, ગર્ભને ગર્ભાશયથી બહાર કાઢવો-એ બધી ક્રિયાઓ અપાનવાયુની કહી છે.*

અપાનોડપાનગઃ શ્રોણિ વાસ્તિમેદ્રોરુગોચરઃ ।

શુકાર્ત્તવ શકૂન્નમૂત્રગર્ભ નિષ્કમળ ક્રિયઃ ॥-

અ. હ. ૧૨-૧

આ પ્રમાણે વાયુ એક જ હોવા છતાં અને, મુખ્યત્વે બધા જ જ્ઞાનતંત્રોઓને

૧ પાન નં ૪૧ પર આપેલા કોષ્ટક ઉપરથી જાણવા મળશે.

x સમાનોડમિ સમીપસ્થઃ કોષ્ટેચરતિ સર્વજઃ ।

અર્ચગૃહ્ણાતિ પચતિ વિવેચયતિ મુજ્જતિ ॥

અ. હ. ૧૨-૮

ચરક. ચિ. ૨૮ ૪ અને સુશ્રુત નિદાન ૧-૧૬

o ચરક. ચિ. ૨૮ ૪ અને સુશ્રુત નિદાન ૧-૧૬

x દેહં વ્યાપ્નોતિ સર્વસ્તુ વ્યાન ઝીઘ્ર ગતિ-
ર્ત્ત્વિનામ્ । ગતિ, પ્રસરણાક્ષેપ નિમેષાદિ ક્રિયઃ સદા ॥

ચ. ચિ ૨૮-૩

કૃત્સ્નદેહચરો વ્યાનો રસસંવહનોઘતઃ ।

સ્વેદાસ્ત્રક્ષાવળશ્રાણિ પચ્ચા ચેષ્ટ્યત્યપિ ॥

સુ. નિ. ૧-૧૦

વ્યાનો દિદિ સ્થિતઃ કૃત્સ્નદેહચારી મહાજવઃ ।

ગત્યપક્ષેપણોક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ ॥

વા સુ. ૧૨-૬

પ્રાયઃ સર્વા ક્રિયા તસ્મિન્ પ્રતિવદ્ધાઃ શરીરિણાઃ ।

વા. સુ. ૧૨-૩

સચાલનકર્તા હોવા છતાં-પાંચ પ્રકારથી દેહમાં મુખ્ય કાર્ય કરી રહ્યો છે, તે આપણે એક દેશી પદ્ધતિથી દરદો બાલુવામાં અને સાગ્રવારમાં તેનો સફળ ઉપયોગ થાય છે તે ઉપરાંત બધાંનું મૂળ પકવાશય હોવાથી જો વાયુને પકવાશયથી જ પકડીને દૂર કરીએ તો તેનાથી જઠર અને આંતરડાંઓ સારા જ રહે છે અને પાચનતત્ત્વમાં કોઈ જગ્યાએ બગાડ થતો નથી આથી વાતપ્રકોપના દરદોનો નાશ થાય એવા હેતુથી વલ્લ-ઋષિઓએ વાયુનું મુખ્ય સ્થાન પકવાશય કહ્યું છે અને તેની ચિકિત્સામાં પણ અનેક પ્રકારની બસ્તીઓ (અ એનિમા)-ઘી, તેલ પાણી (ઓપધિ મિશ્રિત) કહી છે.^૧

૧ વાયુના સ્થાનવર્ણન માટે ચરક ચિકિ ૨૦-૧ અને સુશ્રુત ચુ. ૨૧-૧ જુઓ વાજ્ઞસેનના પ્રશ્નો આ પ્રમાણે છે

સ્થાનં વાતસ્ય તત્રાડપિ પ્પાધાન વિશેષત

અ હ ૧૨-૨

• ઈ સ પૂર્વેના અથોમા દરદનું મૂળ શોધી કાઢીને તેની સારવારમાં અનેક પ્રકારની બસ્તીઓ શોધી કાઢી છે, જ્યારે આજે વૈદ્યો બસ્તી આપતાં અચકાય છે એ કેવી આશ્ચર્યકારક બિના છે!

ચરકે તો ચોખ્ખું લખ્યું છે, કે જેમ ઝાડનું મૂળ કાપીએ અને તેની શાખાઓ, પાન, ફૂલ ફળ ઘગેરે આપોઆપ સુકાઈ જાય છે, તેમ વાતનું મૂળ અપાન (મળદ્વાર) સ્થાન ત્યાંથી જ આસ્થાપન, અનુવાસન વગેરે બસ્તીઓ આપી વાતને છૂટી દેવાથી શરીરની અતર્ગત પેદા થયેલા તેના વિકારો પણ આપોઆપ જિતાર્થ જાય છે અર્થાત્ સમૂળા નાશ પામે છે.*

* વાતે આસ્થાપનાનુવાસનમ્ । પક્વાશયમનુ પ્રવિશ્ય કેવલ વૈકારિક વાતમૂલ છિન્નતિ તત્ર અવજિતે વાતે શરીરાનીર્ગત ઘાતવિકાર પ્રજ્ઞાતિમાપયતે યથા વનસ્પતેર્મૂલે છિન્ને સ્કંધશાસ્ત્રાવરદક્ષુમમ્ફલપલાશાદીનાં નિયતો વિનાશ . તદ્વત્ ॥ ચરક સૂ. ૨૦-૧૩

✱

સમાનાથી કહેવતો

જવતો નર ભદ્ર પામે કોઠી સલામત તો ટાકણ અનેક શિર સલામત તો પથરી બહોત જ્યેષ્ઠા નર તો ફીર બસાવે ધર નાક હરો તો વાળોઓ ઘણી મળી રહેશે

✱

પાપડિયા પીર છે એમને જિરે એક કહેવાય છે કે તે જો રીઝે તો ખસ (ખુલ્લી) થાય ને ખીન્ને તો ટાવ આવે માટે ગુજરાતી નંનવા પાપડિયા પીર બાળી નમે છે ખરી પણ નમીને માગે છે 'હે પાપડિયા પીર તમે રીઝશો નહિ ને ખીન્નશો નહિ!

✱

શ્રી રમણ મહર્ષિ

શ્રી. કે. એ. ચિદમ્બરમ્

બને વિભૂતિઓનો આધ્યાત્મિક વારસો મળ્યો છે. માનવતા પરથી જેની શ્રદ્ધા બેડી નથી ગઈ, એવાઓને માટે શ્રી મહર્ષિ દુવતારક સુમા છે. એમને લગતી બાબતો જેવી થોડીક વાતો અહીં અર્પણ છે.

શ્રી રુવન્નમલેના રેલવે-સ્ટેશનથી ત્રણ માઈલ દૂર રમણાશ્રમ નામે ઓળખાતા મકાનોની હારમાળા આવેલી છે એના મધ્ય ખંડમાં લગભગ સાથે એક તપસ્વી બિરાજે છે સિત્તેર વર્ષની એમની વય છે.

તેમના નામ ઉપરથી જ એ સર્વ મકાનો 'રમણાશ્રમ' નામે ઓળખાય છે. એમના મુખ પર તેજ છે. એમની આંખમાં પ્રભા છે. ટટાર બેઠેલી સ્થિતિમાં કે ક્યારેક આડ પડે છે ત્યારે તામીલનાડુ શિલ્પસ્થાપત્યમાં અત્યંત બહુમતી એવી કાંસાની મૂર્તિ સમા એ લાગે છે. સ્થિર દષ્ટિ, સુક્ત હાસ્ય કે બાળ-સહજ સંવ્યર્ધ વિના એમનામાં બીજી કોઈ અસામાન્યતા નથી એમની સામે આંખો ખંધ કરી એકાગ્ર બનેલા કે પ્રાર્થના લલકારતા રહીએને પુરુષોત્તમ વંદ જેસે છે. દુનિયાના દરેક ભાગમાંથી તે દિવસે આવેલા એ યાત્રાળુઓ છે. એમાં અમેરિકનો છે, બ્રિટિ-શરો છે, ફ્રાન્સવાસી છે, પારસીઓ છે, મુસ્લિમો છે, ખ્રિસ્તીઓ છે ને હિંદુઓ છે. એમાં કોઈ બુદ્ધિમાની દશે, કોઈ આતુર દર્શનાર્થીઓ દશે કે આત્મપરીક્ષામાં આધ્યાત્મિક શાંતિ પ્રચ્છનારા કોઈ દુખિત સુમનુઓ દશે. એમાંના દરેક પ્રશ્નો પૂછે છે ને મહર્ષિ પાસેથી એના પ્રકાશ પાડનારા રો મેળવે છે. એ બેઠેલાઓમાં મોટા ના લોકોને કયા પ્રશ્નો પૂછવા તેની

ગઈ તા. ૧૪મી મેને જિને હિંદના ગમનર બનરલ શ્રી રામજીએ તીસ્વન્નમલેમાં પથાલાલિંગની ગુફાની હદધારન કર્યા કરી. આજથી સેંકડો વર્ષ પૂર્વે બોધીસત્ત્વ વ્રજની નીચે ધ્યાનસ્થ બનેલા ભગવાન બુદ્ધની સમાધિને યાદ આપતી સમાધિ શ્રી રમણ મહર્ષિએ મંદિરના સહસ્ર સ્તંભભાળા મહાપર્મા લઈવી ને જ્ઞાન પ્રદેશ કંચી આપણને આ

ગમ નથી કે પછી પ્રશ્નો પૂછતાં તેઓ શરમાય છે; કારણકે પ્રશ્નો ઘણા જ વ્યક્તિગત ને કૌટુંબિક પ્રકારના છે ભલેને તેઓ પ્રશ્નો ન પૂછે તોપણ વિશિષ્ટ રીતે એના ઉત્તરો એમને મળી જ જાય છે.

મહર્ષિની ટપાલનો જથ્થો ઘણો જ મોટો છે. આખી દુનિયાના લોકો કંઈને કંઈ ગૂચવણ ભરેલા પ્રશ્નો પૂછી તેના ઉત્તરો આપવાની મહર્ષિને વિનંતિ કરે છે આશ્રમજીવનને માટે જ પોતાની વકીલાતનો ત્યાગ કરેલા એવા એક ભૂતપૂર્વ શક્તિશાળી વકીલ મહર્ષિના મંત્રી છે. તે દિવસની આવેલી ટપાલ એ લાવે છે ને તેમાંનો અગત્યનો ભાગ મહર્ષિને વાંચી ખંતાવે છે. રમણ મહર્ષિ એ પ્રશ્નોત્તર બહેરમાં પૃથક્કરણ કરે છે, એની તરફેણની ને વિરુદ્ધની બાબતોની ચર્ચા કરે છે ને કંઈ રીતે ઉત્તર આપવા તેની મંત્રીને સૂચના કરે છે.

વ્યક્તિગત પ્રશ્નો પૂછવાને શરમાળ એવા જે ભાવુકો મંડળીમાં શાંત બેઠા હોય તેમના ને પ્રશ્નો હોય છે તેના પણ ઉત્તરો આ ચર્ચા દરમિયાન મળી આવે છે. નાની અમસ્તી આ મંત્રણાવધિમાં જીવનના સેંકડો પ્રશ્નોના બુદ્ધિગમ્ય ઉકેલ મળી રહે છે: એટલું જ નહિ, મૂળી યાતનાઓ વેદતા આત્માઓને પણ એમાંથી પોતપોતાના જવાબો સાંપડે છે. અન્યને મદદરૂપ બનવાની આ પ્રકારની મહર્ષિની રીત દુઃખી આત્મા-

ઓમાં સાત, સ્થિર, સ્વસ્થ ને ત્રણ રૂઝવનારા મોળ ઓતુ સક્રમણ કરે છે આ માટે તેઓ કોઈ દેવી શક્તિની થે મદદ લેતા નથી ને ધાર્મિક અધશ્રદ્ધા કે વહેમનો આશ્રય પણ લેતા નથી ત્રણ રૂઝવનારી શક્તિ પ્રમાણે સાધકના આત્માની અગતિ થાય છે પ્રકારની એ આધ્યાત્મિક અસર ઉપજાવે છે કૌટુંબિક આપત્તિઓ કે કુ ખદાયક બનાવોને લીધે સાવ ઢીલા બની ગયેલા આકૃતવાળા ઘણાથે દુ ખી સ્ત્રી ને પુરુષોતુ જીવન-દષ્ટિબિંદુ આશ્રમની મુલાકાત પછી બદલાઈ ગયુ છે ચમત્કારો કે કોઈ ગૂં રહસ્યો દ્વારા મહર્ષિ કદી કામ લેતા નથી પરંતુ જે શક્તિ દ્વારા મદાત્માજીએ હિન્ને મુક્તિ અપાવી હતી તે આત્મશક્તિની નૂવ જગતિ અને અજ્ઞાનનુ હેદન એ મહર્ષિનો મોટામા મોટો ચમત્કાર છે શ્રી રમણ મહર્ષિનુ જીવન એ સત્યની શોધ માટેનુ ને આત્માની મુક્તિ માટેનુ, ધર્મયાત્રીના વિકાસનુ જીવન છે અભ્યારના મહર્ષિપદ ને ક તદ્દર્શનની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પરિવર્તન થયુ તે પહેલાં એમને અનેકાનેક ડસોટી ને પરીક્ષાઓમાંથી પસાર થયુ પડ્યુ છે

તામીલનાડમાં આવેલા થીરુચુઝી ગામે એક મુલ્કીન કુટુંબમાં ૧૮૭૬માં એમનો જન્મ થયો ભવિષ્યનુ ઉજ્જવળ પ્રતિબાનુ લગ્નરે ચિદ્ન એમના અભ્યાસ કાળમાં દેખાતુ ન હતુ એમના શૈશવકાળનો સહુથી પ્રથમ મહત્વનો બનાવ, જે ત્યારે તો ધ્યાનમાં નહોતો આવ્યો, પરંતુ પાછળથી શ્રી મહર્ષિએ જ એ વર્ણવ્યો હતો, તે બન્ધો ૧૮૯૫ના નવેબરમાં પોતાના ઝૂંક સ બધીને, તેઓ ક્યાંથી આવે છે એ વાતવાતમાં જ એમણે પૂછ્યુ પેલાએ જવાબ દીધો • “અરુ હ્યાચક્ષથી” આની મોટી ને ચમત્કારપૂર્ણ અસર મહર્ષિ ઉપર થઈ

• એક દિવસ જ્યારે કાકાના ઘરના પહેલા

માળના એક ખડમાં એ એકલા બેસા હતા, ત્યારે ઓચિંતો જ મૃત્યુનો અત્યંત ભયંકર વિચાર એમને આવ્યો આબતના ઉન્મૂલકારી ભયના કારણરૂપ એમની તબિયત તો ખરાબ હતી નહિ તેમ છતાં એમને લાગ્યુ કે પોતે મરી જશે આ પ્રમાણેનો ભય હોવા છતાં થે શુ બનતું હતું તે માટે પોતે સ્પષ્ટ રીતે જાગૃત હતા અને આનાથી એ ભારે મૂજવણમાં પડી ગયા

આટલી તાદ્દર્શતાથી ને સીધેસીધો જીવન ને મૃત્યુનો જે કાયડો એમના મન સમીપ ઉપરિચિત થયો તેને પરિણામે એમની ઇતિબરી વધુ તરત જ પોતાની મેળે આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શોધવા માંડ્યા આ અનુભવ વણ વતા એઓ પોતે કહે છે “મૃત્યુના આઘાતે મને એકત્મ આંતરુખ બનાવી દીધો મારી જાતને મનોમન મે પૂછ્યુ હવે મૃત્યુ આવી રહ્યું છે શો છે એનો અર્થ? કઈ વસ્તુ મૃત્યુ પામે છે? આ શરીર મૃત્યુ પામે છે? જેવું મે મારી જાતને આ પૂછ્યુ તેવી જ મૃત્યુની મારા પર અસર થવા માંડી તેમ છતાં મારા શરીરની અચેતન સ્થિતિ વિષે હું બમૃત રહ્યો ઉપરાંત તે બિધાથી કિલ જન્મરૂપે પેલું ‘હુ’ માટે પણ બમૃત બન્ધો શરીરના અવયવો લબાવતાં મે જોયુ કે તે જડ બની ગયાં હતાં મારો શ્વાસ બધે હતો શરીરમાં ભાગ્યે જ ચેતનનુ એકેય લક્ષણ રહ્યુ હશે તે પછી મે જાતને પૂછ્યું • ‘ઠીક ત્યારે આ શરીર તો મરી ગયુ છે એને સ્મશાનમાં લઈ જવામાં આવશે ને ત્યાં એ રાખ થઈ જશે પરંતુ શરીરનો નાશ થતાં છતાં શુ ‘હુ’ મરી ગયો છુ? આ શરીર એ ‘હુ’ હોઈ શકે નહિ, કારણકે એ તો જડ ને અચેત પડ્યુ છે જ્યારે શરીરથી જુદી રીતે પોતાની જાતે જ અસ્તિત્વ ધરાવતા ‘હુ’ ના વ્યક્તિત્વની પૂરેપૂરી શક્તિનો

શ્રી મહર્ષિના ઉપદેશ

શ્રી. છગનલાલ યોગી

આધ્યવચનો પ્રાપ્ત થયા છે તે તથા પ્રારંભનો શ્રી. યોગી સાથેનો ગુરુકૃપા અંગેનો શ્રી મહર્ષિનો એક વાર્તાલાપ હૃદયોદયક નીવડશે.

‘એ મ કહેવાય છે કે સાધકનું પ્રારબ્ધ પ્રતિફળ હોય તોપણ ગુરુની કૃપા તેનામાં આધ્યાત્મિક જગૃતિ આણે છે, પણ પોતાના પર ગુરુની કૃપા છે એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા નહીં ધરાવનાર શિષ્યને આ વાત શી રીતે ગળે ઊતરે ?’ મેં પૂછ્યું.

‘પોતાની પર ગુરુકૃપા છે જ એવી સ્પષ્ટ ખાતરી સાચા શિષ્યને યોગ્ય સમયે અવશ્ય મળી રહે છે. ગુરુકૃપા મેળવવાની તેની તીવ્ર પ્રયત્ન જ પુરવાર કરે છે કે તે ગુરુના કૃપાપૂર્ણ હૃદય નીચે આવી ચૂક્યો છે.’ શ્રી મહર્ષિએ જણાવ્યું.

‘ગુરુકૃપા વડે શિષ્યમાં આધ્યાત્મિક જગૃતિ આવે ખરી ?’

‘આધ્યાત્મિક જગૃતિ આવી શકે હોય તો આવી શકે જ ઊભી ન થવા પામે. શંકા કોને થાય છે એનો વિચાર તમે નથી કરતા તેથી જ શંકા ઊપજે છે.’

‘મને ભય રહે છે કે આ શંકા જીવનભર રહ્યા જ કરશે.’

‘શંકા શાને વિશે ? જે સર્વદા વિદ્યમાન છે એ આત્મા વિશે ?’

‘નાહ, મને એવી શંકા રહે છે કે મારું પ્રારબ્ધ ન ઓળંગી શકાય એવું વિદ્યમાન રહેશે તો હું ગુરુકૃપાનું પૂર્ણ દર્શન કરવાને કદી બાંધશાળી નહીં થાઉં.’

‘આવી શંકાને સ્થાન જ નથી. શું

શ્રી અરવિંદ ને શ્રી રમણ મહર્ષિ-ભારતવર્ષના આજના એ આધ્યાત્મિક ગુરુ. બંનેના દર્શનાથે જગતભરમાંથી યાત્રીઓ આવે છે. અને કોઈ નવા જ જીવનદેશિબિંદુ સાથે એ સંતત આત્માઓ પાછા ફરે છે. જેમને શ્રી રમણ મહર્ષિને સ્થૂલ ચકુથી જોવાનો લાલ નથી મળ્યો તેમને શ્રી રમણશ્રમમાં જ રહેતા એક ભક્ત શ્રી. યોગી તરફથી નીચેના

ગુરુકૃપા વિના જ શિષ્ય ગુરુ પ્રત્યે આકર્ષાયો ? ગુરુના આ આકર્ષણનો અર્થ જ એ છે કે યોગ્ય સમયે શિષ્યની અહંકારની મિથ્યા ભાવના નાશ પામે છે. અહંભાવ નાશ પામતાં, અહંભાવથી સ્વતંત્ર હસતી નહીં ધરાવી

શકનાર પ્રારબ્ધ ટકી શકે જ શી રીતે ? આમ નિઃશંકપણે એવા યોગ્ય નિર્ણય પર આવી શકાય છે કે ગુરુકૃપા જે શિષ્યના અહંભાવ અથવા જીવભાવનો નાશ કરે છે, તે સાથે સાથે તેના પ્રારબ્ધનો પણ નાશ કરે છે.’

‘આવી પ્રારબ્ધવિનાશિની કૃપા મેળવવા માટે શિષ્યે શું કરવું જોઈએ ?’

‘આવી કૃપા મેળવવાની તેના હૃદયમાં તાલાવેલી હોય એ એક જ ગુણ અનિવાર્ય છે. ખીજો જરૂરી ગુણ એ છે કે એણે ગુરુના ઉપદેશનું પૂર્ણપણે પાલન કરવું જોઈએ. ખીજો ગુણ પ્રથમ ગુણની કસોટીરૂપ જ છે. કર્તૃત્વ-ભાવનો ત્યાગ થાય એટલે કે પોતે ગુરુના હાથમાં માત્ર એક હથિયાર જ છે એવી ભાવના બળે, ત્યારે ખીજો ગુણ શિષ્યમાં આપોઆપ આવી જાય છે.’

‘પૂર્ણ પોતાની પર ગુરુની કૃપા થઈ છે એવો પાંદરા વિશ્વાસ શિષ્યને શી રીતે બેસે ?’

‘તે સદાકાળ કૃપા માટે ઝંખના જ કરતો હોય છે એટલે વહેંચેમોડે તેને આ બાબતની પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. ગુરુકૃપા મેળવવાની તીવ્ર તાલાવેલી હોવા છતાં ગુરુ

રૂપાનુ રૂપુ 'શાંત પ્રાપ્ત થયું ન હોય એવો' એક પણ દાખલો નહીં જડે '

* . *

‘હે સાધક ! વિપત્તિઓને શાંતિથી અને એવી દૃઢ શ્રદ્ધાપૂર્વક વેઠી લે કે તે પણ ઈશ્વરની પ્રસાદી જ છે કે જે તારા મનને સ્થિર કરવા માટે જ આવે છે (વચન ૧૮૭મું)

‘જ્યારે કોઈ કામ સફળ થાય ત્યારે એમ માની ગવિ ઝ ન થવું કે ‘આ કામ મારી મહેનતથી જ પાર પડ્યું છે’ પણ ખાતરીથી એમ જ માનવું કે ‘એ બધી ઈશ્વરની જ કૃપા છે’ (વચન ૧૮૮મું)

‘જ્યારે ધારેલી સફળતા ન મળે ત્યારે એમ માનવું નહિ કે કામ નિષ્ફળ નીવડ્યું છે દરેક કાર્યનું સાચું ફળ એવી સમજણમાં સમાયેલું છે કે કર્મો માણસની મહેનતથી નહીં પણ ઈશ્વરની કૃપાથી જ પ્રારંભ પડે છે’ (વચન ૧૮૯મું)

‘સાધક બીજના દોષો ન જોતાં માત્ર ગુણો જ જુએ તો તેનું મન શાંત અને જીવન આનંદી બને’ (વચન ૧૯૨મું)

‘શુભ ફળ મેળવવા ખાતર પણ સાધકે પોતાને ફાવે તેમ વર્તવું ન થટે ફળ મળે તેવું શુભ હોય પણ જો કાર્ય દોષિત રીતે કરેલું હોય તો તે પાપ જ ગણાય.’

(વચન ૧૯૭મું—ગુરુ રમણ વચનમાળા)

‘જ્યારે જીવ પોતાની વાસનાઓ સહિત જ્ઞાનાગ્નિમાં બળી ખાખ થઈ જાય છે ત્યારે જે પાવન અને અમર સદસ્તુરૂપી ભગ્મ શેષ રહે છે તે જ સાચી ‘વિશુદ્ધિ’ છે’

* . *

‘પ્રમાદ જ મૃત્યુ છે એટલા માટે સાધકે ખાસ યત્ન કરી પ્રમાદનો ત્યાગ કરવો થટે બીજો કોઈ નિયમ આનંદ જેટલો મહત્વનો નથી’ (વચન ૧૭૦મું)

‘સાધકે અનેક નિયમોનું પાલન કરવું

કોઈએ એમ કહેવામાં આવે છે, જતા આત્મ નિઃશ મેળવવા કચ્છતા સાધકને માટે મિતાદારના નિયમનું પાલન જ પર્યાપ્ત છે કાગળ કે મિતાદારથી સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થાય છે’

(વચન ૧૭૬મું)

‘જેમ વાઘના મોંમાં પડેલું હરણ કોઈ કાળે છટકી શકે નહીં તેમ જે શિષ્ય પર ગુરુની નૃપાદિષ્ટિ બિતરી હોય તે પણ તેમના હાથમાંથી કદી છૂટી શકતો નથી એટલું જ નહીં પણ ગુરુ તેને છેવટે કેવલ્યજ્ઞા પ્રાપ્ત કરાવે છે’ (વચન ૧૪૩મું)

‘કલ્પતરુ આપણી સારીનગરી કચ્છા પ્રમાણે આપણે જે માગીએ તે બધું જ આપે છે પણ પાવનકારી ગુરુ તો વગર માગ્યે જ શિષ્યને માટે જે હિતકર હોય તે જ આપે છે’ (વચન ૨૪૪મું)

૧ હું સ્થૂણ દેહ નથી, છદ્મિયો નથી, મન નથી અથવા બિંદુમાંની અજ્ઞાન દશા થે નથી આ બધાનો નિષેધ કર્યા બાદ, અતે જે એકલું અવશેષ રહે છે તે જ ‘હું’ છું તે શુદ્ધ ચૈતન્ય અને સત્ચિદાનંદરૂપ આત્મા છે

૨ મનનો નાશ થાય નહીં ત્યાંસુધી આત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી મન વિચારોના સમુદાય સિવાય બીજું કશું જ નથી અને સર્વ વિચારોમાં પ્રથમ અને અર્થ વિચાર મૂળ અહ વિચાર છે આથી ‘હું કોણ?’ની વિચારણા દ્વારા જ મનનો નાશ થાય છે મનને નિરંતર અતમુખ ગાળી આત્મનિષ્ઠ થવું એ જ આ માનુસધાન છે

૩ મનના સ્વરૂપની દૃ અને સતત ઝોળ કરવાથી, મન ફેરવાઈને અહ-અહ ગપ બની જાય છે આ જ વસ્તુત આત્મા છે

૪ સ્થૂળ દેહમાં જે અહ રૂપે રૂરૂ છે તે જ મન છે આ અહ ભાવ પ્રથમ ક્યાંથી બિપજે છે એની વિચારણા કરવાથી માલૂમ પડે છે

કે તે હૃદયમાંથી ઊપજે છે.

૫ બહિર્મુખ મનના સંયમને તથા હૃદયમાં તેની સ્વસ્થિતિને અંતર્મુખ દષ્ટિ કહે છે. જ્યારે મન હૃદયમાં સ્વસ્થ થાય છે, ત્યારે 'હું' અદૃશ્ય થાય છે અને શુદ્ધ ચૈતન્ય અથવા આત્મા જેમની સમસ્ત અવસ્થાઓમાં વિદ્યમાન હોય છે, તે એકલો જ પ્રકાશી રહે છે. જેમાં અંત વિચારો 'લગીરે' અંશ હોતો નથી તે આ દશા તે જ આપણું સત્સ્વરૂપ છે. તે જ મૌન છે અને તે જ સત્ય જ્ઞાન છે.

૬ આત્મા એકલો જ નિત્ય અને સત્ય છે. વાસ્તવિક રીતે કેવળ આત્મા જ જગત, જીવ (અહં) અને ઈશ્વર છે. જે દષ્ટિગોચર થાય છે, તે સકલ દષ્ટિ પરમાત્માની લીલા જ છે.

૭ ખરું જોતાં, આત્મામાં દૃઢ અને નિશ્ચલ નિષ્ઠા કરવી એ જ પરમાત્માની શરણાગતિ, છે, પરમાત્મા પર ગમે તેટલો ઓમો નાખવામાં આવે તો એ તે બધાનું એ, વહેન કરે છે.

૮ આત્મા વસ્તુતઃ આનંદસ્વરૂપ છે. આનંદ અને આત્મા એક અને અદ્વિતીય છે. એ જ કેવળ સદ્વસ્તુ છે. જગતના અસંખ્ય પદાર્થોમાંના એકેકમાં એવું કંઈ જ નથી કે જેને સુખ કાઢી શકાય. આ દેખાતું જગત વિચાર સિવાય બીજું કશું જ નથી. જ્યારે મન વિચારરહિત બને છે ત્યારે તે આત્માનંદ અનુભવે છે. જ્ઞાનીનું મન પ્રકાશી ભિન્ન હોતું નથી.

૯ ગુરુ અને ઈશ્વર એક જ છે. ગુરુદ્વૃપા પ્રાપ્ત કરનાર શિષ્યનો ઉદ્ધાર અવશ્ય થાય છે અને તેનો કદાપિ ત્યાગ થતો નથી. ગુરુદ્વૃપા જેળવવા માટે શિષ્યે ગુરુએ દર્શાવેલા માર્ગને અનુસરવો જોઈએ.

૧૦ પ્રિય અને અપ્રિય, રાગ અને દ્વેષ એવાં દ્વંદ્વોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાંસારિક બાબતો અને પદાર્થોમાં મનને અધિક અને વારંવાર પરોવવું ચોગ્ય નથી. અહંભાવનો લય થતાં બાકી બધાંનો લય થઈ જાય છે. આપણા વર્તનમાં જેટલી વધારે નમ્રતા હોય તેટલા પ્રમાણમાં 'આપણું' કલ્યાણ સધાય છે. બીજને અપાતી દરેક ચીજ ખરું જોતાં આપણને જ અપાય છે એમ આપણે સમજવું જોઈએ. કોઈ પણ બાહ્ય પદાર્થ મેળવવાની ઇચ્છા ન રાખવી, એને વૈરાગ્ય કહેવાય છે. આત્માનું વિસ્મરણ ન થવા દેવું એ જ્ઞાન કહેવાય છે. વૈરાગ્ય અને જ્ઞાન વસ્તુતઃ એક જ છે. વૈરાગ્યનું સેવન કરી, દરેક સાધક પોતાના અંતરમાં ઊંડું મજબૂત કરી આત્માનો સાક્ષાત્કાર સાધી શકે છે.

ઉપરોક્ત દોહનના પણ દોહનરૂપી નીચેના શ્લોકો એમણે પોતે રચેલા છે :

‘દેહં મૃણ્મયવજ્જહાત્મકમહં વુદ્ધિર્ન તસ્યાસ્ત્યતો નાહં તત્તદપેતલુપિસમયે સિદ્ધાત્મસદ્ભાવતઃ ।
કોડહં ભાવયુતઃ કુતોવરધિયા દૃષ્વાત્મનિષ્ઠાત્મનાં સોહં સ્ફૂર્તિતયાડરુણાચલશિવઃ પૂર્ણો વિમાતિ સ્વયમ્ ॥

અર્થઃ દેહ માટીના વાસણ જેવો જડ છે; તેને અહંબુદ્ધિ નથી; (પરંતુ) જેમાં દેહભાવ હોતો નથી એવી ગાઢ નિદ્રામાં એ આપણે સ્વયંસિદ્ધ આત્મા તરીકે વિદ્યમાન હોઈએ છીએ. આથી 'હું' શરીર નથી તો પછી 'હું' કાણ? અને 'ક્યાંથી?' એવી તીક્ષ્ણ અતંદ્રિયવડે જોઈ શરીરને આત્મનિષ્ઠા સેવનારાઓનાં હૃદયમાં અદૃશ્ય શિવ સ્વયં પ્રકાશિત, પૂર્ણ અને સોહંત્યતન્યરૂપે પ્રકાશે છે.

હૃદયકુહરમયે કેવલં બ્રહ્માત્રં

બ્રહ્મહમિતિ સાક્ષાદાત્મરૂપેણ માતિ ।

હૃદિ વિજ મનસા સ્વં ચિન્વતા મજ્જતા વા પવનચલનરાધાયાત્મનિષ્ઠો મય ત્વમ્ ॥

અર્થઃ હૃદયગુહની મન્યમાં કેવળ બ્રહ્મ જ

સૂર્ય

શ્રી વિજયગુપ્ત મૈર્ય.

આટલો બધો તેજસ્વી, આટલો બધો પ્રતિભાવ લાગે છે તો કેવું આશ્ચર્ય થાય? મહાડના એક દુચ્છ તારા સમા આ સૂર્યનું આટલું બધું આદર તેજસ્વિતાથી આવે છે? ધનુષ્યગતા આ તેજસ્વિને હર સેકન્ડે આલીસલાખ ટનની ખોટ પડે છે તો હજી કેટલા વર્ષ સુધી સૂર્યનો આ પ્રમાણ અને આ અરમી મળ્યા કરશે? અથા નન્યુઆરી મહિનામાં સૂર્યમા ઘાળા દેખાયા હતા તે શું છે? પૃથ્વી મગજ બુધ, શુક્ર, શુક્ર, શનિ ચુરેનસ, નેપ્ચ્યુન વગેરે મહાખરિવારના પિતા સમા આ સૂર્યની આસપાસ વિઠળાયેલા અનેક કુતુહલપેશક પ્રશ્નોના હત્તરો લેખકે અહીં વાની લીધા છે.

આવો, આજે આપણે સૂર્યના પ્રવાસે જઈએ આપણે કઈ બ્રહ્માંડમાં બહુ લાંબો જવાનું નથી સૂર્ય આપણી પૃથ્વીથી સરેરાશ માત્ર ૯૨૯,૦૦,૦૦૦ માર્સ જ છે બ્રહ્માંડમાં જ્યાં અબજોના અબજો માર્સ પણ બહુ સાધારણ જીવ ગણાય છે ત્યાં સવાનવ કરોડ માર્સની તે રી કિંમત ગણાય? આપણે તો કલ્પનાના પાંખાળા ઘોડા પકાણી તેમના પર સવાર થઈને જવું છે ને?

કલ્પનાના ઉલ્લેખ ઉપરથી એમ નહિ માની બેસતા કે તમારા મન ચક્ષુ આગળ હેરાત પમાડે એવી જે સૃષ્ટિ ખડી થનાર છે તે પણ કાલ્પનિક છે સૂર્ય વિષે નગદસલ્લ હકીકતનું ચિત્ર તમારા મન ચક્ષુ સમક્ષ

અહીં રજૂ થાય છે

આર્યોએ સૂર્યને ચરાચર જગતના સ્વામી અને ઈશ્વરસ્વરૂપે ઓળખાવેલ છે તે આદિત્ય છે બધું ખરું તે મહાન છે, પણ તેમાં બધું સમાઈ નથી જતું આ અનંત બ્રહ્માંડમાં જ્યાં સમગ્ર સમય, અંતર, દિશા, સૌ માયા જ લાંબો છે તેમાં ફિગ્ને સૂર્ય પોતાની મહત્તાના મિથ્યા દમામમાં આપણને આંછ બ્રહ્માંડને પોતાના કિરણો આડે લાંબી મૂકે છે અને એ રીતે આપણા મનમાં એવો ભ્રમ પેદા કરે છે, કે આ બ્રહ્માંડનો સ્વામી સૂર્ય જ છે પણ આપણે તેના ધમડથી હેતગર્ભિયુ નહિ રાત પડવા દો અને પછી જુઓ ચંદ્રને પણ જવા દો કારણકે જ્યારે સૂર્ય નથી હોતો ત્યારે તે ચંદ્ર ગાગ પોતાનો

અહ અહ તરીકે સાક્ષાત્ આત્મરૂપે વિશ્વસી રહ્યું છે તેની શોધ કરતાકરતા એકામ્ર મન સ્ત્રી મનન કરી અથવા સ્વાસનુ રોધન દ્વીતી તુ હૃદયમા પ્રવેશ કર અને આત્મનિષ્ઠ થઈ જા.

પ્રાણરોધધ મનસા પ્રાણસ્ય પ્રલયેક્ષણમ્ ।

કુમ્ભક મિચ્યતિ દ્યૌષ સત્તતપ્રત્યેવમ્ભાત્ ।

શ્રી રમણુ ગીતા અ ૧ શ્લો ૫

અર્થ મન વડે સ્વાસનુ નિરીક્ષણ કરતુ એનું જ નામ પ્રાણરોધન આવા સતત નિરીક્ષણથી કુબંધ સિદ્ધ થાય છે

હૃત્સ્યલે મન સ્વસ્થતા ક્રિયા ।

મર્ચિયોગવોધાથ નિશ્ચિતમ્ ॥ શ્લો ૧૦

અર્થ હૃદયમા મનને સ્વસ્થ કરતુ એ જ સાચેસાચ દર્મ, બક્તિ, યોગ અને જ્ઞાન છે

પ્રકાશ આપણી આંખો આંડે પાંધરી આપણને ભ્રમમાં રાખવા માગે છે. અંધારી રાતે ઝળહળતા લાંબો તારા સામે જુઓ. એ દરેક તારો (ગ્રહ નહિ) સૂર્યથી અનેકગણો મોટો છે, અનેકગણો તેજસ્વી છે. સૌથી નાના તારા પાસે પણ આપણો સૂર્ય તુચ્છ છે, અતિશય તુચ્છ છે, કંગાલ છે, ઝાંખો અપટ છે, નિસ્તેજ છે, ફિક્કો છે... સૂર્ય તો આ બ્રહ્માંડમાં સૌથી નાનામાં નાનો, આપણી પાસેમાં પાસે અને ઓછામાં ઓછો તેજસ્વી તારો છે. તેના પછીનો તારો આપણાથી ત્રણલાખગણો વધારે દૂર છે! સૂર્ય તો આપણો ઘરદીવડો છે. અંધારી પડખે જ માત્ર સવાનવકરોડ માઈલ છેટે હોવાથી જ તે આટલો બધો તેજસ્વી અને ગરમ લાગે છે. પણ આપણે વામન કહીને ઓની અવગણતા નહિ કરીએ. તેનામાં ૩,૦૦૦,૦૦૦, ૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦,૦૦૦ કેન્ડલ પાવરનું તેજ છે! પરંતુ મૃગશિર્ષમાં પારાધીનો તારો સૂર્ય કરતાં ૨૬ ગણો વધારે પ્રકાશિત છે.

પ્રસ્તાવનામાં વખત ગાળવો આપણને પાલવે તેમ નથી. કલ્પનાના પાંખાળા ઘોડા અધીરાઈથી હલુહલુ છે. આપણે ઘોડેસવાર થઈ ઊડી નીકળીએ. જુઓ, આપણે હવે સૂર્યની સપાટી જોઈએ. પૃથ્વી કરતાં ૨,૩૨, ૦૦૦ ગણું વજન ધરાવતા અને ૮,૬૪,૦૦૦ માઈલનો વ્યાસ ધરાવતા સૂર્યની સપાટી દાણાદાર અને કિનારી કરતાં મધ્યભાગ વધુ તેજસ્વી લાગે છે. ખરું ને? પણ સૂર્યની સૃષ્ટિ અકળ છે.

હવે આપણે સૂર્યની ઘણા પાસે આવી ગયા છીએ. ઘોડાને જરા થ ભાવજો. આપણે સૂર્યના ગોળાનું નિરીક્ષણ કરીએ. હવે તાપ બહુ લાગે છે ખરું ને? અને તેજથી આંખો બિગઈ જાય એમાં નવાઈ પણ શું છે? સૂર્યની સપાટીમાંથી છહનર ડીઝી સેન્ટિગ્રેડ ગરમી

છૂટે છે! હજી તેના મધ્યબિંદુની ગરમીનો તો આપણને ખ્યાલ જ નથી! આપણે એ મધ્યબિંદુ સુધી જવા પણ નથી માગતા; કારણકે ત્યાં તો ચારથી છ કરોડ ડીઝી ગરમી છે! એ ગરમી કેટલી થઈ તેનો ખ્યાલ આવે છે? એક પૈસો લઈએ અને તે ચાર કરોડ ડીઝી ગરમી આપે એટલી હદ સુધી તેને જોતપાવીએ, તો તેમાંથી એવી ગરમી નીકળે કે હજારો ગાઉ છેટે માણસ હોય તેને પણ એ પૈસામાંથી નીકળતી ગરમી બાળીને કાલસો કરી દે!

હવે ભગવાન આદિત્યનારાયણનાં દર્શન કર્યાં? એ ગોળો ક્યાંથી શરૂ થાય છે તે કહેવું જ મુશ્કેલ છે. સૂર્યના વાતાવરણ અને બંધારણ વિષે આપણા વિશ્વવિખ્યાત વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રી શ્રી. મેઘનાથ સહાએ ખૂબ જ મહત્વનું સંશોધન કરી આશ્ચર્યજનક પ્રકાશ પાડ્યો છે.

તમે તાજુબ બનીને સૂર્યના ગોળા સામે જોઈ રહ્યા છો, ને વિચારમાં પડી ગયા છો કે એ ગોળો શેનો બનેલો છે? પરંતુ હું તમને પૂછું કે જ્યાં ૬૦૦૦ ડીઝીથી માંડીને છકરોડ ડીઝીની ગરમી ધીબતી હોય ત્યાં કઈ વસ્તુ ઘન કે પ્રવાહી રૂપે રહી શકે? તેમાં રહેલાં હોદું, પથ્થર, કાબંન, હાઈડ્રોજન, પ્રાણવાયુ, નાઈટ્રોજન વગેરે તમામ તત્ત્વોને એ પ્રચંડ ગરમીના કારણે વાયુરૂપે જ રહેવું જોઈએ. જે કંઈ તત્ત્વો આપણી પૃથ્વીમાં છે તે સૂર્યમાં પણ છે; કારણકે પૃથ્વી પુત્રી તો સૂર્યની જ ને? પરંતુ એ બધું ધગધગતા વાયુરૂપે છે. પૃથ્વીની જેમ સૂર્યને વાતાવરણ છે. પૃથ્વીના વાતાવરણ જેવું તો નહિ જ. આદ્યથી નવહનર માઈલ સુધી તે ફેલાય છે. તેમાં વિદ્યુતપ્રેરિત હાઈડ્રોજન, હેલિયમ, ટ્રિશિયમ વગેરે વાયુઓ છે. પરંતુ સૂર્ય પોતે જ્યારે વાયુરૂપ છે ત્યારે સૂર્ય અને તેના

વાતાવસ્થુને જુદા પાડે એવી સીમારેખા તો ક્યાંથી જ દોરી શકાય ? તેમા વળી સૂર્યમાથી જે પ્રચંડ જ્વાળાઓ નીકળીને ઘણીવાર તેના વાતાવરણમાં ચડી જાય છે તે જોતાં એ જોતી સીમા દોરી શકાય જ નહિ.

આ ચમત્કાત્ જોયા ? સૂર્યમાથી જે પ્રચંડ મોજા ની જેમ શિખાઓ વાર વાર ઊંચી ચડે છે અને વિવિધ પ્રકારના ફાટેખાજ આકાર ધારણ કરે છે, તે તો ગુપ્તવૃત્તિના માણસને નહીં નવાઈ પમાડે એવા છે જ્યારે ખગોલ સૂર્યગ્રહણ હોય ત્યારે મેશ ચોપડેલ કાચ આડે બેસીને દૂરબીનમાથી સૂર્યની કંકલુ આકૃતિ જોએ આ રાક્ષસી શિખાઓ તમને સૂર્યમાથી નીકળતી દેખાશે કોઈ વખત તો એ સૂર્યમાં સમાઈ જાય છે, કોઈ વખત તે વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરે છે અને કોઈ વખત તો સૂર્યમાથી છૂટી પડી બહાર ચાલી જાય છે. આ જોતી જ્વાળાઓ લાખો માઈલ ઊંચી અને લાખો માઈલ પહોળી હોય છે ! એક નાનકડી જ્યોત આપણી આખી પૃથ્વીને ઢાકી દે છે.

સૂર્ય અને સૂર્યના વાતાવરણની વચ્ચે જળદળતો પરિવેશ છે તમે જ્યારે ખગોલ સૂર્યગ્રહણ જુઓ ત્યારે એ પરિવેશ સ્પષ્ટ જોઈ શકશો. ચંદ્ર આડે આવવાથી સૂર્યની ગોળાકૃતિ દકાઈ ગઈ હશે, કદાચ તેની કાર કંકલાકારે દેખાતી હશે પરંતુ તેમાથી જે તેજના કુવારા છૂટે છે તેનો આ પરિવેશ છે તે એમ બતાવે છે કે સૂર્ય કરોડો માઈલ સુધી આકાશને સૂર્યમય બનાવી દે છે જ્યાં સૂર્યમાથી ગરમી, તેજ, ઇથરનું આદાલનો, વિદ્યુતપ્રવૃત્તિ વગેરે દ્વારા જે અમોઘશક્તિ નીકળે છે, તેનો જો અદાજ કરીએ તો સૂર્યને દર સેકન્ડે ચાલીસલાખ ટનની જોડ પડે છે !

જો તમે ચિંતામાં પડી જતા કે સૂર્યને દર સેકન્ડે જ્યારે ચાલીસલાખ ટનનો જસુરો લાગતો હશે, ત્યારે બાપડો બહુ

વહેલો કરી જશે અને પછી આપણુ સોનું શું થશે ? ગભરાવાનું કારણ નથી સૂર્યમાં એટલી અમોઘશક્તિ છે કે દર સેકન્ડે ચાલીસ લાખ ટનનો જસુરો લાગતો હોવા છતાંય સૂર્ય આમ ને આમ લાખો કે કરોડો વર્ષ સુધી ચાલવાનો છે.

પૃથ્વી પર અને આપણા વાતાવરણમાં સૂર્યનાં તેજ અને ગરમીથી કેટલી પ્રચંડ ક્રિયા થઈ રહી છે તેનો કદી ખ્યાલ કર્યો છે ? પણ આપણે ફાળે સૂર્યમાથી જે શક્તિ જાહે છે તે તો કંઈ જ નથી સૂર્યના મહોને સૂર્યમાથી જે શક્તિ મળે છે તેનાથી ભારકરોડગણી શક્તિ તો અવકાશમાં લીધે પામે છે !

આવો, હવે આપણે સૂર્યના ગોળાનું નિરીક્ષણ કરીએ. પ્રચંડ ગરમીને કારણે અહીં દરેક વસ્તુ વાયુરૂપ છે એ વાયુના અણુઓ પ્રચંડ ગતિ અને શક્તિથી ધૂમે છે અને ગુરુત્વાકર્ષણને કારણે વિખેરાઈ ન જતાં સમૂહમાં રહે છે દરેક અણુમાં નેગેટિવ વિદ્યુતકણો પોઝિટિવ ઇન્દ્રની આસપાસ ફરે છે અણુના વિભાજનથી જે વિરાટ શક્તિ જુદામતે છે તેનો ખ્યાલ આપણને અણુમોમ્મથી મળ્યો છે સૂર્યમાં પ્રચંડ ગરમી અને વાતાવરણના કોઈ એવા અણુના કારણે અણુમાંથી વિદ્યુતકણો છૂટી પડે છે અને તેથી તેમાં વિરાટ શક્તિ પેદા થાય છે દર કલાકે તેમાં જે શક્તિ પેદા થઈ નીકળી જાય છે તેને આપણે ૧, ૪૦૦,૦૦,૦૦૦ ટનમાં વ્યક્ત કરી શકીએ.

દરેક વસ્તુ બળે છે ત્યારે તે વિશિષ્ટ પ્રકારના રંગનો પ્રકાશ આપે છે અને એ પ્રકાશકિરણોને, વિશિષ્ટ પ્રકારના રંગનો વળાંક હોય છે સૂર્યના પ્રકાશ સફેદ છે એમ તમે માનો છો ? મેઘધનુષ્યમાં જે સાત રંગો છે એ જ સૂર્યનો પ્રકાશ છે પરંતુ એ

તે રંગો ને લેગા મળી જાય તો રંગ થાળો બની જાય. સાવ સાદી વાત છે : પંખા પરના એક ગોળ પૂંદા પર એ સાત રંગો પડેપડે ચીતરીએ અને પછી એ પંખાને ગોળગોળ ફેરવીએ તો પૂંદામાં સાત રંગ નહિ દેખાય, પણ સમગ્ર પૂંદું ઘોળું જ દેખાશે. એ જ રીતે સાત રંગના પ્રકાશ આપતો સૂર્ય પોતાની ધરીની આસપાસ ફરતો હોવાથી તેના સાતે રંગ મળી તડકાનો ઘોળો રંગ થાય છે. એ જ ધવલ કિરણો જ્યારે વરાળ કે વાદળામાંથી પસાર થાય છે, ત્યારે તેનાં સપ્તરંગી કિરણો છૂટા પડી જાય છે અને મેઘધનુષ્ય બને છે. •

ગયા બન્યુઆરીની આખરમાં સૂર્યમાં જે ધાખાં દેખાયા હતાં, તેને પરિણામે દુનિયાનો રેડિયો અને કેબલ વહેવાર ખોરવાઈ ગયો. એમ કેમ બન્યું ? ખરી વાત એ છે કે એ ધાખાં શું છે, શા માટે થાય છે અને કેમ અદ્રશ્ય થઈ જાય છે તે કોઈ જાણતું નથી. પણ આશરે દર અગિયાર વર્ષે તેઓ દેખાય છે. એ ધાખાં છે, તેનો અર્થ એ કે ત્યાં આસપાસની સપાટી કરતાં જરા ઓછી ગરમી છે, તેમને પાણીની ધૂમરી કે તંદોળિયા સાથે સરખાવી શકાય; પરંતુ તેઓ લાખો માઈલ લાંબા-પહોળા હોય છે. એટલા મોટા હોય છે કે આપણી પૃથ્વી તો તેમાં એક કાંકરાની જેમ સમાઈ જાય. દરેક ધાખાની ઝેડી હોય છે. જે મુખ્ય ધાખામાં ઉત્તરધ્રુવ હોય તો નોડિયામાં દક્ષિણ હોય છે. પરંતુ સૂર્યના દક્ષિણ ગોળાધર્મી જે ધાખાં હોય છે તેમનો ક્રમ ઊલટો હોય છે. આપણી પૃથ્વીની જેમ આ ધાખાંઓ પણ વિદ્યુતપ્રેરિત લોહ-ચુંબક જ છે. આ ધાખામાંથી જે વિદ્યુત અવકાશ દ્વારા પ્રેરાય છે તે આપણા રેડિયો, બીનતારી સંદેશા અને કેબલ વહેવારને ખોરવી નાખે છે. સૂર્ય કરતાં આ ધાખાંમાં

વિદ્યુતશક્તિ વધારે હોય છે. સૂર્ય પોતે પોતાની ધરી પર ફરતો હોવાથી આ ધાખાં પણ તેની સાથે ફરે છે. સૂર્યનો મધ્ય ભાગ ૨૪ ૧/૨ દિવસમાં પોતાની ધરીની આસપાસ ફરી લે છે. સૂર્ય પોતે ઘનસ્વરૂપ ન હોવાથી આખું અંગ એકસાથે બળે એકસરખી ઝડપથી નથી ફરતું.

સૂર્યની આ પ્રચંડ ક્રિયાઓ અને તેની વિરાટ શક્તિ કયાંથી આવે છે ? તે ક્રિયા અને શક્તિનું મૂળ તેના પેટાળમાં-મધ્યબિંદુ પાસે છે, જ્યાં આપણી કલ્પનામાં પણ ન આવે એટલી વિરાટ ક્રિયાઓ થાય છે, ત્યાંથી શક્તિ તેની સપાટી તરફ ધકેલાય છે. એ શક્તિ એટલી પ્રચંડ હોય છે કે દરેક ચોરસ ઇંચને ૫૦ હોર્સ પાવરની શક્તિ મળે છે. એ શક્તિને મુક્ત કરવા માટે જ સપાટી ઉપર આના રાક્ષસી અંજવાતો ચાલ્યા કરતા હોય છે. જેમ પાણી ઊકળીને વરાળ દ્વારા ગરમી બહાર હસેલે છે, તેમ સૂર્યના જે કેન્દ્રમાંથી આટલા બળથી શક્તિ (ગરમી) સપાટી ઉપર ધકેલાય છે, ત્યાં કેટલું ભયંકર દબાણ હશે તેનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે. આપણી પૃથ્વી ઉપર દર ચોરસ ઇંચે હવાનું પંદર સ્તલ દબાણ છે, એટલે કે તે એક વાતાવરણનું પ્રમાણ થયું. સૂર્યના કેન્દ્ર ઉપર એવા ચાલીસઅબજ વાતાવરણનું દબાણ છે ! આગગાડોના ભારેખમ ભરેલા ૬૦ વેગનને ખેંચી જનાર રેલવે એન્જિનના બોઈલરમાં પણ વરાળનું વીસ હવામાનથી વધુ દબાણ નથી હોતું.

આમ પ્રચંડ ગરમીથી સૂર્યના આયુષો જ્યારે ફૂલવા માગે છે ત્યારે પ્રચંડ દબાણથી તેમને સંકોચાઈ જતું પડે છે. આમ એ વિરોધી બળો વચ્ચે તુમુલ્ય યુદ્ધ ચાલે છે અને તેનું પરિણામ આપણે સૂર્યની સપાટી ઉપર નેઈએ છીએ.

સૂર્યની આ વિરાટશક્તિનું મૂળ તેના અણુઓના વિભાજનમાં છે જ્યારે અણુ વટીને તેમાંથી વિદ્યુતકણો છૂટા પડે છે, ત્યારે તેઓ એક મિનિટના ૭૦૬અર માઈલની ઝડપ પકડે છે અણુના વિભાજનથી તેમાંથી જે મહા શક્તિનો દીર્ઘાયુ ધોધ નીકળે છે, તેનો પૃથ્વી પર તો આપણને ખ્યાલ છે

જો અણુમાં જ આ સંદિનું રહસ્ય અને બ્રહ્માંડની ચાવી હોય તો આપણે કલ્પનાના પાંખાના ઘોડાને પાછા વાળી પૃથ્વી પર ઊતરી પડીએ કારણકે મોડું-વહેલું અહીં અણુશક્તિનું તાંડવ તો થવાનું જ છે જો બ્રહ્માંડમાં સૂર્ય ધરતીવડો છે, તો ગ્રહોમાં આપણી પૃથ્વી શું ખોટી છે કે જેથી અણુના ઉત્પાત જેવા આપણે સૂર્ય સુધી જવું પડે?

હવે આપણને એમ નથી લાગતું કે વિશ્વની સૌથી મહાન શક્તિ અણુમાં છૂપાયેલી છે? સૂર્યમાં એ શક્તિનું તાંડવનૃત્ય ચાલે છે તેમાંથી પૃથ્વીને અને અન્ય ગ્રહોને (જો અન્ય ગ્રહોમાં જીવન હોય તો) જીવન મળે છે સૂર્ય ન હોય તો પૃથ્વી પર જીવન કેટલી ફાણ ટકે? એ સૂર્યમાંથી જ પૃથ્વીનો અને બધા ગ્રહોનો જન્મ થયો છે, અને પ્રલય સમયે આપણે તેમાં જ સમાઈ જઈશું એટલે જ આપણે સૂર્યને આદિત્યમગવાન કહ્યા છે કાર્થ એની શક્તિને દેવી તરીકે પૂજે છે, કાર્થ એ શક્તિધારીને ભગવાન તરીકે પૂજે છે પણ અખિલ બ્રહ્માંડનું રહસ્ય અણુમાં સમાયેલું છે એ સ્પષ્ટ છે, કારણકે અણુના વિભાજનથી જ એ શક્તિનો ઉદ્ભવ માય છે અને બ્રહ્માંડમાં સંદિનું સર્જન થયું તે પહેલાં આ તમામ સંદિ અણુરૂપે જ હતી અને સંદિનો લય થશે ત્યારે પણ તે અણુ સ્વરૂપે જ હશે ને? સૂર્ય અંજલ અને અણુ શક્તિ રૂપે છે એટલે જ આદિત્યનારાયણ આદિ અને ક્ષતિના પ્રતીક છે

પણ વિશ્વ કઈ સૂર્યમાં જ નથી સમાઈ જતું આપણે સદસનામધારી સૂર્યને વિરાટસ્વરૂપે લેયા આ અનંત વિશ્વમાં તો એ વિરાટ સૂર્ય પણ અતિશય તુચ્છ-શૂન્ય વસ્તુ છે હા, આદિત્યનારાયણ આપણી પૃથ્વી તથા મગળ, શુક્ર, શુક્ર, શુક્ર, શનિ, યુરેનસ, નેપ્ચ્યુન, પ્લુટો વગેરે ગ્રહોના પરિવારના પિતા છે અને પૈડું જેમ ધરી પર ફરે અને આગળ પણ ધપે-એમ બે ગતિ ધરાવે છે- તેમ દરેક ગ્રહ પોતાની ધરીની આસપાસ ફરે છે અને સૂર્યની આસપાસ પણ ફરે છે પરંતુ સૂર્ય પોતે પોતાની ધરી પર ફરે છે અને પોતાનું પરિવારને લઈને અનંત અવકાશમાં શોરી મગળના તારકગુચ્છ તરફ કલાકના ત્રીસઅર માઈલની ઝડપથી ધસી રહ્યો છે।

કેણુ છે આ શોરીમગળ જે આપણા વિરાટ સૂર્યને વામન બનાવી તેને પણ આટલી ઝડપથી ટોડાવે છે? પશ્ચિમમાં અગ્રેજીમાં તેને ‘હક્યુલેસ’ કહે છે શોરીનો અર્થ ‘તો શ્રીકૃષ્ણ થાય પણ પાંત્રીસઅરથી પણ ઘ્યાંય વધારે તારા જે મગળમાં સમાયેલા છે એમાં કૃષ્ણ કયા? એ પ્રશ્નનો જવાબ તે ખેણુ આપી શકે? કારણકે કૃષ્ણના રાસ મગળમાં દરેક ગોપી સાથે કૃષ્ણ કીડા કરતા હતા! આમ કૃષ્ણ અનેક સ્વરૂપે વિહાર કરતા તેનો અર્થ તો એ જ ને કે ભગવાન સર્વાન વ્યાપક છે? જો એ ભગવાન સ્વરૂપ શોરી મગળમાં જ આપણી પૃથ્વી, આપણે અને સૂર્યનો તમામ પરિવાર સમાઈ જવાનો હોય તો પછી તો ચિંતા છે? પણ તુ એ શોરીમગળ જ આ અનંત બ્રહ્માંડનું મધ્યબિંદુ હશે?

આપણા સૂર્યમગળ જેવા તો અનેક સૂર્યમગળો આ બ્રહ્માંડમાં છે આપણો સૂર્ય જેમની પાસે ગંભીર ગંભીર તલબધા

જેવા અને જેવડો લાગે એવા મહાતેજસ્વી સૂર્યો આ અનંત બ્રહ્માંડમાં વિચરે છે, એ બધા પણ આ શૌરીમંડળ તરફ ધસી રહ્યા છે એ શું સત્ય હશે? પણ એ શૌરીમંડળ પોતે કોઈ બીજા મધ્યબિંદુ તરફ નહિ ખેંચાતું હોય? એ કાણુ કહી શકે? કલ્પનાનો પાંખાળો ઘોડો જ્યાં જઈ શકતો નથી ત્યાં વધુ વખત વિહાર કર્યે શું વળશે? એટલે જ આપણા શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે, કે ઈશ્વરની માયાનો પાર કોઈ પામી શકે નહિ. પણ વળી અહીં

પ્રશ્ન થાય છે કે એ ઈશ્વર કાણુ અને કેવા સ્વરૂપે છે! એ સર્વત્ર વ્યાપક છે, નિરાકાર છે, અજન્મા છે અને અવિનાશી છે. સર્વ-વ્યાપક તો અણુ છે અને અણુમાં જ આ સૃષ્ટિના સર્જન, પોષણ અને પ્રલયની શક્તિ ભરેલી છે. તેને જ આપણે ઈશ્વર અથવા ઈશ્વરની પ્રતિકૃતિ ગણી, અણુ અને અણુ-શક્તિના પ્રતીક સમા વિરાટ છતાં વામન અને વામન છતાં વિરાટ એવા સૂર્યદેવને નમસ્કાર હો !

આવી એક કથા છે: અકબરની આજ્ઞાને વરા થઈ તાનસેને દીપક રાગ ગાયો તો ખરો પણ આખે સારીરે એ બલ્યોબલ્યો થઈ ગયો. એ તો આવ્યો ગુજરાતમાં સાબરમતીને કિનારે: વહેલી પ્રભાતે તાની અને નાની ફરીને, બે બેનોએ એકબેને જોયો. સહસા જ તાની બોલી બીઠી: ‘આ તો દીપક રાગથી બળેલો કોઈ માનવી છે.’ તાનસેન એમને મલ્યો. અનેક વિનંતિ પછી નાની ઘેર લઈ ગઈ. મલાર રાગ ગાયો. એકવાર નહિ અનેકવાર. લાઈ-બહેનને સંબંધ બંધાયો. તાનસેનનું સ્વાસ્થ્ય સુધર્યું ને તે દિલ્હી પાછા ફર્યો.

પણ તાનસેન તાની અને નાનીને પોતાના જીવનમાંથી ભૂલી શક્યો નહિ. પોતાની આ ધર્મબહેનને અમર બનાવવા માટે તાનસેને સ્વરમાં જ્યાં ‘હ્રુ’નો પ્રયોગ થતો હતો ત્યાં ‘તોમ તાના નાના’ કે ‘તો-મ-તા-ના-નાના’નો પ્રયોગ કર્યો. આજે પણ સંગીતમાં એ પ્રચલિત છે.

વળગાડ

શ્રી પીતામ્બર પટેલ

એમ. એ

પતિ જનવાનુ કાઠને જાગે આવે તો તે શું કરે ? શું કરવું જોઈએ ? આ વાર્તા એના જવાબ આપશે

શ્રીમન ઘેર આવ્યો અને જે જોયું એથી થોડી ઊંઘ્યો તેની પત્ની ગોમતીની દશા જોઈ તેને દુઃખ થયું ને સાથેસાથે ક્રોધ પણ ચડ્યો બિચારીની આવી દાલત કરી નાખી છે તોય કાગળ લખીને જા જણાવતાય નથી ૭ મહિના પહેલાં એને છોડીને ગયો હતો ત્યારે કેવી રાત્રી રાયલું જેવી હતી ! અને અત્યારે ! મોં પર નૂર ન હતું આખોય છોડી ઊતરી ગઈ હતી જે ગાલ બરેલા હતા અને રતારથી ચમકી રહેતા હતા તેની જગ્યાએ અત્યારે લમણનાં હાડકાં ઊપસી આવ્યાં હતાં મોંનીમાં લાખો સમય વિખાઈ હોય એવી ગોમતી થઈ ગઈ હતી

ચીમન ધૂર્વાપૂર્વા થઈ ગયો હતો પણ શું કરે ? કાને કહે ? ઘરમાંથી તેની મા, તેની બેન તેના નાનાભાઈઓ ખસતાય ન હતા ગોમતી સાથે વાત પણ કેવી રીતે કરે ? તેની ખગરજતર પૂછે પણ કેવી રીતે ?

ગોમતી પણ એને જોવા માટે કેવા ફાફાં મારતી હતી ! લાજ કાઢીને ફરતી હતી તોય તેની નજર તો ચીમન પર જ મગાયેલી હતી • તે જોરડીમાં જઈ બારણાની સાખ પકડી ઊભી રહી ઊભીઊભી તે સીડો સીંચરુ જોઈ રહી હતી તેનો ચીમન તો એવો ને એવો હતો, કે ન'તો સુકાયો હતો, ન'તેજ બડો થયો હતો તેની સાસુ રસોડામાં પેડી એટલે ગોમતીએ લાજ કાઢી નાખી ચીમનની નજર તેના પર પડી, પણ એ નજર ગોમતીના

ઝોડા કમર ડાહણ વળગાડ વગેરે મુખ્યત્વે શ્રીસમાજને સ્પર્શતા વહેમો માત્ર ગમડાઓમાં નહિ રહેતાં જો પણ નજરે પડે છે વહેમનો આ પ્રથમ માનસશીલ સંજ્ઞ રીતે હાય ધર્યાં છે આ સર્વ ક્લિષ્ઠાઓમાં ભ્રમ હોય છે ખરું ? શા માટે વહુઆરુઓને જ આમ થવું હશે ? શા માટે એનો એ ભોજ જનવી હશે ? એવી અમાઓ નારીના

ચહેરા પરથી અકળાઈને નીચે આવી જમીન સરખી જડાઈ ગઈ ! આ ગોમતી ! આ તો હાડકાંનો માળજો છે કે જીવતું માણસ છે ?

માળાપત્ની આમન્યા ઉઘાપી ઊભા થઈ ગોમતીની ખૂબર પૂજવાનું એને મન થઈ આવ્યું પણ ચીમન એમ ન કરી શક્યો એમ કગવામાં એના કરતાં ગોમતીને જ વધારે સાંભળવું પડે ચીમનની શા દિવાળીડોસી મામલો કળી ગયાં હોય એમ રસોડામાંથી બહાર આવી બોલી ઊઠ્યાં

વહુ ! કેમ ઊભી રહી છે ? જા પાણી ભરી આવ ! ગોળો ખાલી પડ્યો છે એની ય ગતાગમ નથી !

અને પડ્યો બોલ ઝીલી થેતી હોય એમ ગોમતી બેઠી થઈ ચાલતી થઈ ચીમનને જ્યું, આંકાયા કઈ રીતે બેડુ ઉપાડી શકશે ? એના પગ નહિ ફરી ભય ?

ચીમનને આવી ગડમથલમાં પડવા દેવા માગતા ન હોય એમ દિવાળીડોસી નજીક આવીને બોલ્યાં

‘ભઈ ! શું કરીએ ? ચીરચાર મહિનાથી મધીએ છીએ પણ વળગાડ નીકળતો નથી ‘વળગાડ !’

‘હોય વળગાડ એના પિયરથી લાવી લાગે છે ઘરનાં બધાં હેરાનહેરાન થઈ ગયાં તારા બાપા ય બચારા ધરાઈને ધાન ખાતા નથી ઘરમાં વળગાડ હોય પછી ગદામાં નિરાંત ક્યાંથી રહે ?’

‘વળગાડ, વળગાડ કરીને તો તમે છોડિયા બેવી કરી દીધી છે!’ આવેશમાં ને આવેશમાં ચીમન બોલી ગયો.

‘તું આ શું કહે છે! અમે એને આવી કરી નાખી છે! કેમ અમને વહુ નહિ ગમતી હોય? અરે રે... પંડનો છોકરો થઈ આવાં વેણુ કાઢે છે! જશના માથે જૂતિયાં તે આતું નામ...’ દિવાળીડોસીએ ધરાગ પાડ્યા માંડ્યા.

‘મારે કંઈ સાંભળવું નથી...’ તંગ થઈ ગયો હોય એમ ચીમન ઊભો થયો.

પણ આવ્યો એવો ક્યાં બય? કંઈ સૂઝ ન પડવાથી તે મેડી પર-જ્યાં બેસીને તે વાંચતો હતો ત્યાં ગયો.

પત્નીની બાબતમાં કંઈકંઈ બોલવું પડે એ તેને નોતું ગમતું. ગામડાનો સમાજ તો એટલામાંથી રજતું ગજ કરે! લોકો કંઈની કંઈવાતો કરે! ગોમતીને બેરાં ખાઈ બય! એને બિચારીને બહાર નીકળવું પણ ભારે પડે! ગોમતીની આ દશા જુએ છતાં ચોતે કંઈ જ કરી શકે તેમ પણ ન હતો.

વળગાડને નામે ગોમતી પર દુઃખની ‘ઝીઝો વરસવામાં કંઈ બાકી રહી ન હતી! ગતના ગોમતીએ પતિને જે તૂટતૂટક વાત કહી, તે પરથી ચીમન પારખી ગયો કે વહેમીલો માએ ગોમતી પર સિતમ ગુજર્યો હતો..

શરૂઆતમાં તો કંઈ ન હતું. ચીમન રૂઝોમાં ગોમતી સાથે રહ્યો ત્યાંસુધી તો કોઈ વળગાડ નહિય લેતું ન હતું. ગોમતી પણ પતિની દ્વંદ્વમાં ખિલખિલાટ કરતી હતી. પણ રૂઝો પૂરી થતાં ચીમન પાછો અભ્યાસ કરવા શહેરમાં ચાલ્યો ગયો ત્યારથી ગોમતીની વીતકકથા શરૂ થઈ.

‘દિવાળીડોસીનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે વાતવાતમાં ખટખટ કર્યા જ કરે. કામની બાબતમાં પણ ટોક્યા વગર ન ચાલે. ગોમતી વહુ બનીને આવી હતી એટલે શું બોલે!

અને ભૂલેચૂકે જે સામે જવાબ આપે ‘તો... તો... સાસુ કનેતીનો ધનગરો જ ચડાવે! ઘરમાં કામ કરે તેવી નણુંદ’ હતી; તો ય દિવાળીડોસી તેને કામ ન કરવા દે. ગોમતી સાંભળતી હોય તો ય કહે.

‘કામ કરશે તો કાંઈ દૂબળી નહિ પડી બય! આમ કાંય પાટલા પર બેસાડીને પૂજવા નથી લાયા, સમજ!’

અને નણુંદને તો કહેવું જ શું? માની જીભ આટલી લાંબી હોય તો એની જીભ સખણી કેમ રહે? એ માને કંઈનાં કંઈ સાચાંજૂઠાં ભરાવ્યા કરે. ગોમતી કાંઈની આગળ કંઈ વાત કરે એ માલીકરીને ન ખમાય! કૂવા પર તેનાં પિયેરની કાંઈ બાઈ સાથે ગોમતી ખબરઅંતર પૂછે તો ય નણુંદી ચડલડ કરી મૂકે. આવી નાનીનાની વાતોથી ગોમતી તંગ આવી ગઈ હતી. વાંક હોય ને ટોક કે જે ગાળો દે તો ય સાંભળી લે! પણ વગરવાંકે એ ગાળો કેટલા દિવસ સાંભળી રહે? દિવાળીડોસી એકવાર તેની માનાં નામનો ઉલ્લેખ કરી બોલ્યાં:

‘એની મામાં વેતા હોય તાણે દીકરીમાં આવે ને?’ ગોમતીથી ન રહેવાયું ને સંભળાવી દીધું:

‘તમારે કહેવું હોય તો મને કહો, મારી માને શું કરવા લાડલાંડ કરો છો?’

ખસ દિવાળીડોસી તો આની જ રાહ ભેઈને બેસી રહ્યાં હોય એમ આજો વાસ સાંભળે એમ, હાથ લાંબાટૂંકા કરીને સખળાવવા ‘લાગ્યાં. વાસનાં બેરાં આગળ ગોમતીને ‘દેમડીની કરી’ નાંખી. ‘એને કામ કરતાં ભેર આવે છે. સામે ને સામે જવાબ આપે છે. ઘરમાં કઝિયા કરાવે છે. એનાં પગલાં ‘થયાં તે ‘ત્રીથી ઘરમાંથી કંકાસ જતો નથી.’

આટલી ગાળો દીધી તો ય ન, ધરાયાં તે

રાતના વાળુ કરતી વખતે ચીમનના બાપાને સભળાવવા પાછા બોલ્યા

‘તમે વખાણુ કરતા હતા કે વહુ તો સારી મળી છે પણ કોઈ આડોશીપાડોશીને પૂછે તો ખરા ? આ તો વખાણી ખીચડી દાતે વળગી ! એમ કહો કે અમે દબાઈને રહીએ ને તમારી વહુ બોલે તે સાંભળી લઈએ તો સારા કહેવાઈએ તમે જ વખાણુ કરી કરીને એને આભલે ચડાવી હતી તે કેવો એણે બદલો આપ્યો ! આ તો જેટલી બહાર છે એટલી અંદર છે આટલો હાકો ન રાખુ તો માયા પર છાણું જ થાપે ને !’

એ પછી ગોમતીવહુને બોલાવે તો ય તિરસ્કારથી ખાવા આપે તો ય ડાસી ઝીંવા શબ્દો બોલે કે બૂખ લાગી હોય તો ય ખાંવાં બેસવાનું મન ન થાય.

‘લે બિડ ચાળા ક્યાં વગર પટકપટક ખાવા તો જોયે છે, પાછા ઢોંગ કેવા કરે છે !

કોઈક વખતે વળી કહેતા

‘લે હવે ક્યાસુધી બેસી રહું ? રોદુ ભરવુ હોય તો ભરી લે આઈ કોઈ નવરાં નથી કે તારા માટે બેસી રહીએ ’

‘ગળચી દોને ગળચવુ હોય તો ખાતાં ય મહિનો થાય કે આવો હાક કરવો હતો ત્યારે આંચ શું કરવા આઈ બાપના લે જ રહેતુ હું ને !’

કહીને રોટલો ખાતી ગોમતીને રીસ તો એવી ચીંકે તાસળું જ ઉપાડીને ડાસલીના લમણામાં મારે પણ લાચાર હતી ! વહુ બનીને આવી હતી પછી તું બોલે ? તેની જીભ સિવાઈ ગઈ હતી !

આવી પરિસ્થિતિમાં તેણે કેમ કરીને દિવસો કાઢ્યા, એ તો એક તેનું મન. બહુવું હતું ન મળે કોઈ વિલસો દેનાર ! ન મળે કોઈ ખજાર તર પૂંના ? તડકામાં છાંયો કરે એવો તો દરવસતો હતો. જેના બોળામાં માથું

ફૂકી હેંચુ હળવું કરે એવું કોઈ ન હતું હેંચાને ભાર વધી ગયો હતો. ગોમતી મૂંઝી જતી ગઈ હતી ન તો તે બોલતી હતી, ન તો તે હસતી હતી તેનું હું ખ દેવામાં થીજી ગયું હતું એથી તો તેને રડવું ય આવતું ન હતું રાતના ખાવા બેસી રહી ચીમનને યાદ કરતી મનમાં ખૂબ અકળાતી શું શું કરી નાખુ એમ થઈ જતું, પણ કોઈ જ કરી શકે તેમ ન હતી તે પછાટીએ ખાતી હતી તેને ચેવું હતું, હેંચું ખાલી કરતું હતું, તો ય રડવું આવતું ન હતું ગોમતી સનમૂન થઈ ગઈ હતી

અને આમ તો મનોદશામાં ઝીંકવાર છાણુનો સડો ઉપાડીને ઘર બહાર પગ મૂકતી હતી ત્યાં ચક્કર આવ્યા ગોમતી ધબાક કરતી નીચે પડી તેના દાંત બધાઈ ગયા આંખે અધારાં આવી ગયા પગ લાકડી જેવા થઈ ગયા મોંમાંથી ફીણ નીકળવા માંડ્યું ગોમતી બેભાન બની ગઈ

જસ તે દિવસથી દિવાળીડોસીએ આખા ગામમાં દહેરો ફેલાવી દીધો કે ગોમતીવહુને વળગાડ વળગ્યો છે વળગાડ ક્યાંથી વળગ્યો, કેવી રીતે વળગ્યો હશે એની જ ચર્ચા ચાલવા માંડી. એને માટે ભતભતનાં અનુમાન થવા માંડ્યા

કોઈ કહે ‘પરણીને બન આવતી હતી ત્યારે રસ્તામાં ટોકો મૂકવાનું બૂલી ગયા હતા, એટલે દેહ સાથે આવ્યું છે’

તો વળી બીજું ભળતી જ વાત કહેતું ‘ના ના એવું નથી આ તો તળાવમાં રહે છે એ બોલુ વળગી છે ખરા બપોરે ધાવા ગઈ હતી, એ વખતે જ ઝપટમાં આવી ગઈ છે’

તો કોઈ કહેતું ‘આથમણી ભાગોળમાં કેઈડા છે ત્યાં જૂતનો વાસ છે સમીસાંજે ઝાડે ફરવા ગઈ હતી તે એ જ વળગ્યું છે’

શું વળગ્યું છે એ બાબતમાં મનભેદ હતો.
વળગાડ વળગ્યો છે એ બાબતમાં તો
એકમત હતી !

ગોમતીનું શરીર ગળતું જતું હતું.
શરીરમાં અશક્તિ આવી ગઈ હતી. તોય
ઘરનું કામ તો કરવું જ પડતું હતું. ખાવાનું
ઠંકાણું નહિ. શરીરને આરામ નહિ ને
ઉપરથી કંકાસ. પછી જીવને પણ ક્યાંથી
નિરાંત રહે ?

વળગાડ વળગ્યો છે એવી બહેરાત થઈ
એટલે કેટલાંક ઊંચાં પણ તેનાથી દૂર રહેવા
લાગ્યાં. દિવાળીડોસી તેમની દીકરીને પણ
ગોમતી સાથે વાતો કરવા દેતાં ન હતાં.
ગોમતીની દશા હતી તેનાથી ય વધુ ખરાબ
બની. સાસુની જીભ તો પાવડીની પેઠે ગાળો
આપ્યા કરતી હતી. એવું પરિણામ એ
આવ્યું કે ગોમતીને હવે અઠવાડિયામાં એક
-એવાર દાંત બંધાઈ જવા માંડ્યાં.

આડોશીપાડોશીઓ પણ ટોકવા માંડ્યાં :

‘દિવાળીડોસી તો વળગેર જેવાં કાઠાં
છે. વહુ જેવી વહુ મરી જશે તો ય કંઈ
કરાવશે નહિ.’

ચીમનના બાપાને પણ કોઈએ કહ્યું :

‘ડોસા ! ભૂતપલીત બે હોય તો કહાણો
તો ખરા. વધુ દાંડા કોઠામાં રહેશે તો કાં તો
ઘર કરશે કે કાં તો જીવ લેશે.’

વળગાડ કાઢવાનો એક જ રસ્તો હતો
અને તે ભૂવાને ખેંચાવવાનો.

ભૂવો આવ્યો. તે તેની રીતે ધૂણ્યો.

ગોમતીને પણ ધુણવના માટે બતબતના
ટૂંકા કર્યા. કલાક-બે કલાકની ધમાલ
પછી તેણે બહેર કયું, કે વળગાડ છે એ તો
નક્કી, પણ એમ કાઢવો સહેલ નથી. એને
માટે ખૂબ વિધિ કરવી પડશે.

વહેમનું કંઈ ઓસડ હોય છે? ભૂવાએ
કહ્યું તે બધું કયું. તેણે માગ્યું તે બધું

આપ્યું. તેણે દોરો બાંધી આપ્યો. હિતાર
લઈને તે ગામની બહાર મૂકી આવ્યો.
બધાને થઈ ગયું કે નક્કી હવે તૂટ ગયું.

પણ શું થયું તે બીજે જ અઠવાડિયે
પાછા ગોમતીના દાંત બંધાઈ ગયા. ચીમનના
બાપા ખરજીને રોતા હતા :

‘દસ-પંદરનું પાણી કયું તો ય એવું
ને એવું રહ્યું.’

દિવાળીડોસી બીજી રીતે ઉકળાટ
કાઢતાં હતાં :

‘એના પિયેરથી વળગાડ લાવી છે અને
ઉપાધિ કરાવે છે અમને.’

ઘરનું માણસ રહ્યું. લોકલાજથી પણ
કંઈક તો કરવું જ ભેઈએ ને ! એટલે એક
ફકીર પાસે માદળિયું બંધાવ્યું. એક બીબ
ભૂવાને પણ બોલાવ્યો. કાકલાં વાગ્યાં.
હાંકાટા કરીકરીને તેણે આજો વાસ
ગળવ્યો. લિંબુ કાપીને તેણે બહેર કરી
દીધું : ‘બસ ખલાસ... વળગાડ ગયો તે
આજની ઘડી ને કાલનો દાંડો. હવે તમારી
વહુ ઘોડા જેવી ન થાય તો મને દ્રુટ કહેજો.’

એ ભૂવો પણ ગયો. હાથે દોરો હતો.
ગળામાં માદળિયું હતું. ભૂવાએ ભૂત કાઢ્યું
હતું. છતાં ગોમતીના દાંત બંધાઈ ગયા.
હવે તો વળી પહેલાં કરતાં ય વધુ બંધાવા
લાગ્યા. એ લાકડા જેવી થઈને જમીન
પર પડતી. એની આજો ચકળવકળ થઈ
જતી. ઘડીભર તો એમ થઈ જતું કે નક્કી
હવે ગોમતી હતી ન હતી થઈ જશે.

ગોમતીને ઘણું ય થતું હતું કે ચીમન
એકવાર દેર આડો મારી બચ તો સારું.
પણ એને કેવી રીતે કહેવાય ? એને
કાગળ લખતાં તો આવડતું ન હતું.
બીબ કોઈને કહી શકાય એમ ન હતું.
ગોમતીને મનમાં દ્રુડાટ થતો હતો !

‘ક્યાંકે આમ ને આમ એમને મળ્યા

વગર 'જીવ છીડી બચ તો?' એકવાર એમનું મોં ધરાઈને બેઈ લડે પછી હો જીવ નીકળી જતો.

ગોમતી હવે પહેલાં કરતાં અડધી ય રહી ન હતી તેનો દેખાવ જ બદલાઈ ગયો હતો. શરીરમાં ઝીણું તાવ પણ રહેતો હતો. અશક્તિ પણ ખૂબ આવી ગઈ હતી. દવા કરાવવાનું તો કોઈને સ્મરતું ન હતું. વળ ગાડને બહાને ડોસી દવા લેવા દે તેવા ન હતાં. આમે ડોસીએ ગોમતીને અળખા મણી તો કરી મૂકી હતી પણ હવે તો તેમને દીઠી ય ન ગમતી હોય એમ તેને બેઈ મોં બગાડતાં હતાં ખાવાનું ય ઊંચા હાથે આપતાં હતાં તેની સાથે કોઈ વાતે કરતું ન હતું. હવે તો ગોમતીને શું સોને એમ યર્ષ ગયું હતું કે આ જાણુ ખેંચે એમ નથી પણ એક દિવાળીડોસી જીદી જ વાત કરતાં હતાં.

‘એ એમ તો કાંઈ મરે એવી નથી અમારુ લોહી પીવા આવી છે તે પીને મરશે ગયા ભવની વેરણુ.’

ગમે તેમ પણ દિવાળીડોસીની વાત થોડે અથે સાચી પડી ચીમન પરીક્ષા આપીને આવ્યો. ત્યાંસુધી તો ગોમતી મરી ન હતી.

ચીમનને આ બધી આપવીતી કહી ગોમતી ‘રડી-પડી’ અળખા દિવસે તેની અમરઅતર પૂછનાર પ્રિયજન મળ્યું, એથી તેનું હૈયું આંખો વાટે વહી રહ્યું હતું. ચીમનના બોળામાં માથું મૂકી ગોમતી ધૂસકે ને ધૂસકે રડતી હતી. ચીમને તેને ગુલા દીધી થોડીવાર રહી તેને બેઈ કરી અને તેનાં આંસુ લૂછી નાખી તેણે કહ્યું.

‘હવે રડવાની જરૂર નથી. હું તારા વગરકરો તારી કમા દીણી ગયો હતો. હું તને લેવા જ આવ્યો છું.’ પતિને વહાલમોચો લાથ મોં પર ફેરો અને પત્ની તેનું બધું ય

ફાળ વીસરી ગઈ.

‘એણે રડાપા કરી છોકરાને કહ્યું કેઈ છંધુ ચૂંતું સમજવ્યું હશે એમ માનીને દિવાળીડોસી ખીજે દિવસે સવારે વગરપૂછે ચીમનને કહેવા લાગ્યા.

‘બઈ! દીકરાની વદુ કાંઈ દવલી હોય! મારે તો જેવી મારી લીલા એવી એ એને સાજું કરવા તો આકાશપાતાળ એક કરી દીધું છે પણ શું કરીએ? હાયમા જરા નહિ હોય!’

ચીમન તું બોલે! બોલી ને બગાડવાથી કાયદો ય શું? પણ ડોસી તક જતી કરે કે?

‘તું ગમે તેને પૂછી બોલે.’ કેટકેટલા બૂવા બોલાવ્યા, કેટલા ય દૂચકા કરાવ્યા, દોરા ધાગા કરવામાં ય બાકી રાખ્યું નથી પણ કુલુ બાણે કેવો વળગાડ વળગ્યો છે તે જતો જ નથી.’

ચીમનને વાતમાં રસ ન પડ્યો એટલે ઊભો થયો. ચીમનના કાને રાખે નાખવા પાછા ડોસી બોલ્યા.

‘આજેય એક બૂવાને બોલાવ્યો છે. કહે છે કે એણે તો ભલભલા જૂના દહેરાં ય કાઢ્યા છે. કાંઈ કરતા સારુ થાય એટલે થયું પ્રેસાને તો કુલુ રોવે છે?’

• જૂવાંતું નામ સાંભળીને ચીમનના યગ થઈ ગયા.

‘જીવ પાઈ બહાનું ધરમનથી બહા બૂવા કરીને તો આમ દશા કરી નાખી છે.

‘પણ તું આ શું કહે છે?’

‘હું બરાબર કહું છું તમે મને વધુ બોલાવશો નહિ અને તમે શું કયું છે, એ મારે કહેવું નથી હવે નિરાતે મરવા દો તો ય સારુ છે.’ આટલું કહી ચીમન યગ બહાર નીકળી ગયો.

પાછળ ડોસી બગાડવા લાગ્યાં.

‘એનાં જ ઝામ, ગદી વદુએ એના માટી-ને કુલુ બાણે શું ય બરાન્યુ હશે! બે ને લોહી

આઈ છે...ગયા ભવની વેરણું...'

‘અને પાણી ભરીને ગોમતી આવી ત્યારે તસી આંખો કાઢી તૂટ્યાં:’

‘તને શું કરી નાખ્યું છે તે છેકરા આગળ સાચાંજૂઠાં કરે છે...તું હજી મને નહિ ઓળખતી હોય ! જલ જ એવી લઈશ. હા...આ તો માકણને આંખો આઈ...ભૂલી ના જતી કે આગળ હું જન્મ જેવી મેઠી છું.’

ગોમતી ચૂં કે આં કર્યા વગર તેને કામે વળગી ગઈ.

ગોમતીએ તો કંઈ કીધું ન હતું. પણ આડોશીપાડોશીઓએ ચીમનને જે વાત કરી, એથી તો તે ક્રોધથી સળગી ઊઠ્યો:

‘ડોસીએ જ એની આ ફશા કરી છે.’ તે મનમાં ખમડી ઊઠ્યો.

સામે પોતાની જનેતા હતી. એને શું કહે? એના પિતાને પણ શું કહે? જેમણે કષ્ટ વેઠીને તેને આટલે સુધી ભણાવ્યો હતો તેમને એ કયા મોંએ કંઈ કહી શકે? ચીમન મનમાં ધૂધવાઈ ગયો હતો. આમ જતાં ય તે કંઈ ન બોલત. પણ સાંજના એક ભૂલો તેના લખાયા લઈને તેના માણસ સાથે આવ્યો, તે જોઈને તો ચીમનથી બોલ્યા સિવાય ન રહેવાયું:

‘આ બધાને શું કરવા બોલાવ્યા છે?’

‘લે, કેવી વાત કરે છે? જાણે તું તો કંઈ જાણતો નથી જ.’ તેના પિતાએ કહ્યું.

‘અહીં એમનું કામ નથી.’

‘પણ આ તો કંઈ જેવો તેવો ભૂલો નથી. આ તો ભલભલા શીકેતરાંને કાઢવા-વાળો છે. કેટલુંકેટલું કહું તાણે તો એ આવ્યો છે.’

‘પણ ભૂવાની શી જરૂર છે? શું કરવા નકામી ધમાક કરો છો?’

‘એમાં તને શી ખબર પડે? આ તો વળગાડ કહેવાય...’

‘હું સવારથી જ વાત કહું છું, પણ સાંભળે છે કુણ મારી બહારાત!’ દિવાળી-ડોસી વચ્ચે બોલી ઊઠ્યાં: ‘આ તો કોણમાં ઊતરી ગયેલો વળગાડ છે. કેટકેટલા ભૂવા આઈ ગયા તો ય નીકળતો નથી.’

માખાપ અને દીકરાની તકેરાર સાંભળી રહેલો ભૂલો નજીક આવ્યો.

‘તમે શું કરવા ગરમ થાઓ છો?’ ચીમન સામે જોઈને ભૂલો બોલ્યો. ‘તમે એકવાર મારું કામ તો જુઓ...જે વળગાડ નીકળે તો પૈસા આપજો, નહિ તો કંઈ નહિ.. બોલો હવે તો વશવા પડે છે ને.’

‘પણ બહારનો વળગાડ હોય તો તમે કાઢો, પણ આ તો ઘરનો વળગાડ છે.’

‘ઘરનો વળગાડ છે?’ દિવાળી-ડોસી ચમકીને બોલ્યા.

‘હા...આજે તમે બોલાવો છો તો કહી દઉં છું. એને જીજ્ઞે કાઈ વળગાડ વળગ્યો નથી પણ તમે વળગ્યા છો !’

‘ચીમન તું આ શું બકે છે?’ ચીમનના બાપા લાલપીળા થઈ ગયા.

‘હું ખરું કહું છું. એ વળગાડ આ ભૂવાથી નહિ નીકળે. એનો ઇલાજ મારી પાસે છે. વહેમમાં તમે એને મારી નાખવા બેઠા છો.’ અને ભૂવાને પણ સંભળાવી દીધું: ‘જલ અહીંથી ચાલતી પકડો, નહિ તો તમારાં કાકલાં ફેડી નાખીશ.’

આટલું કહી ચીમન ઉશ્કેરાટમાં ને ઉશ્કેરાટમાં મેઝા પર ચડી ગયો.

દિવાળી-ડોસી અને ચીમનના બાપા એકમેકની સામે અચરજથી જોઈ રહ્યાં. એ વખતે તેમની આંખમાંથી ક્રોધની જ્વાળાઓ લલકારા મારતી હતી.

આવી વાતોને ફેલાતાં ય ક્યાં વાર લાગે છે? થોડીવારમાં તો આખા ગામમાં ઘેરઘેર વાતો થવા લાગી કે ચીમને એની માને ન

કહેવાય એવા ભોલ સભળાવી દીધા કાઈ વળી વધારીને વાત કરતું હતું તે કાઈ વળી ભળતી જ વાત કરતું હતું

ચીમને જૂવાને પાછો કાઢ્યો એથી કેટલાક ગડા કરતા હતા

‘માનો ન માનો પણ આનું પરિણામ સારું નહિ આવે જૂવો વિકરીને ગયો છે એ નક્કી કાઢવું કાઠ કરશે’

દિવાળીડોસી તો પોક મકીને રત્તાં હતાં

‘ભણ્ણને મોટા કથોં એટલે અમને ટકાના કરી દીધા ભેરાંની વાટે ચડી માખાપને અળખાં કર્યા અરે રે મારા શુ ભોગ લાખ્યા કે છોકરાને ભણ્ણથો’

ચીમનના બાપાનું ય મન ખાટું થઈ ગયું હતું ચીમનના આ વર્તનમાં તેમને તોછડાઈ દેખાતી હતી જૂવાને તિરકારી કાઢ્યો અને એને ય ન ભોલવાના ભોલ-ભોલી દીધા એ તો જૂત સાથે રમનારી જાત રહી કાલ છીછીને ઘર પર દેહન મૂકે તો તો પાપમાવ થઈ જવાય ને ! આવી છોકરમત થતી હશે ? ભોલવાનું હોય તે રીતનું હોય ! એ ક્યાં મારગમાં ખેડે હતા તે એને તો ભઈખાપા કરીને ભોલાવ્યો હતો અરેરે હવે શું થશે ?

ભેરાં ચે કહેતા હતા, કે જરૂર જૂવો તેનો ભાવ ભજન્યા વગર નહિ રહે કેટલાક તો વળી કહેતા હતા ‘થોડા દાંડામાં જ ભે ચમકાર ન થાય તો મને ફટ કહેજો ચીમન અગ્રેજ ભણ્યો એટલે શું થયું ? જૂવો તો કાઈને ન છોડે હું તો પાપમાવ્યા ભણ્ણું છું’

ગામમાં જ્યાં આવી વાતો થતી હોય ત્યાં ચીમનના બાપાનો જીવ ક્યાંથી ઝટ્યો રહે ? હવે શું થશે એના ભયમાં જ એ ચતુરરી રહ્યા હતા. દિવાળીડોસી તો ચીમનની હાજરીમાં પણ ગોમતીને સભળાવતાં હતાં

‘આ મારા ગયા ભવની વેરણુ નિરાંતે નહિ જીવવા દે મહીનાં પગલાં ઘરમાં પહોંચે તે દાંડીથી જુ ઘરમાં લોહીનાં આંધણુ મુકાયાં છે ભે એ કમોતે ન મરે તો મને કહેજો’

ચીમનથી આ ભેયુ જતું ન હતું એ કાને કહે ? એની મા વિકરી ભેદાં હતાં તેને ય ન કહેવાનું કહેતાં હતાં તેના બાપા તો તેનાથી દૂર રહેવા માગતા હોય તેમ વાતે ય કરતા ન હતા ગોમતીને તેને લીધે જે સાંભળવું પડતું હતું, એથી તે પોતે જ અદરથી જળી રહ્યો હતો વહેમીલાં લોકો વચ્ચે તે કઈ રીતે સાતિથી રહી શકે ? વહેમનું વાળ હાવવા માટે જોને જે શખે ભોલવા પડ્યા, તેમાં તો ગામના આગેવાન ગણાય એવા લોકો ય વાતો કરવા માડ્યા

‘ભેયુ ! છોકરો ભણ્ણને શું કાંઈ કાઢ્યા ? છોકરો ભણ્ણથો તાણે આ હંમરે સાંભળવું પડ્યું ને ! ડોસી-ડોસાના ધોળામાં ધૂળ નાખી.’

ચીમન કેટલીને સમજાવે ? કેટલેલી આગળ સમજાવી કહે ? તેને ત્યાં રહેવું અસહ્ય થઈ પડ્યું એક તો ગોમતીને જે મહેલું ટાણું સાંભળવાં પડતાં હતાં, એમાં તે કઈ કચી થઈ તેમ નહતા ખીલતું તે ગોમતીની દવા કરાવવા માગતા હતા પણ એમ અહીં ગામડામાં ગણ્ય ન હતું ગોમતી અશક્ત થઈ ગઈ હતી છતાં તેને જે કામ જે થવું પડતું હતું તે વધારે પડતું હતું એ બાબતમાં પણ ચીમન કઈ કહી શકે એમ ન હતા ગોમતીનું દુખ એ કળી ગયો હતો એને હીન્ટીરિયા થયો હતો ભે તેને સારી પેટ રાખવામાં આવે, તેનું મન આનંદિત રહે તો જરૂર સારું થઈ જાય ! એથી તેણે ગડમથલને અંતે શહેરમાં જવાનું નક્કી કર્યું

હવે ભણ્ણવાનું પૂરું થયું હતું આગળ ભણી શકે એવી ઘરની આર્થિક સ્થિતિ પણ

હતી. એથી ચીમને રજાઓમાં આવતાં પહેલાં નોકરીનું પણ નક્કી કરી દીધું હતું. પહેલાં તો એકલાને જ જવાનો ખ્યાલ હતો: પણ ગોમતીની આ સ્થિતિ જોઈ તેને સાથે જ લઈ જવાનું નક્કી થયું.

તેણે જ્યારે આ વાત ઘરમાં કરી ત્યારે તેની મા બોલ્યા વગર ન રહી શક્યાં:

‘ત્યાં વહુનું શું કામ છે? એનું શરીર તો સારું નથી ને...’

‘એનું શરીર સારું નથી માટે જ લઈ જવી છે!’ ચીમને મક્કતાથી જવાબ આપ્યો.

‘પણ તું કાંઈ સમજે નહિ ને શું કરવા છોડકરમત કરે છે? આ તો વળગાડ કહેવાય...’

‘એ વળગાડ કેમ કાઢવો એ હું જાણું છું!’ અને ઉપરથી ઉમેયું; ‘મારે અહીં વહેમનો ભોગ નથી બનાવવી.’

‘જોને આ બોલે છે... તમે સાંભળ્યું?’ ચીમનના બાપા જે ઓરડીમાં હોશ પીતા બેઠા હતા તેમની સામે લેંકા કરીને દિવાળી-ડોસી બોલ્યાં: ‘જુઓ, દીકરો માને સાંભળાવે છે... અરેરે... મારા શા ભોગ લાગ્યા તે મારે આ સાંભળવું પડે છે!’

ડોસી રડે, ફૂટે કે બૂમો મારે તેની અસર ચીમન પર કંઈ થાય એમ ન હતી. એના બાપા પણ ચીમનનો નિર્ણય અને મક્કમતા જોઈ ચૂપ રહ્યા.

દિવાળી-ડોસી બીજું તો શું કરે? એ જેમ કહે તેમ લવારો કરવા લાગ્યા:

‘એ ગદ્દી વહુએ જ મારા છોકરાને આવો કરી દીધો છે. ચાર આંખો થઈ એટલે મા તો હવે ડાકણ જેવી જ લાગે ને? જા...તું તારે એને માથા પર લઈને ફેરવજે...તને લણાયો તાણે અમારે આવું સાંભળવું પડે છે ને...’

હાલતે ચાલતે આમ આ મહેણું મારવામાં આવતું હતું. હાં, ચીમનને તેના પિતાએ બહુ જ દુખ વેડીને લણાવ્યો હતો. તે પણ એનો ક્યાં પ્રકાર કરતો હતો? પણ વારંવાર એની યાદ કેમ દેવામાં આવે છે? ઘરની બીડ બાણીને તો એણે નોકરી સ્વીકારી હતી. એ પાઈએ પાઈ ઘેર આપવા માગતો હતો. પછી ડોસીશાને લોકો આગળ તેને હલકો પાડતા હશે?

પોતાની જનેતાના ઓમાંથી નીકળતાં આ વેણુ સાંભળી ચીમનનું મન ખાટું થઈ ગયું. એથી તો તેનો જવાનો નિર્ણય વધુ મક્કમ બન્યો.

‘દૂર સારા, દેખવું નહિ ને દાઝવું નહિ...’

અને બધાના વિરોધ વચ્ચે ચીમન ગોમતીને લઈને શહેરમાં ઊપડી ગયો.

ઘર શોષવામાં થોડી મુશ્કેલી તો પડી પણ મળી ગયું તેનો પરમ સંતોષ હતો.

થોડા દિવસ તે તેના મિત્રને ત્યાં રહ્યો. ત્યાં પણ ઘર જેવું જ હતું, પણ ચીમનને પોતાનું ઘર શરૂ કરવાના કેડ હતો.

ગોમતી પહેલવહેલી શહેરમાં આવી હતી, એટલે જરા મૂંઝાતી તો હતી જ. પણ ચીમનના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે તેની મૂંઝવણ ક્યાંય ચાલી જતી. પરણીને આવી ત્યારે તેને એક પ્રકારનો ફફડાટ હતો, કે ‘એ બાણેલા છે. હું અબણુ જેવી છું. કદાચ હું એમને નહિ ગમું તો...’

ગોમતી આ દુખા લયથી કંપતી હતી. પણ ચીમને શરૂઆતથી જ તેને જે રીતે વિશ્વાસમાં લીધી હતી અને જે રીતે પ્રેમથી નવાજી હતી, તેથી તો તેનામાં સ્ફૂર્તિ આવી હતી, જીવનનો ઉલ્લાસ આવ્યો હતો.

ઘર શરૂ કર્યા પછી તો ગોમતીનો આનંદ ઓર વધી ગયો. તેનું શરીર પણ સારું

થવા લાંગુ ઝીણો તાવ રહેતો હતો તે પણ જતો રહ્યો ચોડીવારમાં હાફ ચડતી હતી એ પણ ઓછી થઈ ગઈ શહેરમાં આવ્યા પછી કદી દાંત પણ બંધાઈ ગયા ન હતા બધે ચીમનને બેતાં જ તેનો વળગાડ નીકળી ગયો હતો ।

ગોમતી ઓછું બણી હતી એટલું જ, બાકી એનામાં ઘરકામની મૂઝ હતી ભેતભેતામાં તો તેણે ઘરને શણગારી દીધું ઘરની ગોઠવણી ભેઈ અજણ્યાને પણ એમ છાપ પડે કે ‘ના, ગૃહિણી છે તો ટોશિયાર’

પાછી ચબરાક પણ જબરી હતી મહિનો થતાંથતાં તો તેણે ચીમનના મિત્રો સાથે હસીને વાતો ય કરવા માંડી ગોમતીનું આવું જલદી પરિવર્તન થશે અને તે શહેરી વાતાવરણને આટલી જલદી અનુકૂળ થઈ જશે એવી તો ચીમને પણ કલ્પના કરી નહોતી અને ગોમતીએ જ સામે પગલે જ્યારે કહ્યું, કે

‘મને બપોરે વખત તો ખૂબ મળે છે મને સમજ પડે એવી ચોપડીઓ ન લાંવી આપો ?’ ત્યારે તો ચીમનના આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો

ગોમતીને બાલવાની હોશ છે વાંચવાનો રસ છે એ બધી રીતે તેને અનુકૂળ થવા માટે સમાન પ્રયત્ન કરે છે આ વિચારથી ચીમનની ખુશી સમાતી નહોતી ગોમતીને તે જેવો ઘાટ આપના માગશે એવો આપી શકશે આમ તકનો લાભ જતો કરે એવો ચીમન ન હતો

તેણે ગોમતીને ધીમેધીમે શીખવવા

માંડ્યું સુંવાઈ ગયેલું બહુતર તાલુ થવા લાગ્યું નવું વાંચવાના ગોખથી ગોમતી મહેનત કરીને પણ પુસ્તકો વાંચવા લાગી એથી તેનો સમય ઘ્યા જતો તેની ય ખબર ન પડતી

ભેતભેતામાં ગોમતી અગાઉ હતી એવી થઈ ગઈ તેના મોં પરની લાલિમા પાછી દેખાવા માંડી તેની આંખોની ચમક ચમકી ઊઠી તેના અંગે અગમી સૂતિ આવી તેનામાં નવું જ ચેતન આવ્યું પહેલાં જીવતર પૂર કટાણો આવી ગયો હતો તેની જગ્યાએ જીવનનો ઉત્થાસ આવ્યો તેનું આખું જીવતર જ બંધાઈ ગયું ચીમનની હુકમાં ગોમતી ફવળી પેટે ખીસવા માંડી તેના સ્વભાવની મુગ્ધ ચીમનને મમ્ત બનાવતી હતી ગોમતીના એક જ ગ્રિમતમાં ચીમનનો દિવસ ભરનો ઘાક ઊતરી જતો અને ચીમન પ્રકુલિત બની જતો

ભેનારાને અનુકરણ કરવાનું મન થાય અને મિત્રોને ઈર્ષ્યા આવે એવું સુખી એમનું દેપતીજીવન હતું

આજે ય ગોમતી પેલા દિવસો યાદ કરે છે ત્યારે ચીમનને કહે છે ‘તમે બે મને ન મળ્યાં હોત, તો મારો વળગાડ ન બાત અને મારે કમોતે મરવું પડત’

અને ખૂબીની વાત તો એ છે કે ચીમનની કમાણી વધતી જતી હતી એટલે માખાખને પણ દર મહિને સારી રકમ મોકલતો હતો અને તેથી દિવાળીડોસી પણ એના ઉપર ખુશ હતાં એમનો ‘વળગાડ’ પણ દર થયો હતો !

હવી શકશે, એટલું વધારે કામ દિવસભરમાં કરી શકશે.

કાર્યક્રમ પણ ભરચક રાખો. દિવસમાં અવકાશ ન રહે એવો ક્રમ ગોઠવો. કાર્યરત બનો. પણ એનો અર્થ એવો ન કરો કે તમે ભાગી પડો એટલું કાર્ય કરો. પણ 'આજે કામ નથી, હવે શું કરવું?' એ સ્થિતિ તો બહુ ખરાબ. આવડી કાલને કાર્યક્રમ ગોઠવવા આવડી કાલને આવવા દેવાની જરૂર નથી. કાલનો ક્રમ આજે જ ગોઠવી દો, જેથી તરત કામે લાગી જવાય.

જે વ્યક્તિ કાલને બેઠું શકે છે તે ક્રમ ગોઠવી શકે છે તે સફળ દો થાય છે, પણ તમારે એકલી કાલ નહિ પણ ઘણી વસ્તુઓ ઘણા સમય પહેલાં કલ્પી લેતાં શીખી લેવું બેઠું. એ માટે મનને વિચારવાની ટેવ પાડો.

ધંધામાં કોઈ દિવસ કાલના નકાથી લોભાશે નહિ. ધંધાનું ત્રણ વર્ષ પછી, પાંચ વર્ષ પછી અને પચાસ વર્ષ પછી શું થશે એને વિચાર પણ કરી લેજો. કેટલાક એવા ધંધાઓ છે જે આજ ઉપર જ જીવતા હોય છે. એવી દુર્ખળ મનોદશામાં ન પડશો. તમારી પ્રતિભાને ચમકાવે એવું કંઈક કરો.

જીવનનું છેલ્લું પ્રકરણ કેવું હોવું બેઠું એ એની કલ્પના આજે કરી દો અને એ પ્રકરણની એવા જ આદર્શ ઉપર માંડણી થાય એ રીતે વચ્ચેનો ક્રમ ગોઠવતા જવ. એમ પણ કહો કે મરીશ તો પણ આમ મરીશ.

અને આદર્શ વિના બધું જ ખાલી. લાગશે, નિર્જીવ લાગશે તમારા ધંધામાં અને તમારાં કાર્યોમાં એક એવો આદર્શ પેરોવી દો, જે તમને સતત પ્રેરણા પાતો રહે અને એ રીતે જે કરો તે આદર્શ માટે કરો. જેમ જીવનનું છેલ્લું પ્રકરણ કલ્પી લેવું બેઠું, અને એ રીતે માંડણી કરવી બેઠું એ તેમ જીવનનાં છેલ્લાં વર્ષો ય મધુર

બને એવું કંઈક કરો. કેરી પૂરી પાકે ત્યારે જ મીઠી થાય છે તેમ આ જીવન માટે પણ થવા દો.

ના કહેતાં પણ શીખો. કેટલાક માણસો હેઠે આવેલો 'ના' બોલી શકતા નથી. ના કહેવા માટે શક્તિ બેઠું. ના કહેવામાં હિંમતની જરૂર હોય છે. ના કહેતાં નિર્ણય લેતાં શીખવું પડે છે. પણ જે માણસો 'કંઈક કરી ગયા છે' તેમની પાસે આ શક્તિ હતી.

અને તેવી જ રીતે જે અણગમતાં અધરાં કાર્યો હોય તે પહેલાં હાથમાં લેવાની ટેવ પાડો. આપણે મોટા ભાગના માણસો આવાં કાર્યોને ટાળી ટાળી બાબુએ મૂકીએ છીએ ને ઢગલો થવા દઈએ છીએ. નિયમ તરીકે આ ક્રમને વળગી રહો અને વધારે કંટાળાભર્યું, વધારે મુશ્કેલ જે કામ હોય તે જ સૌથી પહેલું હાથમાં લો.

આ માટે મનને-મનોશક્તિને કેળવો, ટેવ પાડો.

આટલું તો કરીશ જ, એમ મન સાથે નક્કી કરી દો. સોમરસેટ મોમ એક પ્રતિભાશાળી અને પ્રતિષ્ઠિત લેખક ગણાય છે. પણ એમણે મન સાથે નક્કી જ કયું હવું કે દરરોજ એકહજારથી પંદરસો શબ્દો તો લખવા જ. આનો અર્થ એ છે કે કંઈક કરો-અને જ્યાં ફરજ છે ત્યાં એ સમયસર, સારી રીતે અને જેવી રીતે કરવું બેઠું તેવી રીતે જ કરો; પછી મુશ્કેલ કે અનિચ્છાને ત્યાં અવકાશ ન હોય.

આવી શક્તિ, આવો ઉત્સાહ કેળવવા શરીર સ્વચ્છ બેઠું. શારીરિક શક્તિ પણ એકલી જ જરૂરી છે અને એ માટે જરૂરી એવું બધું જ કરો.

તમારો નિર્ણય પણ ઝડપી બતાવો. નિર્ણય મનના માનવી જ અહીં તહીં-એ

નિર્ણય • વચ્ચે અથડાયા કરે છે ને સમય વ્યતીત કરે છે તે કરતાં તો બૂલો કરવી ને કામ કરે જવું વધારે સારું

કેટલાક માણસો વિચાર્યા જ કરે છે કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિર્ણય લેતાં દિવસો ચાલ્યા બય છે અને નાનામાં નાની વિગતો ઉપર ચર્ચા કર્યા કરે છે પરિણામે સમય એટલો ચાલ્યો બય છે, કે પછી કંઈ નિર્ણય લેવાનું રહેતું નથી

કેટલાક વળી આવા મથન પછી ય થોડુંક કરે છે પણ એ ય પણ મોડું થઈ ચૂક્યું હોય છે

કેટલાક નિર્ણય જલદી લે છે, પણ એ નિર્ણયને પાછો બદલી પણ જલદી નાખે છે

અને કેટલાક નિર્ણય લે છે પણ અમલ કરતા નથી જ્યાં ત્યાં એ નિર્ણય શા માટે લીધો, કેમ લીધો એનાં કારણોમાં જ સમય પૂરો કરી નાખે છે

પણ એક વાત તો નક્કી જ છે કે કોઈ પણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતાં બહુ લાંબા સમય ન લેવો જોઈએ ઘણી વખત તો દિલ જ એ નિર્ણય આપી દે છે ઝડપી બને અને ઝડપથી અમલમાં મૂકે. નિર્ણય ન જ થઈ શકતો હોય તો 'આટલા સમયમાં હું નિર્ણય કરી લઈશ' એમ મન સાથે નક્કી કરી નાખો અને તે દરમિયાન જે સૂચે તે સ્વીકારી લો

મે એવા પણ માણસો જોયા છે, જે નજીવી વાતોમાં પણ હા કે ના કહી શકતા નથી આજે આ બૂટ પહેરવા ને આજે આ ડોટ પહેરવો, એમાં પણ નિર્ણય કરતાં સમય બય.

જેમ માણસને કશું સૂઝતું ના હોય ત્યારે હું સૂઈ જવાની સલાહ આપું, તેમ આવો નિર્ણય ન જ કરવો ત્યારે ચિદ્દી

ઉપાસવાની સલાહ આપું દેખા બયગા !

કોઈ મેનેજરને મળો જોઈએ દિવસમાં કેટલા પ્રકારનાં પ્રશ્નોના નિર્ણય એ કરતો હશે ? એ પોતાનું માથું જોતર્યા જ કરે તો કેમ પાર આવે ? એ બુદ્ધિ ય કરે છે, પણ એ બૂલને ય સુધારવાની શક્તિ સાથે ત્યાં બેઠો છે

અને માણસ પાસે પોતાનું ખોય નક્કી હોય તો નિર્ણય પણ નક્કી જ હોય છે એમાં બહુ સમય ન લાગે. અને આવા માણસે પોતાના ખોયને અનુરૂપ પ્રશ્નો તૈયાર કરી લેવા જોઈએ જેથી કોઈ પણ નિર્ણયને કસોટી ઉપર ચડાવતાં તે સ્પષ્ટ બની બય દા ત કોઈ ફેક્ટરીના મેનેજરને કશું વિચારવાનું હોય તો આ પ્રશ્નો એ પૂછી શકે

૧ આમ કરવાથી કાંય હજીવ બનશે ?

૨ આમ કરવાથી પડતર ઓછું થશે ?

૩ આમ કરવાથી કામ વ્યવસ્થિત બનશે ?

૪ આમ કરવાથી બધાને સતોષ થશે ?

૫ આ નિર્ણય લેવાથી લેવાણ વધશે ?

એટલે વિચારતાં અને નિર્ણય કરતાં અંચકાશો નહિ

આટલું કર્યા પછી તો કાર્યશક્તિને ધક્કો મારવાનો જ રહે છે મોટરસાયકલને 'ટીક' મારતાં જે ક્રિયા કરવાની હોય છે, તે જીવનનાં બધાં જ કાર્યો માટે કરવી જોઈએ એક સણ પણ મોડું ન કરશે

લેખ શરૂ કરો ને એનું પહેલું વાક્ય ખૂબ વિચાર કરવા પ્રેરશે કાગળ શરૂ કરો ને તેમાંથી પહેલું વાક્ય મુજબશે પણ શરૂ કરો પછી એ બધું જ થઈ શકશે

અને આવી જ રીતે 'જે કંઈક કરી ગયા છે તે બિદગી જીવી ગયા છે તમે પણ 'ટીક' મારો અને જીવનને ગતિ મળશે

અને જીવનમાં 'ગતિ' હોય પછી તો બધું જ મળી રહેશે

ઊઘડેલાં દ્વાર

શ્રી. રમેશ હોરા

ભક્તહેતુ હરિજનની આ વાર્તામાં નવો પ્રકાશ નહીં શકનાર નિર્બળ આંખ તો દેખાય જ છે, પણ તે સાથે પેસાતું દર્શન થૂતાં એની માથાની શક્તિનું પણ સ્મરણ જાગે છે.

મધ્યા ચાલી ગઈ અને અવની ઉપર આંખો અધકાર ઊતરી રહ્યો. દૂર શહેર બહાર એક માનવી જઈ રહ્યો હતો. તેના કપડાં ગંદાં, ગંધાતાં, ફાટલાં હતાં. તેના ફેફસાં પર મેલનો થર બાઝ્યો હતો. તેના મુખ ઉપર ચિંતા સાથે વિષાદ અને અશક્તિ જણાતાં હતાં. તેના પગ ધીમા પડતા હતા તેની આંખો અસ્થિર બનતી હતી પણ અચાનક તેના મુખ ઉપર ઉલ્લાસ આવ્યો. થોડે દૂર તેણે પતરાંની ઓરડીઓ જોઈ અને તે ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો. હમણાંહમણાં તેને આ ઝૂંપડી અકબાવતી હતી. હવે આ બ્રાહ્મણ અને ભંગીમાં ફેર નહિ રહે, એમ વિચારતો તે પોતાની ઓરડીએ આવ્યો. પણ આંખોમાં ફાટેલી ગોઠડી ઉપર 'સતેલા વૃદ્ધ પિતાને જોઈ તેને ચીડ ચડી.

‘કેશવા... શું થયું પછી ?’

‘ઈ બામણુ માને ઇમ નથ લાગતું... ગાંધી બાપુ તો...’

‘ભાઈ...ઈ બધા ઝાઝવાના જળ...’ આપણો રામ તો રૂઢિયામાં રહે. હું તો...’

‘ઈ નો ચાલે...’ કેશવો બોલી ઊઠ્યો. ‘આપણામાં કયાં સંપ છે ? નિકર ઈ ભામટા...’

‘ચૂપ કેશવા... વધારે બોલ મા ! ભામણુ ઇમ મંદિર ઉઘાડે તો પાતકમાં જ પડે ને !’

કેશવો કંઈ સમજી શક્યો નહિ જ્યારે

વર્ષો સુધી અધકારમાં રહેવા પૂર્વાર્થ ગયેલા પવિત્ર જીવને પણ બહાર પ્રકાશમાં આવવું વસતું લાગે છે. પોતાનું શેષ જીવન એ અધકારમાં જ વીતાવવાની એની મનોવૃત્તિ ઘડાઈ ગય છે. તેણે જ કંઈક આપણા હરિજન મંદિરપ્રવેશ અંગે બન્યું છે. પોતાના જીવનની નાનીમોટી હરેક પણ જોણે પાપપુણ્યના જ ધર્મગજથી માંપી હોય એવા એક

શહેરઆખાના ભંગીઓ ભેગા થઈ શક્યા હતા, ત્યારે આ ડોસો કંઈક નવુંનવું બોલતો હતો ! કેશવને ગુસ્સો આવ્યો. ડોસો અક્કલ-વગરનો હોય એમ તેને લાગ્યું. તેણે છેલ્લો પ્રયત્ન કરી બોલ્યો :

‘બાપા...કાલ સવારથી તમારે આવવું પડશે...મંદિર નો ઊઘડે ત્યાં લગી અમે ત્યાં જ બેસી નોકરડા કરવાના છીએ. હવે કેટલા દી ઈ ભૂખે મારવાનો તો...આવશો ને બાપુ ?’

વૃદ્ધના મુખ ઉપર વિષાદભર્યું સ્મિત ચમક્યું. તેના ચહેરા પર પડેલી કરચળીઓ-માંથી નિરાશા બહાર ડોકિયાં કરી રહી. તેણે કહ્યું-ઊંડો ઊંડેથી : ‘ભાઈ...બેટા.. ઇમ ભૂખ્યાં રહેવાથી આપણો રામ કદી ખુશી થાય ખરો ? ઈ ભામણુને કચવી મારે દરશન નથી કરવાં...જો મારો રામ તો અહીં વસે છે...’ ડોસાએ જાતી ઉપર હાથ મૂક્યો અને આંખ બંધ કરી.

પણ કેશવાને આ પોષાય તેમ ન હતું. સમગ્ર દિવસો મંદિરમાં જઈ પગે લાગી શકે અને હરિજનો નહિ ? તેને થયું કે આ ડોસો દોંગ કરે છે. ‘ડોસાને પોતાની નાત પ્રત્યે જરા પણ અભિમાન નથી. તે દિવસોથી કચડાયેલો-દબાયેલો છે. એવા ડોસાનો પૌત્ર પુત્ર થયો એ પણ પોતાને માટે શરમજનક લાગ્યું. તેણે ગુસ્સામાં વૃદ્ધ તરફ બેઠું અને એકદમ ઘરમાં ચાલ્યો ગયો. થોડીવાર પછી

તે તેની પત્ની રૂકી, ચાર વર્ષનો પુત્ર જેમો અને નાની ચાર માસની છોકરી લઈને જૂપડી બહાર નીકળ્યો ને કોધથી વૃદ્ધને સંભળાવ્યું.

‘બાપા જુઓ અમે તો જઈ છઈ મંદિર નહિ ખૂટે તો ત્યાં જ બંને મરશું તમને તો જીવ વાલો લાગ્યો ને ?’

વૃદ્ધ ધીમું હસ્યો તે તેના નાના કુટુંબને નિદાળી રહ્યો જેમો અને નાની છોકરી તરફ તેણે જ્યાંભરી દૃષ્ટિ નાખી રૂકી તરફ તે હેતથી ભેઈ છો અને છેવટ પુત્ર તરફ આંખ ઠેરવી તેણે કહ્યું ‘ભઈ શું કામ બંધાને હેરાન કર છ ? તારે તમનાં દરશન ઝરવા છ ને ? બે ઓલી મંદિર ઉપરની ધમ્મ બે મં ધનમાં થે રામ-દલમાનની મુક્તિ છે.’

કેશવો ખડખડ હસી પડ્યો રૂકી ધુધટમાં હસી એ હાસ્યમાં ડોસાની કમઅક્ષયની ખાતરી હતી કેશવોએ જેમાની આગળી પકડી અને રૂકીએ ખભા પર છોકરીને નાખી જતાંજતાં કેશવોએ કહ્યું ‘અમારે તો મંદિરમાં જ જવું છે ને ઈ સદે દુધ જેવી મૂલતિના પત્રમાં પડવું જ બાપુ ! હજી કદું સુ દાહોને ? નીકર નાતોલા કેશે કે ડોસાને જીવ વાલો લાગ્યો.’

વૃદ્ધ જાડું નિદાળી રહ્યો તેણે કહ્યું ‘તો ભલે હું થ તે આજથી ખાવાનું બંધ કરીશ પણ મંદિર આગળ બેસી રહી મારે મારા રામને મુજવો નથી તમ તમારે ભવ અને કરો દરશન’ તેણે પોતાનું મુખ ફેરવી લીધું.

કેશવોએ રૂકી સામે બેસું રૂકીએ જણાવે કર્યો અને તેઓ ચાલી નીકળ્યા મંદિર ન જીવડે ત્યાંસુધી, પૂજારીઓનાં હૃદય ન પીગળે ત્યાંસુધી ઉપવાસ કરી દેહ પાડી નાખવા સુધીની તૈયારી કરી તેઓ ચાલી

નીકળ્યા વૃદ્ધ તેમને જતાં ભેઈ રહ્યો તેના હૃદયની લાગણીઓ આગળ ને આગળ વહી રહી તેના મુખમાંથી નિઃશ્વાસ સયો અને તેણે બે હાંથ પહોળા કરી આકાશ તરફ દૃષ્ટિ નાખી તારકો ચમકતા હતા હક માટે લગતા માનવીઓને ભેઈ તેઓ ધીમુંધીમું મરકતા હતા પણ એ ચમકતા તારકો વચ્ચે ડોસો ફોકલો હતો તેનો આંખો થે ભળીવાસ જહેરના મંદિરો નેજીક જમા થયો હતો તેને એકલતા મુઝવી રહી સૂસવાતા વાયરા અને ચમકતા તારકોએ એનો જૂતકાળ ખડો કર્યો.

તે શેરીઓ સાફ કરતો રસ્તાઓ વાળતો એક દિવસ પેતિ મોટો ગતો વાળતો હતો એક બીતને અંગેની લાકડી પડી હતી વાળતાંવાળતાં તે લાકડીને અડકો ગયો તે કૂજી ઊઠ્યો તેનું હૃદય કપી ઊંચું એ લાકડી તો દુકાને પાન ખાતા એક શેડિયાની હતી તેને ભય લાગ્યો કે હમાણા તેના પર મારની ઝડી વરસશે નગર ચૂકવી ગતો એકદમ વાળી નાખી મોડેથી તે ઘેર ગયો અને બેસું તો નવો પથારીમાં સૂતો હતો સવારનો તેનેતાવ આવતો હતો તેના પગ કૂજી ઊઠ્યાં એને ચક્કર આવતા હોય તેમ લાગ્યું સવારનું પાપ તેને સાંભળું પોતાના જેવા હલકા માણસે એક પવિત્ર શેડિયાને પાપમાં નાખ્યો હતો તે વિચારે તેનાં પ્રત્યેક અંગ કપી ઊઠ્યાં તેણે તેની પત્નીને બોલાવી કહ્યું ‘મગી ! મારા પાપે કેશવો માફો પડ્યો’ ને તેણે જાડીને સવારની વાત કરી મગી સનમૂન થઈ ગઈ તેણે મેલડીની માનતા લીધી પણ મેલડી કઈ પ્રસન્ન થઈ હોય તેમ લાગ્યું નહિ ચાર દિવસ થયા પણ કેશવોને તાવ ઊતર્યો નહિ પાંચને દિવસે તેણે મગીને બોલાવી કહ્યું ‘ચૂલામાંથી દેવતા લાવ’ મગી સમંજ્યા વિના દેવતાનો

ગારો લઈ આવી. પતિએ તે લીધો. ને
એથી ગદગદ કે કે તે બોલ્યો : 'મારા દેવ !
તારાં પાપ બાળીને ભસમ કરજો' અને જે
હાથથી તેણે લાકડીને સ્પર્શ કર્યો હતો તે
હાથમાં તેણે અંગારો મૂક્યો અને મૂકી
વાળી. મંગી એક ભયંકર ચીસ પાડી ઊઠી...

અચાનક તે ચમક્યો. જોયું તો રાત્રિ
ભમતી હતી. અને તેની નજીક એક ફૂતરી
ઊભીઊભી ચીસ પાડતી હતી. તે 'સમજ્યો,
તેને ખાતરી થઈ કે તેની નજીક યુવાનીના
પ્રસંગો વારંવાર ખડા થાય છે. ફરી તારંગ
ચમકી રહ્યા. પવન સૂસવી રહ્યો. અને
એકાકી ભંગીવાસ તેને મુઝવી રહ્યો. તેણે
ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસ મૂક્યાં તેને થયું કે
આ આજકાલના છોકરા હવે ભંગીઓનું નામ-
નિશાન નહિ રહેવા દે. તેને ખાતરી થઈ કે
કળિયુગ હવે હાડોહાડ વ્યાપી ગયો છે. તે
આમતેમ લટાર મારવા લાગ્યો. પણ તેના
પગ ધૂળતા હતા તેનો દેહ કંપતો હતો.
તૂટેલી પતરાની ઓરડી નજીક એક ફાટેલી
ગોદડી નાખી તેના ઉપર તે બેસી ગયો.
અને તેની નજીક એક પ્રસંગ ખડો થયો.
આમ જ એક દિવસ તે ગોદડી પાથરી સૂતો
હતો. તેના અંગેઅંગમાં તાવ હતો. તેના
દેહના સાંધેસાંધામાં દુખાવો હતો. પાંપણને
પણ તે ઊંચી કરી શકતો ન હતો. પંદર
દિવસથી ઘેર રહ્યો હોવાથી મ્યુનિસિપાલિટીએ
તેને નોકરીમાંથી ખરતરફ કર્યો હતો. પોતે
દવા વિના મૃત્યુ તરફ ધકેલાતો હતો અને
મંગી ઓરાક વિના. અચાનક તેના ધગધગતા
કપાળ ઉપર કાઈએ હાથ ફેરવ્યો. તે હાથ
ફેરવનાર વ્યક્તિના મુખમાંથી 'બેલડી' જેવો
શબ્દ વારંવાર નીકળતો હતો. તેણે પરાણે
આંખ ઉઘાડી અને જોયું તો મંગી તેના
કપાળ ઉપર હાથ ફેરવતી હતી. તે પાસે
આવી. તેના ધગધગતા અંગ ઉપર તેનો

'શીતળ-સુવાળો હાથ ફરી રહ્યો. કેટલી શાંતિ !
ક્ષણ પસાર થઈ ન થઈ અને તેના ઓજ
ઉપર મંગીનો હાથ ફર્યો...અને તેના મુખમાં
સ્નાદિષ્ટ, શીળો રસ રેડાયો. શું તે મોસંખી
તો નહિ હોય ? તે ચમકી ઊઠ્યો. તેને થયું
કે મંગી પાસે પૈસા ક્યાંથી ? તેણે મંગી
આસપાસ હાથ વીંટાળ્યો. કેટલી હેતાળ
હતી એ ? આંખ ઉઘાડી અને મંગીની
આંખમાં પરાવી ને તે ચમકી ઊઠ્યો. મંગીની
આંખોમાં ન સમજાય તેવું, ન કળાય તેવું
કંઈક હતું. મંગીની છાતીના ધબકારા વધી
ગયા હતા. તેનો દેહ ધૂળતો હતો. તેણે
બોલવા પ્રયત્ન કર્યો. 'મંગી...આમ ધરજો
છ કેમ ?' મંગી હબકી ગઈ. તેણે પતિના
પગ પકડ્યા. તે સમજી શક્યો નહિ. તેની
આંખો ઉપર પ્રચંડ ભાર મુકાતો હતો. તે
પૂરું જોઈ પણ શકતો ન હતો. ને મંગી
આમ પગ કેમ પકડે છે ? તેણે ફરી બોલવા
પ્રયત્ન કર્યો. 'મંગી...ચૈ...સા...ક્યાંથી ?'
તેના કાન ઉપર મંગીનું ધૂસકું અથડાયું. તે
ધીસું અસ્પષ્ટ બોલતી હતી. 'મને માફ...
કર...મેં પાપ કર્યું છે...' તેની ઘેરાતી આંખ
સમક્ષ એક ભયંકર કાળું વાદળું ઊતરી
આવ્યું. તેની વચ્ચે વીજળીનો એક ચમકાર
થઈ ગયો. અને ભયંકર ગડગડાટ થયો, તેવું
હલ્લ આવીખાલી પડી ગયું. તેના દેહમાં
એક કંપ આવી ગયો. પણ એ બધાની
વચ્ચે મંગીનું સ્નેહ નીતરતું, અમી ઝરતું મુખ
ખડું થયું. તેને થયું કે મંગીએ પાપ કર્યું
છે પણ પોતાની દવા માટે...પોતાના લાંબા
જીવન માટે, મંગી શું પાપી હતી ? તેને
પોતાના જીવન માટે ધિક્કાર હત્યો. ભંગીઓ
પ્રત્યે તેને સ્નેહ ચઢી. સંજિમાં આવી મુખ
ન મળે તો એવા જીવનનું શું કરવું ? અને
પતિના જીવન માટે પત્નીને દેહ વેચવો પડે ?
હોહને ફફડાવવા પતિએ પ્રયત્ન કર્યો...

‘મગી પલ્લુ પાપનો ભા ગી દા ર?’
 શલુવાર વાતાવરણ શાત રહ્યું ફરી મગીતુ
 ઘૂસકુ સભળાયુ ઘૂસકા વચ્ચે મગીનો ધૂનતો
 અવાજ આવ્યો. ‘રહેવા દે ના મ તો’
 તેણે ધ્યામણા અવાજે કહ્યું ‘હું વઢીથ નહિ
 ખિન્નપશિ નહિ.’ મગી બોલી ‘ઓલ્યા
 મુનશીપાદીના સંપાર્ધ મુવા!’

તે ખળભળી ઊઠ્યો તેના પ્રત્યેક અંગમાં
 દેવતા ચપાયા તેનાથી ધીમી ચીસ પડાઈ
 ગઈ ‘અરર મગી તે ભારે પાપ કયું’
 બોલા સંપાર્ધને તે પાતકમાં નાખ્યો
 નક્કી આપણું મોત ભમે છે ‘તેની આંખોમાં
 આસુ આવ્યા ફરી મગી મુનમૂન થઈ ગઈ
 તેના મુખમાંથી ‘મેલડી’ની આરાધનાઓ
 છૂટી દિવસો પસાર થયા તે સાંભળે થયો
 દસ દિવસ પછી મગી માંદી પડી અને પદર
 દિવસ પછી તે મૃત્યુ પામી મગી મરી ગઈ
 પોતાના જ પાપે!

તે ચમકી ઊઠ્યો તેના મુખમાંથી ઘસકુ
 નીકળ્યું તે બૂમ પાડી બોલી ઊઠ્યો:
 ‘મગી મગી!’
 ‘બાપુ બાપુ’

વૃદ્ધે ચમકીને બેસ્યું તે સવાર પડી ગયું
 હતું અને કેશવો, રૂકી અને બેમો તેની
 આસપાસ ઊભા હતા. કેશવોએ ઉત્સાહથી
 કહ્યું ‘બાપા મદિર ખૂલી ગયું!’

‘દે’ વૃદ્ધે વહેમી હૃદય ધૂણી ઊઠ્યું
 તેના હાથ ઉપરનો અગારો અને મગીતુ
 મૃત્યુ તેને ડારી રહ્યાં તેને ચોક્કસ થયું કે
 પોતાના જીવનમાં ત્રીજી વખત થનારો આ
 મહાન પાપથી કેઈ અનિષ્ટ તો નહિ બને ને?

‘બાપા! તમારે આવવું પડશે શું
 છૂર મરતિ છે’ કેશવો બોલી ઊઠ્યો ‘જાણે
 હમણાં જ હસીને આપણીદ્વારે વાત કરશે

‘મારો રામ તો મારી હારે સત્ત ય હરયા
 જ કરે છે બેટા!’ વૃદ્ધે હસવા પ્રયત્ન કર્યો

વૃદ્ધની ઘણી અનિચ્છા હોવા છતાં તેને
 મદિરે જવું પડ્યું નાના બેમાએ કહ્યું ‘એ
 તમે મદિરે નહિ આવો તો હું તમારી
 આગળ બૂંબે મરીશ!’ અને એના કરતાં
 પોતે માંદો પડે તો વધારા નહિ એમ વિચારી
 તેણે મદિરે જવાનો નિશ્ચય કર્યો છતાં
 તેણે કહ્યું

‘ખરો રામ મારા રૂઢિયામાં છે-મદિરમાં
 નહિ!’

અને કેશવોને જાણે અપમાન લાગ્યું તેને
 થયું કે નક્કી ડોસાની ભુદ્ધિ નાહી છે અથવા
 તો તે ગાડો થવાની અણી પર છે

સાંજની સંધ્યા વખતે સૌ મદિર ભેગા
 ચાલી નીકળ્યાં વૃદ્ધની એક બાલુ બેમો અને
 બીજી બાલુ કેશવો હતો કેશવોના હૃદયમાં
 ભરપૂર ઉત્સાહ હતો હવે મદિરમાં બ્રાહ્મણની
 જેમ મૂરતિને પગે લગાશે અને બ્રાહ્મણથી કેઈ
 બોલાશે નહિ, એ વિચારે જ તેના આનંદની
 અવધિ રહી નહિ

‘ભુઓ બાપા આ મદિર.’ કેશવો
 બોલી ઊઠ્યો

એક વિશાળ મદિરના ધુમ્મટ ઉપર
 ફરફટા, ધ્વજને સહુ નિહાળી રહ્યાં વૃદ્ધને
 આ બધું જોવું ગમતું ન હતું પોતે દલકો
 છે અને બીજાને અભગાવી દે છે એ જ
 વિચાર તેને મૂકવતો હતો મદિરમાં
 વારંવાર ઘટ વાગતા હતા અને પૈસાના
 રણકાર સભળાતા હતા મદિરનાં પગથિયાં
 નજીક આવી ત્રણે જણુ ઊભા અદરથી
 સુખડની ને પુષ્પોની સોરભ વાતાવરણને
 મહેકાવતી હતી ત્રણે અંતર પેદા દીપોની
 રોશની વૃદ્ધને અકળાવી રહી તે મૂર્તિથી
 દૂર, મક્તોને ઊભા રહેવાની જગ્યાએ ઊભો
 તે હેમતાઈ ગયો પ્રત્યેક પૈસો ઊભો તેની
 આંખે વળગતો હતો પ્રત્યેક પૈસામાંથી
 તેને નવીન રણકાર સભળાતો હતો તેન

કાને એ રણકારનું રૂપાંતર થઈ આસુ, નિશ્વાસ અને રુદનના પડઘા સંભળાયા. તે ચમક્યો. તેણે ફરી દૃષ્ટિ સ્થિર કરી. પ્રત્યેક સિદ્ધાંતથી તેને, દંભ, લુચ્ચાઈ, દગલબાજી, વ્યભિચાર, કુકર્મ, સંકુચિતતા, ક્રોધ ને કામ તરફરતાં લાગ્યાં. પૈસાએ જ એની મંગીને મારી નાખી હતી ને ! કંટાળીને આશ્વાસન મેળવવા તેણે ‘રામ’ અને ‘સીતા’ સામે જોયું. મન બદલાઈ ગયું હતું એટલે આંખ પણ બદલાઈ ગઈ. રામનું મુખ હસી રહ્યું હતું, સૃષ્ટિની લુચ્ચાઈ અને પાખડ તેમના મુખ ઉપર તરવરતાં હોય તેમ લાગ્યું તેણે રામની ગોદમાં ઊભેલાં સોતાજીને જોયાં. ઝીણાં વસ્ત્રોમાં ઢંકાયેલાં તેનો દેહ નતકી સમો લાગતો હતો...! બાળુમાં જોરજોરથી ધટ વાગતો હતો. અને વૃદ્ધનું હૃદય હાલી ઊઠતું હતું. તે પાછો ફર્યો. તેણે આંખ ઉપર હાથ દાખ્યા અને જોરથી બોલી ઊઠ્યો : ‘મારે અહીં દર્શન નથી કરવાં...’

કેશવો કકળી ઊઠ્યો : તેને સંપૂર્ણ ખાતરી થઈ ગઈ કે ડોસો નક્કી ગાંડો થઈ ગયો છે. તે જોરથી તેનો હાથ પકડી, જેમાને પાસે બોલાવી મંદિર બહાર નીકળી ગયો. કેશવોએ ક્રોધથી કહ્યું : ‘બાપા ! આ શું કયું...!’

વૃદ્ધની અસ્થિર આંખો કેશવો ઉપર સ્થિર બની, તેની આંખોમાંથી ન કળાય તેવા પ્રવાહો ફૂટ્યા. તેણે કહ્યું : ‘ભાઈ... બેટા... મંદિરો ખૂલ્યાં પણ માણસોનાં હૈયાં નથી ખૂલ્યાં...’

કેશવો સૂનમૂન થઈ ગયો.

રાત્રિ અંધકારભરી બનતી હતી. અને ચમકતા તારકો બણે મુખ મલકાવી કહેતા હતા...

‘મંદિરો ખૂલ્યાં પણ હૈયા નથી ખૂલ્યાં...!

પણ કેશવો કહેતો હતો, કે મંદિર ખૂલ્યું પણ મારા બાપાની આંખ ન જ ખૂલી !

‘મહારાજ ક્યા પઠેતે હો ?’

‘ગીતા...’

‘કોન સા અધ્યાય ?’

‘પહેલાં...’

‘કોન સા અક્ષર ?’

“શ્રી હારકે ‘શુ’ મ્હો લગાયા હે.”

એટલે કે શ્રી ગુરુઓ નમઃનો બીજો અક્ષર ‘શુ’ પૂર્વાંજ બાણતા હતા. પણ ત્યારપછી બાવાજીની એ હેલવી હક્તિ કહેવતરૂપ બની ગઈ. એવી જ સમાનાર્થી બીજી કહેવતો : પાશેરામાં પહિલી પૂણી : હજી તો શ્રીગણેશાય નમઃ છે : હજી તો ગણેશનો વેપ (ભવિષ્યાઓ નાટકની શરૂઆતમાં પણ ગણેશને પ્રથમ સ્થાન આપે છે) છે : સાતે ખરીઆ પેટમાં છે : સોળે સોગંડી કાચી છે : ધડો ચાય છે, તોલ બાકી છે.

લોકંગીતો,

કન્યાને વિદાય

મગ્રાહક શ્રી રમણીક કિ. મહેતા

લોકોમાં આક્રમણ બસવ પૂરા આનંદથી
હજારો રહ્યા પછીની પણ પુત્રીને વિદાય દેતા
દાદાજી, દાદીમા, માતાપિતા ને ભાઈભાણે માટે
આત્મિક નાજુક નીવડે છે પૂરા લોકોડ ને જીવનથી
જોગસોળ વધ સુધી ને છાડને ખાળ્યો-પોખ્યો
ને કાયવરાણીના મીઠામધુર ગીતલલકારથી આખાયે
કંડુબમા સ્થોલ ગાજી રહેતો હોતો તેનું અતિ શું

આ પરિણામ ? કેટલું કરણ એ દર્શ્ય છે ! કઈ માતા ક્ષી પિતા આ પ્રસંગ ભૂતી શકે એમ છે ?
'કન્યા છે ધન પારકાનું' શકુતવાને વિદાય દેતા મદ્યિ કવવતુ એ વચન દિલમા કેલુ સોસરુ બતરી
બચ છે ! વિદાય દેનારા માતાપિતાની ને અણબણ પરભોમમા પરજનને સ્વજન બનાવવાના કોડ
સાથે વિદાય લેતી પુત્રીની આ પ્રસંગની વેદનાને દુનિયાબરના લોકગીતોમા સ્થાન મળ્યું છે સન્દાર-
સુત્રે એક એવા હિંદના આતરપ્રાતના લોકગીતોનું સામ્ય એકસરકારની સાક્ષી પૂરે છે આ પ્રમંગના
રાજગ્યાની, હિંદી પંજી ને ગુજરાતી લોકગીતો સરખાવવાનું અહીં સુગમ થઈ પડશે

કન્યાને પરણાવ્યા બાદ તેને સાસરે વળાવતી
વખતનો સમય સાથે જ ખૂબ હૃદયદ્રાવક
હોય છે પુત્રીની જીદાઈથી ધરબાર,
મહેવ-મકાન, ગલીકૂચી પશુપક્ષી અને
ઈંટિ-પથ્થર સુદ્ધા રુદન કરતાં લાગે છે આ
કરણાજનક દ્રશ્યને કવિકુવચુર કાલિદાસે
પોતાના 'શકુતલ' નાટકમાં આલેખવાનો
પ્રયાસ કર્યો છે જ્યારે કવવ જેવા વિરજત
તપસ્વી પણ પુત્રીના વિરહથી વિહ્વળ બની
આંસુ સારે છે, તે પછી સસારી માનવીઓનું
તો પૂછતુ જ શું ?

પુત્રી ક્યા ઊછરે છે અને ક્યાં જઈને
તેને પોતાનું ધર બનાવવું પડે છે ? પદસોળ
વર્ષ પર્યંત જેને તે પોતાનું ધર સમજતી
રહી છે, ત્યાં તે એક મહેમાન જેવો અનુભવ
કરે છે હવે ભાણીની આજ્ઞા વિના તે કોઈ
પણ વસ્તુનો ઉપભોગ કરી શકતી નથી.
વિનાબોલા-યે તે પિયરમા પછુ આવી
શકતી નથી સાસરિયામાં સૌ નાનાં-મેટાં
તેની પ્રત્યેક હિલચાલને આલોચક બનીને
નિહાળે છે ઊઠતા-બેસતા ખાતા-પીતા,
વાતચીતમાં અને શિષ્ટાચારમાં જરા જેટલી
ચલુ ત્રુટિ નજરે પડતા, તેઓ કટાક્ષ કર્યા

વિના નથી રહેતા જેમના સ્વભાવ અને
પ્રકૃતિનો તેને જરા પણ ખ્યાલ નથી, જ્ઞાન
નથી, એ સૌને પ્રસન્ન ગખવા એ તેનું
કર્તવ્ય બને છે એમનાં હૃદયોને છતી તેને
ધરતી રાણી બનવાનું હોય છે આ સૌ
બાળતોનો વિચાર આવતાં કન્યાપક્ષની
આખોમાયો અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે
સ્રીઓનાં કરુણારસથી ભરપૂર ગીતો હૃદયને
વધારે દ્રવિત કરી મૂકે છે પહેલાં એ વિષેનાં
થોડાકુ રાજગ્યાની લોકગીતો એઈ એ

- મહે ઘાંને પૂછા મહાં રી ધીવડી
મહે ઘાંને પૂછા મહાં રી બાળકી;
• અિતરે બાબજી રે લાડ છોડ'ર
બાબી, સિંધ માત્યા ?
મહે રમતી બાબજીના રી પોળી,
મહે રમતી બાબો મા રી પોળી;
આયો મગેજી રે સૂવડો,
ગાયડમલ લે આંધો
મહે ઘાંને પૂછા મહાં રી બાળકી,
મહે ઘાંને પૂછા મહાં રી ધીવડી;
અિતરે માબૂજી રે લાડ છોડ'ર
બાબી, સિંધ માત્યા ?
આયો મગેજી રે સૂવડો,
હે આયો મગેજી રે સૂવડો.

ઓ લેગ્યો ટોળી માં સૂ તાળ,
કૂટરમલ લે આલ્યો.
મહે થાને પૂછા મહા રી જાકનડી,
મહે થાને પૂછા મહા રી બાચી-સા,
અિતરો વિરેલ રો હેત છોડ'ર,
બાચી, 'સિધ આલ્યા?

હે આચો 'પરદેશી સૂવટો.
હે વાગો માયલો સૂવટો;
મહે તો રમતી સહેલ્યો રી સાથ,
બેરી રો બલમ લે આલ્યો.

હે લાડવાઈ દીકરી ! તું પિતાનો આટલો બધો
પ્રેમ છોડીને ક્યાં જાય છે ?

પુત્રી કહે છે : હું પિતાજીના આંગણમાં ખેલી-
કૂદી રહી હતી. વેવાઈનો પોપટ આવ્યો અને મને
તે લઈ જાય છે.

હે ખારી પુત્રી ! માતાનાં આટલાં લાડ તજીને
તું ક્યાં ચાલી જાય છે ?

વેવાઈનો સપૂત આવ્યો અને તે મને સરખી
સાહેલીઓના ટોળામાંથી ટાળીને લઈ જાય છે.

હે વહાલી બહેન, તારા ભાઈનો આટલો પ્રેમ
છોડીને તું ક્યાં જાય છે ?

એક પરદેશી પોપટો આવ્યો-અંગમાંનો પોપટ
આવ્યો-અને મને ભારી ખેલતી-રમતી સાહેલીઓના
સાથમાંથી હપાડી જાય છે.

બીજું ગીત બુઝો :

વનખંડ કી ઓ કોયલ, વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?
થારી આખે-દીવાળે ગુડિયાં ધરી,

વનખંડ કી ઓ કોયલ,
વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?

થારી સાથ સહેલ્યા અનુમણી,
વનખંડ કી ઓ કોયલ;

વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?
થારી માચૂલ થારે વિન અણમણા,

થારી છોટી બેનડ રોવે એકલડી;
વનખંડ કી ઓ કોયલ,

વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?
થારી વીરો-સાં ફિરે છે અુદાસ.

વિલખત થારી ભાવજડી;
વનખંડ કી ઓ કોયલ,

વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?

થારો બાબો-સા ફિરે છે અુદાસ,
માચૂલ થારી વિલખ રહી.
વનખંડ કી ઓ કોયલ,
વનખંડ છોડ કંઈ ચલી ?

હે વનખંડ-ઉપવનની કોયલ ! તું વનખંડ
છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે ? હજી તો કબાટમાં
-તુકામાં તારી ઢીંગડીઓ પડી છે. તું એમને છોડી
ક્યાં ચાલી નીકળી ?

તારી સખી સાહેલીઓ ઉદાસ થઈ રહી છે.
તારી માતા તારા વિના વ્યાકુળ બની રહી છે.
તારી નાની બહેન એકલી રહેન કરી રહી છે; હે
વનખંડની કોયલ, તું વનખંડ છોડી ક્યાં ચાલી
જાય છે ?

તારો મોટોભાઈ ઉદાસ થઈ ફરે છે, તારી ભાભી
વલખાં ભારી રહી છે; હે વનખંડની કોયલ, તું
વનખંડ છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે ?

તારા પિતા વ્યાકુળ થઈ રહ્યા છે, તારી માતા
કલ્પાંત કરી રહી છે. હે ઉપવનની કોયલડી, તું એ
સૌને છોડીને ક્યાં ચાલી જાય છે ?

કોયલ ઊડી જતાં ઉપવનની વસંત નથી
રહેતી. લાડપ્યારમાં ઊછરેલી કન્યા સાસરે
જતાં માતાપિતાનું ઘર સુતુંસુતું થઈ જાય
છે. કુર્ણવના આશ્રમમાંથી શકુન્તલાના ચાલ્યા
ગયા પછી આશ્રમનાં વૃક્ષોનાં પાને-પાને
અને પશુપક્ષીઓ પણ સ્નેહનાં આંસુ સાર્યાં
હતાં. એ જ ભાવને બુદ્ધે સ્વરૂપે, પણ વધુ
ઘેરા ભાવથી આલેખતું આ ગીત બુઝો :

થારે બાબો સાં વાગ લગાયો, એ વનડી.
થારે વિન ફૂલ સીંચેગો,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી.
થારે વાગોં મેં ફૂલડા ફૂલ્યા તો

થારે વિન ફૂલ તોડેગો,
એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી.

થારે એ વાગોં મેં હીડો ઘાલ્યો તો
થારે વિન ફૂલ હીડેગો,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી.
આંગણિયે મોંચ થારોં રોવત ભતીજો તો

થારે વિન ફૂલ ખિલાસી,
એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી.

ગુણિયાં, યે ધરી થાતી આજે-દિવાળે તો
દેખ'રે છુ યુકાવાવે,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી
મંગ રી મરેલ્યાં થાતી ધરનહિ લાંકે તો
દેખ દૂરંએ હી લાવે,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી
દેખીયન આજ મહારે આંગણે ખેલે,
યા સૂતો મો દરમાવે,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી
થાતી માતા હો હીવડો ચૂકળે
ખા તો નેણાં નીર ઠરકાવે,

એ મહારે હરિયે વનરી કોયલી

તારા પિતાએ સુરમ્ય બગીચા વગાવેા છે
પરતુ હવે તારા વિના અન મેણુ પાણી પાશે
હે મારા લીલુડા વનની માયવ !

તારા બામમા કૂલ ખીલ્યા છે, એને તારા વિના
કોણ ચૂકશે ? હે મારા હરિયાળા વનની કોવલ
તારા બગીચામા હાથકો બધાવ્યો છે તારા
વિના હવે એના પર કોણ લીચમો ?

ધરના આગણામા તારા ભત્રીજે ર ઠ ખવ
એને તારા વિના કોણ રમાડા ?

ધરમા ચાર બાબુએ તારા ની લીઓ ખાગ છે
એ જોઈને જીવ અમાય છે

તારી સખીસાહેલીઓ હવે આ ધરમા રોહિયુ
સરખુ યે નથી ફરતી ફરતી જ નજર નાખીને ચાલી
ભય છે

હવે મારા આગણામા કોઈ રમતુ-ખેલતુ નથી
એ સવ પડયુ છે તારા વિના

એને તારી માતાનુ લલક તો એનાપીયે અધિક
સવ બની ગયુ છે રાતદિવસ તે આંસુ સાચાં
ફરે છે, હે મારા લીલુડા વનની માયવ !

વિરહે જગાડેલી સ્નેહમૃતિમાં એક
પ્રકારનો, અનિવચનીય સુનાપણાનો ભાવ
રહે છે નીચેનુ હૃદયગમ ગીત નિદાળો

મેરો પીડો રીતા એ બાબલ;
ફણુ ભરંગા તેરી ધીય વિના,
તેરી બાબ્યાં ભરંગી તેરી પીડો,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરો ગોખર ગ્વાટે પનરયો, એ બાબલ,
ફણુ ચુકાસી તેરી ધીય વિના

ધારી બાબ્યાં ચુકાસી ચારો ગોખર,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરો ફલી પદ્યો વિના વિલોચાં,
ફણુ વિલોચેગો, બાબલ, તેરી ધીય વિના

ધારી બાબ્યાં ચારો ફલી એ વિલોચી,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરી ગાય બંધી છે કાણ, ફણુ ખોલંગો,
બાબલ તેરી ધીય વિના

તેરો બાબી ખોલંગો તેરી ગાય,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરા વાછા ગમ્ છે ગો-કાણ,
ફણુ ચુકાવે, બાબલ તેરી ધીય વિના,

ધારી બાબ્યાં ચુકાવે ચારો વાછા,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરી ફણુ વ્યારેગો ધાગ
એ બાબલ તેરી ધીય વિના

તેરો બાબી વ્યારેગો તેરો ધાગ
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરો ફણુ કંરેગો ગોઆં,
એ બાબલ, તેરી ધીય વિના,

તેરી બાબી કંરેગો ગોઆં,
લાટો બેટી, લય ધરો

મેરો ફણુ ખિલારેગો ભતીજ,
એ બાબલ, તેરી ધીય વિના,

તેરી ભાંબી ખિલારેગી બાબલિયો ભતીજ,
લાટો બેટી, લય ધરો

તને બાબલ ફણુ કંરેગો,
એ બાબલ, તેરી ધીય વિના

આચુ તો ભર આપા ફણુ મે,
એ લાટો બેટી, લય ધરો

પ્રસંગ ઉપરના ગીતનો જ છે-કન્યાની
વિદાયનો અન્ય ગીતોમાં કન્યાનાં માતા-
પિતા એની વિદાયવેળાએ વ્હાકુજ બને છે
પરતુ એમના સ્નેહની પૂતળી-કન્યાના હૃદયની
દશાનો કાણે વિચાર કર્યો ? આ ગીતમાં
કન્યાના હૃદયનુ ચિત્ર છે કન્યા વિદાયવેળાએ
તેના પિતાને કહે છે

બાબલ ! મેરા હોલા ને અટકા રે,
બાબલ, તેરે મહલ મેં.

બેટી ! હો ઘંટ બિંચાય હૂંઘા રિ,
લાડો ઘર જાઓ આપને.

બાબલ ! મેરી ગુડિયા ને સૂની રે,
પિતાજી, તુમરી બેટી બિના.

બેટી ! મેરી પોતી ને બેલે રી,
લાડો ઘર જાઓ આપને.

હે પિતા ! તમારું ઘર સરકટના સાંઠાઓનું
બનેલું છે, ચકલીઓએ એ તોડી નાખ્યું છે.

હે પુત્રી ! હું બીલું બનાવરાવીશ, તું તારે ઘેર જ.

હે પિતા ! તમારી દીકરી વિના તમારું રસોઈ
સૂની છે.

હે પુત્રી ! હું રસોઈ માટે બ્રાહ્મણી રાખી
લઈશ, (અહીં એ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે કન્યાની
માતા મરણ પામેલી છે.) તું તારે ઘેર જ.

હે પિતા ! તમારી દીકરી વિના તમારું પાણિ-
યારું રાત્ત છે.

હે પુત્રી ! હું એક ભોયણને રાખી લઈશ, તું
તારે ઘેર જ.

હે પિતા ! તમારા મહેલોમાં મારી ડાળી
અટકી પડી છે.

હે પુત્રી ! હું એ ઈંટ વચારે ચણાવીશ. તું તારે
ઘેર જ.

હે પિતાજી ! તમારી દીકરી વિના દીંગલીઓ
સૂની પડશે.

હે પુત્રી ! એ દીંગલીઓ સાથે મારી પૌત્રી
રમશે. તું તારે ઘેર જ !

વળી અઃ જુઓ :

અરે અરે, કારી કેલિયાં તુહું દિન ભોરવા,
ઐસા અનન્દ બન છોડિ બિન્દાવન તૂ ને ચલિઉ.
કાહ કહૌં મોરી મૈયા વહી સુગવ ભોરવા,
અસા અનન્દ બન છોડિ બિન્દાવન હમ ને ચલેન.
અરે અરે બેટી. દુલહિન દેઈ તુહું દિન ભોરવા,
ઐસન બબૈયા ઘર છોડિ સજન ઘર તૂ ને ચલિઉ.
કાહ કહૌં મોરી મારી. વહી દુલહા ભોરવા.
ઐસન બબૈયા ઘર છોડિ સજન ઘર હમ ને ચલેન.
ગલિયાં બેલત મોર લૈયા અપડિ ઘર આવેન,
છેંકા હૈ બહિન કે ગહ બહિન મોર કહેંવા ચલિઉ.

જાને દે ચે લૈયા, જાને દે હમ તૌ કન્દે પરી,
કાજ પરે હમ ઐઐ ચે લૈયા પાંવ ઉકાય.

હે કાળી કાયલ, તને તે કાણે કોસલાવી કે તું
આવી આનંદનું છોડીને વન્દાવન જવાને ચાલી ?

હે મા ! શું કહું ? એ પોપટ મને કોસલાવી
લીધી છે એથી હું આલું આનંદવન છોડી વન્દાવન
નકું છું.

હે દીકરી ! તને તે કાણે કોસલાવી, કે તું તારા
પિતાજીનું આલું ઘર છોડીને સાજનને ઘેર જાય છે ?

હે મા ! શું કહું ? એ દુલ્હાએ મને કોસલાવી
લીધી છે; તેથી હું પિતાજીનું આલું સુખદાયક ઘર
છોડી સાજનને ઘેર જઈ રહી છું.

ગલીમાં રમતો મારો નાનોભાઈ અટપટ દોડતો
ઘેર આવ્યો અને બહેનનો રસ્તો રોકીને પૂછવા
લાગ્યો : હે બહેન ! ક્યાં જાય છે તું ?

બહેન કહે છે : હે ભાઈ ! મને જવા દે. હવે
તો હું કંદામાં ફસાઈ ગઈ છું. જ્યારે તારે ત્યાં
કોઈ કામકાજ પડશે ત્યારે હું આવીશ. આ લે,
હું જઈ છું.

હવે કન્યાવિદાયના પંબજનાં લોકગીતો
બોલે છે :

બોલ ની મેરી બન તન કોયલ માયે
છોડ કહૌં ચલ્લી ઐ.

બાબલ મેરે ને બચન જી કીતે વચનૌ,
દી વધડી મૈં ચલ્લી ઐ.

માં સુપુત્તી ને દાજ ફગાયા,
દાજ પુઆવન મૈં ચલ્લી ઐ.

મારી પાળેલી-પોપેલી હે કાયલ ! માતપિતાને
ત્યજને તું ક્યાં જાય છે ?

પુત્રી કહે છે : મારા પિતાએ વચન આપ્યું
હતું તે પૂરું કરવાને જઈ છું.

સુપુત્રવતી માતાએ દહેજનાં કપડાં રંગાવ્યાં છે;
એનો હૃપભોગ કરવા જઈ છું.

આ ગીતમાં દીકરીને કાયલની ઉપમા
આપનામાં આવી છે. માદા કાયલ, કાગડો
વગેરે બીજાં પક્ષીઓના માળામાં ઈંડા મૂકે
છે. તે પક્ષીઓ એના બચ્ચાઓને પોતાનાં
સમજીને પાળે છે; પરંતુ મોટા થતાં પાલક

પક્ષીઓને ત્યાગ કરી એ બન્યાઓ કાચલોમા
આવી બળી બમ છે નાનાનાના નવા જ
ભાવવાળા નીચેના ગીતો ગુઓ

સરવરે હૂંને જાંદિએ બેલો તેરા વાસ કંઈ દૂરે ?
મેરા વાસ પુછેદેએ બાઈયા બાબે (બાબલ,
વીરે) જિતડી દૂરે

બુરિયા દિદા નંધરિયા દિદા પોતી
(ધી, લેખ) ન દિન્દલા રૂરે

સરોવરતીરે જતી હે બહેન કલ્લજ તારો વાસ
આટલો દૂર કેમ છે ?

હે મારો વાસ પૂછવાવાળા ભાઈ મારા દાદાએ
મને દૂર દીધી છે એમો આપી દીધી હોત મારો
આપી દીધી હોત પણ મને એમને-નીકરીને દૂર
ન ગીધી હોત તો !

*

ટાલે દા બાણ પુરાણા, ની નાં રો મેરી
બીબી, ધીઆ દા ધાન નમાણા
ટાલે નૂં લગટે રસ્સે, ની નાં રો મેરી
બીબી, તૂં રોવે જગ હરસે

ટાલે નૂં લગટે તારે, ની નાં રો મેરી
બીબી, તૈનૂં વિદેઆ કરે દે તેરે બીરે

ટાલે નૂં લગટે નાથે, ની નાં રો મેરી
બીબી, તૈનૂં વિદેઆ કરે દે તેરે ચાથે

ટાલે નૂં લગટે કાને, ની નાં રો મેરી
બીબી, તૈનૂં વિદેઆ કરે દે તેરે મામે

ડાળીના દોરી બૂતી છે જે દીકરી, તુ રડીશ
નહિ પુત્રીઓ એ એક એવું ધન છે કે તેના પર
કોઈ અભિમાન ન લઈ શકે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહિ, તુ રૂદન કરે છે
અને સસાર હસે છે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહિ, તને તારો ભાઈ
વિદાય આપી રહ્યો છે

હે દીકરી, તુ રડીશ નહિ, તને તારા કાકા
વિદાય આપી રહ્યા છે

હે દીકરી તુ રડીશ નહિ, તને તારા મામા
વિદાય આપી રહ્યા છે

સક મહેથી બાબલ દર ખડી,
મૈનૂં નહી મિલન દા ચાઓ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

ગલિયાં તે બાબલ તેરિયાં પર્વત હોધ્યાં,
અક્ષન હોધ્યા પરદેસ રે, સુન બાપ મેરે,
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

બોહતા તે ટોલા બાબલ દર ખડા,
મૈનૂં નહી ચડન દા ચાવ રે, સુન બાપ મેરે;
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

તાકિયાં ભરિયાં બાબલ, ગુડિયાં છડિયાં
મૈનૂં નહી બેઠન દા ચાઓ રે, સુન બાપ મેરે
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

મી રોહી હી અંજિયા લિજ ગઈ
ભાઓ દે મન ચાવ રે, સુન બાપ મેરે;
કિ હર મન ચાવ રે,
કિ દિલ દરિયાઓ રે

વિદાયની વેળાએ પુત્રી કહે છે કે હે પિતા !
સાક સાહેલીઓ દરવાજે લગી છે પણ મને એમને
મળવાની હોશ નથી હે પિતાજી ! સાસરો પ્રત્યેના
મનમા અપ સમરે હમગ હોય છે અને હૃદય નીના
સમુ વિરાજત બની રહે છે (બીજા અથ એ પણ
યઈ શકે છે કે મારા હૃદયમા પતિમિલનના મોડ છે,
અને મારું હૃદય નીના જેવું ભરપૂર છે)

હે પિતાજી ! તમારી બનીઓ મારે દાને પવત
સમાન બની રહી છે અને આજુલ પરદેશ બન્યું
છે કારણકે હમ પછી પિતાનું ઘર કન્યાને કાને
પરાધુ બને છે

હે પિતાજી ! દ્વાર પર સુંદર પાલખી બની છે,
પરતુ મને એમા બેસવાનું મન નથી

હે પિતાજી ! હુ રમકડા બનેલા તારા (સ્પાઈ)
ઠાડીને નહિ છુ, હવે મને રમવાના મોડ નથી

હે પિતાજી ! રૂદનથી મારી માતાનું અંત મિલઈ
ગયું છે, પણ ભાબી પ્રસન્ન છે મારા જવાથી તેમને
આનંદ-આનંદ યઈ રહ્યો છે

માએ દી મેં લાડલી, મેંનૂ દાદી દિતડા દૂર બે,
લાખદાતી દિતડા દૂર.

બાબા ધરમ કરેદેઆ, મેંનૂ રખ લે અજ દી રૈન બે,
મેંનૂ રખલે અજ દી રૈન.

બાબા બરસા રખ કે, મેંનૂ ઇક ન રખેઆ રૈન,

હું મારા દાદાની લાડકવાઈ હતી; પરંતુ લાખજો
કપિયાતું દાન કરનારાં મારાં દાદીમાએ મને દૂર
દેશમાં વસાવી.

હે ધર્મિષ્ઠ દાદાજી ! મને આજની રાત તમારે
ત્યાં રહેવા દો. મને તમારે ત્યાં બાર વર્ષ લગી
રાખી છે, પાળા-પોષાને મોટી કરી છે; તો શું
એક રાત વધારે રહેવા દેવાની કૃપા નહિ કરો ?

ખુસલમાનોના અત્યાચારોને કારણે હિંદુ-
ઓમાં બાર વર્ષથી મોટી ઉંમરની કન્યાને
અવિવાહિત રાખવામાં પાપ સમજતા હતા.

*

દેસાં દી મેં દૂંજડી પરદેસાં મેરા
વાસ બે, પરદેસાં મેરા વાસ.

બાબલ, ધરમ કરેદેઆ, મેંનૂ
રખલે અજદી રૈણ બે,

મેંનૂ રખલે અજદી રૈણ.

બાબા બરસા રખ કે મેંનૂ અજ ન રખેલા રૈણ બે,
મેંનૂ અજ ન રખેઆ રૈણ.

મા દી મેં લાડલી. મેંનૂ બાબલ, દિતડા દૂર બે,
લાખદાતે દિતડા દૂર
તારાં ધરમ કરેદેઆ, મેંનૂ રખલે અજ દી રૈણ બે,
મેંનૂ રખલે અજ દી રૈણ.

કુલગંધર્વીની માંદક મારા બાગ્યમાં પણ જન્મ-
ભૂમિમાં રહેવાનું નથી લખાયું. મારો પરદેશમાં
જ વાસ છે.

હે ધર્મી પિતા ! મને આજની રાત તમારે ત્યાં
રહેવા દો. બાર વર્ષ સુધી રાખીને તમે મને
આજની રાત ન રહેવા દીધી.

હું મારી માતાની લાડકી હતી, પરંતુ પિતાએ
મને દુરદુરના દેશમાં દીધી છે.

એ પ્રમાણે કોઈ, કાકા, મામા વગેરે સગાંઓના
નામ લઈને ગીત આગળ ગવાય છે.

*

સોડા ગિડિયાં દા અખાવે
બાબલ, અસીં બડ બનાં.

સાડી લખી ઉડારી બે,
બાબલ, કેહડે દેસ બનાં.

તેરા ચોંકા-લાણડા બે,
બાબલ તેરા કૌન કરું ?

તેરે મહલો દે બિચબિચ બે,
બાબલ, મેરી માં રોવે.

માં ફેર મિલા દલંગા,
ધીએ ધર બ અપને.

તેરે તાકાં દે બિચબિચ બે,
બાબલ સાડિયાં ગુડિયાં રલન.

હે પિતાજી, અમારો દીકરીઓનો તો પંખીનો
મેળો છે. અમારે એક દિવસ બીડી જવાનું છે.
અમારો પંથ લાંબો હશે. અમે બીડીને કયા દેશમાં
જઈશું એની અમને ખબર નથી.

હે પિતાજી ! મારા ગયા પછી તમારે માટે
રસોઈ કોણ કરશે ? તમારા મહેલમાં મારી માતા
રૂદન કરી રહી છે.

પિતા કહે છે : હે પુત્રી ! તારી માતાને હું ફરીથી
તારું મિલન કરાવી આપીશ. તને કોઈકોઈવાર અહીં
તેડાવીશ; તું હવે તારે ઘેર જ.

પિતાજી ! તમારા કબાટમાં મારાં રમકડાં
છાંછવાયાં-વિખરાયેલાં પડ્યાં છે.

પિતા કહે છે : એ રમકડાંથી હવે તારી
લગ્નીજીઓ રમશે, હે દીકરી ! તું હવે તારે ઘેર જ.

*

હવે વિદાયનાં ગૂજરાતી ગીતો જોઈએ :

પિતાના આંગણનો ઘેરગંભીર-શીળો
વડલો તજવાની વેળા આવી પહોંચી; અને
પણિણી જેવી પુત્રી પિતાની ક્ષમા માર્ગવા
લાગે, છે ને કહે છે :

દાદાને આંગણ આંખલો, આંખો ઘેર ગંભીર જો !
એક તે પાન મેં ચૂંટ્યું, દાદા નો દેજો ગાળ જો !
અમે રે લીલા વનની ચરકલડી,

બીડી બન્યું પરદેશ જો !
આજ રે દાદાજીના દેશમાં, કાલે બન્યું પરદેશ જો !
દાદાને વા'લા દીકરા, -અમને દીધા પરદેશ જો !

પિયરિયાં વિનવે છે, કે ઓ બહેન ! હવે
અહીં પેટ ભરીભરીને મનભાવતાં લોજન
જમી થયો *પછી સાસરિયામાં તો તમારે
વહુ તરીકે ઓઠાંજૂઠાં ને વહેવામોડાં જમવાં
પડશે, મિથાત્ત તો કાઈ વારપરમે જ મળશે
અને રસીકજમીને ગરીબ ઘરમે સાસુરે
ચાલી જતી બહેન તો રડતારડતાં પણ
સ્વજનોને આશિષો જ આપી બચે છે

હયોને રે લાડી કચોળડા
જમોને વાર બેવાર રે,
પછે રે જમરો રે માસરે,
જમરો ઉછિટ વાર રે !
ફર જમરો દીવાલડી,
રોટલી આદિતવાર રે;
એક જમરો રે બપોર કે,
બીજુ તે માઝમ રાત રે !
ઘેડી રે ચાહ્યા માસરે રે,
રોઈ રોઈ ભગિયા તળાવ રે,
દાખશડે મુખ લહોઈ ત્યુ,
મરેવર ઘેયા છે પાય રે !
ઘેડી રે ચાહ્યા છે માસરે,
દાદો વળાવાને જાય રે,
ઘણુ શુભો રે મારા દાદાજી,
માતા મુવામણી હોય રે !
ઘેડી રે ચાહ્યા માસરે,
વીરો વળાવાને જાય રે,
ઘણુ રે શુભો રે મારા વીરાજી,
ભાલી મુવામણુ હોય રે !

અને ઓ પિતાજી ! હવે પાછા વળો
આવીઆવીને તમે કેટલેક સુધી આવી
શકશો ? તમે તો મને બહુ દૂર પરલાવી છે !

પરસાળેથી કેસરુ ઉઠે,
ઘોડવેલુ આવે રે ઉતારવળી
ઘોડવેલુ ઘેસી બેનીબા ચાહ્યા,
દાદા તે-ભાઈ વળામણે
વળો વળો રે મારા સમર્થ દાદા,
અમનેને દીધા તમે વેગળા
, વેવડી ચાલી, પૈ સી ચાયાં એટલે કે

વેવડીનાં પગાં નીચે શીફળ પીલવામાં આવ્યાં
અને સૌ મુવજનો બહેનને વળાવવા ચાહ્યાં
પ્રત્યેક પુત્રીને કરુણાભરી શિખામણો દીધી
પિતા પ્રબળ ભ્રમિનો માર્યો ડેલીએથી જ
પાછો વળ્યો અને *છેલ્લે સીમડી સુધી
વળાવવા જવાની દિમત તો દક્ષત વીગની જ
ચાલી

આ દેશ આ દેશ પીપળો,
આ દેશ દાદાના બેતાર !
ડેવી વળામણુ મારો દાદોજી,
દીકરી ડાયલા થાલે !
હું તે જડજી સોના સાકળા,
મતડા વાળીને રેજી !
મમરાનો મંસુક ધૂમડો,
માસુને પાથે તે પડજો !
નેક દેખી બીજા બોલજો,
નેકાણી વાદ ન વહજો !
નાનો ફેરીડો વાડડો,
એના હમ્યા રે ખમજો !
નાની નજુદ બશે માસરે,
એના માથડા ગૂથજો !
માથા ગૂથી મેથી પૂરજો,
બેનને માસરે વળાવજો !

*
ફેરી મુંજામણુ મારી મેયરુ,
બેની ડાયલા થાલે !

*
આપવા વળામણુ મારી માતાજી,
બેની ડાયલા થાલે !

*
નામડી વળામણુ મારા વીરોજી,
બેની *ડાયલા થાલે !

*
સહુએ બહેનને સાસરિયા-સ્વજનો પ્રત્યેક
કર્તવ્ય પ્રબોધુ ગતી પુત્રી અને વેલની
પાછળ દોડતા માતાપિતા પતિ બહે હરણુ
કરી જતો હોય એવા ઉ વાસથી કઠોર બને

- બીજી પક્ષિઓનું અહીં પુનરાવર્તન થાય છે

છે; અથવા તો વેદનાનો વહેલો અંત લાવવા માગે છે.

કન્યા વિનવે છે, કે થોડીકવાર વેલને થંભાવો : મારા પિતાને ફરી એકવાર મળી લઉં. ભાઈની રજા માંગી લઉં. પણ ના ! ના ! એને રજા નથી મળતી.

ટોલીડા ધડક્યાં લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે !
ભલાં રો' તો માથું મારી દાદાજીની શીખ રે !
હવે કેવી શીખ રે લાડી, હવે કેવા ભાલ રે !
પરણ્યાં એટલે ખ્યારા લાડી, ચાલો આપણે ઘેર રે !
ભલાં રો' તો માથું મારા વીરાજીની શીખ રે !

આગળ પછી પ્રત્યેક સ્વજનનું નામ લઈ એ જ પંક્તિઓ ગવાય કો.

એવા પોકાર કરતી કન્યાને ઉપાડી વેલડી વેગે ચડી; અને કન્યાના પિતાએ ઘેર જઈ બેસું તો માંડવો નિસ્તેજ લાગે છે.

વાળી વાળી દાદા પૂછે વાત

આજ માંડવ કેમ અણોહરો રે ?

દીવડો તે હતો એની આને હાથ

મેલીને ચાલ્યાં સાસરે રે !

પિતાના ઘરનો દીવડો-ઘરનું તેજ ચાલ્યું ગયું ! બાણે કોઈ ધુતારો ધૂતી ગયો !

એક આબ્યો' તો પરદેશી પોપટો,
એની રમતાંતાં માંડવ હેઠ;
ધુતારો ધૂતી ગયો !

એની મેલ્યાં ઢીંગલ, મેલ્યાં પોતિયાં,
એને મેલ્યો સૈયરોનો સાથ;
ધુતારો ધૂતી ગયો !

માતા અકસોસ કરી રહી છે કે મારી ચંપાકળી જેને મેં અંતરનાં અમૃત પાઈને ઉછેરી, ને આજ તો એ પારકાને હાથે ચૂંટાઈ ગઈ. નીચેનું ગીત એ બતાવે છે:

મેં તો હરખે ચાંપલિયો રોપાવિયો રે,
મારો ઉછેરતાં ભવ બય;

કૂલડાં વેળાએ માળી લઈ ગયા રે !

મેં તો હરખે ને લાડવઈ સોટાં કર્યાં રે,

મારો ઉછેરતાં ભવ બય;

કામની વેળાએ જમાઈ લઈ ગયો રે !

મેં તો હરખે ને હયાવર મોટાં કર્યાં રે,

મારો ઉછેરતાં ભવ બય;

કમાઈ વેળાએ વહુએ વશ કર્યાં રે !

★

ઘણા સમય પછી એક સ્ત્રીનો પતિ દૂર દેશથી આવતો હતો. પતિ પર એને ખૂબખૂબ વહાલ હતું, કહો કે આ સમાચારથી બાઈ પતિમિલન માટે ગાંડી બની ગઈ હતી. પતિને મળવા માટે જે રસ્તે થઈને એ જતી હતી ત્યાં રસ્તામાં બાદશાહનો પડાવ હતો. એક અતિ સુંદર મરાઠની કિંમતી નજમ પર બાદશાહ નમાજ પઢતો હતો. બાઈ એટલી બધી પ્રેમાન્મત હતી કે આ નજમ પર ખરડાયેલા પગ મૂકીને ગઈ. નમાજ પઢતો બાદશાહ ઘણો જ ગુસ્સો થયો. પતિ સાથે પેલી બાઈ પાછી આવી ત્યારે કોપિત બાદશાહે ત્રાડ પાડી કહ્યું:

‘રે, અંધ’ તને એટલી પણ ખબર ન રહી કે હું નમાજ પઢતો હતો ને નજમ પર પગ મૂકી હું અંધીથી ચાલી ગઈ ?’

બાઈ નમ્રતાથી બોલી : ‘જહાંપનાહ, એક માસુલી મનુષ્યના પ્રેમમાં પાગલ થઈ જવાથી મને તમારી નજમની ખબર ન રહી, ત્યારે જુદાનું ધ્યાન ધરતાં તમને મારી ખબર કેવી રીતે પડી ? મને જે છે કે તમે માત્ર ઉપરડપરથી જ નમાજ પઢતા હતા. તમારા મનમાં ઈંદાનો વાસ ત્યારે નહોતો.’

બાદશાહ ચૂપ !

પુસ્તકાલય

શ્રી -શાંતિલાલ ઠાકર

એમ એ બી. ટી

ખ્યાલ આપવા ઉપરાંત આજની પેઢીનું સર્જન ને આવની કાલના નાજરિકનું ધડતર કરે છે કેટકેટલા વિષયોના કેટકેટલા મહાનુભાવો પુસ્તકાલયના એક શાંત ખજાના આપણી સાથે વાતો કરે છે ને માન દર્શન આપે છે । જગતભરના લેખકોના માનસપુત્રો સાથેના વાર્તાલાપની એ ક્ષણ કેવી મીઠી, કેવી મન્ય નીવડે છે । સાથે જ સારા અધ્યાપની સારી માવજત હેઠળ રહેલું મુખડ ને ઉલ્લાસા ઉલ્લાસ પુસ્તકોથી સભર એવું આદરા પુસ્તકાલય એક મહાવિરાટ શક્તિ છે સમાજઘડતરમાં એનું સ્થાન અનુપમ છે લેખક એ વિષે અહીં પ્રતીક ચિંતનયોગ્ય માહિતી રજૂ કરી છે

મગવડ ખાતર આપણે વિષયને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખીશું પ્રથમ આપણે સમાજઘડતરમાં પુસ્તકાલયના સ્થાનનો વિચાર કરીશું અને તેમાં પણ સામાન્ય સ્વરૂપમાં પુસ્તકાલયની અગત્ય અને ઉપયોગિતાનો વિચાર પહેલા કરી લેવાનું વધારે મગવડભર્યું થઈ પડશે

પુસ્તકાલયમાં બિજરુચિના વાચકોને માર્ગદર્શક અને જીવનમાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવા અનેક પુસ્તકો ગળવામાં આવે છે તે પુસ્તકો જીવનની અનેક શાખાઓના વિવિધ જ્ઞાન, માહિતી તથા સૂચનોને રાખેલા મૂકીને, તે તે વિષયના જિજ્ઞાસુઓની જ્ઞાનપિયાસા નૂતન કરવાનો હેતુ રાખી લખાયા હોય છે કેટલીકવાર કાન્ય જેવા વિષયનાં પુસ્તકો કવિની આંતર-હિમિ અથવા દર્શન ને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવાની આંતર-અભ્યક્તિને લીધે લખાયેલાં હોય છે ને પૂર્વ સ્વરૂપે હેતુવિનાના અને આનંદમય તથા આનંદમય હોય છે પણ તેવા શુદ્ધ નિર્વિકાર આનંદનો ફાળો પણ જીવનઘડતરમાં નાનોસૂનો નથી આતર ઝસકોયને બાંધવામાં, વધુ શુદ્ધ કરવામાં, પરિપુષ્ટ કરવામાં

ખજાનાં ગામમાંથી માર્ગ એ જ વસ્તુ પસંદ કરવાનું હોવામાં આવે તો કાલો ને સમયની માણસ પુસ્તકાલયને જ રાખવાનું પસંદ કરે પ્રાચીનકાળના નમૂનાઓ, સમકાલિયો શિષ્યપ્રધાનત્વ કે રાજ્યના વહીવટી દ્રશ્યોને આપણને પ્રત્યક્ષ સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપે છે ખરા, પરંતુ પુસ્તકાલય કે અધ્યાલય તો રાખેલાં વિષિમાં પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો

અને જીવનનાં જીવાતુમૂલ (સ્વાભાવિક) મૂળ આનંદનો આસ્વાદ કરવામાં-તે પ્રકાગ્ની તાલીમ આપવામાં-તે અગત્યનો ભાગ ભજવે છે હાસ્યગ્નનાં પરિપોષક પુખ્તકો પણ જીવનનો વાર હળવો કરવામાં, મનને તાજગી બક્ષવામાં, નિર્દોષ આનંદ તૂટી જીવનને મધુશ્રિત બનાવવામાં અને આડકંઠના કટાક્ષ દ્વારા કેટલીકવાર જીવનસુધારણા તરફ અશુભિનિર્દેશ કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તે સિવાય જીવનના ઉપકાળથી અત્યાગ મુંઢી તત્ત્વજોએ અને વિચારગ્રોએ કરેલાં તત્ત્વચિંતનો, સંશોધનો, વિચારસંક્રમણો પણ અયાકારે અત્યાગ ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે જગતના અનેક દેશોનાં ઇતિહાસના પ્રવાહો, મગીત, શિલ્પરચના, ચિત્ર-મૂર્તિ-વિધાન નૃત્ય વગેરે અનેક લલિતકળાઓ પરનાં અસખ્ય પુસ્તકો, વિચારપૂર્ણ નિબંધો, જગતના મહાપુરોનો આત્મકથાઓ નવલો, નવલિકાઓ અનેક શાખાઓવાળા વિજ્ઞાનનાં ચોક્કસ માહિતીપૂર્ણ પુસ્તકો, પ્રવાસકથાઓ, લોકસાહિત્ય, રાસસાહિત્ય મહાપુરોની રોજનિશિઓ-આમ જગતની અનેક ભાષાઓમાં ઇતિહાસકાળના આરંભથી અત્યાગ

સુધી લખાયેલું વાઙ્મય, વિવિધ જીવન-જ્ઞાનની શાખાઓને અજવાળતું, પુસ્તકાલયમાં વિરાજતું હોય છે. પુસ્તકાલય એટલે જગતભરી મહાન વિભૂતિઓના માનસતું, તેમની પ્રતિભાશક્તિ-તું, તેમના વિચારો તથા લાગણીઓતું, તેમના અનેકદેશીય સંશોધનતું, જીવનભરની તેમની મહેનતતું અંધાકારે નિવાસસ્થાન આ રીતે વિચારતાં પુસ્તકાલય એક કાવ્યમય બદ્ધુધર જેવું લાગે છે, જેમાં સંગ્રહાયું છે જગતના વિચક્ષણ અને વિચારક મહાપુરુષોતું જ્ઞાન! આવી મહાન, અદ્ભુત અને જીવંત સામગ્રી ભવિષ્યની પેઢીઓના ઘડતરમાં જરૂર ઉપયોગી નીવડે તેમાં શંકાને સ્થાન નથી.

સમાજ એ માનવજાતિનું એક ઘટક અંગ છે. પ્રાચીન સમયમાં મનુષ્ય જ્યારે એકલો રખડતો હતો તે 'હાય તેની વાય' ને ન્યાયે પોતાને ઠીક લાગે તે ફરસી, ચર્મ, સુંદર અસ્થિ કે કાંઈ સ્ત્રીને પ્રતિપક્ષી પાસેથી ખૂંટવી જતો હતો, જંગલી પશુઓનો શિકાર કરી પોતાનું જીવન ચલાવતો હતો ત્યારે માનવસંસ્કૃતિનું બીજ નહોતું રોપાયું કે સમાજરચનાનો પાયો પણ નહોતો બોદાયો એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ.

પણ ત્યારપછી અગ્નિની શોધ થઈ અને માનવીના જીવનમાં પ્રકાશ આવ્યો. ખેતીની એને સૂઝ પડી, અને માનવસંસ્કૃતિનો મહોર બેઠો. એક જ સ્ત્રી સાથે સ્થિર અને સ્નેહપૂર્ણ સંબંધ બાંધી રહેવાની એને ઇચ્છા પ્રગટી અને ગૃહજીવનનું હાર્દ લાખ્યું. પોતાના બાળકોની સંભાળ લેવાનું અને તેમની ભાવિ સગવડ કરવાની જવાબદારી પ્રગટી અને એનામાં વાતસલ્યના તે અંદરમાંથી સંતાન-સંસ્કૃતિનું સાતત્ય સ્ક્રુપું. આવી અનેક ગૃહો બાંધી એકઠાં રહેવાનું માનવીને સૂઝ્યું. પોતાની જાતિઓ અને ટોળીઓ બાંધી, માંથી સમાજ પ્રગટ્યો. જાતિઓ, ગોળ,

વાડા-આ બધાં સમાજના અંગ છે-અને પાછળથી તે બહુ સંકુચિત અને વિકૃત બન્યાં છે તે કબૂલવું બેઠીએ.

દરેક સમાજની પોતાની ખાસિયત હોય છે. પોતાનો વિશિષ્ટ આત્મા, પોતાની વિશ્વ-ક્ષણતાઓ; પોતાના જીવનના આવિર્ભાવ કરવાની ખાસ પદ્ધતિઓ અને રીતરસમો હોય છે. તે સમાજની તે સંસ્કૃતિ છે, તેનો મુખ્ય સ્વભાવધર્મ છે, ગુણલક્ષણ છે. દરેક સમાજને જગતના જીવનમાં પોતાનું નિશ્ચિત સ્થાન પ્રભુએ નિર્મેલું હોય છે. આવા અનેક સમાજો પોતપોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિઓનો ફાળો જગત-જીવનમાં આપે-અને તે પણ પરસ્પર સહકારી ભાવનાથી, તેા અનેક વાજિંત્રોના સૂર મળીને જેમ કોઈ ભવ્ય વિરાટ મહાસંગીતનો નાદ ધૂધવે, તેમ જગતની-માનવતાની મહાસંસ્કૃતિ વિશાળ, સમૃદ્ધ, રસવાંતી અને દીપ્તિવાંતી બને. દાખલા તરીકે, ભૂતકાળમાં રોમન સમાજે સુશાસન અને વ્યવસ્થા આપ્યાં, ગ્રીસે સૌંદર્ય અને કળાની ભાવના વિકસાવી, ઇંગ્લેંડે પ્રભસત્તાક-વાદ અને ન્યાયપદ્ધતિનું રહસ્ય બતાવ્યું, રશિયા-એ સમાનતાનો સામ્યવાદ બક્ષ્યો, ફ્રાન્સે માનવના બ્રાતૃભાવ-સ્વંતંત્રતા-સમાનતાનો ધ્વજ ફરકાવ્યો; જર્મનીએ શિસ્ત, યંત્રવાદની ઝીણવટ અને અદ્યમ મહત્ત્વાકાંક્ષા કેળવ્યાં, અમેરિકાએ નવીન કેડીઓ પાડવાની હિંમત અને સોદાગરશાહી બતાવી આપ્યાં. ચીનની નમ્ર પ્રાચીનતા, જાપાનની જીવનવ્યાપી કળા-ભાવના, ઇન્ડિયાની પિરામિડનાં મસ્મીઓમાં સૂતેલી કોઈ અગમનિગમની રહસ્યભાવના, હિંદુનું ઘેરું તત્ત્વચિંતન અને ત્રિશાળ વટ-વૃક્ષની છાયા પેદાશ શીતળતા અને શાંતિ આપતી સર્વોત્તમુર્ખી ધર્મવૃત્તિ-આ બુદ્ધાંબુદ્ધાં રાષ્ટ્રોનો-સમાજોનો ત્રિશ્વની માનવસંસ્કૃતિ-માં મૂલ્યવાંતો ફાળો

ઉપરની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં આપણને લાગશે કે આવી વિવિધ સપત્તિ, અનેક સમાજોની સિદ્ધિ જે પુસ્તકોમાં ભરીભારી લિપિબદ્ધ થઈને સંગ્રહાયેલી પડી છે, તેનો ઉપયોગ કરવાથી માનવતાની મહાસરકૃતિ વધારે ખીલે જ અનેક સમાજો પરસ્પર એક-બીજાને વધારે સમજે, એકબીજાની લાગણીઓ, વિચારો, સ્વપ્નાં, આકાંક્ષાઓ, અભીપ્સાઓ આદર્શો-આવેગોનો સહાનુભૂતિપૂર્વક અભ્યાસ થાય, તેમાંથી સારાં તત્ત્વોની આપણે ધાય પોતાની ટુટિઓ દૂર ધાય અને બીજાનાં ઈષ્ટ તત્ત્વો સ્વીકારાય, બીજાની શોધખોળોનો લાભ લેવાય અને પોતાની શોધખોળો જગતને ખોળે મુકાય, એકબીજાના મહાપુરુષોની પ્રતિભાને ઝીલતાં પુસ્તકો દ્વારા વિચારવિનિમય થાય, તે દરેક સમાજ વિકાસ સાધે, ઉન્નતિને માગે એક પગલું આગેફૂચ કરે અને તેના ઘડતરમાં બહુ ઉપયોગી મુદ્દા મળી રહે.

આ રીતે વિચારતાં સમાજઘડતરમાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન બહુ જ મહત્ત્વનું છે. અલબત્ત, ત્યારપહેલાં તે સમાજે જીવત રહેવાની જરૂર છે અર્થાત્ પોતાનો વિશિષ્ટ આત્મા સમજી લેવાની જરૂર છે, પોતાની જીવનશક્તિઓનો વિલક્ષણ આવિર્ભાવ પ્રકાર અને પ્રકટીકરણની ખાસ પદ્ધતિઓ સમજી લેવાની જરૂર છે નહિ તો બીજા સમાજોનો ઇતિહાસ અને આવિર્ભાવના પ્રકારો વાંચી તેમનું તે અધ અને નિર્બંજ અનુકરણ કરવા જતાં પોતાનું હીર તે ગુમાવશે જ, હાંસીપાત્ર તો બનશે જ, લાંબે ગાળે પોતાની સ્વીયતા પોતાનો આત્મા તો ગુમાવી બેસશે જ પણ તેટલે અંશે જગતની મહામાત્રતાની સરકૃતિમાં પોતાનો ફાળો આપી શકવા તે અશક્ત પણ બનશે, અને ભગવાનના દિવ્ય વિરાટ મહાસંગીતમાં એટલો એક સૂર તાલભગ

વશે અને પગિલામે આનંદમાં એટલી ન્યૂનતા આવશે આ એક બહુ જ અગત્યનો વિચારણીય મુદ્દો છે. પુસ્તકાલયનો દુરુપયોગ ન થઈ બલકે સમાજના ઘડવૈયાઓએ ધ્યાનપૂર્વક જોવાનું છે.

આટલું બહુ અગત્યનું સ્થાન પુસ્તકાલયનું છે આ ઉપરથી આપણને ખ્યાલ આવશે કે અન્યપાલ કેવો હોવો જોઈએ. અત્યાં તે ઘણાં પુસ્તકાલયોમાં નિવૃત્ત થયેલો વૃદ્ધ, શક્તિહીન, આંખે માતિયા ભતરેલો, માસિક ૫/- ૫૦ રૂપિયાનું વેતન મેળવતો અન્યપાલ જોવામાં આવે છે આજાઃ ભારતમાં આ રીતિ અસહ્ય ગણાય કેઈ યુવાન ચોપડીની ફરબદલી કરવા આવે, તો તે એકાં ખાતો હોય તેમાંથી ઝમકીને બગી પોતાને સામાજી ચિક્ષેપ કર્યો છે ને બદલ પેલાની સામે ધૂર છે પેલા યુવાનને ગમે તેવી એક નવલકથા કાઢી આપી કારા કાઢે છે જેમ બને તેમ વધારે ફેરા ખવડાવવા અને દિવસમાં ઓછામાં ઓછી નવી ચોપડીઓ કાઢી આપવી પડે તેવી ચેરવી કરવી તે તેનું લક્ષ હોય છે આવો અન્યપાલ આપણે શું દળદર ફેરવાનો હતો ?

અન્યપાલ પોતે યુવાન અને ઉસાહી હોય પોતે પુસ્તકોનો રસિયો હોય ઘણાં પુસ્તકો તો તેણે વાંચેલાં હોય જે કોઈ યુવાન યુવતી પુસ્તકાલયમાં પુસ્તકો લેવા માટે આવે, તેમના માનસનો થોડા જ વખતમાં તેણે અંગે પૂછી હોય અભ્યાસ કરી લીધેલો હોવો જોઈએ પરિણામે કયા વાચકને તેની તે સમયની માનસબુમિકાની દૃષ્ટિએ, કયા વિષયની કઈ ચોપડી વાંચવી હિતાવહ અને ઉન્નતિકારક છે તે તરત સમજાઈ જવું જોઈએ તે વાચકોનો મિત્ર, હિતેષુ અને માર્ગદર્શક-આમિયો બને તેવી તેનામાં શક્તિ હોવી જોઈએ.

પ્રમાણમાં તે પોતે મુશિક્ષિત, બહુશ્રુત, બહુ ભણેલો અને સારો માનસશાસ્ત્રી હોય, અને તેને માસિક રૂબે ૪૦૦ રૂપિયા વેતન મળતું હોય, તે જરૂરી છે. અલબત્ત પુસ્તકાલયનું કદ, વાચકોનું લવાજમ, પુસ્તકાલયનું કંડ અને ગ્રંથપાલની કામગીરી લક્ષમાં રાખી તેનું વેતન નક્કી કરાવું જોઈએ. આવા મહત્ત્વનાં કામોમાં જો આપણે ખોટી કરકસર કરીશું, તો પરિણામે લાખો રૂપિયાનાં પુસ્તકોનો યોગ્ય ઉપયોગ અને યોગ્ય વાચકો પ્રત્યે તેમનો વિનિયોગ કરનાર કોઈ કાબેલ ગ્રંથપાલના અભાવે આપણાં પુસ્તકાલયો માત્ર શેલ્લાનાં જ બની રહેશે.

જો દરેક વાચકને-યુવાન કે યુવતીને, બાળક કે વૃદ્ધને-યોગ્ય સમયે યોગ્ય પુસ્તક મળી રહે, તો તેના જીવનવિકાસમાં બહુ જ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો ગણાય. ઘણા ય આદર્શવાદી નવજીવાનો કોલેજના ઉચ્ચમાં બગ મૂકતાં વિત જ સ્વામીશ્રી રામતીર્થ, સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરેનાં પુસ્તકો હાથમાં આવી પડતાં જીવન-પર્યંત આધ્યાત્મિક રંગે રંગાય છે. ઘણા સેવાભાવી નવજીવાનો 'મહાત્મા ગાંધીનાં લખાણો દ્વારા, 'નવજીવન' અને 'યંગ ઇન્ડિયા'ની કટારો વાંચી, દેશસેવાની લગ્નની લાગતાં, ગામડાંમાં જઈ મૂક કાર્યકરો બન્યા છે, અથવા 'જીવન પર્યંત ખાદીભંડાર અને ચરખો લઈ બેસી ગયા છે. ઘણા સૂક્ષ્મ રસિક સંસ્કારોવાળાં નવજીવાનો કવિવર સ્વીન્ડનાથ ટાગોરનાં પુસ્તકો જીવાનીમાં વાંચી, કવિતાના અંતરમય રહસ્યને સમજવાના, કલાના સૌંદર્યને પિંજરવાના, તથા ઇશ્વરનાં દર્શનોમાંથી ચિંતન અને કાવ્ય બીજાની પો જવાની આંતર દષ્ટિવાળા અધિકારીઓ બન્યા છે. યોગીસમ્રાટ શ્રી

અરવિંદની અગ્રિ સમી લબકાભરી વિચારક-શ્રિકાઓએ અનેક પ્રારંભિક સાધકોને યોગમાર્ગની કંટકમય વિરલ કેડી પર આસાનીથી ચઢાવી દીધા છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ટ્રિનિદાદસ સત્યાગ્રહ-આશ્રમ સ્થાપવામાં અને પોતાની અર્થકારણી વિચાર-પદ્ધતિને ઘડવામાં ટોલ્સ્ટોય અને રસ્કિનનાં પુસ્તકોનો કેટલો મોટો ફાળો છે, તે તો મહાત્મા ગાંધીજી જેવા વિશ્વવંદ્ય પુરુષે પણ પોતાની આત્મકથામાં નોંધ્યું છે.

આ થોડાક દાખલાઓ ઉપરથી પણ આપણે બેઘડક કહી શકીએ તેમ છીએ, કે સમાજઘડતરમાં પુસ્તકાલયનું સ્થાન બહુ જ મોટું છે. શરતો માત્ર બે: એક તો દરેક વ્યક્તિને (અને સમાજ છેવટે તો વ્યક્તિઓનો જ બનેલો છે ને?) પુસ્તકો વાંચવા જેટલું અક્ષરજ્ઞાન ફરજિયાત રીતે આપવામાં આવેલું હોવું જોઈએ; અને બીજું એ કે ગ્રંથપાલ એવો બહુશ્રુત, વિદ્વાન, કાબેલ, દેશસેવાભાવી અને માનસશાસ્ત્રનો બહુકાર હોવો જોઈએ, કે તે યોગ્ય વ્યક્તિને યોગ્ય સમયે, યોગ્ય પ્રોત્સાહનથી, યોગ્ય પુસ્તક વાંચવા આપે.

હવે આપણે સમાજની બધી જ વ્યક્તિઓને આકર્ષક અને ઉપયોગી થઈ મડે તેવા પુસ્તકાલયના સ્થાનનો અને વ્યવસ્થાનો વિચાર ટૂંકમાં કરીએ. પુસ્તકાલય ગામની મધ્યમાં હોવું જોઈએ, જેથી દરેક લતાના માણસને ત્યાં જવું સુગમ પડે. તેનું મકાન આકર્ષક, શક્ત વાતાવરણવાળું, ઉનાળામાં પણ ઠંડક આપે તેવું અને અનેક બારીબારણાં દ્વારા પૂરતા પ્રમાણમાં હવાઉત્સવાળું હોવું જોઈએ. તે રોજ પ્રૂથ પ્રમાણમાં વળાંકું જોઈએ. તેની સ્વચ્છતા આકર્ષક હોવી જોઈએ. ત્યાં બાવાં બાએલાં હોય તે ઇષ્ટ નથી જ. ત્યાં વાંચકો માટે બેસવાની પૂરતી

વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ પૂરતી સંખ્યામાં બાંકડા ન હોવાથી, અથવા ખુરશીઓની અછતથી, ઘણા વાંચકો બારીઓ પર બેસે છે અથવા બહાર લોખીમાં આંટા મારતા વાંચતા હોય છે, તે ખોટું છે અભ્યાસી વાંચકો માટે જોકે ચોરડામાં ટેબલ-ખુરશી હોય, ત્યાં શાહીહાલ્કર હોય જેથી તેઓ ટાંચણ કે નોંધ કરી શકે તે જ છે વાંચકોને સ્વચ્છ હકુ પાણી પીવાનું મળે તેવી વ્યવસ્થા પુસ્તકાલયના સચાલકોએ કરવી પડે છે પાસે જ વાંચકો માટેની મતરડીઓનો પણ પ્રબંધ હોવો જોઈએ

બધા જ પુસ્તકો કક્ષાવારી પ્રમાણે અને લેખકોનાં નામ પ્રમાણે, અલગત પદ્ધતિથી કાંડયોજના અનુસાર સૂચિબદ્ધ કરાયેલાં હોવાં જોઈએ, જેથી વાંચક થોડા જ સમયમાં જોઈતા પુસ્તકનો નબર શોધી કાઢી શકે પુસ્તકો ફાટી ગયા હોય, કેલ્કા યર્ધ ગયાં હોય, તેમને કાઢી નાખી તેમને સ્થાને ખીજ તે જ પુસ્તકો મૂકી દેવા જોઈએ વાંચકને વાંચવાનું મન થાય તેવો આકર્ષક દેખાવ પુસ્તકોનો હોય તે બહુ અગત્યનું છે પુસ્તકો વિષયવાર વહેંચીને તેમનું સૂચિપત્ર બનાવેલું હોય તે જ છે વળી બાબકો ફાટેનાં, સ્ત્રીઓને ઉપયોગી, અમુક કલાકારો કે કારીગરોને ઉપયોગી—એવા વિભાગો પણ પુસ્તકોના હોય તે જરૂરી છે પુસ્તકો બોળી આપવામાં અન્યપાલ વિનયી અને ખડેપંગે, તત્પર તથા પ્રેતસાહક હોવો જોઈએ, મુખ્ય અન્યપાલ તે પુસ્તકાલયનો પ્રાણ સમાન છે તેના ઉપર જ પુસ્તકાલયનો વધારેમાં વધારે પ્રમાણમાં આધાર છે પુસ્તકાલયનો દિતાવદ્દ ઉપયોગ થશે કે મછી તે માત્ર દેખાવનું-શોભાનું સ્થાન કે માત્ર પુસ્તકોનું સંગ્રહાલય જ બની રહેશે, તેનો આધાર એની પર જ છે પુસ્તકોનાં કબાટ કાચનાં હોય તે

બહુ આવશ્યક છે, જેથી વાંચકો બહારથી પણ તે પુસ્તકોનાં નામ અને લેખકોનાં નામ જોઈ શકે કેટલાક વધારે વપગશીમા આવતાં પુસ્તકો અને શાફટોષ, વિશ્વકોષ કે એવાં વારંવાર માહિતી મેળવવા માટે જોવાં પડતાં પુસ્તકો, બહાર ખુલ્લા થોડા ઉપર કે અંબરાઈઓ ઉપર રહે તે બહુ જરૂર છે ચતુર અન્યપાલ દરેક મહિનાની આખરે કેટલા વાંચકોએ કયા પ્રકારનાં પુસ્તકો કેટલી સંખ્યામાં વાંચ્યાં તેનું પૃથક્કરણ કરે તે જરૂર છે તે ઉપરથી તે ગામના અતરાતરાગાની નાડ પાગખી શકાશે આજકાલ મોટે ભાગે યુવાનો તમા યુવતીઓ માત્ર નવલકથાઓ જ વાંચતા હોય છે અને તેમાં પણ ખાસ કરીને ભતીય વૃત્તિને ગલગલિયાં કરે તેવી જ નવલકથાઓ આવા સમાજનું માનસ સ્વચ્છ અને નીરોગી ન જ ગણાય જો અન્યપાલ ચતુર માનસ શાસ્ત્રી હોય, તો આવા વાંચકોને ધીમેધીમે ચિંતનપ્રેરક પુસ્તકો તરફ વાળે, તેમનામાંથી અપરચિ અને અપરસ દૂર કરી મુશ્કેલી અને કુદરસ તેમનામાં પ્રગટાવે કેટલીકવાર તો આવા બિદ્વાન અન્યપાલો સમાજરચિના અમુક પ્રકારના ઘડતર માટે લેખનએ ક્યા પ્રકારની ટૂંકી વાર્તાઓ, નવલકથાઓ, કાવ્યો કે પુસ્તકો લખવા જોઈએ તે બાબતમાં અમૂલ્ય સૂચનાઓ આપી શકે એવાં પણ પુસ્તકો લખી શકાય કે જે નવલકથાના અદ્ભુત રસના અને શૃંગારનાં રસિયાઓને, વાંચકો ન જાણે તેમ, ધીમેધીમે ચિંતન પ્રેરક પુસ્તકો વાંચવા તરફ ધસડી લાવે તેવા પુસ્તકોમાં કથાવસ્તુ રસમય હોય અને તત્માનસરાસીય રીતે અમુક જગ્યાએ સુવિચારના તણખા પણ વેરાયેલા પદ્યો દોહ અને છતાં તે સરસ્વતીચન્દના ત્રીજા અને ચોથા ભાગ જેવા કટાંગો આપે એવા અને ભારેખમ અન્યો ન થઈ જાય

આવો વચલા પ્રકારનો નવલવિભાગ ફેટલીકવાર તંદ્રામાંથી જાગી. પરાક્રમશીલ બનવા મયતા આઝદ દેશના લેખકોએ ખાસ હેતુઓ સિદ્ધ થાય તેટલા માટે લખ્યા પડે છે. આને માટે, વર્ષમાં એકવાર વિદ્યાન ગ્રંથપાલો, લેખકો, કેળવણીકારો અને પુસ્તકાલયના સંચાલકોની પરિષદ મળે, વિચારોની આપલે કરી પોતપોતાના અનુભવો ક્ષો વર્ણવે અને આગામી વર્ષ માટે કયા પ્રકારનાં પુસ્તકો કે કાવ્યો લેખકોએ લખવાં તે સંબંધી ભલામણો કરે, અને તે ચોજના સફળ થાય તેવું સક્રિય કામ હોલેજોમાં અને શાળાઓમાં કેળવણીકારો કરે અને ગ્રંથપાલો તે દિશામાં વાચકોની વૃત્તિ વાળે—એવા સહકારભાવથી ભરેલી ચોજના થાય તે બહુ જરૂરું છે.

સમાજઘડતરમાં પુસ્તકાલયના સ્થાન વિશે વિચાર્યા પછી આપણે ગામડાનું અને શહેરનું આદર્શ પુસ્તકાલય કેવું હોવું જોઈએ તે જોઈએ. અલગત, આપણે આગળ વિચારી ગયા છીએ તેવા પ્રકારના પુસ્તકાલયની, ગ્રંથપાલની તથા પુસ્તકોની વ્યવસ્થાની જરૂરિયાત તો ગામડાંના તેમ જ શહેરના પુસ્તકાલયમાં રહેવાની જ; પણ હજી સુધી દિંદનું ગામડું પ્રમાણમાં ગરીબ અને તેની જરૂરિયાતો અસુક જ પ્રકારની હોવાથી, આપણે એમ કહી શકીએ કે, ગામડાનું પુસ્તકાલય આલેશાન, ભવ્ય, સુશોભિત મકાનમાં ન બેસે તોપણ ચાલે. માત્ર તે મકાન સાદું, પણ સ્વચ્છ અને સુધડ હોય. તેમાં ખાસ કરીને ખેતી, (વ્યક્તિગત અને સામુદિક) સ્વચ્છતા, આરોગ્ય, વિજ્ઞાન, ગૃહઉદ્યોગો અને ફાર્માસી, ગામડાનું અર્થકારણ, ગ્રામજનનમાં સહકારીતત્વ અને સહકારી સંસ્થાઓ, ગામડાને અનુકૂળ રમતગમતોમાંનાં સચિત્ર પુસ્તકો વગેરે ગામડાના તળપદા પ્રશ્નો પર પ્રકાશ નાંખે અને તેમને માર્ગદર્શન આપી

શકે તેવાં પુસ્તકો ખાસ હોવાં જોઈએ. તે પુસ્તકાલય સાર્વજનિક હોય, અથવા ગામના પંચ તરફથી ચાલતું હોય હોય. તેમાં ગામડાંના ટંટાકિસાદ ઘસડી ન જવાય; ઊલટું ત્યાં સહકારના પદાર્થપાઠ ભણી ગામડાંને એક-સંપ અને ખિરાદરીના સુવર્ણમય તંતુથી બાંધી દેવાની તાલીમ મળે તેવું હોય. ભલે શરૂઆતમાં ત્યાં થોડાં જ બહુ ઉપયોગી પુસ્તકો હોય. નાની બીજકુણિકામાંથી જ મહાન વૃક્ષરાજ પ્રગટે છે. પ્રૌદશિક્ષણના વર્ગો પણ ચાલે. કોઈ વિદ્યાન કે અનુભવી કે બહુ પ્રવાસી કે દેશસેવક ત્યાં આવી અદે, ત્યારે તેના વ્યાખ્યાનનો લાભ ગ્રામજનોને ત્યાં જ મળે. તેવી વ્યવસ્થા હોય, ત્યાં પાસેના અલગ ઓરડામાં ‘ભગિનીસમાજ’ કે એવી કોઈ સંસ્થા દ્વારા બહેનોનો અભ્યાસ વર્ગ ચાલતો હોય, તેમને ચોપાનિયાં અને માસિકો વાંચવાનો અને ત્યાંથી સંભળાવવાનો લાભ મળતો હોય, કોઈ પ્રતિષ્ઠિત વિદ્યુષી, દેશસેવિકા કે સમાજની આગેવાન બાઈ ત્યાં વ્યાખ્યાનો આપે. ટૂંકામાં, ગામડાનું પુસ્તકાલય દિંદની અત્યારની પરિસ્થિતિમાં એક સંસ્કાર કેન્દ્ર હોય. ત્યાં ખેતીવાડીનાં અઘતન સાધનોની—જેવાં કે ટ્રેક્ટરો, ડી. ડી. ટી. જેવી જંતુની દવાઓ—વગેરેની સાક્ષાત કે સચિત્ર માહિતી મળવી જોઈએ. દુગ્ધાલય, ચર્માલય, ટોર-દાંખરની ચોલાદ સુધારવાની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ, ગ્રામસફાઈ, ખાતર કેમ સમૃદ્ધ અને શાસ્ત્રીય બનાવવું તેની દેશવિદેશની પદ્ધતિઓ, શીંચણ, ગૃંથણ, ભરંતકામ, ચરૂઓ, શાળનો ઉદ્યોગ—આ બધા ઉદ્યોગોની માહિતી ગામડાંનું પુસ્તકાલય ત્યાંનાં ભાઈબહેનોને આપે તે બહુ જરૂરી છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે, કોઈ પણ દિસાએ ગામડાંનું આર્થિક ધોરણ ઊંચું લાગ્યા સિવાય આપણે કંઈક જ નથી. આમાંથી એ પણ દ્વિત થાય છે કે,

ગામડાંનાં પુસ્તકાલયનો અન્યપાલ આ બધા વિષયોમાં બહુશ્રુત, બહુ પડિત અને વ્યવહાર પદ્ધતિઓમાં નિષ્ણાત અને અનેક સબ ધોવાળો વિદ્વાનો-દેશસેવકોને આમ ત્રણ આપી શકે તેવો અગ્રણી હોવો જોઈએ હમણાં ત્યાં સરળ માતૃભાષાનાં પુસ્તકો વસાવવા પાછળ વધારે રકમ ખર્ચાવી જોઈએ ત્યાં વિદેશી સાહિત્યનાં પુસ્તકો હમણાં નહિ હોય તો ચાલશે આકાશદર્શન-બોલોળશાસ્ત્ર, સામાન્ય જ્યોતિષ અને વૈદકીય-ધરગથ્ય વૈદકના પુસ્તકો ત્યાં જોઈએ સરવ સું રકાઓ નાં-માતૃભાષાનાં પુસ્તકો ત્યાં કોઈ સરીલા કંઈ ગાઈ સભળાવે તેવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ જેમ ફરજિયાત પ્રાથમિક કેળવણીનાં સુંદર પરિણામો આપણે જોઈ શકીશું તેમ આ પ્રકારનું પુસ્તકાલય ગામડાંને માટે કામઘેનું ગાય સમાન પોષક અને બલપ્રતીવડશે જ બહેનોને માટે રાસસાહિત્ય, લોકગરબાનાં પુસ્તકો જોઈશે તેમને પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી તે પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિની જાળાયા તળે શરદ પૂર્ણિમા અને વસંતો ત્સવ ગાંધીજીવતી અને જન્મદિવસની જેવા પ્રસંગોએ રાસોત્સવો ચોબચ તે ઇષ્ટ છે

આ સઘળાં લોકકેળવણીનાં અંગો છે ગામડાંમાં તો પુસ્તકાલય અત્યારે સામાન્ય જનતા માટે વ્યાપક અર્થમાં લોકકેળવણીનું પ્રબળ સાધન અને તે આપણે જેવું જોઈએ ગામડાંનાં પુસ્તકાલય તેમની પેટા-પ્રવૃત્તિ તરીકે ફરતાં પુસ્તકાલયોની પ્રવૃત્તિ ચાલુ કરે તે ઇષ્ટ છે બહેનો માટે તેવું અભ્યાસક્રમ પુસ્તકાલય જોઈએ આ પ્રકારે ગ્રામપુસ્તકાલયે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ આવરી લેવી

શહેરનું પુસ્તકાલય આધુનિક સમયને અનુકૂળ બને તેટલા માટે જરાક જુના પ્રકારનું હોવું જોઈએ ત્યાં આલેશાન ભાગ્યે મકાન શોભે ગામડાંના વાચકો શી

લવાજમ ન આપી શકે પણ પુસ્તકાલયનો લાભ લેનાર શહેરી વાચકો પાસે આપણે લવાજમ જરૂર લઈ શકીએ તેમાં તેમની આર્થિક રિધતિ પ્રમાણે આપણે ત્રણ વર્ગો પાડી શકીએ-વાર્ષિક જે રૂપિયો ભરનારા ધનિક લોકો, વાર્ષિક એક રૂપિયો ભરનારા સામાન્ય કક્ષાના વાચકો અને વાર્ષિક આઠ આના ભરનારા વિદ્યાર્થીઓ અને બહેનો કિમતી પુસ્તકો ઘેર લઈ જનારાઓ પાસે આપણે જરૂર પાંચ રૂપિયા સુધીની અનામત થીપણુ લઈ શકીએ હજી આપણા વાચકવર્ગને ચિત્રો ન ફાડી લેવાની, ચોપડીઓ સાર્વજનિક મિલકત છે એટલે તેટલા માટે પવિત્ર છે તેવું માન રાખવાની અને જવાબદારીપૂર્વક પુસ્તકોનો ઉપયોગ કરવાની, તેમાં લીટા ન કરવાની કે કંઈ ન લખવાની તાલીમ લેવાની છે તેવી તાલીમ આપવી તે પણ લોક કેળવણીમાં સમાઈ બધ છે

શહેરના પુસ્તકાલયના વાચકો અગ્રેણ ભણેલા પણ વધારે પ્રમાણમાં હોવાના તેમાં સરકૂત, ફારસી, હિંદી (આ વિભાગ તો ગામડાંમાં પણ હોવો જોઈએ) ફ્રેન્ચ વગેરે ભાષાસાહિત્યના રસિયા પણ હોવાના શિક્ષકો, અધ્યાપકો, લેખકો કવિઓ પરદેશી વેપારીઓ, એલચીઓ, રાજકારણી નેતાઓ-આ સઘળા શહેરના પુસ્તકાલયનો લાભ લેવાના, માટે તેમાં અનેક ભાષાઓનાં પુસ્તકો વસાવવાં જોઈએ શહેરની જરૂરતો પ્રમાણે યત્રવાન્તા ઉલોગો પરનાં પુસ્તકો, અનેક પ્રકારનાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો, પદાર્થ વિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, દાક્તરી વિજ્ઞાન આંતરરાષ્ટ્રીય રાજનીતિના પુસ્તકો, શિષ્ય-સ્થાપચ ચિત્રકળા, નૃત્ય મીમાંસા, દર્શન સાહિત્ય ઇતિહાસ સંશોધનનાં પુસ્તકો અને ફાઈલો, અલકારશાસ્ત્ર, સર્વે દેશના મહાપુરુષોની અનેક ભાષાઓમાં લખાયેલી આ મકથાઓ-

ભૂગોળ, ભૂસ્તરવિદ્યા, ખનિજવિદ્યા, પશુપંખી-
ઓની ખાસિયતોના અનુભવને આંતે
લખાયેલાં પુસ્તકો, ધાતુશાસ્ત્ર, તંત્ર, ન્યાય,
પ્રેતાવાહનવિદ્યા, આધ્યાત્મવિદ્યા, યોગશાસ્ત્ર
—આ અને આવા ખીજા અનેક વિષયો પરનાં
પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તકો આપણે વસાવવાં જોઈએ.

આથી આપણે વિચારકવર્ગ સારાં
પુસ્તકોના અનુવાદ પ્રાપ્તિય ભાષામાં કરા
પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મેળવશે. તેથી
આપણું ભાષાસાહિત્ય અત્યારે કયી કક્ષા પર
છે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવાની સામર્થ્ય
મળી રહેશે. પરિણામે આપણું સાહિત્ય
વધારે રંગભેરંગી, વિવિધ અને સમૃદ્ધ,
વિપુલ વૈભવવાળું બનશે. આવા અનેક
રંગોની અને સામર્થ્યની સરવાણીઓ ભેગી
થવાથી આપણું જીવનઘડતર વધારે વિપુલ,

ઓજસ્વી, પ્રાણુબળવાળું, અનેક પ્રકારની
સ્ફુરણાઓથી પરાક્રમી, સત્વશીલ અને
વિકાસગામી બનશે. છેવટે સમાજઘડતરનો
હેતુ તો પ્રજાપ્રાણને પ્રકુલિત કરી, જીવનને
સમર્થ, વિવિધ પાસાંઓથી ઓપતું, અદ્યતન,
વેગવંતું અને પરાક્રમશીલ બનાવવાનો જ
છે ને? પરિણામે હિંદ પાણુ જગતની
સંસ્કૃતિમાં, મહામાનવતાની સંસ્કૃતિમાં
પોતાનો ફાળો આપવા શક્તિશાળી બનશે.
આ કંઈ નાનીસૂની સિદ્ધિ ન કહેવાય.
પોતાનો આત્મા સાચવીને, તેને પવિત્ર,
પરિશુદ્ધ અને પરિપુષ્ટ બનાવીને જ, હિંદ
પોતાનું દેવી, પ્રભુનિર્મિત જીવનકાર્ય કરશે.
આ દેશ ભૂતકાળમાં જગતનો ગુરુ હતો, તો
અર્વાચીન કાળમાં પાણુ જગતનો માર્ગદર્શક
બની પોતાના જીવન પર સુવર્ણકલશ ચંદાવશે.

★

ચૈતન્ય મહાપ્રભુનું ગૃહસ્થાશ્રમનું નામ હર્ષ નિર્માઈ પડિત. ન્યાય ઉપર પોતે લખેલા એક અનન્ય
અંધની હસ્તપ્રત લઈને એક દિવસ હોડીમાં બેસી એ ક્યાંક જઈ રહ્યા હતા. એ જ હોડીમાં એમના જ
એક સહાધ્યાયી ને મિત્ર રઘુનાથ પડિત પાણુ હતા. વાત પરથી વાત નીકળતાં નિર્માઈ પોતાના
અંધના પાનાં મિત્રને સંભળાવતા ગયા. રઘુનાથ જેમજેમ સાંભળતો ગયો તેમતેમ એનો વિષાદ વેરો
બનતો ગયો, ને આંતે ધૂસકે-ધૂસકે રડી પડ્યો. કારણમાં એણે જણાવ્યું:

‘ભાઈ, અત્યંત પરિશ્રમ વેડીને મેં ‘દીધ્રીતિ’ નામનો આ જ વિષય પર અંધ લખ્યો છે. મને
તો એમ હુડ કે ન્યાય વિષેના અર્વાચીન અંધોમાં એ અપ્રતીમ નીવડશે. પણ તારું આ વાંચન સાંભળીને
મારી આરા પર પાણી ડરી વળવું હુ જોઈ છું. તારા આવા મહાન અંધ સામે મારા પુસ્તકનો કોણ
બાવ પડશે? એટલે મને રડવું આવ્યું.’

નિર્માઈએ હસીને કહ્યું: ‘ઓહો, એમ છે વાત? તારા સુખ માટે મારે પ્રાણ પણ ન્યોચાવર
કે, ત્યાં આ સામાન્ય અંધની તો શી વિસાત?’

ને આમ બોલી નિર્માઈએ પોતાના અમૂતપૂર્વ અંધનાં પાનેપાનાં હરાડીને ગંગાજના જળમાં
પધરાવવા માંડ્યાં.

‘રઘુનાથ જોઈ જ રહ્યો’

રથયાત્રાના હુતાત્માઓ

શ્રી રજનીકાંત ગાધી

પોરેલા હિંદુમુસ્લિમ ઓ-યના આદ્ય માટે મડકે બળતી કોમવાદની ઝાળમાં સ્વયં મુલ્યુના મુખમાં સામ્યનો ઉપહાસ કરતા' બનકેસાની કરી નવી એ પ્રસંગ વિરલ છે આવા અમરનામ રાહીદોની સદાદતને, ઝુજરાતમાં કદાચ પહેલી જ વાર નાટક દ્વારા અહીં જિરફાવવામાં આવી છે જુલ્હાઈ નાસના બિધડતા સવત્સરીદિને બજારી એમની પુણ્યમૃતિને આપણા વદન હો !

પાત્રો વસતરાવ હેતિષ્ટે રજબઅલી લાખાણી
બે માણસો, પીઠ મહાસભાવાદી તથા સેવાદળના સૈનિકો
અથળ અમદાવાદનું એકાદ બહેર મેદાન.
મમય ૧૯૪૮ના જુલ્હાઈની ૧લી તારીખ

પ્રવેશ પહેલો

જુલ્હાઈની વિધિ માટે સવારના સાત વાગે
બા મહાસભાવાદીઓ અને સેવાદળના સભ્યો
ધ્વજસ્તંભ ફરતા પોતપોતાની જગ્યાએ ભેસેલા છે
'જડા હોવા રહે હમારા એ ગીતની એકાદ ક્ષીટી
જતાયા પછી પડેલા કચકાચ છે આખું ગીત પૂરું
યશ બાદ ધ્વજસ્તંભની ક્રિયા કરાવનાર આગેવાન
એન્ડ થયેલી મેદાનોને સંબોધે છે]

આગેવાન (ચરખાના પ્રતીકવાળા રાષ્ટ્રધ્વજ
સામે આમળા ચાધીને) મિત્રો ! આ રાષ્ટ્રધ્વજની
ઝરઝાયા હેઠળ ભેગા થઈ આપણે સૌ એને
વદન કરીએ છીએ ત્યારે એનો પુરાણો અને
પવિત્ર સૂતકાળ આપણી આંખ સમક્ષ ખડો
ઘાય છે દોઢસો વર્ષની ઘોર નિદ્રામાંથી
એણે આપણને જગાડ્યા છે, મસ્તેલાં મુઝતમાં
નવો પ્રાણ પૂર્યો છે એનું ગૌરવ એ આપણું
ગૌરવ છે-આપણા રાષ્ટ્રનું ગૌરવ છે એ
ગૌરવ બળવવા લાખો માણસો હસતે મુખડે
ખપી ખૂટ્યા છે આને આપણે પણ આપણી
વર્ષોજૂની પ્રતિજ્ઞાનું પુનરુચ્ચારણ કરીએ કે
ગિર સાટે પણ અમે એ રાષ્ટ્રધ્વજને

'રથયાત્રી' રાખ્ડ ઠાને પડેલા જ અમદાવાદનો
એ ગોશરો દિન રમરણે ચડે છે માત્ર ઝુજરાતના
જ નહીં, સમગ્ર હિંદના કલિદાસમાં બે મહાન
કોમના નવજીવાન પ્રતિનિધિઓ-વસતરાવ ને ઝુજરાત
સરમા 'દાદા'ના વડાવસેલ્યા નામથીઓ બખાતા
હતા ને રજબઅલીનું હાથમાં હાથ મિલાવી, હસતે
મુખે ફીધેલું ભવ્ય બલિદાન બેવા નહીં મળે જીવનમર

અલુનમ રાખીશું

• [ધ્વજસ્તંભની ક્રિયા પૂરી થતા દોષપ્રતિનિધિ
સક્ષા અને તેની ચૂટણી વોરેની વાતચીત કંઠમાં
લોકો ધીમેધીમે વિખરાય છે તેમાંથી બે યુવાનો
વસતરાવ હેતિષ્ટે અને રજબઅલી લાખાણી મચની
બીજી તરફ જતા દેખાય છે એમની પાછળે બીજા
બેએક યુવાનો હોય છે એટલામાં સેવાદળનો એક
સૈનિક વસતરાવની નજીક આવે છે]

ગૈનિક દાદા, આને રથયાત્રાના સરથસમાં
આપણે વ્યવસ્થા માટે જવાનું છે ?

• વસતરાવ ના, તપાસ કરાવતા એવું
બાણુવા મળ્યું છે કે બધા બ દોષસ્ત પોલીસ જ
કરવાની છે (જવાબ સાસળા સૈનિક ચાલ્યો
નવું છે)

• રજબઅલી તે દાદા, આને શું છે ?
વસતરાવ આને રથયાત્રાનો દિન
એટલે હિંદુઓનો પવિત્ર તહેવાર કહેવાય.
સાને રથયાત્રાનું લાણુ સરથસ નીકળશે
• અને એમાં લાખો માણસો ભેગાશે એમાં
ધડામુઝી થશે અને કેટલાંયે ભિચારાં
કચકાઈ મરશે

રજબઅલી હું તો અમદાવાદ પહેલી-
જ વાર આવ્યો છું દાદા, મે રથયાત્રા બંધ
પણ નથી સાને આપણે એ તરફ એક
લટાર મારી આવીશું ? (એમની પાછળ ચાલતા
યુવાનમાંથી એક આમળ આવે છે)

યુવાન : અરે ભાઈ, આજે લગ્ન મારવાની વાત કાં કરે છે ? આજે તો વાતાવરણ તંગ છે. મુસલમાનો ઉસ્કેરાયેલા છે અને કોઈ બહાનની શોધમાં જ છે. આજે રથયાત્રામાંથી એમને બહાનું મળી રહેશે અને એમાંથી રમખાણ ફાટી નીકળશે.

વસંતરાવ : વાતાવરણનું માપ કઈ પારાશીશીએ કાઢ્યું, ભૂલા ? આવી અફવા ઉડાડીને તમે જ ઊલટાનું શાંત વાતાવરણ તંગ બનાવો છો.

યુવાન : આ તો જશને માથે જૂતિયાં જેવો ઘાટ છે !

રજબઅલી : ના, એ જશને માથે જૂતિયાં નથી, પણ તમારી વાત જ પાયા-વિનાની છે. મુસલમાનોને ઉસ્કેરાવાનું કાંઈ કારણ પણ હશે ને ?

યુવાન : ‘ ઇસ્લામ લયમાં છે, તેને ઉગારવા પાકિસ્તાન અનિવાર્ય છે, માટે લડીને જ આપણે પાકિસ્તાન હાંસલ કરીશું. ’ એવા લીગી નેતાઓનાં ઝેરીલાં ભાષણોએ લોકોને પૂરા ઉસ્કેરી મૂક્યા છે. એમણે હિંદુઓની કતલ કરવા સઘળી તૈયારી કરી રાખી છે અને, માત્ર તકની જ રાહ જોતા તેઓ બેઠા છે.

રજબઅલી : આ અફવા જોર પકડે તો તેનાં શાં પરિણામ આવે તે તમે બંહો છો ખરા ?

યુવાન : એટલે તમારું હિત વિચારી તમને વાત કરી એ પણ યુનો કયો એમજ ને !

વસંતરાવ : અમારું હિત વિચારતાં તમે આખા શહેરના હિતને ભૂલી જઈ તેને લયમાં મૂકો છો, તેની તમને ખબર નહિ હોય.

યુવાન : ભાઈ, આડી વાત છોડો, તમારે ન માનવું હોય તો ન માનો. મેં તો મારો મિત્રધર્મ બજાવ્યો.

વસંતરાવ : તે બદલ તમારો આભાર.

પણ આવી બિનપાયાદાર વાત અમરે ગળે તો કદી ન ઊતરે. મહેરબાની કરી એ વાતને અહીં દાટીને જ અગળ જલો.

[યુવાન ચાલ્યો નય છે.]

રજબઅલી : આવી ખોટી અફવા વહેતી મૂકવામાં આ લોકોને, શું મળતું હશે ?

[અત્યારસુધી શાંતિથી સાંભળતો હતો તેવો બીજો માણસ આગળ આવે છે.]

બીજો માણસ : ભાઈ, એ વાત અફવા છે એ ખરું, પણ એ ખોટી જ છે એમ કેમ કહેવાય ? કેટલી ચે અફવાઓ ખરી પડે છે એ કેમ ભૂલી બઓ છો ?

રજબઅલી : એટલે તમે પણ એમ જ કહો છો કે રમખાણ થશે ?

માણસ : એ તો કાણ કહી શકે ? પણ આખા અમદાવાદમાં આ વાત પ્રસરી છે અને લોકો પણ લયભીત બન્યા છે.

વસંતરાવ : ને તમે બધા રમખાણ સામે ચેતવણીના સૂર સુણાવવા નીકળી પડ્યા છો એમ ને ?

માણસ : ભાઈ, લખ્યા લેખ થોડા જ મિથ્યા થવાના છે ?

વસંતરાવ : રમખાણ થવાનું જ હશે તો તમારા ચેતવણીના સૂરે તે અટકવાનું નથી એમ બંહો છો, છતાં ચૂંથાચૂંથ શા માટે કરો છો ?

માણસ : ભાઈ, અમને તો પાકે પાચે ખબર મળી અને તમને કહી, એમાં બે બોટું લાગ્યું હોય તો માફ કરજો.

રજબઅલી : એમાં બોટું લાગવાનો કે માફ કરવાનો સવાલ જ નથી, પણ તમારે આવી અફવાઓને ઉત્તેજન ન આપવું જોઈએ. એનાથી તો ઊલટાની આખા શહેરની શાંતિ જોખમાય. (માણસ ચાલ્યો નય છે.)

વસંતરાવ : ચાલો ત્યારે રજબઅલી, આપણે પણ જઈશું. આજે તો પત્રોનો ઢગ

ખડકાચે છે. એ બધાનો નિકાલ કરવા વહેલા આવવું પડશે

રજબઅલી પણ તે પછી આપણે રમયાત્રા ભેવાં જવું જ છે હ કે, દાદા

વસતરાવ (જતાજતા) જરૂર, જરૂર !

પ્રવેશ બીજો

[મહાસમા ભવનના એક ભાગમાં સેવાદળનું નામદાન અને તે બીજો પત્રવ્યવહાર પતાવવા વસતરાવ અને રજબઅલી બેઠા છે]

રજબઅલી દાદા, નિલ્લામાંથી આવેલા આ સેવાદળ-પ્રવૃત્તિના અહેવાલ પરથી તો કિશોર-કિશોરીઓનો ઉત્સાહ વધતો જતો જણાય છે

વસતરાવ હા, ગુજરાતમાં અને વિશેષ કરીને અમદાવાદ નિલ્લામાં આપણી પ્રવૃત્તિ માટે હાજરુ ભાવિ જણાય છે

રજબઅલી અને આ એમની સભ્ય સખ્યા તો બુઝો લગભગ ભેવડી જ થઈ ગઈ છે

વસતરાવ એ બધું ખરું પણ એ ઉત્સાહ હિંમત સમો ન નીવડે એ ખાસ ભેવાતું છે એમાંથી કામ કરવાની તમચા ભગવી ભેઈએ

રજબઅલી એ ઉત્સાહ ટકાવવા અને પ્રવૃત્તિને વધુ વેગવાન બનાવવા આપણે નિલ્લામાં એકવાર ફરી આવીએ તો ?

વસતરાવ હું પણ એ જ વિચાર કરું કે બધાં સેવાદળ-કેદો

[પૂરું બાકે તે પહેલાં જ એ માણસ આકુળ વ્યાકુળ બની પ્રવેશે છે]

આગતું દાદા, દાદા, રમખાણ ! સહસમાંથી રમખાણ !

રજબઅલી અફવા સાચી ફરી !

વસતરાવ રમખાણ કેમ થયું ?

આગતું (ગભરાટમાં, અવાજ) પસાર

થતા સરખસ પર હોટનમાંથી સોડાની બાટલીઓ ફેંકાઈ અને ત્યાંથી રમખાણ ફાટી નીકળ્યું

રજબઅલી, ક્યાંથી શરૂ થયું ?

આગતું સરસપુરમાંથી

વસતરાવ હવે ત્યાંથી આગળ નથી વધ્યું ને ?

આગતું ના, પણ આખા શહેરમાં ભયં વ્યાપ્ય છે અને લોકોએ ગભરાટમાં આમતેમ નાસભાગ કરવા માંડી છે પરંતુ પોલીસ બનાવવાને સ્થળે પહોંચી ગઈ છે એટલે કંત્ર ચ શમી પણ બધ

[બીજા એક મે માણસ ભયભીત બની પ્રવેશે છે]

પહેલો માણસ તત્કાળ શમે એમ લાગતું નથી દાદા, બીજા લોકોમાં ખાંટા હિંમત નજરે ભેઈને અમે અહીં ખબર આપવા આવ્યા છીએ

બીજો માણસ કાળુપુર અને રિલિફરોડ વગેરે વિસ્તારોમાં છટાછવાયા છરાછોચના હુમલા થાય છે અને રસ્તે જતાં એકલોકલ ચાનવીઓ રહે સાર્થ બધ છે

વસતરાવ એટલે એમ જ કે રમખાણ વધતું બધ છે !

પહેલો માણસ અમે જોયું છે તે પરથી તો ઘણું ઝડપભર વધે છે

રજબઅલી '૪૨ની લોકક્રાંતિમાં મોખરે રહેનાર અમદાવાદે જ આખરે કોમી આગની ચિનગારી ચાંપી

બીજો માણસ હવે તો આગ પ્રગટી ચૂકી છે પરિસ્થિતિ બેકાપૂ બનતી બધ છે અને પોલીસદળ પણ કદાચ ખૂટી પડશે

રજબઅલી પોલીસ ખૂટી પડશે તો લોકોનું શું થશે ? એમનો ધણીધારી કાઈ નહિ પહેલો માણસ ભાઈ, એ તો નસીબમાં હશે તે થશે

વસતરાવ (ગજબ) એટલે ? કોમી-

આગને વધુ ને વધુ ફેલાવા દેવી? લોકોને
જોમના નસીબ પર છોડી ગુંડારાજ સ્થપાવા
દેવું? અને માથે હાથ ધરેને ઝેંસી રહેવાથી
રમખાણ શમી જવાનું હતું?

બીજો માણસ : એમાં લોકો કરે પણ શું?

વસંતરાવ : એટલે ભડકાડતી આગ જોવા
સિવાય લોકોની બીજી ફરજ જ નથી?

પહેલો માણસ : પણ ક્યાં કોઈના બન
સલામત છે?

વસંતરાવ : ગમે તે હોય પણ જનતાને
મરવા ન દેવાય. લાખાણી, બહેતર છે કે સી
આગ જુઝાવા આ બન કના થઈ જાય!

રજખઅલી : ચાલો દાદા, આજે ફરજ
ચૂકીએ તો કોંગ્રેસને લલાટે કલંક ચોટે

બીજો માણસ : ભાઈ, શા માટે
જુવાની નાહકતા જોખમમાં નાખો છો?

રજખઅલી : રમખાણ શમાવા જાય
તેની જુવાની જોખમમાં? ના, ના, એનાથી
ડરીને ઘરને ખૂણે ભરાઈ રહે તેની જ
જુવાની લજવાય. આ જુવાની ગુંડાની
બિજળતી છૂરીને ખાળી ન શકે તો એ
જુવાની શા કામની?

વસંતરાવ : અને ઘર આગળની આગ
જુઝાવવાની જેનામાં હિંમત નથી, કૌતલ
નથી તેને જુવાન કહેશે પણ શેણ? જગત
આપણી ઉપર હસશે. મહેણાં મારશે કે
અમદાવાદના જુવાનોએ ચૂડીઓ પહેરી હતી.
ચાલો, ચાલો મિત્રો, આજે તો જુવાનીને
કસોટીએ ચડાવવાની છે.

પહેલો માણસ : ભાઈ, જવું હોય તો
ભલે જઓ, પણ વાહન અને પોલીસની
વ્યવસ્થા તો થતી હો.

વસંતરાવ : જેને પોતાનો જ બન
બચાવવો હોય તે બીજાના બન શી રીતે
બચાવી શકે? અમારે ન જોઈએ વાહન કે
પોલીસ, અમે તો જઈશું પગપાળા ને

એકલા.

રજખઅલી : ખરી વાત છે દાદા.
બારડોલીમાં મેં કહ્યું હતું કે, 'કમી તંગદિલી
અને હુલ્લડો બંધ કરવા 'માટે કોઈએ
ખાપુજના રસ્તે પાયામાં દટાવું' રહ્યું.
ખાપુજના અહિંસક રસ્તે જ હુલ્લડોનો
સામનો કરવો.' એ શબ્દો આજે મારા
અંતરમાં પડ્યો પાડે છે. એમનાં મૂલ
મૂલવાનો મારે માટે તો અવસર આવ્યો છે.
ચાલો દાદા, બીજા પાંચ-પચ્ચીસના બન
લેવાય તે પહેલાં તોફાની ટોળાંઓમાં
પહોંચી જઈએ-એક માત્ર નિશ્ચયે કે કાં તો
આગ જુઝાવીને પાછા ફરશું અગર તો એની
જાળમાં જલીને ખાક થઈ જઈશું.

[ખાજુમાં બેઠેલા એક ખાદીધારી આથી ઉત્તેજિત
થઈ જાય છે. તેઓ ભસા થઈ બાલે છે.]

પીઠ મહાસલાવાદી : ધન્ય છે-વીરો!
પણ જરા થોભો. તમારી જુવાની હતી
નહતી કરવા કરતાં બીજો કોઈ રસ્તો શોધો.
નાહક મોતના મોંમાં જવાનું સાહસ ન કરો.
જીવંતા હશે તો કંઈ વધુ કરશો.

વસંતરાવ : માફ કરજો! આજે ગણેશ-
શંકર વિદ્યાથી અમને પોકાર કરીકરીને
બોલાવે છે. એમણે ચીંધેલા માર્ગ સિવાય
અમારી પાસે બીજો કોઈ માર્ગ નથી. શહેર
ભડકે બળતું હોય ત્યારે આપણને જીવવાનો
કોઈ અધિકાર નથી. અમને જીવન જીવવાના
કોઈ અરમાન નથી, મૃત્યુ તો જીવન સાથે
જડાયલું છે, તે વારંવાર આવવાનું પણ
નથી. તો પછી, આજે જ એને સાચું કેમ
ન કહીએ? પથારીમાં ટાંટિયા ધસીને મરવા
કરતાં ફરજ બજાવતાં મરીશું તો અમારું
જીવન પણ સફળ થયું લેખાશે. ચાલો
લાખાણી, ભલે ફરજ બજાવતાં મોત સામું
આવે, આપણે તો તેનો ઉત્સવ જ બિજવીશું.

પહેલો માણસ : ભાઈ, આ બોલું

સાહસ છે સિદ્ધતી બોડમાં જનાર પોતાના જ નાશને નોતરે છે

રજખઅક્ષી ખરાખોટાનો દિસાખ માડવાનો આન્સમય નથી તમને ખોટું લાગતું હોય તો તમે અહીં બેઠા તમાસો બેજો અમને ખરું લાગે છે તો અમને ફરજ બળવવા દો અને તેમ કરતાં મોત સામુ આવે તો તેને હસતે મુખડે ભેટવા દો ગુડાથી ડરી જનારને અમારી ચિંતા કરવાનો પણ અધિકાર નથી

વસતરાવ અમે જઈએ છીએ-ફરજને પથે-મહમ અને અફર સ કલ્પે ફરજ બળવતા ખપી જઈએ તો જગતને કહેજો, કે ફરજ અને જીવનના ઘર્ષણમાં જીવન મારું વિસાતમાં નથી

[જને જણ મહાસભામવનમાથી નીકળીને પગપાળા ચાલ્યો નય છે, એમની આકૃતિ આ રથ ચાય ત્યાં સુધી બધા અનિમિષ નયને ભેઈ રહે છે]

પ્રવેશ ત્રીજો •

[ઘેટા બનેલા ગુડાની ઊઠળી ડૂરીને ખાળવા વસતરાવ અને રજખઅક્ષી રાજમાથ અને નાનો નાની ગણીઓ ખૂદતા ચાલ્યા નય છે એમના પ્રત્યેક પગલામાં મહમતા છે, સચડું નામનિશાન નથી]

એક અવાજ દોડો, દોડો, બચાવો !

રજખઅક્ષી આ તરફ દાત, આમથી અવાજ આવે છે

[જને અવાજની દિશામાં નય છે એક ઘોખીની દુકાન પર ટોળું હલ્લો કરતું દેખાય છે]

વસતરાવ પેલું દેખાય એ ટોળું ઘોખીની દુકાન પર હુમલો કરતું લાગે છે દોડો લાખાણી, નહિ તો બિચારો લૂટાઈ તો જશે, પણ બન પણ શુભાવશે •

[જને જણ દુકાન અને મુસ્લિમ ટોળાનો વચ્ચે આવુંને લગા રહે છે]

વસતરાવ ઊભા રહો ! આ ગરીબ ઘોખીને વૂટતા પહેલાં વિચાર તો કરો કે એને લૂટવાથી તમને મળશે પણ શું ? નાહક

ગરીબની આંતરડી ન કુકળાવો ફેકી દો એ પાપી દૂરી અને શાણા બની પાછા વળો.

ટોળામાથી એક જણ (કરકરાટી) એ દિદુ છે-અમારો દુશ્મન છે !

વસતરાવ એ દિદુ છે માટેજ એને લૂટશો કે એનો બન લેશો ? લૂટવો હોય તો મને લૂટો, મારવો હોય તો મને મારો હું પણ દિદુ છું

• [ટોળામાથી એક જણ આવેશમાં આગળ વધે છે]

રજખઅક્ષી શરમાવ ! દિદુ પર હાથ ઉગામતા પહેલાં શરમાવ ! આપણી નયોમાં તો એક ભારતમાતુ દોહી વહે છે એ દિદુઓ આપણું દુશ્મન નથી આપણા દુશ્મન તો દિવ્યોને સિદ્ધાસને ભેટવા પેલા ગોરા છે જાઓ જઈને એમને લૂંટો, એમને રિયાપાર કાઢો તમને કોઈ અટકાવશે નહિ

[ટોળાનો કરકરાટ ચાલ પડે છે અને ધીમેધીમે બધા વિખરાય છે જને જણ ક્તવ્યપથે આગળ વધે છે સામેથી બેચાર મુસ્લિમો ભાગતા આવે છે]

વસતરાવ ભાઈ, ભાગો છો • શા માટે ?

• એક માણસ દિદુઓનું ટોળું પાછળ પચ્યું છે (પાછળ ભેળે) પેલો બિચારો કપાઈ મરશે ખુદ એને બચાવે !

• [એ લોક પાછા ભાગવા માટે છે એમણે ખતાવેલી દિશામાં જને જણ દોડે છે ટોળું દેખાય છે અને ચિત્કાર સભળાય છે]

એક ચિત્કાર બચાવો, બ ચા વો !

વસતરાવ લાખાણી, જલદી દોડો, નહીં તો એ ટોળું કેટલાયના બન લઈ લેશે

[જને જણ ટોળાની નજીક નય છે]

રજખઅક્ષી આ તો કોઈ મુસલમાન ગ્રામીર પર આપું ટોળું તૂટી પચ્યું છે

વસતરાવ (ટોળાને) એકલોકકલ્પ માનવીનો જીવ લેતાં શરમ નથી લાગતી ? મુસલમાનોએ તમારું શું બગાડ્યું છે તે એમની સામે દયિયાર ઉપાડો છો ?

ત પ શ્વ યા

શ્રી. નાનાલાલ પ્રાણજીવન વ્યાસ

સમર્પણની અનુપમ ભાવનાનું આમાં દર્શન છે.

જીવનરૂપના પ્રાચીન પંડિતોમાં વાયુ-સ્પતિ મિશ્રનું નામ અને સ્થાન ઉજ્જવળ છે, અનેાણું છે. તેઓ મહાપંડિત અને સમર્થ વેદાંતી હતા. આત્મા અને પરમાત્મા, જીવ અને બ્રહ્મ, પ્રકૃતિ અને પુરુષની અતિ ગૂઢ અને તાત્ત્વિક વિષયોની ચર્ચામાં તેઓ તલ્લીન રહેતા. અધ્યયન એ એનું જીવન હતું. અંથો એમના પ્રાણ હતા. ચિંતન અને મનન એ એમના જ્ઞાના સાથી હતા. તત્ત્વજિજ્ઞાસા એ એમના ગાસોચ્છવાસ હતા. સૂતા કે જાગતા, બેસતા કે ચાલતા પોથી તેા એમના હાથમાં અચૂક થ જ.

આવા આ પંડિતજીને કાણુ જાણુ કેમ પણ એક વખત ગૃહસ્થાશ્રમ મારવાના કાઠ બગ્યા. એકાકી જીવન કરતાં કાઈ સહચરી હોય તો પોતે પોતાના જીવનમાં વધુ સુંદર પ્રગતિ કરી શકશે એમ એમણે માન્યું.

અને વાર્થસ્પતિ મિશ્ર ખરેખર પરણ્યા, પણ એમનું પાંડિત્ય તો તે ઘણું પણ જીવનું-જાગતું જ રહ્યું. એમ કહેવાય છે કે, જ્યારે કન્યાના બાપે લગ્નમંડપ વચ્ચે કન્યાનો હાથ વાયુસ્પતિના જગણા હાથમાં સોંપ્યો ત્યારે પંડિતજી પોતાના ડાબા હાથમાં રહેલા પુસ્તકની કાઈ ગહન કંડિકાનો એકાગ્ર ચિત્તે અભ્યાસ કરી રહ્યા હતા. પંડિતજીએ આ રીતે ગૃહસ્થાશ્રમ તો માંડ્યો, પણ તે

આપણા પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિવરોની કૃતિઓ જેટલી જ અદ્ભુત વાતો કેટલાક સાહિત્યપ્રવરોની આસપાસ ગૂંથાયેલી છે. એમાં અતિશયોક્તિ અવશ્ય છે, પણ એમાં રહેલાં તથ્યાંશ વિશે ના દહી શકાશે નહીં. પ્રાચીન આર્ય નારીઓના આદર્શ ગૃહસ્થાશ્રમ વિશે આજણુ ત્યાં ઘણું દર્શાવેલું છે, પરંતુ અહીં રત્ન થતી કથા તો વિરલ જ છે, આત્મ-

માત્ર કહેવા પૂરતો જ. ખાડી તો ભલા એમના અંથો અને ભલા પોતે. પત્ની-ભામતી એનું નામ-કરતાં પોથી એમને વધુ સજીવ લાગતી. પરણ્યા હતા છતાં એમની સ્થિતિમાં જાણુ ફેર જ ન પડ્યો.

જ્યારે જોઈએ ત્યારે પંડિતજી કાઈ ને કાઈ અધ્યયનમાં મશગૂલ જ હોય. વાંચતા થાકે ત્યારે લખવું, લખતાંલખતાં વિચારવું. વિચારીને લખેલું ફરી સુધારવું; અને અંતરના ઊંડા વિચારમાં ગરક થઈ જવું. આ એમનો સતત અને એકધારો નિયમ ! દિવસ હો કે રાત્રિ, સાંજ હો કે સવાર, મધ્યાહન હો કે મધ્યરાત્રિ, ન થાકે, ન વિશ્રાંતિ !

કહે છે કે અભ્યાસના આ પાગલપણાએ પંડિતજીના માનસપટ પર વિસ્મૃતિનો અંધારપછેડો ઓઢાડી દીધો. પોથીના પરિચયે પંડિતજીને જગત અને જીવનના તમામ પરિચયો ભુલાવી દીધા; અને પોતાની કલ્પી લીધેલી આ દુનિયા કરતાં બીજી એક સ્વતંત્ર દુનિયા અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ સાવ વીસરી ગયા. આ સ્થિતિમાં પોતે એક નિર્દોષ બંદુમારિકાનું પાણિગ્રહણ કરી ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો છે તે વાત તો યાદ રહે, જ શેની ?

અરે, જ્ઞાનઘેરો પંડિત !

પરણ્યા પછી ભામતીને કદી યાદ કરી નહીં, બોલાવી નહીં ! બોલાવવાનું તો

બાઝી રહ્યું, પણ પોતાના ઘરમાં એક સ્ત્રી છે એ વાત પણ તે બૂઠી ગયા. તેમાં સ્ત્રી-હૃદયની લાગણી અને ઉત્સાહકાર સંભળવાનું તો રહ્યું જ ક્યાં ? બહેન પોતે ગર્ભ નિર્જન અને ઉન્નત વેરાનમાં રહેતા ન હોય ! હૃદયના કોઈ પણ સંકેત જુલુમમાં તેનું સ્થાન રહ્યું નહિ ! અને એ રીતે એ ગભરુ બાબા વિચિત્રતાના ઘેર અધિકારમાં હસેલાઈ ગઈ

બિચારી ભામતી ! પિતૃગૃહેથી પહેલ વહેલી હૃદયમાં અનેક આશાઓ અને આકાંક્ષાઓ ભરીને કુમકુમપગલે પતિગૃહે આવેલી ભામતી નવવધૂ તરીકે આવી ત્યારે તો ગદસ્થજીવનનાં મધુર સોણલાંચે મેવતી આવી હરો પણ આ-આ પછી તેનું એકે ય સ્વપ્ન ક્યુ નહિ મનની ઉમેદો અને અભિલાષાઓ સાવ પડી ભાંગી

પણ આ ભામતી અન્ય સ્ત્રીઓ જેવી સામાન્ય નારી ન હતી, દેવી હતી કુદરતે એનો દેહ કોઈ ભુદી જ માટીથી ઘુટ્યો હતો તેના મનનું બંધારણ કોઈ ભુદાં જ પ્રયોધી બંધાયું હતું

સામાન્ય સ્ત્રીને જ્યાં જીવન જેર જેવું અકારુ ધર્મ પડે ત્યાં ભામતીએ કોઈ અનુપમ અને ભવ્ય આદર્શથી પોતાના જીવનમાં સ્વર્ગીય મધુરતા આણી અને પોતાના જીવનનો વળાંક ભુદી દિશામાં જ વાળ્યો પોતે પોતાની ભત્રી પંડિતજીની ભત્રીમાં એવી તો સરસ રીતે સમાવી દીધી કે પતિ કરતા પોતાનું અસ્તિત્વ ભુદુ છે એ તે કદખી જ ન શકી પતિની તે સાચી ઈર્ષ્યાગના બની અને પતિની ભૂલને અજ્ઞ રીતે સુધારી લીધી, એટલે પતિના આચરણનું કુળ પણ તેને ન રહ્યું

પતિગૃહે આવ્યા પછી પિતૃગૃહનું નામ તે બૂઠી ગઈ ગદસ્થજીવનની જરિય

સમગ્રાઓ ઉકેલવા તેણે પતિની કદી સલાહ ન માગી. જીવનની અનેક વિટબણાઓ તેણે પતિ પાસે કદી દુઃખપૂર્વક રજૂ ન કરી આજીવિકા રળી લાવવા પતિને કદી યાદ કરાવી ન આપ્યું તેમાં, પોતાના ડાડ પૂરા કરવા પતિને પગલવાનું તો કરે જ ક્યાંથી ? પતિના આ વલણને ભામતીએ પોતાનું મગલ સોભાવ્ય શ્રદ્ધાપૂર્વક માની લીધું !

ભામતીએ પોતાનો એક જ પવિત્ર આદર્શ રાખ્યો-પતિની સેવા કરવાનો અને પતિના દરેક કાર્યમાં ફરફર રહીને પણ સૂપૂણું સહાય કરવાનો પતિ ભગતા હિય ત્યાસુધી ભગતા બેસી રહેવું યાત્રીને ઊંઘે ત્યારે તેની પાસે ભોંયતળિયે આઠા પડખે થવું, તે ઊઠે તે પહેલાં ઊઠી જવું પતિના અભ્યાસ-અર્થો, દેખન-સામગ્રી અસ્તવ્યસ્ત હોય તે સમા કરવાં એમની બેઠક અપટીને સાફ રાખવી કચરો કાઢવો, પંડિતજી બૂખ્યા થાય તે પહેલાં જ ભોજનનો થાળ પતિ પાસે મૂકી જવો, અને છેલ્લેછેલ્લે અવની ઉપર અધારુ ઊતરે તે પહેલાં એક નાનડી દીવડી પેટાવીને પતિજીનું અભ્યાસગૃહમાં મૂકી જવી આમ પતિની દરેક જરૂરિયાત આગળથી કળી જઈ તેની સેવામાં હાજર કરવી એ આ નારીની દિનચર્યા હતી, એને એણે પોતાનું પરમ કૃત વ્ય માન્યું હતું

અભ્યાસગત પંડિતજીને કદી ખ્યાલ પણ ન આવ્યો કે આ બધું કામ કોણ કરી ભય છે ? ઘરમાં અત કયાથી આવે છે ? કોણ આ રાંધી જમાડ છે ? કોણ આ સાંસદ્રી રાખે છે ? અને અધારાં ઉલેચતી આ નાની દીવડી હ મેશાં કોણ પેટાવી ભય છે ? કશો ય ખ્યાલ તેમને ન આવ્યો

આમ ને આમ દિવસો વીત્યા ! મહિનાઓ વીત્યા ! અરે ! નહિ ? નહિ ! વગસો વીત્યા ! !

અને તે પણ કેટલાં? એકાદ એ? નહીં, ઠલમ લખતાં કંટાળે અને જ્ઞાલજનારનું મસ્તક ભમી બધે તેટલાં વરસોં. પચાસથી સાઠ વર્ષ આ રીતે ભામતીનો ને વાચસ્પતિ મિશ્રનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલ્યો! બંનેના જીવનમાં પચાસથી સાઠ વસ તેા આવી અને વાર્ધક્યનો સંદેશો આપતી એક પછી એક રવાના થઈ.

નવરી પડતી ત્યારે ભામતી કચરો વાળી-ચોળી સાફ કરતી, પંડિતજી સૂઈ બધે ત્યારે કાઈનું દળણું દળતી, કાઈનું પાણી ભરતી, કાઈની ડાંગર છડી દેતી, કાઈના કઠોળ ભરતી, કાઈનું વલોણું વલોવતી, જાણું થાપતી, આડોશપાડોશના ખેરાં ભેગાં કરી કાઈ સુંદર ધર્મવાર્તા સંભળાવતી અને કથાગીતો ગાતી. આ રીતે એને મૂઠી લોટ અને ચપટી નળ મળી રહેતાં. વારતહેવારે સારાં પાડોશીઓ તરફથી ઘી-ગોળ પણ કાઈકે વાર પળતાં. વધારેની તો એને જરૂર જ ઢ્યાં ની? કાપડ તો સૂતર બંતે કાંતી ઉત્પજી રી લેતી.

આ પ્રમાણે જીવનનાં પચાસ વર્ષો આ નારીએ એચી કાઢ્યાં.

એક દિવસની વાત છે. રળિયામણી સંધ્યાએ પંડિતજી લેખનવ્યવસાયમાં મશગૂલ હતા. ધીમેધીમે અધકારના સ્યામ ઓળા પૃથ્વીને આવરી લેતા હતા. તે વખતે પત્નીએ એક દીવડી પેટાવી પંડિતજીનાં અભ્યાસગૃહમાં મૂકી, પણ થોડીવાર થઈ ત્યાં તેલના અભાવે કે વાટના અભાવે દીવડી જાંખી થઈ ગઈ. ભામતી નું થયું છે તે જોના દીવડી પાસે ગઈ. જઈને કોણિયામાં ફરી તેલ પૂર્યું, નવી વાટ બનાવીને દીવડી સતેજ કરી. ત્યાં જિંવા બધે છે, ત્યાં ઓગિંતો તેનો હાથ દીવડીને લાગ્યો, કોણિયું તરત જ

ઊંધું પડી ગયું અને ઓરડામાં અધકાર ફેલાયો!

ભામતીએ ઝટપટ કોણિયું ઉપાડી લીધું. અતિ ત્વરાથી તેમાં તેલ પૂર્યું અને જલદી જલદી વાટ બનાવી પુનઃ કોણિયું પેટાવ્યું ફરી કોણિયાનો પ્રકાશ ઓરડાને, ભામતીને અને પંડિતજીને અજવાળવા લાગ્યો. ભામતી બહાર જવા નીકળી.

આ બધી ગડમથલ થતાં પંડિતજીનું લેખન-કાર્ય અટકી પડ્યું. દીવડીના પુનઃપ્રકાશે પંડિતજીના હૃદયમાં એક તેજ-રેખા દોરાર્ધ પચાસ વર્ષની ઉંમર યોગ-સાધના પછી જેમ કાઈ અવધૂત યોગ-સમાધિમાંથી ઊઠે તેમ પંડિતજી ઊઠ્યા. હમેશ કરતાં આજ તેમની દષ્ટિમાં નવું તેજ હતું, દિલમાં કાઈ અકથ્ય ભાવ હતો. બહુ પોતે કાઈ મહા સ્વપ્નમાંથી બગૃત ન થયા હોય!

પચાસ વર્ષના દીર્ઘકાળમાં એણે તેના દિલમાં પહેલવહેલો વિચાર આવ્યો કે હંમણું જીજ્ઞાસેલી દીવડીને ફરીવાર કોણ પ્રગટાવી ગયું? એ કાઈ સ્ત્રી હતી? અહીં મારા ઘરમાં ક્યાંથી? શા માટે એ આવી હશે? પંડિતજીના મનમાં અનેક પ્રશ્નોએ આંધી જગાવી. તેનો તોડ લેવા તે અધીરા બન્યા. આ બધું છે શું?

પંડિતજીએ બહાર જતી ભામતીને રોકી અને પૂછ્યું :

‘ભગવતી, આપ કોણ છો?’

‘આ દીવી ચોલવાઈ જતાં તેને ફરી પેટાવ્યું હતું આવી હતી. હું જતી રહું છું. આપ આપનું કામ કરો’ ભામતી બોલી.

‘પણ તમે હો કોણ? ક્યાંથી આવ્યા છો? શા માટે આવ્યા છો એ તો જણાવો?’ પંડિતજીએ પૂછ્યું.

‘પચાસ વરસમાં પહેલી જ વાર પતિ

તરફથી એકાએક આ પ્રશ્નો મુછાતાં ભામતી જરા મુઝઈ શો ઉત્તર આપવો તે થોડીવાર તો તે નક્કી કરી શકી નહીં !

ભગવાન, હું બધું છું કે આપના કાર્ય-માં અબલુતાથી થોડોક વિક્ષેપ મારાથી થયો છે, પણ એની મને દિલગીરી થાય છે આપ આપનું કાર્ય ચાલુ કરો અને મને ક્ષમા કરો ' સ્ત્રી બોલી પડિતજી આ જવાબથી વિસ્મય પામ્યા જરા ગુસ્સે પણ થયા કરી બોલ્યા

' હું માત્ર તમારી ઓળખાણ માગુ છું ત્યારે તમે નાહક બિનજરૂરી વાત કરી સમય બગાડો છો મારા ઘરમાં આવી રહેલાં દેવી તમે કાણ છો એ મને જણાવો '

' હું હું ' જવાબ આપતા ભામતી નજી ' હું કાણ છું એ બણીને આપને કરો ક્ષયદો નથી ઓળખાણ મેળવવાની હઠ આપ જતી કરો આપનો સમય નકામો બગાડો છે '

આ જવાબ સાંભળી પડિતજીએ પોતાની પોથી અને લેખનસામગ્રી હોં! મૂક્યા અને જવાબ મેળવવા વધુ આતુર બન્યા તે ભામતી સામે એકીટશે ભેઈ રહ્યા અને બોલ્યા

' વાતને બિનજરૂરી મહત્ત્વ આપી મારા કાર્યમાં તમે ખલેલ કરો છો જ્યાંસુધી તમે તમારી સાચી ઓળખાણ ન આપો ત્યાંસુધી હું કાર્ય કરી શકુ તેમ નથી, માટે મારું કાર્ય ચાલુ રહે એમ તંમો ઇચ્છતાં હો તો મને સત્તર જવાબ આપો '

' ભગવાન, હું છું આપની અર્ધાંગના ભામતી આપ મારા સૌભાગ્ય-નાથ છો બહારથી વગર રબજે આવેલી હું કોઈ પરસી નથી એટલું જ મારે વિશે બહુવા પૂરતું છે આથી વિશેષ ઓળખની આપને

જરૂર નહિ હોય તેમ માનુ છું, આપ આપની પ્રવૃત્તિ સત્તર શરૂ કરો હું બહુ છું ' એમ કેહી એ જવા માટે બેઠી

ભર હાથમાં પંડેલા માણસને કોઈ જલતો અગારો શરીરે ચાંપે અને જે રીતે તે બેબાકાનો થઈને બેઠે એ રીતે સ્ત્રીના છેલ્લા જવાબથી પડિતજી ચોંકી બેઠ્યા તેનો દેહ ધૂંજી બેઠ્યો, તેનો કંઈ બધું શોધાવા લાગ્યો

' તું મારી સ્ત્રી છે ? ' પડિતજી બોલ્યા

• ' હા સ્વામીનાથ '

• ' તારું નામ શું ? '

• ' ભામતી '

' ભામતી ' અહો કેવું કલ્પમધુર નામ ! ' પડિતજી બોલ્યા અવશિષ્ટનાં દશ્યો પેટે પચાસ વર્ષ પહેલાંનાં બધાં દશ્યો પડિતજીના માનસ ઉપર ચિતરાવા લાગ્યાં ભૂતકાળ તેમનાં મનોચતુ સમીપ ખડો થયો લગ્ન મંડપ, પાણિગ્રહણ નવવધૂ-અણે બધું ગઈ કાલે જ બન્યું હોય તે રીતે

• ભૂતકાળની વિસ્મૃતિના ચર એક પછી એક બિજળતા ગયા અને તેમતેમ પડિતજીની વેદના વૃધ્ધતી ગઈ પચાસપચાસ વર્ષો સુધી પરણેતર સામું બેવાનું ન સાંભળ્યું ! ગૃહઅવહાર કેમ ચાલે છે તે ન જાણું ! કાણ ચલાવે છે તેની પરવા કરી નહિ ! અધ્યયનના હોડા વમળમાં ગોથા ખાવામાં આટલા કિમતી વરસો કાઢ્યાં અને વેદિયા ઢોર જેવું જીવન ગાળ્યું પણ આ નિર્દોષ સ્ત્રીનો શો મુપરાધ ? આંખો હતી કાન હતા પણ બેયુ નહિ, સાંભળ્યું નહિ કારણકે મન ક્યાંક ખીજે હતું, આત્મા ખીજે હતો આંખે આ બધી વસ્તુઓ યાદ કરતાં પડિતજીના હૃદયમાં દાહ થવા લાગ્યો.

વેદાભ્યાસના શુદ્ધ અને જડ પોથામાં પોતાના લાંબુ આયુષ્ય વિતાવનાર બધે કે

આજે તેને ખેદ થયો ! ભામતીના ત્યાગ અને સમર્પણમાં તેને રસ અને ચૈતન્ય દેખાયા. પંડિતજી વિદ્વંજ બની ગયા અને પોતે ભામતીના ઘોર અપરાધી હોય તેમ દીનવદને ભામતી સામે બેઠી બોલ્યા :

‘ભામતી, તું ઉતાવળી થા મા આજે તું નિરાંતે મારી પાસે બેસ !’

ભામતી પાસે બેઠી, પંડિતજીનું દિલ ભરાઈ આવ્યું. ભામતીને શું કહેવું અને શી રીતે શરૂઆત કરવી તે તેમને સ્પષ્ટ નહિ, છતાં એ મન મજબૂત કરી બોલ્યા :

‘ભામતી...ભામતી...તું ખરેખર મહાન છે. તારો ત્યાગ અતુલ્ય છે, અદ્ભુત છે. ત્યાગની તું અપ્રતિમ પ્રતિમા છે. આટલાં વરસો સાથે રહીને પણ તને ભૂલી જવા બદલ હું તારો ઘોર અપરાધી છું, ભામતી ! મને મારી ફરજ અને કર્તવ્ય યાદ ન રહ્યાં. તારો પતિધર્મ પૂર્ણ પ્રેમ અને વક્ષાદારીથી જળવ્યો છે. આજે કયા શબ્દોમાં અને શી રીતે મારી ક્ષમા માગું એ મને સ્પષ્ટ નથી. તું મારું હૃદય મારે પનારે પડી, પણ મેં તારો ભાવ ન પૂછ્યો. ન તારા મનની આકાંક્ષાઓ અને અભિલાષાઓ જાણી. તો પછી એ યુક્તિ કરવાની વાત જ ક્યાં રહી ? અભ્યાસની વિકટ ભુલ-ભુલામણીમાં હું મારી જાતને બોઈ બેઠો. આજે મને યાદ આવે છે, ખરાખર મને યાદ આવે છે. જ્યારે તું ‘સૌન્દર્ય માથે’ મૂકી અહીં આવી ત્યારે તું દેવી ભૂજાન હતી ! ને આજે ? આજે તારા દેહ અને વસ્ત્ર પર વક્તવ્યની કરચલીઓ પડી ગઈ છે.

‘માથે વાળ ઘોળી પૂણી જેવા સુંદર થઈ ગયા છે. આજ તું વક્ષા બની રહી છે. તારા યૌવન અને જીવનને નિર્દયતાથી ફાંટી નાખનાર હું તારો યુનેગાર છું મને ક્ષમા કર !’

પંડિતજીનું હૃદય આજે ખૂલ્યું હતું, પચાસ-પચાસ વર્ષ સુધી જેના હૃદય પર ખંભાતી તાળાં લાગ્યાં હતાં તે હૃદય આજે ખૂલ્યું હતું. પંડિતજીનું બોલવાનું ખૂટતું ન હતું. ભામતીએ તેમને બોલતા અટકાવ્યા ન હોત તો કોણ બંને ક્યાં સુધી બોલ્યા કરત ! વચ્ચેજ ભામતી બોલી :

‘ભગવાન ! આવું બોલી મારું દિલ દુભાવે નહિ ! આખી જિંદગી બને એ રીતે સેવા કરી મારી જાતને મેં કૃતકૃત્ય માની છે. આપના સાંનિધ્યમાં રહી જગતની બીજી સ્ત્રીઓ જે ન મેળવી શકે એવી મહામૂલી વસ્તુઓ મેં સહજ રીતે મેળવી છે. સંસારમાં રહ્યા છતાં સંસારનાં દિલ્લિમષ મને સ્પર્શી શક્યાં નથી. મોહ, આડંબર અને ભયકાથી મારી જાતને હું દૂર રાખી શકી છું અને માતા ભાગીરથીના પુનિત ગ્રવાહ જેવું મારું જીવન નિર્દોષ અને ગિર્યાપી વધું છે. એ સૌ આપનો જ પ્રતાપ છે. એનો બદલો આ જીવનમાં હું શી રીતે વાળી શકું ? મારા જીવનનું એ અમૂલ્ય ભાગ્ય છે, પોતાની જાતને પતિની જાતમાં સમર્પણ કરી દેવાનો ઉદ્દત્ત અને ભવ્ય આદર્શ એ આપણી આર્થ-સંસ્કૃતિનો મહાસોગવો વારસો છે. સ્ત્રીજીવનની આથી વિશેષ મહેત્તા બીજી શી હોઈ શકે દેવ ? કૃપાનાથ ! મારી તો હજીય વિનંતિ છે કે આ બધું ફરી એકવાર ભૂલી નહો, ફરી એકવાર આપના કર્તવ્યમાં પરોવાઈ જવ. અને તમારી જાતને અને મને ફરીથી ભૂલી નવ દેવ !’

પંડિતજી ભામતીની આ અમૃતવાણી સાંભળી રહ્યા. ભામતી બોલ્યા જ કરે અને પોતે સાંભળ્યા જ કરે એવી તેમની ઇચ્છા થઈ આવી. પરંતુ ભામતી બોલતાં અટકી ગઈ. પંડિતજી સ્તિગ્ધભાવે બોલ્યા :

‘ભામતી ! હવે તો હું તને મૂકવા ધારું

તોપણ બૂઝી શકે તેમ નથી આ બૂઝનો
 ૩૫ માગ જીવનના છેલ્લા શ્વાસ-સુધી મને
 કારતો રહેશે વેદાંત ગહન અને અગમ્ય છે,
 તો તારુ જીવન આજે મને તેનાથી થે ગૂઢ
 અને અગોચર લાગે છે અરર ! આ પોષામાંથી
 હું છોયો આવ્યો જ નહિ ! માત્ર તેના બૂઝ
 શબ્દોને જ હું વળગી રહ્યો ! પણ મારી સામે
 વેદાંતનું નિષ્કામ જીવન જીવતી તું લુલાઈ
 ગઈ આજે મારાં ચમુનાં પડળ દૂર થયાં છે
 વેદાંતના અર્થ જોસાડવામાં મને જેજે ગૂંથો
 હતી તે તે તારુ જીવન જણ્યા પછી આપોઆપ
 ઊઠતી ગઈ છે વેદાંતના અર્થને પાનેપાને
 ભરેલી ઉદાત્ત ભાવના તારામાં જ બહો
 સજીવન ચર્મિહોય તેમ આજે મને લાગે છે
 તારા સહવાસે જે જ્ઞાન સડજ સાધ્ય હતું તે
 જ્ઞાન મેળવવા માટે મારે પચાસ કિમતી
 વરસોનો લોગ આપવો પડ્યો છે, એવું આજે
 મને કુખ છે પણ દેવી ! તે જે ત્યાગ
 બતાવ્યો છે તે એટલો અપૂર્વ છે કે જગતમાં
 તારી નામના ખરેખર અમર રહેવી જોઈએ !
 તે મારી પાછળ તારુ યૌવન અને માતૃત્વનું
 મહામોધુ બલિદાન દીધું છે તારા ચરણની
 ધૂળ પણ પવિત્ર છે ' એમ કહી પડિતજીએ
 સજ્જન નયને ભામતીની ચરણધૂળ માથે મૂકી

‘ભગવાન મને પાપમાં ન નાખો’
 ભામતી બોલી ‘મને કહી અસંતોષ હતો
 નહિ, આજે પણ નથી આપના આ શબ્દોથી
 મને રજ થાય છે મારા દિલની હવે એક જ
 આશા છે દેવ ! કે બની શકે તે સર્વ રીતે

આપની સેવા કરતાંકરતાં મારું શેષ જીવન
 પૂરું કરું ’

‘દેવી !’ પડિતજી બોલ્યા ‘તારા આ
 જ્ઞાન આગળ મારું જ્ઞાન કંઈ વિસાતમાં
 નથી મેં જે બૂઝ કરી છે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત
 થવું કંઈ રીતે શક્ય નથી જતાં થે આજે
 હું નિશ્ચય કરું છું કે મારા જીવનના નિયોડ
 સમી અને પચાસ-પચાસ વરસની સાધના
 ને તપશ્ચર્યા કર્યા પછી તૈયાર કરેલો આ
 અર્થ તારા નામ સાથે જોડી જગતમાં તને
 અમર કરવા માગુ છું અને એ રીતે તારું
 યોગ્ય સન્માન કરી મારી બૂઝનો બલો
 ધરણુ છું મારી જેવા માણસોનાં નામ આ
 જગતમાંથી ભુસાર અને લુલાઈ જવાં જોઈએ
 અને તેને બદલે તારા જેવી ત્યાગની પવિત્ર
 પ્રતિમાઓનાં નામ જગતની તવારીખમાં
 સુવર્ણાક્ષરે લખાવાં જોઈએ અને અમર
 રહેવાં જોઈએ દેવી !’

કહેવાય છે કે તે દિવસથી પડિતજીએ પોથી
 અને ખડિયોકલ્પમ અભરાઈએ ચણવી દીધાં
 અને ફરી કહી થે તેને હાથ અડકાલ્યો
 નહિ !

• પડિતજીએ લખેલો અને ભામતીના નામ
 પર ચણવેલો વેદાંત પરના દીપ્તિલુનો ‘ભામતી’
 નામનો અપૂર્વ અને અદ્ભુત અર્થ આજે
 પણ મશહૂર છે અને ભામતીના ત્યાગની,
 સમર્પણની ને તપશ્ચર્યાની કથા કહી
 બાંધ છે

પ્રાચીન રંગભૂમિ

શ્રી. દેવેન્દ્રરાય મજુમદાર

બી. એ.

સમા સંપૂર્ણ ને નાટ્યશાખાની શાસ્ત્રીય સીમાસા કરતો અદ્ભુત ગ્રંથ અન્ય ભાષાઓમાં શોધવા મુશ્કેલ પરંતુ એ તો નિઃસંદેહ છે. આજે જ્યાં રંગભૂમિ વિશે જનતા વિશેષ બળત બની છે ત્યારે તે જમાનાની રંગભૂમિ વિશે પણ બહુ જાણું જરૂરી છે. નાટકની ભાષા, પાત્રોનાં રંગવિધાન ને વસ્ત્રો, નાટ્યચર્યાના વિવિધ ભાગોને એ દરેકને લગતી ઝીણીઝીણી વિગતો—પ્રેક્ષકની હૃદય રસવૃત્તિને સતત સતેજ રાખનાર અને પ્રત્યેકવર્ણના પ્રબળ શસ્ત્ર જેવી રંગભૂમિ વિશે લેખકે અહીં ઠીક માહિતી આપી છે.

ત્રેગુણોદ્ભવમત્ર લોકચરિતં નાનારસં દ્રષ્ટ્યે ।

નાટ્યં મિત્રત્વેર્જનસ્ય વહુધાવ્યેકં સમારાધનમ્ ॥

(કાલિદાસ)

‘સા’ શુભમાત્ર નાટક જોઈને ખુશ થાય છે. કારણ દુઃખ-સતાપથી ભરેલી આ દુનિયામાં દરેક જણને દિલ જલેલાવતું ગમે છે. સામાન્ય રીતે સીસોના શોખ જુદીજુદી બતના હોય છે, પણ વિવિધ રસ અને લોકજીવન વ્યક્ત કરતું માત્ર એક નાટક જ દરેકને મનોરંજનનું સામાન્ય સાધન બની શકે છે. મદાકવિ કાલિદાસનો આ મતલબનો અભિપ્રાય અસલના વખતથી અત્યારના સમય સુધી સાચો પડતો આપણે જોતા આવ્યા છીએ. ચલચિત્રોનો અત્યારનો અનંદ જોખ, જીવનદર્શન કરાવતા નાટ્ય પ્રત્યેની માનવમાત્રની ઉત્કટ અભિરુચિ નથી તો બીજું શું છે ?

માનવીની અનુકરણપ્રિયતાના મૂળમાં નાટકની ઉત્પત્તિનું મૂળ રહેલું છે. વસ્તુ, જનાવ, વ્યક્તિ કે ભાવ દરેકનું અનુકરણ ને ક્રિયાનો જ. તેથી દુનિયામાં તે વખતે સૌથી વધારે સ્પષ્ટેલી આર્યજાતિના લોકો નૃત્ય, ગીત, વાદ્ય દ્વારા ઉત્સવપ્રસંગે કાઈ આખ્યાન કે

આજથી સોંદરો વર્ષ પૂર્વે જે માનવી પોતાનાં સાંસારિક દુઃખો ધરીભર ભૂલી જવા માટે જીવનની આરસી બની રહેલા નાટકનો આશ્રય લેતો એ એક સૂચક બીના છે. ગ્રીક નાટકની અસર આપણાં સંસ્કૃત નાટકો ને રંગભૂમિ ઉપર હંશે કે આપણી અસર ગ્રીક નાટકો પર હંશે એ વિશે વિકાસોમાં મોટો મતભેદ પ્રવર્તે છે, પરંતુ ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર

કથાના વસ્તુનું નાટક કરતા. તેના પુરાવારૂપે સંવાદો, આખ્યાનો ઇ. ઋગ્વેદની ઋચાઓમાં મળી આવે છે. કલાવિધાનના નિયમોથી કાળક્રમે સંપૂર્ણ બનેલા કાલિદાસ ઇ. પૂર્વે નાટકોનું બીજ રહેલું છે. બીજી રીતે કહીએ તો દુનિયાની સમસ્ત માનવજાતિના નાટકના શોખનો લેખિત પુરાવો દુનિયાની સૌથી પ્રથમ સાહિત્યકૃતિ ઋગ્વેદમાં બીજરૂપે રહેલો છે. પણ વેદથી માંડી કાલિદાસના સમય સુધીનો નાટકનો પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ઓગણીસમી સદીના જર્મન, અંગ્રેજ વગેરે યુરોપીય વિદ્વાનોએ ભારતીય નાટક અને રંગભૂમિ ગ્રીક નાટક અને રંગભૂમિના અનુકરણરૂપે છે એવું સિદ્ધ કરવા બહુ દાંડાં માર્યાં. યુરોપના પ્રાચીન ગ્રીક દેશને જ માનવજાતિની સંસ્કૃતિના આદિ યુગ માનવાને દેવાયેલા પશ્ચિમી સમાજના પ્રતિનિધિરૂપ આ યુરોપીય વિદ્વાનોએ સંસ્કૃતના પહેલવહેલા અભ્યાસ દ્વારા ગ્રીસથી પણ અત્યંત પ્રાચીન એવી ભારતની ભવ્ય સંસ્કૃતિ જોઈ, ત્યારે તેમાંના કેટલાકને સંજ્ઞાસ્થાયી થયું અને તેમના જાતિ-અભિમાનને જરા ધક્કો પણ લાગ્યો. પરિણામે તેમણે તરત જ ભારતની સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતા

જેમ બને તેમ ઓછી અંકવાના પ્રયત્નો શરૂ કરી દીધા તેમાં નાટ્યશાસ્ત્ર પણ આવી ગયું.

સિક્કરની ચઢાઈ વખતે ગ્રીક દોકોનો હિંદ સાથે સંસર્ગ થયો તેથી અને તે પછી ઉત્તર-પશ્ચિમ હિન્દમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિ હતી તે પ્રદેશમાં ગ્રીક અનુકરણની રંગભૂમિનો શત્રુ વિકાસ થયો કાલક્રમે કાલિદાસના સમય સુધીનું સંસ્કૃત નાટકનું સ્વરૂપ ઘડાયું, એવું એ વિદ્વાનો જોરશોરથી સાબીત કરવા લાગ્યા, એ સાબીત કરવા માટે સાચાખોટા પુરાવાઓ પણ રજૂ કર્યા ભારતીય રંગભૂમિના પડાનું ગ્રીક સુદરી કે ગ્રીક કાપડ સચવતું 'યવનિકા' કે 'જવનિકા' એવું નામ, ક્ષત્રપરાજ કર્તાઓ ગ્રીકના હતા એવી સાચી કે ખોટી માન્યતાને આધારે, તેમની રાજ્યન્યવગ્યામાં વપગતા શબ્દો 'રાષ્ટ્રીય,' 'સુગ્રહીતનામન,' 'ભદ્રમુખ' ઇત્યાદિ ભારતના નાટ્યશાસ્ત્રમાં ઉદ્દેશ્ય અને તેથી ફલિત થતી ગ્રીક અસર આ બધાનો ઉપયોગ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોએ કર્યો છે જ્યારે પૂર્વગ્રહ સિવાયના બીજા કેટલાક નિખાલસ વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત નાટકનો સ્વતંત્ર વિકાસ પ્રશ્ન સાપૂર્વક કબૂલ રાખ્યો છે.

આ વિશેની વિસ્તૃત ચર્ચામાં પછા સિવાય કહી શકાય કે વેળરની બહુ ઉંચર નહિ એવી માન્યતા પ્રમાણે પણ પબ્લમાં ગ્રીક શાસન વખતે ગ્રીક અસરથી બહુબહુ તે સંસ્કૃત નાટકના વિકાસને ઉપલક્ષિયો વેગ માત્ર મળ્યો હોય એ બનવા જોગ છે અને માત્ર તેટલા પૂરતું જ ગ્રીક સજ્જ હોય તો હોય. હીલ્લબ્રાન્ટ જેવા તો ગ્રીક અને સંસ્કૃત નાટકો વચ્ચેનો ધગમૂળના તફાવતનો નિર્દેશ કરી સંસ્કૃત નાટકની મોલિકતા અને પ્રાચીનતા પણ ખતાવી આપે છે.

આપણા દેશમાં દરેક વિષયની પેઠે સંસ્કૃત નાટકનું મૂળ અજ્ઞાત અને ગહન પ્રાચીનકાળના

ગભમાં રહેલું છે તે એટલું પ્રાચીન છે કે તે દેવલોકમાં ફલેલું છે પણ પરાની માન્યતા મુજબ, ભરતમુનિની વિનિતિ ઉપરથી સત્યયુગને અંતે આવેલી સમાજની નૈતિક અન્યવસ્થાને કારણે સુદ સહિત બધી ભતિઓને કામ આવે એવો પાંચમો વેદ નાટ્યવેદ બ્રહ્માએ રચ્યો કહેવાય છે કે બ્રહ્માએ સામવેદમાંથી સંગીતશાસ્ત્ર નિર્માણ કરી તે પોતાના પાંચ શિષ્યો-ભરત, નારદ, રભા, તુબરુ અને હુહુને શીખવ્યું શિષ્યોએ સંગીતાચાર્ય મહાદેવજીની કઠિન પરીક્ષામાંથી ઉત્તીર્ણ થઈ, એકએક જણે એકએક સંહિતા રચી ભરતે રચેલું નાટ્યશાસ્ત્ર પૃથ્વીમાં આવ્યું, તુબરુ અને હુહુની સંહિતાઓ પાતાળમાં ગર્ભ સ્વર્ગમાં રભાએ નૃત્યવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો અને નારદ તુવાણની વિદ્યાના વિધાયક બન્યા એક બીજા દતકથા પ્રમાણે નારદાદિ કલાવિદોએ ઇન્દ્રધ્વજના મહોત્સવ પ્રસંગે સ્વર્ગમાં પહેલવહેલો 'અમૃતમયન' નામનો નાટ્યપ્રયોગ યોજ્યો હતો એમાં અસુરોને ગોણુ સ્થાન અપાયું હતું કોઈ ભરા ચેલા દૈત્યોએ નાટકમાં ભગ પાડવાના ઇરાદાથી સૂત્રધારને મૂર્છિત કર્યો પછી જર્જર નામ ધારણ કરી એક દેવે અસુરોને શાંત પાડ્યા ત્યારથી ભારતની પ્રાચીન રંગભૂમિ ઉપર ખૂણેખૂણે દેવાની ચોકી મૂકી દેવાની પ્રથા શરૂ થઈ સ્વર્ગના ઉપરક્રુષિત પ્રયોગ પછી રાજ નહુપે પૃથ્વી ઉપર પહેલવહેતું નાટ્યગૃહ સ્થાપ્યું અને નાટકનો પ્રચાર કર્યો.

પણ આઘ નાટ્યશાસ્ત્રકાર ભરત આમ દતકથાઓના પડોમાં વીંટળાયેલા છતાં પણ તે ઈસ ૩૦૦થી કે ઈસ પહેલાં યઈ ગયો હોવાનું સ્વીકારાય છે અલબત્ત, તે પહેલાં શિલાલિ અને ક્ષશાસ્ત્ર જેવા નાટ્યશાસ્ત્રીઓ હતા અને તેઓએ નાટ્યમુદ્રો રચ્યાનો ઉદ્દેશ પાણિનિનાં સૂત્રોમાં આવે છે પત જિહ્વિ

(ઈ. સ. પૂ. ૧૪૦) પણ 'ક'સવધ' 'અલિખધ' ૪૦ નાટકો, નટોની વેશભૂષા, તેમની ભૂષ ૪૦ ખાસિયતો વગેરેનો ઉલ્લેખ કરે છે. પણ નાટ્યસૂત્રોનાં ત્રિવિધ દર્શાવવાયાં સાહિત્યોને 'એકત્રિત' કરી નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપર સુરેખ અને શાસ્ત્રીય ગ્રંથ તો પહેલવહેલો ભરતે જ આપ્યો. તેથી તે આદ્ય નાટ્યશાસ્ત્રકાર કરે છે એમાં શંકા નથી. તેના શાસ્ત્રને આધારે મહાકવિઓએ એ સુંદર નાટ્યકૃતિઓ સરજી અને સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ બનાવ્યું.

ન ત્વ વેદવિહારોડયં સંભ્રાવ્યઃ શુદ્ધજાતિષુ ।

તસ્માત્ સ્વજાપરં વેદં પશ્યમં સાર્વજનિકમ્ ॥

નાટ્યશાસ્ત્રમાં ભરતના નાટકની ચર્ચા ઉચ્ચ કક્ષાની છે : મમ્મટ આદિ સંસ્કૃત સાહિત્યકારોનો 'સાહિત્યનો પદ્ધતિસર અને સૂક્ષ્મ પરામર્શ' દુનિયાની તમામ શ્રેષ્ઠ સાહિત્યચર્ચાની મીમાંસાને પણ ઝાંખી પાડી શકે એમ છે, એવો સુરેન્દ્રનાથ દાસગુપ્તાનો અભિપ્રાય છે. નાટકનો હેતુ ભરતે કેવા ભવ્ય અદ્યતન લાગતા શબ્દોમાં આપ્યો છે : 'દુનિયાના દુખિયાઓ માટે તથા મુશીબત ને ક્ષેપ વેરીને' થાકેલા બિચારા માનવીઓના નિશ્રામનો સમય બહેલાવવા માટે નાટક સરજ્યુ છે.^૧ તે જ પ્રમાણે નાટકના વસ્તુની વિવિધતાના અપરિમિત અવકાશ સંબંધી તે કહે છે, 'એવું કોઈ શાસ્ત્ર નથી, એવી કોઈ ત્રિદા, કળા કે શિષ્ટ નથી કે એવી કોઈ દ્રિયા, કર્મ કે પ્રસંગ નથી, જે નાટકના તખ્તા ઉપર ન બેસી શકાય.'^૨ વળી 'માનવહૃદયના લુહાલુહા ભાવોનું નિરૂપણ કરતું, લુહીલુહી અવસ્થાઓયુક્ત લોકચરિતની

નકલ દર્શાવતું આ નાટક મેં સંજ્યું'.^૩ તેમ જ 'ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ એમ ત્રણે કક્ષાના લોકોની એટલો જોમાં આપેલી છે અને લોકહિત સાથે તેમનાં મનોરંજન, સુખ વગેરેનું જે સાધન છે તેવું આ નાટકશાસ્ત્ર મેં નિર્માણ કર્યું'.^૪ કયા શ્રેષ્ઠ કાવિના સમર્થ સાહિત્યકારનો હેતુ આનાથી વધારે ઉચ્ચ હોઈ શકે?

સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્રમાં નાટકની રચનાના નિયમો વિસ્તારથી અને ઝીણી વિગતોની ચર્ચા સાથે આપ્યા છે. તે મુજબ જ બધાં સંસ્કૃત નાટકો રચાયાં છે. વળી નાટકના વિવિધ પ્રકારો જેવા કે ભાણુ, ડિમ, વ્યાયોગ, નાટક, નાટિકા, પ્રહસન, ઇહામૃગ, પ્રકરણ, સમવકાર ૪૦, તેમ જ નાયક-નાયિકાના લેદ તથા રસનિરૂપણની સૂક્ષ્મ વિગતવાર ચર્ચા એમાં કરેલી છે. એ ગ્રંથ તો નાટ્યકલાના મહાસાગર જેવો છે. અહીં તો એટલું જ બાણી લઈએ કે કાલિદાસ, ભવભૂતિ ૪૦ કવિઓનાં નાટકો તે નિયમોના ચુસ્ત પાલન સાથે લખાયાં

ગ્રીક નાટકની દબને મળતાં સ્થળ, કાળ અને કથાવસ્તુના એકમ (અં. 'યુનિટી ઓફ ટાઈમ પ્લેસ એન્ડ એક્શન')વાળાં નાટકો સંસ્કૃતમાં છે ખરાં પણ તેની સંખ્યા બહુ નથી. સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત નાટકકારોએ શેક્સપીઅર માફક સંકીર્ણ સ્થળ, સમય અને કથાવસ્તુનો ઉપયોગ કરી સુરેખ નાટ્યકૃતિઓ બનાવી છે અને તેમ કરી ઉત્તમ નાટ્ય-વિધાનની કલા બતાવી આપી છે. પ્રાચીન ભારતવર્ષની 'રંગભૂમિ ઉપર કરુણાન્ત નાટક (અ 'ટ્રેજેડી') ભગ્નવાની સખત મનાઈ

^૧ દુઃખતાનિમગ્નમર્થાનાં, ચોકાતાનાં તપસ્વિનામ્ ।

નિઃપ્રાન્નિજનન કાલે, નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥

^૨ નતચ્યુતે નતચ્છિન્નં ન સા વિદ્યા ન સા કલા ।

નાર્તકોયોગો ન તત્કર્મ યન્નાદ્યેડત્તિજદશ્યતે ॥

^૩ નમ્નામવોપમંપર્જં ત્વનાવસ્થાન્તઃકાત્મકમ્ ।

લોકચરિત્તુકરણં નાટ્યમેતન્મયા કૃતમ્ ॥

^૪ ઉત્તમાધમમધ્યાન્તં ત્રણાં વર્ત્તમંયમ્ ।

દ્વિતોપદેયજનનં શ્રુતિકૌઠામુગ્ધાદિકૃત્ ॥

હતી તેથી કાઈ સંસ્કૃત કવિએ ‘સુમત્ર’ સિવાય ટ્રેજેડી લખી નથી અને ‘સુમત્ર’ પણ સ્વીકૃત અર્થમાં કરુણાન્તિકા નથી આનું કારણ એમ ન હોઈ શકે કે દ્વિતી તત્ત્વજ્ઞાનમય માનસની દૃષ્ટિએ જીવનનો અત મગ્ન માથે જ નથી થતો અને વિશ્વ-આપી ચેતન્યનો આવિર્ભાર સનાતન આનંદ જ છે એટલે એમ હશે કે જન્મ, મરણ દુઃખરોકના ગભીર વિષયો માટે વ્યવહાર અને જીવન-પદ્ધતિ તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલાં ધર્મ શાસ્ત્રો ભા તત્ત્વર્થમાં મોજૂદ હોવાથી એમ હશે કે પછી નાટકને દિવ બહેલાવવાના સાધન તરીકે જ વાપરવાનું ભારતીય નાટ્યશાસ્ત્રકારાનું નિશ્ચિત ધ્યેય હોવાથી કરુણાન્ત કૃતિના નાટ્યપ્રયોગ તરફ અસહના આરોપને એક બીજી બાંસીયંત્રે એ અણગમો હશે ? આમ છતાં જીવનની કરુણ બાબતો, હયાત બીડાણ બળભળાવે એવી રીતે ભવભૂતિ અને કેટલેક અંશે કાલિદાસે સફળતાથી આલેખેલી છે જ

હવે પ્રાચીન ભારતવર્ષની રંગભૂમિ કેવી હશે અને નાટ્યપ્રયોગ કેવી રીતે થતો હશે તે પણ એક કુતૂહલનો વિષય છે નાટકના પ્રયોગ તો પુરાણકાળથી થતા આવતા હતા યજ્ઞો વગેરે ધાર્મિક પ્રસંગોએ નાટકના મનોહરજન સિવાય બીજા મહોત્સવ અધૂરો મનાતો. પણ મધ્યયુગમાં નાટક કેવી રીતે ક્યાં, ક્યારે ભજવાતું તે પ્રમિદ્ધ યથેલા સાહિત્ય ઉપરથી કંઈક જાણી શકાય તેમ છે

નાટકની શરૂઆત પહેલાં રંગભૂમિ ઉપર તાંડન અને લાઘ્ય એમ બે પ્રકારનાં નૃત્ય થતાં પછી પૂર્વગ થતો ત્યારે મૃગ ઉપર ધાપ પડતી, તણુનાલો રણુકી બીંતો અને સમીતવેતાઓ પ્રવેશી વાલો સાથે પેતાનો સૂર મેળવતા ત્યારબાદ સૂત્રધાર પ્રવેશ કરી, એસી રહીને કે બીજો તહી એક કે બે પ્રાપ્તનાના શ્લોકોની નાદો લવકારતો અને

રંગભૂમિ ઉપર ઘજારોવળ કરી બોલામાંથી ફૂલની અજલિ ઉછાળી પ્રેક્ષકોને નમન કરતે હવે પ્રથમ ફોર થાય છે કે નાન્દીના તેમ જ નાટકમાં આવતા બીજા શ્લોકો માત્ર જ દો બદ્દ હોવાથી તે વાંદો સાથે સંગીતમાં ની રીતે ગવાતા હશે ? અમે સંગીત નાટકનું અનિવાર્ય અંગ હોવાથી શ્લોકો ગવાતા તો હશે જ માલવિકાગ્નિમિત્રમાં માલવિકાએ નૃત્યની પરીક્ષા આપતી વખતે પ્રાકૃતમાં એક શ્લોકબદ્દ વૃત્તિ ગાઈ હતી તે ગાઈ હતી બહુ જ સુર તેવી જ રીતે શ્લોકબદ્દ રામાયણનું અદ્ભુત માધુર્યવાળું ગાન લવ કુરો ઉત્તરામુશ્તિમાં કયું હતું પણ તે સંગીત કેવા પ્રકારનું હશે તે જાણવાનું આપણી પાસે સાધન નથી પણ વસંતતિલકા ઉપજતિ વગેરે જ દો માલગ્રંથ કેલર ૪૦ ૧૭ ગાગણીમાં ગવાતા હોવાથી + સંસ્કૃત નાટકના પ્રયોગમાં શ્લોકો રાગરાગણીના સ્વરૂપમાં ગવાતા હશે તેવું અનુમાન થઈ શકે

નાન્દી પછી કેટલાક પાત્રો પ્રવેશી સંગીત નૃત્ય કરતાં ત્યારબાદ સૂત્રધાર નટીને પ્રવેશ કરાવી તેની સાથે નાટકના વસ્તુનો નિર્દેશ કરતો, સંવાદ કરતો ઘણીવાર વિદૂષક સાથે પણ તેઓ સંવાદ થતો કોકવાર અન્નપ્રાશ્ન એવો સ્થાપક (વ્યવસ્થાપક) આવી પ્રસ્તાવના કરતો જુદીજુદી તેર રીતે વસ્તુ તેમ જ પાત્રોના ઉદ્દેશ સાથે પ્રસ્તાવના થઈ શકતી ‘રત્નાવલિ’માં યોગધતાયગ અને ‘વેગીસદ્દાર’માં બીમ સૂત્રધારનો શબ્દ બીચડી લઈ બોલતા બોલતા પ્રવેશ કરે છે પ્રસ્તાવના બાદ, અ કોમાં વિભક્ત થએલા અને વિવિધ રસ પોષતા નાટકનો પ્રયોગ શરૂ થતો અતે ભરતવાક્ય બોલાતું જેમાં પ્રેક્ષકો, પાત્રો તથા આશ્રયતાતા ગજવીનું કન્યાલ ઇચ્છામાં આવતું જ અ કની સમાપ્તિ પછી પડો અને

+ જુઓ બંનેની આવનવાન પાંખાળ

પાત્રો નેપથ્યમાં જતાં.

પાત્રોના પોષાક અને 'મેક-અપ' વખતનો મુખનો રંગ તેમની જાતિ અને સામાજિક મોસા અનુસાર રાખવામાં આવતાં તપસ્વીઓ વલ્કલ પહેરતા; કંચુકિઓ રાતું જડીટ (કનુક) પહેરતા. ગંધર્વો, યક્ષો, રાજ ધૃં સુંદર ભભકાખંધ પોષાક પહેરતા. હલકી જાતિના લોકો કાળા કે વાદળી રંગનાં અને ગાંડાં પાત્રો મેલાં લૂગડાં પહેરતાં. રાજનાં મોં ઉજ્જવળ, ઘઉંવર્ણાં અને કિરાત, બખર વગેરેનાં કાળાં મેશ રંગાતાં. યવનો, સિધિઓનાં બ્રાહ્મણો, ક્ષત્રિયો વગેરેનાં મોં પીળચટ્ટાં રંગાતાં. પાંચાલો માગધો અને અંગબંગનાં લોકોનાં મોં શ્યામ બનાવતાં. પહેરવાના અલંકારો તાંબાનાં પતરાં, ખર, અખરખ વગેરેનાં બનાવી તેને રંગવામાં આવતા. તેવી જ રીતે બખતર વગેરે વાંસનાં બનાવી રંગવામાં આવતાં. ઘણે ભાગે એવાં એટલા માટે બનાવતા કે ભાગે તેા તુકસાન ન થાય

રાજ, બ્રાહ્મણો વગેરે સંસ્કૃતમાં બોલતા. બીજાં સ્ત્રી વગેરે પાત્રો જુદીજુદી પ્રાકૃતમાં બોલતાં, જે કે ભાસના સમય સુધી જ સંસ્કૃત પ્રાકૃત બોલાતી ભાષાઓ રહી પછી તે ભાષાઓ માત્ર સાહિત્યની બની રહી.

આ પ્રમાણે ભાષા, વેશભૂષા તેમ જ નાટક ભજવવાના નિયમો ઝીણવટથી પળાતા. સંસ્કૃત નાટકો કોઈ મહોત્સવપ્રસંગે

૧ તત્ત્વાત્તામ્રમયૈઃ પત્રૈરધ્રકૈરજિકૈરપિ ।

મેષ્ઠૈરપિ મધૂચ્છિદ્રૈઃ કાર્યાણ્યામરણાનિ ચ ॥

x લગભગ ઈ. સ. ૫. ૨૦૦ પછી એટલે પતંજલિના સમય પછી સંસ્કૃત બોલાતી ભાષા નરીકે બંધ પડી ભાગે છે. પછી ૪૦૦ વરસ સુધી પાલી અને બીજા પ્રાકૃતો સાતવાહનના સમય સુધી મેલાઈ. પછી ઈ. સ. ૫૦૦ની સાલથી, અત્યારની પ્રાંતિક ભાષાઓ શરૂ થયા પહેલાના સમયમાં અપભ્રંશ બોલાતી.

દેવમ દિરમાં ભજવાતાં અથવા - કોઈ રાજકુટુંબનાં માણસોના લક્ષપ્રસંગે રાજમહેલના દીવાનખાનામાં-જે 'સંગીત-શાળા' તરીકે ઓળખવામાં આવતું-ભજવાતાં; અથવા ભવભૂતિનાં નાટકોની ચેકે કોઈ નદીકિનારાનાં મેદાનોમાં પણ ભજવાતાં. કોંકવાર પર્વતની ગુફામાં પણ મહાકાવ્યનું સંગીત થતું. છોટા નાગપુરમાં રામગઢના કુંગરમાં તેનો પુરાવો પણ મળી આવ્યો છે. મહેલની સંગીતશાળાના અભાવે નાટક સારુ ખાસ બાંધેલાં પ્રેક્ષકગૃહમાં પણ નાટકો ભજવાતાં. ભરતનાટ્યશાસ્ત્રમાં ત્રણ પ્રકારનાં નાટ્યગૃહોનાં વર્ણન મળી આવે છે. પહેલું 'વિકૃષ્ટ' કે 'જ્યેષ્ઠ.' આ ૧૦૮ હાથ એટલે ૧૬૨ ફૂટની લંબાઈનું; પર્વતની ગુફાના આકારનું વિશાળ હતું. તેમાં બે માળ હતા. નેપથ્યગૃહ, રંગશીર્ષ અને પ્રેક્ષક-સ્થાન એમ તેમાં ત્રણ ભાગ હતા. પણ અતિ વિશાળતાને લીધે નાટ્યપ્રયોગની અસર મારી જાય તેથી આ બંધનું નાટ્ય-ગૃહ ભાગ્યે જ વપરાતું. બીજું મધ્યમ પ્રકારનું 'ચતુસ્ર' નામનું ૬૪ હાથ એટલે ૮૬ ફીટ લાંબું હતું. તેમાં નેપથ્યગૃહ રંગશીર્ષ અને રંગપીઠ એમ ત્રણ ભાગ હતા. નામ પ્રમાણે તે સાવ ચોરસ નહીં પણ દસ ટ્રાણીઉ હતું. માત્ર તેની રંગપીઠ ચોરસ હતી. રંગપીઠની સપાટી ચાંલલાઓને આધારે ઊંચી બાંધવામાં આવતી. ત્રીજો પ્રકાર 'અસર'નો અથવા ત્રિકોણીયાનો હતો. સામાન્ય જનતા માટે તે હતું; તેમાં ત્રિકોણની અણીએ અને તેના પાયામાં એમ બે બારણાં હતાં.

ભારતીય નાટ્યગૃહમાં નેપથ્ય સૌથી પાછળ રહેતું, જ્યાં જો વેશભૂષા વગેરે કરતા, અને તખતા ઉપર આવતા-જતા બાકીનો ભાગ રંગભૂમિ અને પ્રેક્ષકસ્થાન એમ બે

ભાગમાં વહેચાયેલા રહેતો પ્રેક્ષકગૃહમાં જુદાજુદા દગ્ગજના લોકોને બેસવાના આસન સૂચવતા અને કૂવદાર વગેરેથી શલુગારાયેલા સ્તંભ ઊભા કરવામાં આવતા આગળના ઘોળા સ્તંભ પાસે પ્રાણલેખની બેઠકો રહેતી પૂછી રાતો સ્તંભ ક્ષત્રિયોની બેઠકો સૂચવતો નૈર્ઝલ્ય દિશામાં પીળો સ્તંભ નૈસ્થોના આસનો નિર્દેશતો ઈશાન બાજુએ વાદળી સ્તંભ પાસેની બેઠકો યદ્રા માટે હતી બેઠકો લાકડાની રહેતી અથવા ઈંટોના હારખંધ ચણતરૂપે ગોડવવામાં આવતી

પ્રેક્ષકસ્થાનની આગળની બાજુએ આવી રહેલી નાચ્યપ્રધીગની રગભૂમિ, ચિત્રો વંચી શલુગારાતી રગભૂમિની પાછળની બાજુએ પડેલો ટાંગવામાં આવતો પડદા પાછળ નેપથ્યગૃહ રહેતું જ્યારે કોઈ પાત્ર ઉતાવળમાં કે ભયભીત અવસ્થામાં પ્રવેશતું ત્યારે પડદો હઠાવીને (અપટ્ટી ક્ષેપેણ) તેમ કરતું કેટલીક વાર જનાતિક્રિયાત્મક, આનંદશામપિત ઇંડ દ્વારા પ્રેક્ષકોને પાત્રના વિચારમથન ખાનગી યોજના વગેરે બાજુવા મળતાં આચાર્યી રગભૂમિનું કાર્ય સરળ બનતું

પડદાઓ બે રહેતા—એક રગભૂમિ અને પ્રેક્ષકો આડો અને બીજો રગભૂમિ અને નેપથ્યગૃહ આડો રગભૂમિ ત્રણ ભાગમાં વહેચાયેલી રહેતી. સૌથી આગળનો ભાગ મહોલ્લો, મેદાન, ખેતર ઇંડ તરીકે અને પાછળનો ભાગ મહેલ, સભાગૃહ કે ગમે તે ગૃહ તરીકે વપરાતો ત્રીજો ઊંચો ભાગ કોઈ ઊંચા સ્થાન કે મહેલ કે નગરના દુર્ગ તરીકે વપરાતો, વળી ઉત્તરરામચરિત, માલવિકાગ્નિમિત્ર કે રત્નાવલિ જેવાં નાટકોની પેઠે એક નાટકમાં આવતું બીજું નાટક ભજવવા માટે પણ આ ઉપલી રગભૂમિ વપરાતી. રગભૂમિનાં બીજા સાધન અલ્પ હોવાથી પાત્રોએ કરેલાં વર્ણન અને નાટન દ્વારા પ્રેક્ષકોની કલ્પના ઉપર જે તે

બાબતો ઊડવામાં આવતી-દુષ્યતનો હવાઈરથ વગેરે રગભૂમિ ઉપર નહીં આવતા હોય જ્યારે ‘મૃચ્છકટિક’માં રથ લાવવામાં આવતો હશે પુરુષો પુરુષપાત્રો બનતા અને સ્ત્રીઓ સ્ત્રીપાત્ર ભજવતી ચિત્રલેખા, ઉર્વશી, માલવિકા વગેરે સ્ત્રીઓ હોવાના પુરાવા છે તેમ માલતીમાધવમાં કામદકી કે ‘પ્રિયદર્શના’માં સકૃત્યાયનીનાં સ્ત્રી પાત્રો છોકરાઓએ ભજવ્યાં હતાં નહીં બહુ બધા, નહીં બહુ પાતળા, નહીં બહુ ઊંચા, નહીં બહુ નીચા—એવા અને તેજસ્વી સુંદર મનુષ્યો દેવદેવીઓના સ્વાગ લેતા ઠીંગણા, ફૂર દેખાવના, ફોર ધાંટાવાળા લોકો ભૂત રાક્ષસ બનતા વિદ્યાવાન વિદ્યેક્ષણ અને સુરૂપ મનુષ્યો

રાજનો ભાગ ભજવતા નોકરો વિદુષકો વગેરે હાસ્યજનક ચહેરા કે અગોવાળાઓ બનતા તદ્દન આછી આ રૂપરેખાથી જલ્પાઈ આવે છે કે પ્રાચીન સમયમાં ભારતવર્ષની નાટક અને રગભૂમિની કલા ખૂબ વિકાસ પામી હતી પાત્રો અને પ્રેક્ષકો ઊંચી કક્ષાના અને રસજ્ઞ હતા આથી સમગ્ર રગભૂમિની રસવૃત્તિ ઊંચી રહેતી આપણા પ્રાચીન નાટકકાર કવિ પણ કહેવાતા તેનો અને તેની પ્રતિભા સમાજમાં મોટે આદર થતો આ બધા ઉચ્ચ ગાંઠિના ગુણોને લીધે સંસ્કૃત નાટ્યસાહિત્ય વિશ્વસાહિત્યમાં માનભયુ સ્થાન કોગલે છે પુન્યાલોકકારુને નીચેના શ્લોક, તેની પછી થણે વખતે થયેલા મેલીની ઉક્તિની પેઠે, (૧) વિશ્વસાહિત્યની એક ભવ્ય ગાથાનો ભક્તકાર નથી તો બીજું શું છે ?

અપારે કાવ્યસમુદાયે કવિરેક પ્રજાપતિ ।
યયારસૈ રોચતે વિશ્વં તથેદં પરિવર્તેતે ॥
અપાર કાવ્યસ સારમાં એક કવિજ વિદ્યાવા, સુજની રહ્યો છે ધારે તેવા વિશ્વનું તે સજન કરે છે

૧ ‘Poets are the unrecognised legislators of the world Shelley

શ્રી. ભૂપેન્દ્ર ન. શેઠ

ખી. એસરી.

મો કાઈ કહેવું કે મણિકાકાએ સાથે જ પૂર્વ જન્મમાં પુણ્ય કર્યા હશે ! નહિ તો બગ્ગે દીકરાના લાંબા વસ્તાર અને તેમના સુખી જીવનને જોવા માટે ડોસો આટલું લાંબું જીવત નહિ અને જીવત તો આટલાં જ સશક્ત રહી દુનિયામાં હરીફરી શકત નહિ. પણ મણિકાકા એકલા જ બાણતા હતા કે પૂર્વ જન્મે એમણે પાપ કર્યા હતા કે પુણ્ય ! મોટો દીકરો જીવણલાલ સુનિર્વસિટીની ખી. એની ઉપાધિ લઈ મુંબઈની કાઈ મીલમાં ગુજરાન જેટલું ફૂટી કાઢતો હતો. એના કુટુંબમાં વહુ, બે દીકરા અને એક દીકરી હતાં.

નાનો દીકરો જગમોહન મુંબઈની કાઈ મોટી પેટી તરફથી છેલ્લાં બે વર્ષથી એડન ગયો હતો. જગતના પેટાળમાં યુદ્ધની આગ લાગી હતી. એ આગમાં ખેરી-છોકરાને સાથે લઈ જવાનું હવાપણ જગમોહને ખેડ્યું નહોતું. વહુને ગામડે રહેવું તો ગમતું જ નહોતું અને રહે તો ડોસાતું કરવું પડે ને ? પિયરમાં પણ ભાઈ-ભાઈ અને તેના વસ્તારમાં પોષાય એમ નહોતું. એટલે સ્વતંત્ર વિચારની વહુએ બે છોકરા સાથે મુંબઈમાં સ્વતંત્ર રહેવું વધુ પસંદ કર્યું હતું.

મણિકાકાને સિત્તેર વર્ષ થયાં હતા, રાજપુરના નાના ગામડામાં તમે જાઓ તો રૂંધે પાણી ભરતી વહુઆરુ કે સીમમાં દોર

જૂની સંસ્કૃતિના પ્રતીક સમા દરિયાવંદિલના દાદાની છાંયડી પોત્રને નાનપણમાં કેવી માંડી લાગે, પણ એ જમાનો આયમી ગયો જણાય છે. નવાં જમાનાનો પવન ખાંધેલા પુત્ર ને પ્રપૌત્રની વચ્ચે એમને આવી પડવાનું બને ત્યારે જુદી જ વતનો એમને અનુભવ થાય છે. આપણા કુટુંબજીવનના એક પ્રસંગનું ચાહીં કંઈ ચિત્ર દોરાયું છે.

ચારતો કાઈ છોકરો પણ કહે : ' પ...ણે, ફૂવાની સામે લીમડિયું છે, તેની ડાળી બાણ પર જતાં પહેલું જ બેઠા ઘાટનું ઘર, ઈ જ મણિકાકાનું. ' અને એ ' લીમડિયું ' થી ડાળી બાણ પર જતાં મણિકાકાનું ઘર શોધવું થ ન પડે. મણિકાકા ઘણુંબધું તો એસરીમાં ડાયરો જમાવી બેઠા જ હોય અને હુક્કાપાણી ચાલતા હોય. મણિકાકાએ ખેતીવાડી પાછળ મહેનત 'કરીકરીને' અનાજની દુકાન માંડી પૈસો તો ઠીક ભેગો કર્યો હતો, પરંતુ જ્યારથી જીવણ અને જગમોહન ગામ છોડી શહેરમાં ગયા ત્યારથી એમણે આ હુક્કાપાણીના ડાયરામાં જ વખત વીતાવ્યો હતો. ખેતરના પણ સાથે આપી દીધા હતા એટલે મણિકાકાને નિરાત હતી.

ગામના મંદિરમાં જ્યારે આરતીના ઘંટનાદ થયા અને સીમ તરફથી ખેડૂતો અને ભરવાડો રાગડા તાણતા ગામ પ્રતિ પાછા ફરતા હતા, ત્યારે કાઈ કે મણિકાકાને ખબર દીધા :

' કરુણાશંકરનો ચંદુ આવ્યો છે મુંબઈથી. કહે છે કે જીવણ ખૂબ મોઢો છે, પથારીમાં ઊઠીબેસી પણ શકતો નથી... '

અને ત્યારપછી ડોસો ટપાલની ચદ જોતો એસરીમાં પૂંચ્યો રહ્યો, પણ જીવ ટપાલી હમેશ માફક જ મણિકાકાને ' રામ, રામ ' કહીને જ આવ્યો ગયો. બે દિવસ ગયા

પણ મુર્ખથી જ્યારે કઈજ કાગળ ન આવ્યો ત્યારે ડાસાનો જીવ હાથમાં ન રહ્યો

એક બાળુ એવું પિતૃ-હૃદય પુત્રની માંદગીના સમાચાર જાણી વિદ્વજ બન્યું હતું, તે બીજી તરફ મુર્ખ જવું કે નહિ એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન હતો. સવિતાવહનાં સ્વભાવથી એ પૂર્ણ પરિચિત હતા છતાં ય પિતૃ-પ્રેમે મન પર જીત મેળવી અને મલ્લિકાકાકાએ કરુણા કરના ચંદુને બોલાવી જીવણ પર કાગળ લખાવ્યો કે પોતે મુર્ખ આવે છે.

ન જાણે કેમ, તે દિવસે ગામ છોડતાં મલ્લિકાકાની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં ઘરની બહાર નીકળી એમણે શીતળ લીમડા સામે અને દૂર દુવેથી આવતી પનિદારી તરફ અમીદષ્ટિ ફેંકી. ધીમેધીમે રસ્તો કાપ્યો સાથે ચંદુ હતો. સામેથી ત્રણચાર ખેડૂતો મળ્યા

‘મલ્લિકાકા, ભાઈ ખૂબ મારો છે.’

‘હા, બાપુ’ ડાસાએ દૂંઢા જ દંભચોં જવાબ વાળ્યો.

‘કાકા, ગભરાશો નહિ, ભગવાન પર ભરોસો રાખો સૌ સારુ થશે અને કાકા, ભાઈની અમારા વતી ખબર પૂછજો.’

ગાડાવાળાએ ભાર મૂકીને કહ્યું ‘કાકા, ભાઈને કહેજો કે માણકો તમને યાદ કરે છે ને જલદી સાબ થઈ ગામભેળા થઈ બધા શહેરની મીઠા તો બીંસીબીસી દોહી પી જાય.’

ગામડાની નિશાળના એ બધા ગોઠિયા હતા જીવણ અને જગમોહન શહેરમાં જઈ શહેરની રોશનીમાં એને ભૂંડી ગયા હતા, પણ આ દોહો એને ભૂલ્યા નહોત્ય.

ચંદુએ મલ્લિકાકાને ટિકિટ કાઢાવી આપી, સચનાઓ આપી અને ગાડી બીપડી

‘બોમ્બે સેન્ટ્રલ!’

ગાડી બીપડી રહી કાકાએ બારીમાંથી બહાર જોયું વિનુ સેવા આવ્યો હતો.

કાકાએ બૂમ પાડી વિનુ શિથિલ પગલે દાદા પાસે પહોંચ્યો એના મુખ પર ન હતો

કોઈ પ્રકારનો હિસાહ કે નહોતી હોશ! કઈક વૃંધાવયસી અવાજે એણે કહ્યું

‘દાદા, આલ્યા આવો મારી સાથે.’

દાદાને પ્રાસરી પલ્લો એમના પગ તળી ગયા એણે નરમ અવાજે પૂછ્યું

‘બેટા, તારા બાપુની તબિયત તો ઠીક છે ના?’

‘તે હવે અહીં આવ્યા છે તે ઘેર જુને જ જોઈ લેજો ને!’

દાદા સડક થઈ ગયા ધીમેથી એણે પૂછ્યું

‘વિનુ, કેમ ગુસ્સે થયો છે બેટા?’

‘ગુસ્સે શાનો એમાં? તમને પણ દાદા, આજે જ આવવાની કુરસદ મળી? એ દિવસ મોકલ રાખ્યું હોત તો! આદા! આજ શુ કટોકટીની રમત હતી! માંક અને હજારે કેવા ખીસ્સા હતા!’

‘અલ્યા, એ માંક અને હજારે કાણ?’

‘એ તો દાદા, અહીં વેસ્ટ ઈંડીઝથી ક્રિકેટ ટીમ રમવા આવી છે, તે અને ઈંડીઆ વચ્ચે મેચ છે.’

દાદા કઈ બોલ્યા નહિ એને તો ‘વેસ્ટ ઈંડીઝ’ અને ‘ઈંડીઆ’ નવા જ શબ્દો લાગ્યા એનું ચિત્ત હતું જીવણમાં જ્યારે એક પિતૃ-હૃદય પુત્રના સમાચાર જાણ્યા આવર હજુ, ત્યારે એક પુત્ર-હૃદય મેચનું પરિણામ જાણ્યા આવર હતું!

ભૂલેશ્વરની માનવ-જીવલણામણીમાથી મલ્લિકાકાની ગાડી જ્યારે પસાર થવા લાગી ત્યારે મલ્લિકાકાની ગૂંચળામયુનો પારે રહ્યા નહિ અને દાઉદજીની ગલીને ના? જૂના ખખખર જેવા મકાનમાં પેસી, શાકભાજીના હોતરાં, ધૂમાડાની મેથ અને પાનની પિચકારી-ઓથી ભગડેલો દાદર ચળતા તો મલ્લિકાકાને અરેરાટી આવી ગઈ ધડભર એમની આંખ આગળ રાજપુરનું ખેડા ઘાટનું અને ઉપાડા ચોકવાળું, ‘લીમડિયુ’થી ફરફરતું મર તરી આવ્યું ત્રણ દાદર ચળતાં મલ્લિકાકાને હાંફ થઈ ગઈ દાદરની બાળુમાં આવેલા

નળ ઉપર સ્ત્રી-વૃંદનો કલખલાટ સહો જતો નહોતો. નળ હતા એ અને ભરનારી હતી ખાવીસ. ઘાટીઓએ આજે 'ખાડ' પ્રાધ્યા હતા અને સ્ત્રી-વૃંદ તેમના ઉપર શાપોનો વરસાદ વરસાવી રહ્યું હતું. ગૂજરાતી સ્ત્રીઓના નિર્બળ અને ગુલામ માનસનું એ એક પ્રતિબિંબ હતું. નળમાંથી અવાજ આવ્યો :
'અલિ સવિતા, તારે ઘેર મહેમાન આવ્યા ?'

'હા, બેન, એમનો નવલખ હીરો બોવાણું છે ને ?'

અને નળમાં એક કંઈક હાસ્ય ફરી વળ્યું મણિકાકાએ આ સાંભળ્યું હતું, પણ એમનું મન જીવણમાં હતું. મન મનાવી એ વરમાં ગયા. અને જીવણની પથારી પાસે પહોંચતાં એમનાથી રડી પડાયું. ત્યાં પાછળથી વહુનો અવાજ આવ્યો !

'દાદા, રડો છો શાને ? અહીં કંઈ મરી નથી ગયું !'

મણિકાકા બિચારા ભોંઠા પડી ગયા. ચૂપચાપ જીવણને ખાટલે જઈ એકા. સવિતાના ધાકના માર્યા જીવણલાલ કંઈ બોલ્યા નહિ. પણ બાપુને ધીમેથી કહ્યું :

'બાપા, ખુરસી બેંચી બેસેલે ?'

અને ડોસાને થયું કે બમિ માર્ગે આપે તે સમાઈ જતું. એ જ જીવણ જ્યારે ખાર વર્ષની વયે ન્યુમોનિયાની જીવલેણ બીમારીમાં સપડાયો હતો, ત્યારે બાપાની ગોદ વિના ઊંઘતો નહોતો, ડોસાના હાથ સિવાય કંઈની દવા પીતો નહોતો, સવિતાના સામ્રાજ્યે આજે બાજી ઊતરી હતી નાખી હતી.

જીવણલાલને તાવ ચલ્યો. મણિકાકાએ એને માથે ખરફ ફેરવવા માંડ્યો. ખરફ ફેરવતાં ડોસાની આંખમાંથી અશ્રુ ટપક્યાં અને જીવણલાલ ચોંટી ઊઠ્યો : 'રડો છો બાપુ ? હું તો સામે થઈ જઈશ.'

મનના ઉકળાટથી તરફિયાં મારતી

સવિતાએ આ 'સાંભળ્યું' અને સફાળી બેઠી થઈ ગઈ.

'દાદા, રડો છો ? મેં કહ્યું તમે એમના દેખતાં રડો નહિ. તમારે શું, કંઈનું કંઈ થશે તો અમે ક્યાં જઈશું ?'

ડોસા કંઈ બોલ્યા નહિ, 'તમારે શું ?' એ શબ્દ એમના મગજમાં ધૂમી રહ્યા. જીવણને કંઈ થાય તો તેમાં 'એને શું ?' 'એમનો તો ફક્ત 'દીકરો જ' જતો હતો ને ! થોડીવારે એ બોલ્યા : 'તું સૂઈ જા વહુ, હવે હું નહિ રડું.' અને થોડીવારે સવિતાનાં નસકોરાં બોલવા લાગ્યાં. મણિકાકાની આંખમાંથી એક અશ્રુ બિંદુ પણ પડતું નહોતું, પણ એમના હૃદયમાંથી જે અશ્રુધારા વહી રહી હતી તે કંઈએ બાણી નહિ.

મહિનો વીતી ગયો. જીવણલાલ સામે થઈ હરતોફરતો થઈ ગયો હતો. આ એક મહિનો મણિકાકા મારે કાળાપાણીની કેદ જેવો હતો, પણ એ વિષે એણે કદી કંઈને કંઈ કહ્યું નથી. એક દિવસ મોટા વિનુની ફરિયાદ આવી કે માસ્તરે વેર રાખી એને નાપાસ કર્યો હતો. મણિકાકાએ કહ્યું : 'જીવણ, હું માસ્તરને મળી આવું ?' તરત જ વિનુ તડૂકી ઊઠ્યો : 'ના દાદા, તમે જશે નહિ તમે કંઈ આજની સભ્યતા સમજો નહિ અને ઊંધું બદાઈ જશે.'

ડોસાને કહેવાનું મન થયું : 'એ સભ્યતાને કારણે જ ભાઈ નાપાસ થયા છે.' પણ એ કંઈ ન બોલ્યા. તે દિવસથી એમણે વિનુ બેડે બોલવાનું બંધ કર્યું. ત્રીજે જ દિવસે એનો પડવો પડ્યો. મણિકાકા પૂન્યાદમાં બેઠા હતા અને રસોડામાંથી સવિતાવૃંદનો અવાજ આવ્યો.

'કોઈના મોઢા જેવા ગમતા નથી તો પછી અહીં આ બધી ધમાકશી ? બિચારો વિનુ કા-કાલનો રડે છે કે દાદા મારી એડે

બોલતાં બધી તો એણે સમ્યુ કહ્યું તેમાં
આટલી બધી દાઝ શી ?

થોડીવાર શાંતિ છવાઈ

‘અને આ ઘી પણ થઈ રહ્યું બાપરે !
આમ તો મુઠ્ઠામાં નહિ રહેવાય ! એક
માણસની કમણી પર ફેટલા ખૂરો ? અને
લાગ પણ અમને એકલાને થોડો મળવાનો
છે ? તો પછી અહીં આ બધી પડાપડી શી ?’

હવે તો બધું ગોળગોળ પણ એ બધું ય
મણિકાકાના હૃદય સૌંસરવું નીકળી ગયું
એની આંખમાંથી આવલું-માદરવો વહી
મલુના ચરણે જઈ રહ્યો હતો તે જોનાર
ત્યાં કોઈ નહોતું

બીજે દિવસે મણિકાકાએ જીવણને
બોલાવી કહ્યું

‘જીવણ, થાય છે કે જરા નાનીવહુને
ત્યાં થોડો વખત રહી આવું’

‘સહે, વિનુ, દાદાને કાકીને ઘેર લઈ જા
વડુ બોલ્યા વિના જીવણ દાદર ઊતરી ગયો
વિનુ દાદાને કાકીને ત્યાં લઈ ગયો નાની
વહુ ઉપરે જ ઊભી હતી

‘કોણ દાદા ? અરે, કોણ વિનુ ! આવ
-આઈ કેમ નાદા, તબિયત તો ફીટ છે ના ?’

લાંબે સમયે આવો મીઠાશર્યો આવકાર
મળતાં ડોસા ગળગળા થઈ ગયા

‘હા બેટા, કેમ ઊકરા તો બધા મઝામાં
ને ? જગમોહનનો કંઈ કાગળ ?’

‘હા દાદા, એ બે માસ પછી આવનાર
છે દાદા, બેસો, દૂધ લાવું’

દાદાને થયું ‘મિચારી નાની વડુ ફેટલી
બધી બહી છે’

દૂધ પી વિનુ બિભો થયો...

‘કાકી, હું બહુ ત્યારે ?’

‘બસ ? આવજો સારું’

પણ સાથે દાદા જ્યારે ન બીટ્યા ત્યારે
નાની વહુનું મુખ આનંદ થઈ ગયું ‘દાદા,
અહીં રહેશો ?’

‘હા બેટા, તને ગમશે ને ?’

કર્ડ પણ બોલ્યા વિના નાની વહુ રસોડામાં
ચાલી ગઈ ડોસાને કાને શબ્દો પડ્યા

‘બાબી પણ પકાં છે આ વેઠ વળી
અહીં ક્યાં પડી ?’

આખ મીઠી ચિરાતે દેવે ડોસા
સાંભળી રહ્યા

થોડીવારે નાની વહુએ ધૂમ પાડી

‘દાદા જમવા ચાલો’

‘હું તો હજી નાહવાનો છું અને પૂજાપાઠ
પણ કરવાનો છું’

‘તે ત્યાં સુધી હું અને ઊકરાઓ બેસી
રહીએ ? દાદા, મુઠ્ઠામાં તો નાદા વિના પણ
જમી દેવાય’

‘અરર બેટા, એવું ન થાય’

‘શું ન થાય ? દાદા, આજ બા નાહી જ
ક્યાં છે હજી ?’ પાસે બેઠેલા કવુએ સાચી વાત
કહી દીધી ડોસાને શું થવું હવે તે એ
પોતે જ નહોતો સમજી શકતો.

‘દાદા, તમે ફરી પરજ્યા હોત તો ?’

કવુ બોલ્યા ગરમના માર્યા ડોસા અડધા
વાંકા વળી ગયા આ ઠડી મચકરી એને વારે
પડી ધીમેથી એ બોલ્યા

‘જીવ, તું જમવા બેસ, હું આ આવ્યો’

પછી મિનિટ થઈ-વીસ મિનિટ થઈ પણ
દાદા રસોડામાં ન દેખાયા

રસોડામાંથી ધૂમ પાડતી નાની વહુ
બહાર આવી ‘દાદા !’

પણ દીવાનખાનામાં દાદા નહોતા

અટારીમાં આવી એણે ફરી ધૂમ પાડી

‘દાદા !’

પણ જવાબ ન મળ્યો નાની વહુની
આંખમાં ન જણે કેમ આંસુ ઉભરાઈ આ થાં
ઝાણલા કંઠે એણે ત્રીજી ધૂમ પાડી

‘ના ના આ !’

દાદા તો બહારની કુટપાય ઉપર પડ્યા
હતા અને માણસોનું ટોળું એકઠું થયું હતું !

સુભાષિતો

સંગ્રહક :

સ્વ. આશારામ દલીચંદ શાહ

આ ધન હરેરે વરાયેલું પડ્યું છે. તેમણી અહીં

બળ થોડું ને ગરબે ઘણું, રહે છે ઠામ શરદ;
સૌથી કરડે યોગણું, મરહર બડો મરદ.

મૂરખની વાતો બળી, જે વાતે ઘર બચ;
પડિતની લાતો ભલી, જે લાતે ગુણ થાય,

તરે તરણ ને તૂંખડું, તરે ગાય ને વહાણ;
તરે ભાવ્યશાળીનું પુણ્ય, તરે પાપીને પહાણ.

શિંહ ગમન, પુરુષ વચન, કેળ ફળે એક વાર;
ત્રિયા તોરણ, ને હમીર હઠ, ચડે ન દુહવાર.

ભીમે પાપાણ ભીંજે પણ ગળે નહીં;
રૂખ આગળ વાણ, રીઝે પણ ખૂંજે નહીં.

લો ભલાઈ ના તળે, દુષ્ટ ન ચૂકે દાવ;
દનને સળગાવતાં, પ્રગટે શુભ સ્વભાવ.

નાં મોળ નળ વિશે, ઊડી જેમ સમાય;
મ મનોરથ દરિદ્રતા, અંતરમાં લય થાય.

માત, તાત ને મિત્ર એ, મૂળથી ત્રણ હિતકાર;
હિતકારક બીજાં બધાં, ગરજ પડે તે વાર.

સત્ય સ્વર્ગનું ખારણું, સત્ય સિંહ સોપાન;
મંત્રયોગ સત્ય ફળે, ધર્મ અર્થ ને કામ.

એક કંપૂત કાણું ફરે, બીજે ઉલ્લખ પ્રકાશ;
દીપકના એ દીકરા, કાળજી ને અજવારા.

કાળજી તળે ન શ્યામતા, મોતી તળે ન સ્વેત;
દુર્જન તળે ન કુટિલતા, સર્જન તળે ન હેત.

ફિકર છવની પીડ, ફિકર છવને ખાય;
ફિકરની ફાટી કરે, ફટીર સૌ જન ગાય.

હાંચે હાંચે સહુ ચરે, નીચું વહે ન કોય;
નીચું નીચું ને વહે, ધ્રુવથી ઊંચો હોય.

હા. બગ ને કાગ. શાંત જણાય બહુ;
અંતરમાં અતિઘાત, સામાની નિશ્ચે કરે.

સંસ્કૃત સાહિત્ય સુભાષિતોના જે પ્રકાશિત રતનાકર છે, તે સંસ્કૃતની જ પુત્રીરૂપે વિકસેલી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઉદાપણનાં ઝરણાં-રૂપ સુભાષિતોની ભણપ નથી. લોકકવિએ રચેલાં, વંશપરંપરાગત લોકજીવે વસેલા, નાનકડાં બિંદુમાં જ દિલસૂઝીના મહાન સિંધુનું દર્શન કરાવતા દુહાઓ કેટલા વેધક હોય છે! ગુજરાતી ભાષામાં થોડુંક જોઈ સંતોષ પામીએ.

શબ્દ શબ્દમાં ફેર છે, અર્થ અનર્થ મીઠાશ;
અન્યાને સન્માનથી, ધીરે કહે સુરદાસ.

ઉદમ તો સૌ આદરે, પામે કર્મ પ્રમાણ;
કર્મીને હીરો જડે, અકર્મીને પહાણ.

વહાણું પણ પછી નવ ગમે, હદપાર જે બચ;
વાળ મૂંછનો પણ જે વધે, કાતરથી કતરાય.

જુગારી હાથે વાંકડું, વાનર કોટે હાર;
ગાંડી માથે બેડલું; છાંજે કેટલી વાર?

કાચા ઘટમાં કાંકરો, જે કદી પેસી બચ;
કાઠતાં નીકળે નહીં, કરીએ કોટ ઉપાય.

મન ઢોંગી, મન ધૂત હય, મન મેગલ સમાન;
મન સુધરે તો મિત્ર છે; નહીં તો શત્રુ સમાન.

સાજણ સુયનાં* વાદળાં, માગ્યા ઘરની છાશ;
જોઈએ ત્યારે ન જડે, મૂકો તેની આશ.

સાજણ એડા ડીછાએ, જેવા કૂવાના કોર;
આઘાપાછા પછાડીએ, હાંસ ન આણે રોપ.

નિત્ય નિત્ય નવલાં ખાય, બીજાને આપે નહીં;
ધૂળ પડી એ કમાઈ, સાચું સોરઠિયો ભણે.

પરધર માગે માન, બીજાને આપે નહીં;
એ માણસ હેવાન, સાચું સોરઠિયો ભણે.

કહેતાં ન આપે પાર, રાજા થઈ રંભડતા;
એ રાઈ નહીં ગમાર; સાચું સોરઠિયો ભણે.

યોરે કેળાં થાય; કળિયુગના વાર વિષે;
મીઠપ નહીં મનમાં. સાચું સોરઠિયો ભણે.

* વાદળાં આબાદીના વળતે જ મિત્ર. તે દુઃખ પડે ત્યારે મળે નહીં.

ચોઢે વડુને નિત, બીજાને પથારીઓ,
એ હેવાનની રીત, માથુ સોરઠિયો ભણે
ખોટા ખોતે જોજ, બીજાને ખોટા કહે;
તેનો પટે ન જોજ, માથુ સોરઠિયો ભણે

૧ વાવ્યાં જોરી રોપ, અમૃતના આરાં કહે,
એ રોપનહી પણ ખોપ, માથુ સોરઠિયો ભણે

કરમા પકડી માળ, લોળા જાનને બમાવતો,
એ માળ નહી પણ જાળ, માથુ સોરઠિયો ભણે

એ તો વસતી વાટ, મ મ તો માવી મતની;
ઘડતા ન આવડે ઘાટ, માથુ સોરઠિયો ભણે

ધન દેખી રાજી થાય, વાપરે તો વચનુ ધણુ
તે હાથ ધમ તો જાય, માથુ સોરઠિયો ભણે

ભરજે ભડચી ખાથ, રકને રત્નડીશ મા,
રાજી જાનને નાથ, માથુ સોરઠિયો ભણે

વરસે જઈને વાટ, એવા મોડ શા કામના ?
ખોટા બહુએ તાડ, હાકે નહી નિજ પડને

વાવરવામાં સીર, પણ વિવેકમાં વામના
એવા હોય અમીર, પણ મૂલ્ય મધ્યે ખરે
પ્રીતિ કમાઈ લીધ, જેણે કા લાભો કર્યો,
લાજ, શુભાવી રીધ, કા જેણે હેઠળ ધર્યો
ઘડાઈ ઘડાઈ ને ઘાટ, પહેચેસો પેચી અને,
વીસરી વિરેગ વાટ, જીવ્યાથી જોયુ ભણે,

પૂતલે નિજ પાપ, પોતે પૂજી બાણે નહી;
નીચી દોડ ન થાય, તે પરથમાં પૂતળા

આનંદ કહે પરમાનંદ, મૂળે મોઢે રહેલુ;
કા તો કહેણુ માથે સાચુ, ને કા તો નામ લઈ કહેણુ

આનંદ કહે પરમાનંદ, કનિયામાં નવ જાણુ
ખીચડી ખાવી ગાઠની, ને જ્યાં ત્યાં રજાજાણુ

આનંદ કહે પરમાનંદ, ગામડે જઈને રહેણુ
ખાપો ખાપો સો કહે, દઈને અમણુ લેણુ

આનંદ કહે પરમાનંદ, માણુએ માણુએ ફેર,
એક આપે સદામત, એક સામે ઘેરઘેર

આનંદ કહે પરમાનંદ, ચીતે ચીતે ફેર,
એક લાખે શેર મળે નહી, એક કકાની ત્રણ શેર

× વામણાન્વામન મોજા

★

પેલાના જગજામાં પવારવાની એક રોહિણીએ ઘણીયે દિવસોમાં કર્યા છતાં એ સમુદ્રમાં ને
નકારતા 'મને તમારા જગજામાં ફર્યાદ આવે છે। ધૂપડીપ ને રૂપવતીરથી સદાય મહેનતા જગજામાં
દુઃખ! રોડ ચૂપ રહ્યા એક વેળા બને ચમારવાડામાંથી પસાર થતા હતા ધરમાં ને બહાર ચારેબાજુ
આમડા! ક્યાંક નવા બને છે તો ક્યાંક સુકાય છે, ને ક્યાંક વળી પલાળવામાં આવ્યા છે રોહિણી તો
અધથી માથુ ફાટી ગયું જલસી ચાલો એમ એણે સાધુને કહ્યું, ત્યારે જવાબ મળ્યો

પેલા ચમારો જુઓ કેટલા સ્ત્રી-પુરુષ બાળકો છે! ખાવાપીવાનું હસવાખેલવાનું તેઓ
જાણુ ન અહીં કરે છે એમને દુઃખ વ નહિ આવતી હોય ?'

મહારાજ એમને તો રક્તિરક્તે ટપ પડી ગઈ હશે એમનું નાક ન એવું થઈ ગયું હશે કે એમને
દુઃખ થ લાગતી નથી અને જ્યાં એવો અભ્યાસ છે? ચાલોચાલો જલસી નીકળી જાઓ

સાધુએ હસીને કહ્યું 'રોડ 'આજુ' હાલ છે તમારા જગજામાં પણ ભોગવિધવામાં હમેશા
આસક્ત રહેવાથી એની દુઃખ થ તમને વરવાળી નથી પણ મને એનો અભ્યાસ નથી એ જાણુ જોઈને
ચોવરી મેં છે તમારે ત્યાં જ ક્યાંથી આવી રાક ?

રોડ મુ ખાલે ?

ખુશામત

શ્રી. મંગળદાસ ગિ. મહેતા

વકીલ

ખુશામતખોરી ! સામાનાં વખાણ કરવાની વૃત્તિ ! ગઈકાલ સુધી અસ્તિત્વ ધરાવી રહેલા હિંદના નકશાના પોળા પ્રદેશમાં-દેશી રાજ્યોમાં તો આ કળાવાનોનું-હાથ હા કરનારાઓનું એકચક્રી નૃગ્ન્ય પ્રવર્તતું ધોળે દિવસે બાપુ રાત કહે તો કાની મગફૂર છે કે એને દિવસ કહી શકે ? ભાટચારણો ને રાજકવિઓથી સદાયે વીંટળાયેલા રહેતા, વામનજી છતાં વિરાટનો ઝબ્બો ઓઢી ફરનારા, કે કા કાનના ને અલ્પ જ્ઞાનના આ બાપુઓના રાજ્યમાં ખુશામતખોરીની બદી ઘણા મોટા પાયા પર વિસ્તરી છે. માનવીની હલકી વૃત્તિઓને પોષવામાં આજે આપણે એટલા બધા ગળાપૂડ થઈ ગયા છીએ કે કોઈ આ વૃત્તિને હલકી કહે તો ય જાણે માનવાને આપણે તૈયાર નથી

પણ ના, વાત સાચી જ છે. ખુશામત-ખોરી આપણા સમાજની એક ભયંકર બદી છે. ખુશામતખોરી અસાવધ માનવીની બુદ્ધિને હણનાર 'હલકી કાટીનું' હથિયાર છે. ભાવનાશીલ માણસ એમાં સંપેદાઈ જાય છે. ખોટી ખુશામતખોરીમાં પારંગત થયેલો કાબેલ માણસ પોતે સાધ્ય કરેલા આ તત્ત્વને, કોઈ બદુગરની તંત્રવિદ્યાની જેમ, ભલા ને લાગણીપ્રધાન માણસ પર અજમાવે છે. પણ સામાન્ય માનવી જ શા માટે ? ભલભલા વિદ્વાનો, શ્રીમંતો અને ડહાણ ગણાતા લોકો પણ ખુશામતની જાળમાં ફસાઈ જાય છે. બુદ્ધિ-

આજે ને સદા યે સમાજને નૈતિક પતન તરફ પ્રેરી રહેલાં તત્ત્વોમાં ફરફેર દેખા દેતી ખુશામતખોરી પણ એક છે. એનો ઉપયોગ કરનાર ને ભોગ ખનનાર. બંનેનો એકસરખો દ્વાસ થાય છે. જ્યાં ખુશામત છે ત્યાં અંધતા છે, ત્યાં વિવેક-વ્યવૃત્તિનો અભાવ છે એમ ખાતરીપૂર્વક માનવું.

શાળી, બાહોશ અને કામ કઢાવવામાં પ્રવીણ એવા ખુશામતખોરોના સપાટામાંથી ઊગરવું અત્યંત મુશ્કેલ કાર્ય છે. બીજી વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થયા પછી લાંચરૂશવતખોરીનું અનિષ્ટ તત્ત્વ જેટલું સમાજમાં ઘર ઘાલી ખેડું છે, એટલું જ ઊંડું પેડું છે આ ખુશામતનું તત્ત્વ.

'ભાઈ, આજ તો શેઠની બહુ ખુશામત કરવી પડી, ત્યારે જ એમનો રોષ ઊતર્યો.' 'ઉપરી અધિકારીને પાંચસો પંચાવન લગાડીએ ત્યારે જ એ તો હંડા પડે !' 'ખુશામત ન કરીએ તો બીજે દિવસે પાણીયું મળે !' આપણી આસપાસ હવામાં બોલાતા આ શબ્દો આપણા સામાજિક અધ.પતનનો પરોધો નથી પાડતા ? કાન ઉઘાડા રાખો એટલે ખુશામત-ખોરીનો આ વ્યવહાર કેટલો સહજ થઈ ગયો છે તેની તુરત પ્રતીતિ થશે. નોકર શેઠની ને શેઠ કાબેલ નોકરની; કારકુન અમલદારની ને અમલદાર કાબેલ કારકુનની, વિદ્યાર્થી શિક્ષકની ને શિક્ષક કાબેલ વિદ્યાર્થીની, લેખક તંત્રીની ને તંત્રી પ્રસિદ્ધ લેખકની, ગોર યજમાનની ને યજમાન ગોરની, વેપારી ગ્રાહકની ને ગ્રાહક વેપારીની તથા ગરીબો શ્રીમંતની ખુશામત કરતા સંભળાશે એ શું મૂલ્ય છે ? સમસ્ત સમાજનું અધ.પતન !

ખુશામત કરનારી આ વૃત્તિથી સદેખા ચેતીએ. ખુશામત ફેરફારસ જેવી છે. દિલની હવામાં એને પ્રવેશ કરાવ્યો કે તુરત જ ભડેલા થવાનો. એ ભડેલા વ્યક્તિને આળીસે

ભસ્મ કરી દે છે એનાથી માનવીને જીતી આંખે અંધાપો આવે છે પોતે અન્ય સર્વ કરતાં શ્રેષ્ઠ છે, એ જાતની ખોટી આત્મવચના માં પુશામતનો ભોગ બનેલો માનવી સંઘ્યા કરે છે પુશામતથી એ પાયમાલ થઈ જાય છે સામાના દિલમાં આપણે માટે ભારોભાર તિરસ્કાર ભર્યો હોય અને જીતી બનાવટી હાવભાવ કરી, જૂઠો પ્રેમ બતાવી, આપણા પરમ હિતેથી હોવાનો ઘવો કરી, આપણને એની જાળમાં ફસાવનાર, ખોટી રીતે છેતરી વિશ્વાસઘાત કરનાર મનુષ્યથી, આ આદત પડી ગયા પછી, નથી તો પોતાનું બાલુ થઈ શકતું કે નથી તો થતું પારકાનું

પણ કહેવાનો આશય એ નથી કે સાચા પ્રત્યે નેદ ને પ્રેમ ન બતાવવો, એને બિય વચન ન કહેવાં પણ અતરમા ડહાં હોય ને મોઢે કંઈ કહેવું એના જેવું મોટું પાપ એકે મ નથી મધુ તિષ્ઠતિ જિહ્વે દ્વયે તુ હલાહલ્મ-મોળામાં મધ હોય ને હૃદયમાં કાતીલ ઝેર હોય એવી દ્વિમુખી નીતિથી કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેનું અહિત થાય છે પુશામત કરનાર પોતાની જાતને છેતરે છે શરૂશરૂમાં થોડો સમય એ કદાચ સન્માન્ય બને, પરંતુ અંતે લોઢામાં જણ થતાં એના ગમે તેવા સાચા કથન પર પણ પછી કોઈ ધ્યાન આપતું નથી પુશામતખોર પોતાનો પ્રસાદ પાડી નથી શકતો, વ્યક્તિત્વની ઝાપ પાડી નથી શકતો પોતાની આ વૃત્તિમાં જ સદાયે મચ્છો રહેવાથી સામાથી દબાવાની ડુટેવ એને પડી જાય છે આ છે પુશામતખોરીનું ભયંકર પરિણામ સામાને શુ ગમશે, કયા શબ્દો સામાને પ્રિય થઈ પડશે, એની શોધમાં

પુશામતખોર પોતાના આત્માને વેચે છે, પોતાના સ્વત્વને હણે છે, આત્મસંપત્તિનું દેવાળું કાઢે છે

પુશામતખોરવૃત્તિના શિકાર બંનનારને તો ગેરલાભ જ છે પુશામતથી એ નિર્ચક કુલાઈ જાય છે પુશામતખોરોનો દોરબી, એ એટલો બધો તો પોતાના પગ મુસ્તાક બની જાય છે કે પુશામતખોર જેવા દલકા માણસને માંપવાની તેની શક્તિ હણાઈ જાય છે અને પોતાના પુશામતખોરોના વતુંજની બદાર વર્તવા જતા પોતે જણે આકાશમાંથી પૃથ્વી પગ પડતો હોય એવો પછડાટ અનુભવે છે

આપણે જાણી લેવું જોઈએ કે સાચો પ્રેમ ધરાવનાર માણસને પુશામત પ્રિય હોતી નથી તે તો સામાના હિત ખાતર તેને કડવા શબ્દો પણ કહેશે, કારણકે વૈષ્ણ, જનેતા અને સાચો મિત્ર-એ ત્રણે હિત કાળે કડવું કહેતા કરતાં નથી. સાચો માણસ દેખાવમાં સ્વમાની, અતડો, થોડોક અભિમાની, લાગણીહીન અને સહે થોડો દૂર જેવો લાગે, પણ ખરી રીતે તો તે જ સાચો હિતચિંતક છે

માટે આપણે સૌ ચેતીએ આસપાસ ચક્રાર દૃષ્ટિ દોડાવી આપણા કહેવાતા સ્વજનો, મિત્રો ને પરિચિતોની પરીક્ષા કરીએ. પુશામતખોરીથી પ્રેરાઈને વર્તનારા આપણા મિત્રો નથી પણ કટ્ટર દુશ્મનો છે, હિત ચિંતકો નથી પણ અહિતકારી ને અનર્થ નોતરનારા ભયંકર આતુરી તત્ત્વો છે આપણે જાતે જ જો આ પુશામતખોરીને આશ્રય લેતા હોઈએ તો તો આથી મોટું કયું અપ પતન હોઈ શકે ?

પાગલ

ખલિલ જિબ્રાન

[૨૬]

વિશાળ સમુદ્ર

મારો આત્મા અને હું મોટા સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયા. કિનારા ઉપર જ્યારે પહોંચ્યા ત્યારે અમે કાંઈ ગુસ્સા અને નિર્જન સ્થાન ઠૂંઢવા મંડી પડ્યા. આમ કરતાંકરતાં આગળ વધતાં અમે જોયું કે એક માણસ ભૂરા ખડક પર ઝેંસીને પોતાની ઝાળીમાંથી ચપટીચપટી મીઠું કાઢી સમુદ્રમાં ફેંકી રહ્યો હતો.

‘આ નિરાશાવાદી છે.’ મારા આત્માએ કહ્યું : ‘અહીં આપણે સ્નાન નહીં કરી શકીએ. વો, આગળ જઈએ.’

અમે આગળ ચાલવા માંડ્યું. એક પુની પાસે પહોંચ્યા. ત્યાં જોયું કે એક માણસ સફેદ ખડક ઉપર ઊભો હતો. એના હાથમાં એક રત્નજડિત દાખડો છે અને એમાંથી ખાંડ કાઢીકાઢીને એ સમુદ્રમાં નાખી રહ્યો છે.

‘આ આશાવાદી છે,’ મારા આત્માએ જણાવ્યું, ‘એટલે એ પણ આપણા નશ્ત શરીરને જોઈ શકે એ જોઈએ નહીં.’

અમે વળી આગળ વધ્યા. ત્યાં કિનારા ઉપર એક માનવી જોયો. મરેલી માછલીઓને પસંદ કરીકરીને પાછા જતા સમુદ્રમાં મજક-પૂર્વક એ ફેંકી રહ્યો હતો.

મારો આત્મા જોલ્યો : ‘આપણે એની સામે પણ નહીં નાહી શકીએ; કારણ આ એક દયાળુ વિશ્વખંધુ છે.’

અમે વળી આગળ વધ્યા. જોયું કે એક પુરુષ પોતાની આકૃતિને રેતી પર અંકિત કરી રહ્યો હતો. મોઝાં આવીઆવીને

હાવ્યાના ધ્વનિ કે વ્યંજનાને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અપાયું છે, કહેવાયું એક હોય ને એમાંથી અર્થ-ધ્વનિ બુદ્ધો, નીકળે એવી કૃતિ તો પ્રતિભાશાળી પુરુષો જ આપી શકે. આ પાનાંઓ પર રત્ન થતા ગદ્યખંડો એના વિગદાણ કૃતાંની કળાનાં દર્શન કરાવે છે, આ પહેલ વાઉલ હીરાની કણિકાઓ તપાસતો ને ચકાસતો.

આકૃતિ ભૂસી નાખે છે છતાં પણ એ ખરાખર પોતાના જ કાર્યમાં મશગૂલ છે.

‘આ રહસ્યવાદી છે.’ મારા આત્માએ કહ્યું, ‘આપણે એને પણ છોડી દેવા જોઈએ.’

આગળ ચાલતાં અમે જોયું તો એક માણસ સમુદ્રના ફીણને એકઠું કરી સફેદ ખડીના ખ્યાલામાં નાખી રહ્યો હતો.

‘આ આદર્શવાદી છે!’ મારો આત્મા જોલ્યો. ‘આ માણસ આપણી નસત કદી ચે ન જોઈ જવો જોઈએ.’

ને વળી અમે આગળ વધ્યા. અકસ્માત એક અવાજ અમે સાંભળ્યો (ચીસો નાખી-નાખીને કાંઈ કહી રહ્યું હતું). ‘આ જ છે એ સમુદ્ર, ગદન સમુદ્ર, વિશાળ ને શક્તિશાળી સમુદ્ર!’ અને જ્યારે અમે અવાજની પાસે પહોંચ્યા ત્યારે જોયું કે એક માણસ સમુદ્ર તરફ પીઠ ફેરવીને ઊભો છે, અને એક છીપ કાને અડાડી સમુદ્રનો અવાજ સાંભળી રહ્યો છે.

મારો આત્મા જોલ્યો : ‘ચાલો આગળ વધીએ. ‘આ યથાર્થવાદી છે. કાંઈ રહસ્ય પૂરી રીતે ન સમજાય તો આ માણસ પોતાનું મુખ ફેરવી દે છે અને વસ્તુના એક ટુકડા પર જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે.’

આમ અમે આગળ વધતા ગયા. (થોડે દૂર) ખડકોની વચમાં એક માણસને રેતીમાં પોતાનું માથું છુપાવેલી દશામાં જોયો. મેં મારા આત્માને કહ્યું : ‘(નિ:સંદેહ) આપણે અહીં તો સ્નાન જરૂર કરી શકીએ; કારણ આ માણસ આપણને જોઈ શકતો નથી.’

‘નહિ,’ મારો આત્મા જોલ્યો : ‘આ માણસ તો પેલા બધાથી ચે વધુ ખતરનાક છે કારણ કે એ ઉપેક્ષા કરે છે.’

ત્યારે મારા આત્માના મુખ ઉપર ગાન નિરાશા વ્યાપી ગઈ અને એણે (કરુણ સ્વરે) કહ્યું, ‘આપણે અહીંથી ચાલી નીકળવું જોઈએ કારણકે અહીં એવું એકાંત ને ગુપ્ત સ્થાન નથી, જ્યાં આપણે સ્નાન કરી શકીએ આ પવનને મારા સોનેરી વાળ સાથે હું નહિ બેલવા દઉં, મારા શ્વેતમુખને પણ હું આ પવનમાં નહિ ખેલું, પ્રકાશ મારી પવિત્ર નમ્રતાને ખુલ્લી નહીં જ પાડી શકે’

ત્યારે અમે એ વિશાળ સમુદ્ર છોડી બીજા વિશાળ સાગરની તપાસ કરવા માટે નીકળી પડ્યા

[૨૭]

સૂળી પર

મોટેથી ખૂમ પાડી મેં કહ્યું ‘હું ચઢીશ સૂળી પર!’

લોકોએ કહ્યું ‘અમે શા માટે તારુ બલિદાન માથે વહોરી લઈએ?’

મેં જવાબ આપ્યો ‘પણ પાગલોને સૂળી પર ચઢાવ્યા વિના ઉત્તરિ કેમ કરી શકશે?’

લોકોએ મારી વાત માની અને મને સૂળી પર ચઢાવવામાં આવ્યો સૂળી પર ચઢવાથી મને શાંતિ મળી

અને જ્યારે હું પૃથ્વી અને આકાશની વચ્ચે લટકી રહ્યો હતો, ત્યારે મને જોવા લોકોએ પોતાનાં શિર ઉપર લીધાં, એ રીતે એમનાં શિર ઊંચાં થયાં (એ લોકો ઉત્તર થયા) કેમકે અત્યાર પહેલાં એમનાં શિર કદી એ ઊંચે ઉઠાવવામાં આવ્યાં નહોતાં!

પરંતુ માથું ઊંચું કરીને જ્યારે તેઓ મારી તરફ જોઈ રહ્યા હતા ત્યારે તેમનાં એકે મને પૂછ્યું ‘ક્યા કર્મનું તું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી રહ્યો છે?’

‘બીજાએ મોટેથી પૂછ્યું ‘ક્યા ઉદ્દેશથી તે તારું પોતાનું બલિદાન આપ્યું છે?’

ત્રીજો બોલ્યો ‘તું તારો એવો ખ્યાલ

છે કે આ કુરબાનીથી તું આ દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ હાંસલ કરી શકશે?’

ત્યારે વળી ચોથા એકે કહ્યું ‘જુઓ તો ખરા એ કેવો દસી રહ્યો છે! કોઈ પણ માનવી આટલો બધો સિતમ શુભાક કરી શકે ખરા?’

આ સર્વને જવાબ આપતાં મેં કહ્યું ‘માત્ર એટલું જ તમે યાદ રાખજો કે હું (મૃત્યુસમયે પણ) દસી ગયો હતો નથી મેં કોઈ પ્રાયશ્ચિત્ત કયું, નથી મેં કોઈ બલિદાન આપ્યું કે નથી મને કોઈ કીર્તિની લાલસા તમે માર્ગ એવો અપરાધ નથી કર્યો જેને હું ક્ષમા કરું હું તરત્યે હતો ને મેં તમને પ્રાર્થના કરી કે મારું રક્ષિત તમે મને પાછો કારણકે પાગલની ખાસ એના પોતાના રક્ત વિના અન્ય કોઈ ચીજથી તમ થઈ શકતી નથી. હું મૂંઝો હતો એટલે મુખ પર જખમની મેં માગણી કરી. હું આ (મૃત્યુલોકના) દિવસ ને રાતમાં કેદ પુરાયો હતો એટલા માટે એથી મેં વધુ મોટી-બૃહદ્ દિનરાતોના દાસ્તી મેં તપાસ કરી લીધી

‘લ્યો ત્યારે, હવે હું બહુ છું સૂળી પર ચઢેલા બીજા બધા જતા રહ્યા તેમ સૂળી પર ચઢવાથી અમે ગુસ્સે થયા છોએ એમ ન માનશો કારણકે આથી મેં વધુ મોટા આકારો અને આથી મેં વધુ મોટી પૃથ્વીની વચ્ચે, આથી મેં વધુ મોટા માનવસમુદાય દ્વારા વારંવાર અમે સૂળી પર ચઢતા રહેવાના કીએ

[૨૮]

ન્યાયિતા

મેં ને મારા એક મિત્રે એક અધને મદિરની છાયામાં બેઠેલા જોયો મિત્રે મને જણાવ્યું ‘આપણા દેશને સૌથી બુદ્ધિમાન આ માણસ છે’

મિત્રને છોડી હું એ અધની પાસે ગયો, પ્રણામ કર્યાં, તે પછી વાતચીત કરી, થોડી વારે મેં પૂછ્યું

‘ક્ષમા કરજો, પણ તમે ક્યારથી અંધ થયા છો એ કહેશો?’ એણે જવાબ આપ્યો ‘હું તો જન્મથી અંધ છું.’

મેં પૂછ્યું: ‘તમે કયા શાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું છે?’

એ બોલ્યો: ‘હું જ્યોતિષી છું’ અને પછી પોતાની છાતી પર હાથ મૂકી કહ્યું: ‘હા, આકાશમંડળના સમસ્ત સૂર્ય, ચંદ્ર ને નક્ષત્રોનું હું નિરીક્ષણ કરતો રહું છું ખરે હું’

[૨૯]

મહત્વાકાંક્ષા

મારા બંધુ ‘પહાડ’ અને એન ‘જલરાશી’ ની વચમાં હું અહીં બેઠો છું. અમે ત્રણેય એકાંતમાં એક છીએ. અર્જુને અંદરેઅંદર બાંધી રાખનાર સ્નેહ ગહન, સખળ ને અનોખો છે. એ સ્નેહની ગહનતા મારી એન ‘જલરાશી’ ની ગહનતા કરતાં ચે અધિક છે. એની શક્તિ સામે મારા ભાઈની શક્તિ તુચ્છ છે. મારા પાગલપણા કરતાં પણ એ સ્નેહગાંઠ નિરાળી છે.

અન્ધોન્ધનો અમારો પ્રથમ પરિચય થયો તે વાતને આજે સદીઓ વહી ચૂકી છે, તથા અત્યાર સુધીમાં કેટલી ચે દુનિયાઓના જન્મ, જુવાની ને મૃત્યુનાં દૃશ્યો અમે જોઈ નાંખ્યા છે છતાં પણ અમે હુતાન છીએ, ઉત્સાહી છીએ. અનેક મહેચ્છાઓ ને અભિલાષાઓ અમારા મનમાં જન્મી ચૂકી છે; છતાં ચે અમે જોકલાં છીએ. અમારી પાસે કાઈ આવડું નથી, હાલ્લાતરથી અમે એકમેકમાં ઓતપ્રોત થઈ ગયાં છીએ, તો પણ અમને એન પડતું નથી. દબાયેલી મહત્વાકાંક્ષા ને રોકાયેલા જીવસાને એન તે ક્યાંથી હાય?

મારી એનની શય્યાને ગરમ કરનાર અગ્નિ કે વ ક્યાંથી આવશે? એવી તે કઈ વાયુલદરી છે કે જે મારા ભાઈના દિલને ટાટક આપશે? એવી તે કઈ સુંદરી છે જે મારા હૃદય પર

રાજ્ય કરશે?

નિઃસ્તબ્ધ રાત્રે મારી એન અગ્નિદેવને યાદમાં પ્રલાપી રહી છે. અન્ને મારો ભાઈ ઠંડક આપનાર દેવીને પુકારી રહ્યો છે. પણ નિદ્રાવસ્થામાં હું કોને સાદ કરું છું, તે મને માલૂમ નથી.

અહીં હું મારા ભાઈ ‘પહાડ’ અને એન ‘જલરાશી’ ની વચમાં બેઠો છું. અમે ત્રણેય એકાંતમાં એક છીએ. અમે એકબીજામાં અમને બાંધી રાખનાર અમારી પ્રેમગાંઠ ગહન, ગાઢ ને અનોખી છે!

[૩૦]

ધાસનું તણખડું બોલ્યું

‘પાનખરને લીધે પડી જતા પાંદડાને ધાસના એક તણખલાએ કહ્યું:

‘શા માટે ભાઈ પડતી વખતે તું અવાજ કરે છે? તારા આ અવાજથી મારાં મુખસ્વપ્નોમાં વિદન આવે છે.’

પાંદડાએ ગુસ્સે થઈ જવાબ દીધો:

‘રે નીચ, અધોગતિપ્રાસ, સંગીત-વિધાવંચિત ને સુકાર્ધને ચડચડ થતા તણખલા, ઉચ્ચ વાતાવરણમાં નહીં રહેનાર તું રાગના લયને તે શું બણી શકે?’ તે પછી પાનખરનું પાંદડું જમીન પર પડી ગયું ને સૂઈ ગયું.

જ્યારે વસંત ઋતુ આવી ત્યારે એની આંખ ખૂલી, પણ હવે એ જાતે જ ધાસનું તણખડું બની ગયું હતું!

વળી પાછી પાનખર આવી. ઠંડીની મીઠી નીંદ્રામાં તણખડું સૂતું હતું, ત્યાં ચારે તરફથી એના ઉપર પાંદડાં ખરનાં લાગ્યાં. ત્યારે ‘તણખડું ચડચડ્યું:

‘અરે આ પાનખરનાં પાંદડાંઓ! કેટલા બધા અવાજ કરીને મીઠા મારા શિશિર-સ્વપ્નમાં ખલેલ પહોંચાડે છે?’

સંસ્થા-સમાચાર

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’

‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’નું સને ૧૯૪૮-૪૯નું ચાલુ વર્ષ ૩૦મી જૂને પૂરું થયું છે. ૩૭ વર્ષથી ચાલતી આ મૌળીદ્વારા અત્યાર સુધીમાં ધર્મ, જીવનચરિત્ર, વૈદક ને આરોગ્ય, વેદાંત, ભક્તિ, જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય-એવા અનેક વિષયો ઉપર જુઠાજુઠા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા છે. ઉત્તમ અને સસ્તું વાચન પ્રબળને પૂરું પાડવાનો આ સંસ્થાના સ્થાપક સહજત ભિક્ષુ આજ્ઞાનદાસે આશય આ માસિક તથા ‘વિવિધ ગ્રંથમાળા’ દ્વારા પૂરો પડે છે.

૩૦મી જૂને પૂરા થતાં વર્ષમાં ગ્રાહકોને નીચે પ્રમાણે પુસ્તકો મોકલાયાં છે

નામ	પાન	મૂલ્ય	ક. ખ	રવાના તારીખ
૧ મતની વાતો	૨૬૪	૧-૮	૦-૪	૧૮-૮-૪૮
૨ જીવનચર્યા	૮૦	૦-૬	૦-૧	,,
૩ યોગીશ્વર ચાતુરદય	૯૬	૦-૮	૦-૧	,,
૪ તત્ત્વકથા (મથિત્ર)	૧૬૪	૧-૮	૦-૪	૧૫-૧૧-૪૮
૫ તુલસી રામાયણના મહાવાક્યો	૧૧૨	૦-૮	૦-૧	,,
૬ હંસે મહાવાજ	૨૮૮	૬-૮	૦-૫	૨૨-૩-૪૯
૭ ધર્મપદ	૧૬૨	૧-૦	૦-૩	,,
૮ ગુલાબસિંહ	૪૪૦	૪-૦	૦-૪	૩૦-૬-૪૯

એક દર

૧૬૫૬

૧૧-૧૪

૧-૭

ઉપર મુજબ એક દરે રૂ. ૧૧-૧૪-૦ના પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૬-૮મા ઘેરબેઠાં અપાયા છે.

નવું વર્ષ ૧લી જુલાઈ ૧૯૪૯થી શરૂ થયું છે. રૂ. ૬-૮-૦ મોકલી ગ્રાહક થઈને આ માળા દ્વારા લગભગ અર્ધો મૂલ્યે મળતા પુસ્તકોનો લાભ લેવાનું ન ચૂકશે. વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે ગ્રાહક થઈ શકાય છે. ગ્રાહક થતી વખતે જે પુસ્તકો નીકળ્યા હશે તે અપાશે અને બાકીના નીકળે તેમતેમ મોકલી અપાય છે. આજે જ પોસ્ટકાર્ડ લખી નાખો.

શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય પંચાંગ (સં. ૨૦૦૬નું)

શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય પદ્ધતિથી તૈયાર થતા આ પંચાંગમાં જ્યોતિષને લગતી અગત્યની લગભગ બંધી બાબતો અપાઈ છે; ઉપરાંત ધાર્મિક તહેવારોની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ, ટપાલ તથા રેલવેખાતાની માહિતી, અશૌચનિષ્ઠ્ય, માસવાર ક્રાંતિ, રાશિવાર લવિષ્ય વગેરે વગેરે ઘણી ઉપયોગી હકીકતો આપેલી છે. આ વરસે ૧૨ પાનાં જેટલી બીજી ઉપયોગી માહિતી નવેસરથી તેમાં ઉમેરવામાં આવી છે.

પંચાંગનું કદ ૬૧૧"×૧૦", પાન ૧૧૨ અને કિંમત માત્ર નવ આના છે.

‘અખંડ આનંદ’ના ગ્રાહકોને આ પંચાંગ અંકરૂપે મોકલાવવાનું નથી; એટલે જે ગ્રાહકબંધુને પંચાંગ જોઈએ તેમણે શ્રાવણ વદી ૦)) સુધીમાં ૦૧- મોકલી મંગાવી ‘લેવું’ તે પછી મંગાવનારે ટપાલ વગેરેના ખર્ચ સાથે રૂ. ૦૧૦ મોકલવા.

નવાં પ્રકાશનો

ગીતાંજલિ : લે. શ્રી સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર : અનુવાદક : સ્વ. મણિશંકર રત્નજી
લક્ષ્મી-કાન્ત પાન ૧૦૪ : કિં. ૦-૬

પુનરાવૃત્તિઓ

શ્રીમદ્ ભાગવત : શ્રે. ગ્રંથમાં નવી ૧૨મી આવૃત્તિ. ૨૭ ચિત્રો સાથે પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પાન ૧૧૪૪ : કિં. ૧૦-૦

નાનક : (૨જી આવૃત્તિ) ટૂંકું પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર આપેલું છે. પુસ્તકની છેવટે ગુરુ નાનકનાં ૨૩ લજનો નવેસરથી ઊમેર્યાં છે. પાન ૧૦૪ : કિં. ૦-૬

છેલ્લા બે માસનાં નવાં પ્રકાશનો

બાળકોની માવજત : (સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી) ગભાવસ્થાથી માંડીને બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી માતાએ કેવી કાળજી રાખી, બાળકને પાણી-પોષીને ઉછેરવું જોઈએ તથા શારીરિક તેમ જ માનસિક દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ બાળકોને કેમ આપવું, તે આમાં સરળ રીતે

સમજાવવામા આવ્યું છે પુસ્તકને અતે પરિશિષ્ટરૂપે 'બાળરોગો' વિષે ઉપયોગી માહિતી અને ઉપચાર આપ્યા છે

ક્રમ ૫ "ખજા" પાન ૬૬ કિ ૦-૧૦

ગુલાબસિંહ સ્વ મણિલાલ નબુભાઈ દ્વિવેદીકૃત અતિગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનના વિચારોથી ભરપૂર છતાં સામાન્ય વાચકોને સ્પષ્ટ તેમજ બોધપ્રદ થઈ પડે તેવી નવલકથા (વિવિધ ગ્રંથમાળામા) પાન ૪૪૦ કિ ૪-૦

વેદાત-રસબિંદુ . સ્વામીશ્રી મગધનાથજી રચિત વેદાતબિંદુઓને વેદાતનાં રસબિંદુઓ સરળતાથી સમજાવે છે પાન ૬૬ કિ ૦-૧૨

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો . ઝેરી જાનવરના હથેલી તથા ઝેરી પદાર્થોના ઝેરના સરળ અને સાદા ધરગથ્ય અનેક ઉપાયો

પાન ૬૬ કિ ૦-૧૦

એક અપ્રાપ્ય ગ્રંથ

કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા . શ્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી હાકરકૃત આ ગ્રંથની જૂજ પ્રતો મળેલી છે. ભેઈએ તેમજ તેની કિંમતના રૂા ૧૦) તથા ટપાલખર્ચનો રૂા ૧) મળી કુલ રૂા ૧૧) મોકલી ગ્રંથ મગાવી લેવો

હવે પછી પ્રગટ થશે. આપનો ઓર્ડર તરત નોંધાવો

શ્રીશાકરભાષ્ય સહિત શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા અનુવાદક વામનરાવ પ્રા પટેલ, બી એ એલએલ બી છંપાય છે, જે એક માસમા પ્રસિદ્ધ થશે. મીરાના ભજનો . મીરાના ભજનોનો સૌથી મોટો અને અદ્યતન સંગ્રહ નરસિંહનાં ભજનો લગભગ બધા લોકપ્રિય ભજનોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકમા અપાશે

શ્રી સત્યનારાયણની કથા મૂળ સાથે છંપાય છે

સો ભજનો . મુનિ નાનચંદ્રજીએ ચૂટીને પસંદ કરેલા સો ભજનો છંપાય છે.

યુગ પ્રવાહ

‘શ્રી. સોપાન

ચાર મહાસત્તાઓ-અમેરિકા, રશિયા, બ્રિટન અને ફ્રાંસના વિદેશમંત્રીઓની પરિષદ લગભગ એક માસથી જર્મની અને બર્લિનનું ભવિષ્ય નક્કી કરવા માટે ચાલી રહી છે; પરંતુ આ લખાય છે ત્યાં સુધી આખરી નિર્ણય થયો જણાતો નથી. છેલ્લા સમાચાર પ્રમાણે એવી સમજૂતી વિચારાઈ રહી છે કે જર્મની અને બર્લિનના ભાગલા પાડવા અને આગળ ઉપર વિશેષ વિચાર કરવો.

વિશ્વયુદ્ધના વિજેતાઓ આજ સુધી જંગતના મહત્વના સવાલો વિષે એકમત થઈ શક્યા નથી; એટલું જ નહિ પણ જેમ સમય જાય છે તેમ એકબીજાથી વધુ દૂર થતા જાય છે એ જંગતનું દુર્ભાગ્ય છે. જર્મની મહા શક્તિશાળી રાષ્ટ્ર હતું. જર્મની ફરીને તાકાત પ્રાપ્ત કરી જંગતની શાંતિ જોખમમાં ન મૂકે તે માટે અમુક સમય સુધી એનાબંડેપર કાયૂ રાખવાની જરૂર હતી; પણ આજે એ જર્મની જ મહાસત્તાઓ વચ્ચે વિખવાદનું અને જંગત માટે ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ભયનું કારણ બની રહ્યું છે.

રશિયાની યોજના જર્મનીને લાલ રંગે રંગી દેવાની, એટલે કે ત્યાં સામ્યવાદી શાસન સ્થાપવાની હોય તેમાં નવાઈ નથી. અમેરિકા, બ્રિટન અને ફ્રાંસ જર્મનીની સત્તા તોડી નાખવા એક થયા હતાં, પણ હવે એમની દૃષ્ટિ બદલાઈ ગઈ છે. ફ્રાંસ તાકાતવાન જર્મનીથી ડરે છે ને એવો પ્રયત્ન કરે છે કે જર્મની એક ન થાય, બળવાન ન થાય.

પરંતુ બ્રિટન-અમેરિકાની એ નીતિ નથી તેથી ફ્રાંસને પણ એની પાછળ ઘસડાવું પડે છે. આ ત્રણે રાજ્યો જર્મનીને સામ્યવાદી રશિયાની પાંખમાં જતું બચાવવા માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તૈયાર છે. રશિયાએ બર્લિન ફરતી નાકાબંધી કરી ત્યારે ભારે સાહસ કરીને પણ અમેરિકાએ બર્લિનમાંના જર્મનીને હવાઈ જહાજો દ્વારા ખોરાક અને મામત્રી મોકલ્યાં, તે માત્ર દયાથી પ્રેરાઈ નહિ પણ બર્લિનવાસીઓ રશિયાની શરણાગતિ ન સ્વીકારી લે તે માટે. આ ત્રણ રાજ્યોએ રશિયા સામે વળતાં પગલાં લીધાં અને પશ્ચિમ જર્મનીમાં મજબૂત રાજતંત્ર સ્થાપના તૈયારીઓ કરી તે પણ એટલા જ ખાતર.

બર્લિન કે જર્મની શું મુશ્કે છે; શાથી એને લાલ થશે વગેરે કાઈ વિચારતું નથી. જંગત-શાંતિની વાત પણ મિથ્યા છે. બધાની દૃષ્ટિ પોતાનું બળ વધારવા અને જર્મન-શક્તિનો પોતાના લાલમાં ઉપયોગ કરવા ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી છે.

ચીનનો આંતરવિગ્રહ

ચીનનો આંતરવિગ્રહ હજી ચાલે છે ને નિર્દોષ, ચીની પ્રજાની અપાર યાતનાઓ હજી પૂરી થઈ નથી; પરંતુ રાજકીય દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ચીનમાં હવે લાલ સત્તાની સ્થાપના થવાની તૈયારી છે! સામ્યવાદીઓએ શાંધાઈ લીધું ને તે પછી પણ આગળ ધસી રહ્યા છે. તે જોયા પછી અમેરિકા ને બ્રિટન જેવા

તેની સાથે દોસ્તી બાંધવા, અલગત પોતાની ગરતે, તકલીફ રહ્યા છે ચીનનો સામ્યવાદી નેતા માઓત્સે તુંગ સ્ટાલિન કરતાં બુદ્ધી માટીનો ધણથેણ છે ચીનની આંતરિક સ્થિતિ નિરાળી છે અને રશિયાની ક્રાંતિ વખતે દુનિયા જેવી ટૂંકી તેવી આજે નથી એવા ખ્યાલોથી એમ મનાય છે કે માઓત્સે તુંગની સરકાર સાથે બ્રિટન-અમેરિકાના સબધો બધાઈ શકશે. બ્રિટનના મુત્સદ્દીઓ અને વિદેશમંત્રી શ્રી બેવિને તો ખુલ્લી રીતે સામ્યવાદીઓને આવકાર્યા છે અને ચીનમાં જે કોઈ સત્તા ઉપર હશે તેની સાથે બ્રિટન દોસ્તી રાખશે એમ સામે આવીને કહી રહ્યા છે.

સામી બાબુ માઓત્સે તુંગ પણ સબાળીને પગલાં ભરે છે એણે બહેર ક્યું છે કે જે દેશો ચીનની પ્રત્યાઘાતી સરકાર એટલે ચાંગની સરકાર સાથે કોઈ પણ પ્રકારનો સબધ રાખશે, તે સિવાયના તમામ દેશો સાથે સામ્યવાદી ચીન મૈત્રી ગણશે ને સીના સહકારને આવકારશે ચીનની લડાઈ ખતમ નથી થઈ અને 'ગાંધીય' સરકારના બલુગાં દજીય સબળાય છે છતાં જગતના રાજપુરુષોએ તો સમજી લીધું છે કે ચીનમાં નવી સરકાર આવી ગઈ છે.

ચીનના આ સામ્યવાદી વિજયને બ્રહ્મ દેશના સમાજવાદીઓ, જેઓ આજે સત્તા ઉપર છે તેમણે આવકાર્યો છે હિંદ આ બાબતમાં મોન જેવી ગણુ છે હિંદ અને ચીન વચ્ચે મૈત્રી સબધો હતા ચાંગે હિંદની સ્વતંત્રતામાં રસ લીધો હતો આ બધાં કારણે હિંદી નેતાઓ બુઝવણ અનુભવતા હોય એ આશાવિડ છે પરંતુ ચીનની સામ્યવાદી સરકાર માટે હિંદી પ્રતિનિધિઓ બહુ સારા રાખે છે આથી છે તે ઉપગ્રી

એવું અનુમીન કરી શકામ કે નવી સરકાર સંપૂર્ણ રીતે સત્તા ઉપર આવશે ત્યારે પણ હિંદ અને ચીનની મૈત્રી તો ડાયમંડ રહેશે ચીનનાં સામ્યવાદ સાથે હિંદને યનુભાવ નથી જ.

ચીનની વર્તમાન સ્થિતિ ચીની પ્રજા માટે અત્યંત દુષ્કારક છે, કાંગ્સુકે ત્યાં અંતરવિગ્રહનું પૂર્ણ વિરામ હજી મુકાયું નથી.

પાક-અફઘાન

પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે દિવસેદિવસે અથડામણ વધતી જાય છે છેલ્લો બનાવ પાકિસ્તાને બોંબવર્ષા કથાનો બ-થો છે આ અંગે પાકિસ્તાન જે પ્રવાસાઓ કરે છે તે અફઘાન પ્રજા કે સત્તાવાળાઓ સ્વીકારતા નથી અને બોંબ મારાને આક્રમણ તરીકે વર્ણવે છે.

પાકિસ્તાનના નેતાઓ હંમેશાં એમ કહેતા હતા કે મુસ્લિમ દેશો સાથે એમને ગાઠ સબધો બધાશે ને એમાંથી સમગ્ર મુસ્લિમ રાષ્ટ્રો એકત્રિત પડેલાશે પાકિસ્તાનની સ્થાપનાને પોણાએ વર્ષ થયાં પરંતુ કોઈ મુસ્લિમ દેશ માથે અસામાન્ય ગણાય એવી મૈત્રી સધાઈ દેખાતી નથી એટલું જ નહિ પણ સૌથી નિડરના મુસ્લિમ દેશ અફઘાનિસ્તાન સાથે તો દુશ્મનાવટના બીજ રોપાઈ રહ્યાં છે પાકિસ્તાનની પાસે બીજો મુસ્લિમ પ્રદેશ છે ઝાશ્મીર. ત્યાં પણ પાકિસ્તાનની નીતિરીતિ પ્રત્યે તિરસ્કાર પ્રવર્તે છે એમાંથી પાક-અફઘાન અથડામણ બીજી થઈ છે તે તાથશવાળાઓ તો પાકિસ્તાન માટે આંખના ઝલારૂપ બન્યા છે મુસ્લિમ મિરાદગીની ભાવના ક્યાં ચાલી ગઈ?

પાકિસ્તાન અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે અથડા અટકો જ છે બંનેની સરદાર વચ્ચે

આવેલો તાલકાવાળાઓનો પ્રદેશ પાકિસ્તાન પોતામાં શમાવી દેના માગે છે ને અફઘાનિસ્તાન તેનો વિરોધ કરી માગે છે, કે એ પ્રદેશને સ્વતંત્ર રહેવા દેવો, પ્રજાની માગણીને માન આપી પાકિસ્તાનની સ્થાપના થવા દેવી.

હિંદને આ ઝઘડામાં મુદ્દલ રસ નથી. અફઘાનિસ્તાન સાથે, અન્ય કોઈ પણ દેશની પેટે હિંદના સારા સંબંધો છે. પાકિસ્તાનને એ ખૂંચે છે. એટલે એ હિંદ ઉપર સીધા ને આડકતરા આક્ષેપો કર્યા કરે છે. પાકિસ્તાનના નેતાઓએ માનસ જ એવું કેળવ્યું છે કે પોતાની દરેક આંતર-બાહ્ય તકલીફો મારે એને હિંદનો જ દોષ દેખાય! આવા વિદ્રુત માનસ માટે દયા બાવા ઉપરાંત આપણે બીજું શું કરી શકીએ?

ચંદ્રનગરનો માર્ગ

હિંદ સ્વતંત્ર થયું પણ એનો કેટલોક પ્રદેશ હજી પરદેશી હકૂમત નીચે છે. ફાસનાં ત્રણ અને પોર્ટુગલનાં ત્રણ સંસ્થાનો હિંદની મિમાં છે. હિંદ સરકારે બહાર ક્યું છે, કે શામીના આ કાળા ડાઘ ભૂંસી જ નાખવા. આ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે વાટાઘાટ પાતાં ફાસે કંઈક સારું વલણ બતાવ્યું અને એમ ક્યું કે લોકમત લઈ નિર્ણય કરવો. પોંડીચરી ત્રગેરેનો લોકમત તા. ૧૧મી ડિસેમ્બરે લેવાનું હતું છે. તટસ્થ નિરીક્ષકો ત્રગેરે બાબતોમાં ફાસ અને હિંદ વચ્ચે એકમતી થઈ છે પણ કોણ બણે શા કારણે ચંદ્રનગર માટે ફાસે ભુદું જ વલણ લઈ હિંદની સંમતિ વિના તા. ૧૯મીએ લોકમત લઈ લીધો. ફાસે ગમે તેમ ધાયું હોય પણ ચંદ્રનગરની પ્રજાએ તો હિંદમાં જોડાવાનો જ ફેસલો આપ્યો છે. ચંદ્રનગરની કુલ વસતિ

૫૦,૦૦૦ તેમાં મતદારો ૧૨,૨૦૦, આમાંથી ૭૬૦૮ માણસોએ મતનો ઉપયોગ કર્યો. હિંદને મળ્યા ૭૪૭૩ મત અને ફાસને મળ્યા માત્ર ૧૧૪, બાકીના મતો ખોટા ઠર્યા. ફાસમાં જો સમજદારી હોય તો બાકીનાં સંસ્થાનો વિનાશીક્રમતે જ હિંદને હવે સોંપી દેવાં જોઈએ.

પોર્ટુગલ સંસ્થાનો-દીવ, દમણ અને ગોવાનો ફેસલો શાંતિપૂર્વક થવા વિષે શંકા રહે છે, પણ એવું હિંદ સાથેનું ભાવી કોઈ મિથ્યા તો કરી શકશે જ નહિ

સિકિમનો બનાવ

આપણે એવી ભ્રમણામાં છીએ કે હિમાલય પર્વત હિંદમાં છે. રાજદ્વારી રીતે જોઈએ તો હિમાલયનો મોટો ભાગ તિબેટ, નેપાળ, ભૂતાન અને સિકિમમાં છે. આપણે ભાગે તો, સરખીમણીમાં નાનો ટુકડો જ આવે છે. હિમાલયનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો નેપાળ, ભૂતાન અને સિકિમની રાજદ્વારી સ્થિતિ એકસરખી નથી; પરંતુ હિંદ સ્વતંત્ર થયું ત્યારથી ત્યાં આઝાદીનો પવન તો જોરથી ફૂંકાઈ રહ્યો છે. આમાં સિકિમ સૌથી નાનું. એક બાબુ નેપાળ, બીજી બાબુ ભૂતાન, ઉપર તિબેટ અને નીચે હિંદ. વચ્ચે આવેલું નાનું સિકિમ તોફાનમાં ઊભું ન રહી શક્યું એટલે સિકિમના રાજાએ હિંદ સરકારને પોતાના રાજ્યનો વહીવટ સંભાળી લેવાની વિનંતિ કરી અને તે પ્રમાણે થોડા દિવસ પહેલાં જ હિંદ સરકારે સિકિમનો કબજો લઈ લીધો છે. આપણે એવી આશા રાખીએ કે નેપાળ, ભૂતાન અને સિકિમ હિંદનાં જ અંગ બની પોતાનો વિકાસ સાધે.

તા. ૨૦-૬-૪૯

અખંડ આનંદ :

સપાદન

- * આ માસિકમાં સામાન્ય જનોને ઉપયોગી થાય એવા ને સંસ્કારી છતાં સાદી ભાષામાં અને સરળ શૈલીમાં લખાયેલા લેખ, વાર્તા, નાટિકા, નિબંધ, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન તેમ જ જ્ઞાન, વૈરાગ્યાદિ જનકલ્યાણકારી લેખો સ્વીકારવામાં આવે છે
- * માસિકની પ્રસિદ્ધિ સાથે જ લેખકોને પુરસ્કાર, છપાયેલા લેખની ત્રણ પ્રતો અને અંક મોકલવામાં આવે છે
- * નહિ સ્વીકારાયેલા લેખો, જો ટપાલખર્ચ મોકલવામાં આવ્યું હોય તો, પરત કરવામાં આવે છે નહિ તો બીજો મહિને તે રદ કરવામાં આવે છે
- * માસિક મારેનું દરેક લખાણ સારા અક્ષરે, ચાલીથી ને કામળની એક જ બાજુએ લખાયેલું હોવું જરૂરી છે પત્ર કે લેખ માટે જવાબ હમ્મજનારે યોગ્ય ટપાલખર્ચ મોકલવું
- * તત્ત્રી સાથેનો તમામ પત્રવ્યવહાર નીચેના સરનામે જ કરવો તેમ જ બહુલાની રત્નો પણ ત્યાં જ મોકલવા

તત્ત્રી 'અખંડ આનંદ'

મુલજહાર, મેટ્રોની પાછળ,
બેરેલ રોડ, મુંબઈ-૧

વ્યવસ્થા

- * આ માસિક દર અંગ્રેજી મહિનાની પહેલી તારીખે પ્રસિદ્ધ થાય છે
- * વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ૬-૮ છે બ્રહ્મદેશ માટે રૂ. ૭) પરદેશ માટે રૂ. ૧૦) છે તે (૧) સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ટે. ભદ્ર, અમદાવાદ અથવા (૨) કાલ્યાણદેવી રોડ, હાથી બીલ્ડિંગ, ત્રીજો માળે, મુંબઈ-૨ એ ઠેકાણે ભરી શકાયો.
- * આ માસિક દ્વારા માહકોને સુમારે ૧૬૦૦ પૌનાંનું વાર્ષિક વાંચન અપાશે
- * વ્યવસ્થા અંગેના પત્રવ્યવહાર અમદાવાદના કાર્યાલય સાથે કરવો.
- * લવાજમ મનીઓડરથી મોકલતાં મનીઓડરની કુપન પર પૂરું ઠેકાણું વગેરે રપદ લખવું
- * મહિના બે મહિના માટે સરનામું બદલાવવું હોય, તો પોતાના પોસ્ટ માસ્ટરને લખવું સરનામું વખતસર નહિ બદલાવનારનો અંક જૂના સરનામે રવાના થતાં, બીજો અંક મૂલ્ય લીધા સિવાય મોકલાશે નહિ
- * પત્રવ્યવહારમાં માહકે નખર અવસ્ય જણાવવો
- * ૧લી નવેમ્બર ૧૯૪૮થી બીજી વર્ષ રૂ. ૪૬ અર્ધ અર્ધ છે હાલ ઓગસ્ટ માસથી નવા માહકે નોંધાય છે
- * માસિક સાથે પ્રતિકો વી પી થી મોકલાતાં નથી.
- * નમૂનાના અંક માટે રૂ. ૧) મોકલી આપવો

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય
૩ સદ, પો. બો. નં. ૫૦ અમદાવાદ

: અનુક્રમ :

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ ઉપકારનો બદલો	શ્રી	૧
૨ શુચિ (કાવ્ય)	કવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર	૩
૩ જાતકદષ્ટાંતો	દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી	૪
૪ સેવકનો ધર્મ (પ્રવચન)	શ્રી. રવિશંકર મહારાજ	૬
૫ ગીતા	મુનિશ્રી સંતબાલજી	૮
૬ મહાયોગી શ્રી અરવિંદ	શ્રી. સુંદરમ	૧૪
૭ વિકાળ (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર દવે	૨૧
૮ જીવનત્રાતા (સત્ય કથા)	શ્રી. દિલખુશ બ. દીવાનજી	૨૫
૯ પિત્ત અને કફ (આરોગ્ય)	શ્રી. વલ્લભરામ વૈદ્ય, આયુર્વેદાચાર્ય	૩૦
૧૦ કમળા (નાટિકા)	શ્રી. ગુલાબદાસ ખેડર-	૩૭
૧૧ ગ્રહો અને જીવન (વિજ્ઞાન)	શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર	૪૪
૧૨ જનમનો ખેડૂ (વાર્તા)	શ્રી. ધર્મશર પેટલીકર	૪૮
૧૩ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ (ઇતિહાસદર્શન)	શ્રી. પદ્મમણિશંકર કુ. ત્રિપાઠી બી. એ. બી. ડી; એસ. ડી. સી.	૫૭
૧૪ કવિઓની માતૃભૂમિ (રાષ્ટ્રગીતો)	શ્રી. છગનલાલ હિંમતરામ રાવળ	૬૨
૧૫ જીવનની મંધ્યાએ (વાર્તા)	શ્રીમતી લાભુબહેન મહેતા	૭૨
૧૬ માયાનું સ્વરૂપ	સ્વામીશ્રી માધવતીર્થ	૭૬
૧૭ ધર્મવાધમાં હિંદની એકતા (સંશોધન)	પંડિત સાતવલેકરજી	૭૮
૧૮ ફૂલપાંદડી	શ્રી. જયંતીલાલ મોતીલાલ શાહ એમ. એ; એલએલ. બી.	૮૫
૧૯ સુરદાસનાં પદો	શ્રી. પુરુષોત્તમ ભટ્ટ હિંદી સાહિત્યરત્ન, રાષ્ટ્રભાષારત્ન	૯૧
૨૦ સમયની બલિહારી (વાર્તા)	શ્રી. હકૂમત દેસાઈ બી. એ.	૯૮
૨૧ સમતોલ ખોરાક (આરોગ્ય)	શ્રી. ભૂપતરાય મો. દવે	૧૦૨
૨૨ ચંદ્રનું સસલું (સંશોધન)	અધ્યા. અરુણોદય જાની એમ.એ 'કાવ્યતીર્થ' ૧૦૬	
૨૩ તિબેટ (પરિચય)	અધ્યા. શ્રી. શશિન્દ્ર ઓઝા એમ. એ.	૧૧૧
૨૪ પાગલ	અલિલ જિજ્ઞાસુ	૧૧૫
૨૫ શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમસ્વરૂપે	શ્રી. હીરાલાલ છોટાલાલ બક્ષી બી. એ.	૧૧૮
૨૬ યુગપ્રવાહ	શ્રી. સોપાત	૧૨૨
૨૭ સંસ્થા-સમાચાર	કાર્યોલય	૧૨૫

સર્વ સાહિત્ય-વર્ધક કાર્યાલય તરફથી. તંત્રી : સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ & કંપની

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સર્વ સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયબડ-અમદાવાદ

પાપાંડ પાંજી

વર્ષ ૨, અંક ૧૦]

ત્રી સો પાન

[ઓગસ્ટ ૧૯૪૬]

ઉપકારનો બદલો

જો પ્રમથથી જ સ્વાર્થભાવે બીજાનું કામ કરી આપે તેઓ પોતે કરતા ઉપકારનો બદલો ન મળતાં નારાજ થાય કે રોષે ભરાય તે સમજી શકાય એમ છે પરંતુ જો નિસ્વાર્થભાવે ઉપકાર કર્યાનો બદલો કરે છે તેઓ પણ એના બદલો ન મળતાં કુબી થાય ત્યારે આપણને આશ્ચર્ય થાય છે માતૃચિંતા હમેશા એમ કહે છે 'અને ફક્ત સમજીને બાળકને ઉઠેરીએ છીએ' તેઓ એમ પણ માને છે કે બાળક માટે એમણે સારું ત્યાગ કર્યો છે આ જ માતાચિંતા પ્રજ્ઞાવસ્થાએ બાળકોની સેવા ન મેળવી શકે અથવા બાળક એમની આજ્ઞાનુસાર ન ચાલે ત્યારે ટેલું નારાજ થઈ ભય છે.

લગભગ દરેક માણસે કોઈ ને કોઈ પર ઉપકાર કર્યો હોય છે અને કોઈને કોઈના ઉપકાર નીચે જોડે આવવું પડ્યું હોય છે ખૂબીની વાત છે કે માણસ પોતા મર થયેલા ઉપકાર ભૂલી ભય છે, પણ પોતે કોઈ ઉપકાર કર્યો હોય તો તે ભૂલતો નથી દેખીતી રીતે પ્રત્યાની અપેક્ષા ન રાખી હોય છતાં એના આંતર મનમાં તો એ છંદા પડેલી જ હોય છે.

જ્યાં જ્યાં આપણે ઉપકાર કરનાર હોઈએ ત્યાં ત્યાં એ વિશે આપણા મનને સમજાવી લેવું જરૂરી છે કે જોના બદલો મળે તે ઉપકાર નહીં, પણ સોદા કહેવાય. જ્યાં આમાર માનવા જેટલી પણ ઇચ્છા રાખવામાં આવતી હોય ત્યાં બદલાની અપેક્ષા છે જ આપણા મનમાં આવી અપેક્ષા છોડીએ પણ પડેલી ફરી તો એ બદલ નીકળ્યા વિના રહેવાની નથી અને ત્યારે જોને આપણે એકવાર પ્રેમભાવે આપ્યું છે તે વેરભાવે પાછું લેવાની છંદા પ્રગટશે જ 'ઈર્ષ્યે કુરમન ગ્રવુ' એ કહેવતનો આ જ અર્થ છે.

ત્યારે કરવું શું? કોઈ પર ઉપકાર કરવો જ નહિ એ માર્ગ બદલો લેવાની ઇચ્છા કરતાં વધુ સારો છે જે તજ ન શકાય તે આપણી પાસે જ રાખીએ અને જો આપણે તો એ સાધેનો મનનો પ્રીયોક્તિ તત્ત્વ પણ લોટી નાખીએ જો સવિધમાં બદલો લેવો હોય તો આજે નહીં કરી લેવું ઘટે એમ કંવાથી સાંભળે માણસ આભાર નહિ માને, પણ મીઠા સબ્બા દહીં રહેશે અને બન્નેમાંથી કોઈના મનને તાલ અનુભવી પડશે નહિ ત્યાં અને વિનિમય વચ્ચેનો કોદ સમજીને જુવન-વ્યવહારમાં જો બન્નેની જરૂર છે આપણી શક્તિ પ્રમાણે જ આપણે કરીએ એ ઇષ્ટ છે.

આપણા પોતાના સબ્બાનું આપણે અવલોકન કરીશું તો સ્પષ્ટપણે આપણને ભાગ્યે જ અમુક માણસે આપણા ઉપકારનો બદલો વાગ્યો નથી અને અમુકે તો ઉપકારને બદલો

અપકાર કર્યો છે. આવા દાખલાઓ દરેકના જીવનમાં દુઃખની કલિકાઓરૂપે સંઘરાયેલા હશે. આપણે સૌએ આવા દાખલાઓનું પૃથક્કરણ કરી લેવું જરૂરી છે. જે તટસ્થતાથી વિચારી શકીએ તેનાથી શકીશું કે સોમાં નબળાં દાખલાઓમાં દોષ આપણો છે, ઉપકાર ઝીલનારનો નથી.

આપણે આપણા મનને પૂછવું જોઈએ :

‘ઉપકાર કરતી વખતે આપણે બદલાની આશા રાખી હોય કે ન રાખી હોય, પણ સામા માણસને આપણા મનની સ્થિતિ જણાવી હતી ? જે આપણામાં અપેક્ષા હતી તે તેનું ઉપકાર ઝીલનારને જ્ઞાન કે ભાન હતું ? કે આપણે તે નિઃસ્વાર્થ ભાવનો જ દેખાવ કર્યો હતો ? સામા માણસ આભાર માનતો હતો, ત્યારે પણ આપણે એમ તો નહોતું કહ્યું કે એમાં શું આપણું કરવાની તો મારી ફરજ છે ? સાથે નહોતું ઉમેર્યું કે મનમાં ભાર રાખશે નહિ, મારી આજે સ્થિતિ છે માટે મદદ કરું છું. ?’

જે આ સ્થિતિ હોય તો બવિષ્યમાં કોઈ પણ પ્રકારે બદલો લેનારો આપણને અધિકાર છે ખરો ?

ઉપકારનો બદલો અપકાર મળતો હોય ત્યારે પણ દુઃખી થતાં પહેલાં આપણા મનની ખોજ કરવી અને વર્તન તપાસવું. ઉપકારને બદલો માગીમાગીને આપણે સામા પક્ષને વિરોધી નથી બનાવી મૂક્યો ? ખીબાઓ પાસે આપણે કરેલા ઉપકારનાં ગીતો ગાઈગાઈને તો એને ચીડ્યો નથી ? એના તરફ આપણામાં દ્રેષભાવ તો પ્રગટી નથી ખરો ? જે આપણે સહન રીતે જોઈશું તો આપણો વાંક ક્યાં છે તે આપણને જણાઈ આવશે. ઉપકારનો બદલો ન માગવાથી આપણા મનની શાંતિ વધે છે અને જ્યાં સાથે બેસી પાન ચાવવાનો સંબંધ હતો ત્યાં કાલસા ચાવવાનો સમય આવતો નથી.

પણ ઉપકારના પ્રશ્નની આ એક જ બાજુ છે, બીજી બાજુ ઝણઝણાટીની વૃત્તિની છે. બીજા પાસે ઉપકારના બદલાની અપેક્ષા ન રાખીએ, પણ આપણે તો ઉપકારનો બદલો સવારો કરીને આપી દઈએ.

આપણને બીજાની મદદની જરૂર નથી પડતી અને આપણે શા માટે કોઈના ઉપકાર નીચે આવવું એવું અભિમાન ન રાખવું. માણસમાનને બીજાની જરૂર પડે જ છે અને રોજના જીવનમાં બીજાઓના ઉપકાર નીચે આવવું, પણ પડે છે. આ દુનિયાની રચના જ એવી છે કે ગમે તેવા વીર પુરુષ પણ બીજાની મદદ વિના આ ધરતી પર પગ ધોરીને ઊભા રહી શકે નહિ.

ઉપકાર કરીએ ત્યારે બદલાની અપેક્ષા ન રાખીએ, પણ ઉપકાર નીચે આવીએ ત્યારે અંતરના ચોપડામાં જમા પાસે કોઈનું નામ લખીએ. આમ કરવાથી દુન્યવી સંબંધો પણ મુઘરશે માણસમાનમાં ઉપકારનો બદલો મેળવવાની નિર્બળતા પડેલી છે. આ નિર્બળતા આપણામાંથી ઓછી થાય એવો સતત પ્રયાસ કરીએ તો જ બીજામાં એ નિર્બળતા હોય કે ન હોય પણ આપણે તો ઉપકારનો ભાર ઓછો કરી એના ચિત્તને શાંતિ આપીએ. આમ કરવાથી જ ને બાજુએ બીજા પર ઉપકાર કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ બનતી જશે અને તેમાં જ બદલાની અપેક્ષા વિના ઉપકાર કરવાની ભાવના ધીમેધીમે પ્રગટવા માંડશે.

શુચિ

ઠવિવર રવીંદ્રનાથ ઠાકુર

રામાનન્દ પામ્યા છે ગુરુત્વ પદ
આઓ ય દિવસ એમનો વીતે છે જપતપમા
સ પ્યાકાળે ભગવાનને નૈવેદ્ય ધરાવે,
અન્તરમા ભગવાનનો પ્રસાદ પામે,
ત્યાર પછી ઉપવાસ ભાગે

તે દિવસે મન્દિરમા હશે ઉત્સવ,
રાજા આવ્યા, રાણી આવી,
ને પડિતો આવ્યા દૂરદૂરથી,
ને આવ્યા અનેક વિહ્વધારી અનેક

સ મહાયના ભક્તો

માજ વેળાએ સ્નાન સમાપન કરીને
રામાનન્દે નૈવેદ્ય ધર્યું ભગવાનને ચરણે-
પ્રસાદ લઈયો ના એમને અન્તરે,
જાહાર કર્યો ના એમણે તે દિને
એમ, ને એમ જ્યારે બે સાજ વીતી ગઈ,
હૃદય શુષ્ક જ રહી ગયું,
ત્યારે લોચ સાધે માથુ પછાડીને ગુરુ બોલ્યા
'ભગવત, મારો શો અપરાધ થયો છે?'

ભગવાન બોલ્યા: 'મારો વાસ શુ કેવળ
વૈકુંઠમાં ?

તે દિવસે મારા મન્દિરમા જોયો અવેશી
શક્યા નહો

તેમને સર્વાંગે રહ્યો છે મારો સ્પર્શ,
મારું વાદ્યોદ્ધત જઈને

પ્રાણપ્રવાહિની વહે છે એમની ધિરામા
એમના અપમાનથી મને આઘાત લાગ્યો છે,
આજ તારા હાથતુ નૈવેદ્ય અમુચિ,
'લોકસ્થિતિની તો રક્ષા કરવી પડે ને, પ્રભુ-
કહીને ગુરુ જોઈ રહ્યા ભગવાનના મુખ ભણી
ભગવાનના ચક્ષુ દીપ્ત થઈ જોડ્યા, બોલ્યા:

'જે લોકતુ નર્જન મે પૈતે ઠર્યું,
જેના પ્રાગણે મુખ્યમાત્રને નિમગ્નજી,
તેની વચ્ચે તારી લોકસ્થિતિની વાડ
જાબી કરીને,

મારા અધિકારને મર્યાદિત કરવા ઇચ્છે છે ?
આટલી બધી ધૃષ્ટતા !'

રામાનન્દ બોલ્યા 'પ્રભાતે જ ચાલી
નીકળીશ એ સીમાને ઓળંગીને,
મારા અલકાવને દૂર કરી દઈશ તમારા
વિશ્વલોકમાં'

ત્યારે રાત ત્રણ પહોર જેટલી વીતી હતી,
આકાશના તારાઓ હતા લાલ્લે ધ્યાનમગ્ન,
• મુરુના નિદ્રા ભાગી ગઈ, એમણે સાબળયુ,
'નમય થયો છે, ઊઠ, પ્રતિજ્ઞાતુ પાલન કર'
રામાનન્દ હાથ જોડીને બોલ્યા: 'હજી રાત
ઘરી છે,

માર્ગે છે અધકાર, પંખીઓ છે નીરવ
પ્રભાતની રાહ જોઈને જોડો હુ'
ભગવાન બોલ્યા 'પ્રભાત શુ સીતિના
અવમાને ?

જ્યારે તારું ચિત્ત જાગી જોડયું, ને તે
સાબળી વાણી,

ત્યારે જ પ્રભાત તો થઈ ચૂક્યું
જા, તારા મતનુ પાલન કર',
રામાનન્દ બહાર નીકળી પડ્યા,
માર્ગે એ જાય છે એકાકી,

માથા ઉપર જાગે છે મુવનો તારો
નમર વટાવી ગયા, ગામ વટાવી ગયા

નદીતીરે સમજાત આજુડાલ-શબ બાજે છે
રામાનન્દ બે હાથ પતારીને એને છાતી
મરસો ચાપ્યા
ગભરાઈને એ બોલી જોડયો 'મનો, હુ તો
આજુડાલ, નાભા મારું નામ,

હલકો મારો ધૂધો,

મને અપરાધી બનાવશે ના હ

ગુરુ બોલ્યા 'મારું અતર મરી ગયું છે,
હુ અચેતન,

મતકદ્દુષ્ટાંતો

શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

હિતોપદેશ, પંચતંત્ર તથા નતકકથાઓ ઈશ-
પનીતિ કથાઓની માફક જ બોધવાર્તાઓ છે આ
દષ્ટાંતો સ્વરૂપે લલે દ્વંડાં હોય પણ એમણું શુભ-
વર્તુળ અતિ વિશાળ છે. જીવનનો કા સરળ રીતે
ચલાવવા માટે જે કેટલુંક આવહારિક જ્ઞાન મનુષ્યને
હોવું આવશ્યક મનાય છે, તેનો તો આ દષ્ટાંતો
વિપુલ ભંડાર છે. એમાં આવતી પ્રાણી સૃષ્ટિ ને
પક્ષીજગત સાથે સ્વરૂપે તો આપણા સ્વભાવનાં પ્રતીકો છે. આવી બે બોધવાર્તાઓ અહીં સંગ્રહાઈ છે.

(૧)

સંપ ત્યાં જંપ

પોતાના પુણ્યનો ફાય થયો એટલે કેટલાક
દેવ મર્ત્યલોકમાં ગિતર્યા. આ વ્યવેશા
દેવોમાં અગ્રેસર બોધિત્સવ હિમવંત.
મદેશમાં એક સાલવનમાં વૃક્ષદેવતા થઈને
રહ્યો, ને ણીજ દેવોને કહ્યું: 'કાઈને ઘરઆંગણે
આડ હોય તેના ઉપર તમે વાસ ન કરતા,
પણ આ સાલવનમાં મારા આડને અડળે-
પડળે આડ છે ત્યાં જ રહેજો.' જે દેવ સમજી

હતા તેણે તો બોધિસત્ત્વનું કહ્યું કર્યું, ને
એના આડની આબુખાબુ રહી ગયા, પણ
બાળકયુદ્ધિ દેવો કહે, 'વનમાં વાસ થું
કરવો? આપણે તો ગામડામાં, નગરમાં ને
રાજધાનીમાં રહેશું, જેથી આપણને વધારે
લાભ થાય.' એમ કરીને એ તો માણસોનાં
આંગણાં વચ્ચે મોટાં આડ બેઠાં બેઠાં ને તેના
ઉપર રહ્યા. હવે એક દિવસ મોટું વાવાઝોડ
થયું તેથી કરીને દૈત્ય મૂળિયાંવાળાં મોટાં મોટાં
આડ પણ જડમૂળથી ઊખડી ગયાં. પણ સાલ-

તેથી જ તને બેઠું શરૂયો નહીં આજ સુધી.
તેથી જ તો મારે બારા તારું જ કામ છે.
નહીં તો થશે નહીં સૂતને સત્કાર.'
ગુરુ આગળ આડયા.

તેથી જ મારું અંતર નસ,
ચિત્ત મારું ઘળથી મલિન,
આજે હું શુદ્ધિ વસ્ત્ર પહેરીશ તારે હાથે.
માની લગભગ દૂર થઈ જશે.'

અલાતનાં પંખી ટટ્ટકી ઊઠ્યાં,
અરુણઆભાસાં શુક્રનો તારો હ્રસ્વ થયો.
કળીર ફેંકે છે એમના આંગણમાં,
કંપડું વણુતા વાય છે તે ગીત ગુંજતા જાય છે.
પાસે આવીને રામાનન્દ બેઠો,
ગળે વળગી પડ્યા.

શિષ્યો શોધતા શોધતા આવી પહોંચ્યા એ
સ્થળે.

કળીર સુગાઈ જઈ ને બોલ્યા:
'મહો. નતિએ હું સુસલમાન.
હું વણુકર, હલકો મારો થયો.'
રામાનન્દ બોલ્યા: 'આજ સુધી તારો
સંગ પામ્યો નહીં, હે મિત્ર,

ધિકાર સાથે ગુરુને કહ્યું 'આ શું કર્યું, મહો?'
રામાનન્દ બોલ્યા: 'મારા લગભગને આજ
સુધી જ્યાં બેઠાં બેઠાં હતા,
આજે એમને ત્યાંથી જ ફરીથી શોધીને
પામ્યો છું.'

સૂર્ય ઊગ્યો આકાશમાં,
અક્ષય આવીને પૃથ્વી ગુરુના આનંદિત 'સુખે.
[પુનઃ]

અનુવાદ:-
મુરેશ હ. બેપી

વનમાં તો એકબીબની ઓય તથા સળધનને કારણે એક ઝાડ પછુ ન પડ્યું, જેના ઝાડ પડી ગયાં તે જ નિરાધાર થઈ છેકરોને અગિળીએ વળગાડી હિમવતે ગયા, ને ત્યાં રહેલા દેવોને પોતા ઉપર આવી પડેલા સકટની વાત કરી, એટલે ભોધિસત્ત્વ કહે, 'સુર માણસનું કંઈ ન કરે, પછી આવી જ દશા થાય ને ?'

‘દેશા અન્યોન્યની ઓધે વનના વૃક્ષ નિબંધ :
એકલા ઘેરમ ભીર ઝાડને વાયુ તોડતો ॥’

(૨)

સોનાનાં પીછાવાળો હંસ

વારાણસી નગરીમાં બ્રહ્મવ્રત રાજ કરતો હતો. ત્યારે એક બ્રાહ્મણે પત્ની ને દીકરીઓને મૂકીને કાળ કર્યો, અને સુવર્ણદસયોનિમાં નવો અવતાર લીધો. ત્યાં એને અતિસ્મરણ-જ્ઞાન થયું, એટલે બ્રાહ્મણી કન્યા સહિત કેમ જીવે છે તેની એણે તપાસ કરી, તો બાજુમાં આવ્યું કે પારકા કામ કરીને જેમ તેમ નિર્વાહ ચલાવે છે તેથી એણે નિચાર કર્યો, કે ‘મારા શરીર ઉપર સોનાનાં પીછા છે તેમાંથી એક એક પીછું દઈ તો વહુ તથા દીકરીઓ સુખી થાય’ એમ કરીને એ પોતાને ઘેર જઈ જાપરા ઉપર બેઠો ત્યાં છેકરીએ પૂછ્યું, ‘સ્વામી,

તમે ક્યાંથી ‘આ-ના’ ?’ ‘હું તમારો પિતા છું, કાળે કરીને સુવર્ણદસયોનિમાં અવતર્યો છું, તમને જેવા આવ્યો છું હવે પછી તમારે પારકા કામ ન કરવાં હું એક એક પીછું દઈશ, તે વેચીને સુખથી જીવો,’ એમ કહી એક પીછું દઈને હસ ગયો આ નિયમ પ્રમાણે એ વચ્ચે વચ્ચે આવે ને ‘એક એક પીછું આપે એમ ચાલ્યું ત્યાં એક દિવસ બ્રાહ્મણી દીકરીઓને કહે, ‘જનાવરનું મન વરતણુ કાણુ છે કદાચ તમારો પિતા અહીં ન આવે એટલે હવે આને ત્યારે સર્વ પીછાંને લેવા કરીને લઈ લઈએ’ ‘તો તે પિતાને પૂછા થાય’ એમ દીકરીઓએ કહ્યું, પણ એક દિવસ સુવર્ણ રાજહસ આવ્યો એટલે ‘આવો, સ્વામી’ એમ કરી એ પાસે આવ્યો એટલે બ્રાહ્મણીએ બે હાથે ઝડપીને બધાં પીછાં બે ચીં કાઢ્યાં પણ તે તો હસની અનિચ્છા છતાં બળાત્કારે લીધાં એટલે બગલાનાં મોજાં જેવાં થઈ ગયાં હસ બાપડો પાંખ પસારીને જઈ ન શક્યો એટલે સ્ત્રીએ એને મોટી ટ્રાકીમાં રાખીને પોષ્યો પણ હવે એને પીછાં આવ્યાં તે ઘોળાંજ આવ્યાં નવી પાંખ આવ્યાં પછી જોડીને જો ચાલ્યો ગયો તે કરીને આવ્યો નહિ

જે મળે તેથી તૂટો ને અતિલોભ કરો નહિ ।
*ઝાલતા હંમરાજને હાનિ સોનાતણી થઈ ॥

* એકનિપાત ૮ વરણુવગ્ગ, ૪ રુકબધમ્મભવક (૭૪) ઉપરથી

* એકનિપાત, ૧૪ અસ પડોનવગ્ગ, ૧ સુવણુ હસભવક (૧૩૬) ઉપરથી.

‘અખંડ આનંદ’ના ઉલ્લા નવેન્દ્રનું અકમા ૧૭૩મે પાને મારા એક પ્રિય સ્ત્રીકું ગુજરાતી છપાયેલ છે પણ એ જાણવર નથી એટલે મૂળ સ્ત્રીક તથા એનું ગુજરાતી આ નીચે લખ્યું છે

શરદિ ન વર્ષતિ ગર્જતિ વર્ષતિ વર્ષાસુ નિ સ્વનો મેષ ।

નીચો વરદતિ ન કુરતે ન વરદતિ મુજન કરોત્યેવ ॥

‘શરદુ-કલ્પમા મેષ વરસતો નથી આવે જ છે, વર્ષાકલ્પમા એ ગાજીતો નથી, વરસે જ છે ફુલ ન આવે છે પણ કરતો નથી, સમજત બાલતો નથી પણ કરે જ છે’

દસાઈ વાલજી ગોવિંદજી

અર્થમાં સાચી છે તે વ્યવહારમાં પણ સાચી હોય જ. જે વસ્તુ આપણા અંતરમાં સાચી છે તે બાહ્ય જગતમાં પણ સાચી હોવી જ જોઈએ. એમ ન હોય તો ધર્મ આપણને માર્ગદર્શન ન આપી શકે. ધર્મ એ જીવનવ્યાપી તત્ત્વ છે. એનો અને જીવનનો મેળ ન પડે એ બંને જ શી રીતે ?

અલબત્ત શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને ઉદ્દેશ દ્વારા યુદ્ધ માટે પ્રેરણા આપી છે, પણ એમની દષ્ટિ હજારો લોકોનો કચ્છરચાણ કાઢવાની ન હતી, પણ ન્યાયને જિતાડવાનું જ એમનું દષ્ટિબિંદુ હતું. તેથી જ ગીતામાં આપણે ફક્ત એક જ અપવાદ સિદ્ધ્ય જ્યાં જ્યાં 'હણવા'ના અર્થમાં 'જહિ'નો ઉપયોગ આવે છે, ત્યાં ત્યાં 'જહિ' શબ્દ અંતરના દુશ્મનોને હણવાના અર્થમાં વપરાયેલો છે.

દાખલા તરીકે જહિ શત્રું સદાવાહો કામરૂપં દૂરા-સદમ્ । હે મહાબાહુ ! તુ તારા કામરૂપી દુશ્મનોને જીત. પેલો અપવાદનો પ્રયોગ પણ 'વિશ્વ-રૂપદર્શન યોગ'માં હોવાથી તે પણ 'હણેલાનો હણ' એમ આંતરિક નીતિના વલણમાં જ પડે છે.

આ એક વસ્તુ હતી. અને બીજી અગત્યની વાત એ હતી કે જે ન્યાયના રક્ષણ માટે તારે લડવું પડે તો લડ પણ સમત્વ પ્રાપ્ત યુદ્ધસ્વસંગત્વ પ્રાપ્ત કરી હું લડ. આપણને થશે કે ભાઈ, વળી લડવામાં સમત્વની શી જરૂર ? એનો જવાબ એ છે કે જે મનુષ્યને સમત્વ પ્રાપ્ત ન થઈ હોય તો તે વૈરદ્રેષ-આવેગનો ભોગ બની જીવનથી લડશે અને પરિણામે લડાઈના જીવનમાં પોતાનું સત્ત્વ ચૂકી જશે.

આપણે ત્રણ પ્રસંગો વિચારીએ. મારો કે આપણે આપણી મિલકત લઈએક જંગલમાં મારને પસાર થતા હોઈએ. એટલામાં રસ્તામાં

લૂંટારા મળે અને કહે કે જે કાંઈ પાસે હોય તે મૂકી દો. માની દો કે આપણે આપણી પાસે જે હતું તે બધું એ લૂંટારાને આપી દઈએ તો શું તે ઠીક ગણાશે ? આપણે તરત જ કહીશું ના. જો એ માગતો આવતો હોય અને અપણે 'સ્વેચ્છાથી' ત્યાગ કરીએ તો તો ઠીક, પણ અહીં તો ભયના માર્યા જ ત્યાગ કરીએ છીએ એટલે માયકાંગલાપણ જ પોષાય, એ તો કાંઈ પણ રીતે યોગ્ય નથી જ. અન્યાયને વશ થવું એ મોટી હિંસા છે. તો પછી એક વસ્તુ તો દીવા જેવી ચોખ્ખી થઈ કે અન્યાયનો સામનો કરવો જ જોઈએ. આવે સમયે માનવી પોતાની પાસે જે કુદર્થ બળ કે શક્તિ હોય તેનો ઉપયોગ કરી લડે અને હિંસા કરે એ બીજી કાટિનો મનુષ્ય થયો.

ત્રીજી કાટિનો મનુષ્ય પોતાની મિલકત આપતો પણ નથી તેમ જ લડાઈ પણ નોતરતો નથી; પણ કહે છે જ્યાં સુધી હું જીવતો છું ત્યાં સુધી આ મિલકતમાંથી એક પાઈ પણ તને નહિ લેવા દઉં જો લેવાનો પ્રયત્ન કરીશ તો તે લૂંટારા જય તે પહેલાં હું મારો પ્રાણ ત્યજ દઈશ. અહીં આપણને એક પ્રશ્ન થશે કે આપણા મરી જવાથી પેલાના હૃદયને શી અસર થવાની છે ? કાંઈ કરીને મરી જવું પડે તે તો સમજાય, પણ આમ મરવામાં તો આપણી શ્રદ્ધા ખૂટી જાય છે. તેથી જ બીજી વાત આપણે ગળે ઊતરે છે. સામાન્ય અક્ષિત લડીને પણ ધનનું રક્ષણ કરવાનું પસંદ કરે છે, પણ જો ત્રીજી વસ્તુ તરફ દૃષ્ટિ વળે તો પહેલાં બંને દષ્ટિ સામાન્ય લાગે છે.

હવે આપણે અર્જુનને તપાસીએ. અર્જુન એક એવા સમાજનો આગેવાન હતો જે સમાજને આપણે બીજી ભૂમિકાનો જ કહી શકીએ એમની પાસે અહિંસાની દષ્ટિ તો

હતી જ નહિ હવે તે સમયે શુ પસંદ કરવું ? આપણે તરત જ કહીશું કે જો અહિંસાથી સમાનો કરવાની સમાજની તાકાત ન હોય તો કાં તો મરવું કે મારવું જતાં શે આપણે માની લઈ કે અહીંનું પોતે યુદ્ધ છોડી દે તોપણ તેથી શુ ? બીજા બધા જો ટોળે મળેલા હતા તે લોકો લડવાનું ઓછું છોડી દે તેમ હતા ? એ યુદ્ધનાં મૂળ જોડાં હતાં એ રોગના નિવારણ માટે ઓપરેશનની જ જરૂર હતી, એટલે યુદ્ધ તો મહાત્મજી પૂનામરકી થાત પરિણામે જ્યારે પાંડવોનું સન્ન અને પાંડવો એક પછી એક હણવા લાગ્યા ત્યારે શુ અહીંનું શાંત ચિત્તે બધું નીરુપી શકત ? એની આ દેખાતી ઉપલક્ષ્ય વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની વાતો તે સમયે ટકી શકત ? શ્રીકૃષ્ણ સમજતા હતા કે અહીંનની આ ભૂમિકા નથી એના વૈરાગ્યના ગર્ભમાં જ્ઞાન નહીં પણ મોહ હતો નહીં તો વળી આખમથી આસુ શાનાં હોય ! તેથી જ તો શ્રીકૃષ્ણ એને પગથી માયા સુધી ઝાળ આપી બંધ એવા સખત શબ્દોમાં કહે છે

ક્લેબ્ય મા રમ ગમ પાર્યં ।

‘ભક, નપુસક ન થા હે પાપ ।’

એવો જ એક પ્રસંગ ગ્રીક કવિ હોમરકૃત ઇલિયાદમાં આવે છે ત્યાં પણ એક મહાયુદ્ધ બેલાતું હોય છે, ત્યારે અહીંનના જેવો જ એક વીર યોદ્ધો બરાબર યુદ્ધને સમયે લડવાની ના પાડે છે, પણ એક વ્યક્તિના ના કહેવાથી લડાઈ ઓછી ન અટકે ? પૂનાખાર જગ ભમે છે તે બધું શાંતિથી જોવા કરે છે પણ જ્યારે પોતાના હૃદયમાં મિત્ર પરે પ્રત્યેક થવા માટે છે ત્યારે એનાથી જોયું જતું નથી તે એવા જનમાં આવી બેઠે છે કે સામાન્યનનો કચરચાણ નીકળી બહાર છે અહીંનની દ્રશ્ય પણ આવી જ થઈ હોત એ શ્રીકૃષ્ણ બરાબર બહુતા હતા શ્રીકૃષ્ણ સમજતા હતા કે અહીંન

કદાચ જધાનો નાશ એક શકત, પણ જ્યારે એના જ બાઈઓ પર કોરવો પ્રહાર કરવા લાગત ત્યારે એનાં તાબ જ ફૂટી નીકળેલા દેખાતાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય ક્યાંય લાગી બત અને આવેગથી પ્રેરાઈ અહીંન બંધકર નાથ કરી બેસત એટલે કે અહીંનની વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનની વાતો દેખાવે સુંદર જતાં સાચી સુંદર નહોતી દેખથી કાઈ પણ સિદ્ધાંતને જોવા વિના જ્યારે એક માણસ તૂટી પડે ત્યારે સત્ય, નીતિ, માનવતા વગેરે બધું પરવારી જવાય છે

આપણું મન પણ એવું જ હોય છે કાઈ એવો દુખદ પ્રસંગ આવી પડે કે તરત જ આપણે કહેવા લાગી જઈએ છીએ કે વાઈ સસાર તો છે કાળો એર ! કાળો કાલસો ! એમાં શુ બળ્યું છે ? પણ બીજા જ શબ્દે આપણી વાહવાહ બોલાતી હોય ત્યારે એ બધું ભૂલી જવાય છે મોરે ભાગે આપણા વૈરાગ્ય રમશાન-વૈરાગ્ય જેવો હોય છે રમશાનમાં કોઈએ ત્યાંસુધી આપણું જગત નક્ષર લાગે છે જીવવા પરથી બહુ દિલ ઊઠી બંધ છે, પણ જ્યાં ઘેર આવ્યા ત્યાં તો એ જ પરવાર આવુપીવું બધું ય બરોબર ચાલુ થઈ બંધ છે

સાચા વૈરાગ્ય વિના સન્યાસ ટકે નહિ જ્યારે માટે ભર્તૃહરિનું સુંદર દર્શન આપણી સામે છે

પિંગલાના પ્રસંગથી કદાચી ભર્તૃહરિ રાજ્યગાદી છોડી વૈરાગ્ય લઈ લી છે તે ગુરુ પાસે પહોંચે છે પણ ગુરુ તેની રિયતિ બરાબર સમજતા હતા તેથી જ આટલો તીવ્ર વૈરાગ્ય હતો જતાં દીક્ષા નથી આપતા કારણકે એની પાછળ પિંગલા પ્રત્યેનો તિરસ્કાર હતો એટલે એ પ્રત્યાઘાતનું કારણ નાશ પામે કે તરત જ વૈરાગ્ય પણ ચાલ્યો જવાનો હતો તેથી ભર્તૃહરિને ગુરુ કહે છે કે પિંગલા પાસે જઈ માતા તરીકે સંબોધી વિશ્વો લઈ આવો ભર્તૃહરિ વિશ્વ માટે બંધ છે

આગેા ઇતિહાસ લાંચી લીધાં. યુરોપની બીજી કેટલીક ભાષાઓ-ઈટાલિયન, જર્મન, અને સ્પેનિશનો પણ પરિચય મેળવી લીધો. સાથેસાથે તેમની સર્જનશક્તિ પણ પ્રગટ થઈ રહી હતી; તેમની કલમમાંથી કવિતાનું ઝરણુ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. ગ્રીક અને લેટિનમાં પણ તેમણે કાવ્યો રચેલાં. તે આગે કોલેજમાં અપાતાં બધાં ફીનાંસો પણ તેમને મળ્યાં હતાં. શ્રી અરવિંદે ઇંગ્લેન્ડમાં રચેલી કવિતામાં એક કામળ યુવાન હૃદયના ભાવો બહુ મધુર રીતે વ્યક્ત થયા છે.

આમ ૨૧ વરસની ઉંમર સુધીમાં તે શ્રી અરવિંદે યુરોપનાં સાહિત્ય, ઇતિહાસ તથા સંસ્કૃતિધારાનો પૂરેપૂરો પરિચય મેળવી લીધો. શ્રી અરવિંદને તેમના પિતાએ ઇંગ્લેન્ડ મોકલેલા તે આઈ. સી. એસ. થવાને. પરંતુ આ દક્ષ યુવાનનું ચિત્ત કોઈ જુદી જ દિશામાં ગતિ કરી રહ્યું હતું. આઈ. સી. એસ. ની જૂંસરીમાં ભેડાવાની, તેમને લેશ પણ વૃત્તિ થતી ન હતી. તેમણે કોલેજની ડીગ્રી મેળવવા માટે પણ લેશ પણ વૃત્તિ રાખેલી નહિ કોલેજમાં તેઓ ગાત્ર. એ વરસ જ આવી શકેલા, છતાં તેમણે તે દરમિયાન જે પરીક્ષાઓ થયેા હોયે દરજ્જે પાસ કરેલી તેટલા ઉપરથી પણ તેમને બી. એ ની ડીગ્રી મળી શકે તેગ હંતુ પરંતુ તે મુટે અરજી કરવાનું તેમને મન નહિ થયેલું. એટલે કેશી ડીગ્રી લીધા વિના જ તેમણે કોલેજ છોડી. શ્રી અરવિંદ આઈ. સી. એસ ની બીજી પરીક્ષાઓમાં પાસ થયા; પરંતુ ઘોડેસવારીની પરીક્ષામાં તેઓ જાણી નોંધને નિષ્પજ ઉતર્યા અને કુટુંબને આઘાત ન લાગે એવી રીતે, આમ વચલો માર્ગ કાઢી તેઓ આઈ સી એસ.ના બંધનમાંથી નીકળી ગયા.

આમ માર્ગ પણ બાહ્ય ઉપાધિ તરફ ન વળવા માટે શ્રી અરવિંદને ક્યાં કારણો

મળ્યાં હતાં? તેમનું અંતર જ તેમને આવી બાહ્ય સફળતા કરતાં કોઈ એક મહાગૂઢ અને ભવ્ય કાર્ય તરફ પ્રેરી રહ્યું હતું. તેમને અગિયાર વરસની ઉંમરે જ એક અત્યંત પ્રબળ જાંબી થઈ આવેલી કે. જગતમાં એક મીઠી ક્રાંતિ આવી રહી છે, ભારે ઉથલ-પાથલો મચવાની છે અને તેમણે પોતે તેમાં એક મહત્ત્વનો ભાગ ભજવવાનો છે. એમનું અંતઃકરણ એમને ગુસ્સે રીતે આ કાર્ય માટે જ તૈયાર કરતું હતું. એ કાર્ય પ્રથમ તો તેમની આગળ હિંદની સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ રૂપે પ્રગટ થયું હિંદ પરાધીન હતું, એ ભાન તેમને ઇંગ્લેન્ડમાં રહ્યાંરહ્યાં પણ અનેક રીતે થઈ રહ્યું તેમના પિતા-તેમને જે પત્રો લખતા તેમાં બ્રિટિશ સરકારનાં ઘાતકી કૃત્યો વિષે ખૂબ જ સખત ફરિયાદો ભરેલી રહેતી. હિંદમાં અંગ્રેજોના જુલમોના સમાચાર આપતાં છાપાં પણ નિશાની કરીને તેઓ શ્રી અરવિંદને મોકલી આપતા. આ રીતે શ્રી અરવિંદ નાનપણથી જ એક ઉગ્ર ક્રાંતિવાદી બની રહ્યાં. તે વખતની દાદાભાઈ નવરોજીની આગેવાની હેઠળ ચાલતી વિનીતોની રાજકીય પ્રવૃત્તિ તેમને જરાકે સંતુષ્ટ કરતી ન હતી. લંડનના હિંદીઓમાં તે સામે ઘણો અસંતોષ રહેતો હતો. આમાંથી લંડનના હિંદીઓમાં એક ગુસ્સે ક્રાંતિકારી મંડળનો જન્મ થયેલો. શ્રી અરવિંદ અને તેમના ભાઈઓ પણ તેના સલાસદ હતા થોડા વખત પછી શ્રી અરવિંદના હિંદ આવવાનો સમય ભારતો હતો, તે દરમિયાન એક બીજું ગુસ્સે મંડળ પણ રચાયેલું. ‘કમળ અને ખંજર’ જેવા રંગદર્શી નામ હેઠળ શ્રી અરવિંદ પણ એની સ્થાપના વખતે હાજર હતા. એ મંડળના બધા સભ્યોએ પ્રતિજ્ઞા લીધેલી કે પોતે હિંદની સ્વતંત્રતા માટે કંઈક ને કંઈક યોદ્ધા કાર્ય કરશે. એ મંડળ તો પછી ફરીથી નવ

મળ્યું, પણ એના કેટલાક સંબંધોએ અગત્ય રીતે પોતાની પ્રતિજ્ઞા પાર પાડેલી અને એવા પ્રતિજ્ઞા પાળનારાઓમાં એક શ્રી અરવિંદ હતા એવામાં શ્રી અરવિંદનો અને શ્રી સયાજીરાવ, ગાયકવાડનો લડનમાં ભેટો થયો. આમ વડો સરાજીની નોકરી સ્વીકારી ને હિંદ આવવા શ્રી અરવિંદે ૧૮૯૩માં ઇંગ્લેન્ડ છોડ્યું.

શ્રી અરવિંદે આ રીતે પોતાનું બાળપણ તથા બધી ઊગતી જુવાની ઇંગ્લેન્ડમાં પશ્ચિમની સંસ્કૃતિની અદરજ વિતાવી પોતાના અભ્યાસ દરમિયાન તેમણે યુરોપની સંસ્કૃતિનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવી લીધો તેના પ્રાચીનમાં પ્રાચીન કાળથી માંડી આજના જાણીતા બધા જીવનપ્રવાહો, વિચારો, ભાવનાઓ, તેમજ ભૌતિક સિદ્ધિઓનો તેમણે નિકટમાં રહીને સંપર્ક સાધ્યો. આ રીતે કોઈ પણ હિંદીને માટે વિરલ એવો પશ્ચિમના આત્માનો પરિચય, પશ્ચિમની જીવનસિદ્ધિ મહત્ત્વ અને જ્ઞાન શ્રી અરવિંદને આવી મળ્યાં. શ્રી અરવિંદના વિચારમાં તત્ત્વની જે એક સમગ્રતા અને પૂર્ણતા એવા મળે છે, પૃથ્વી ઉપર વિકસેલા માનવજીવનના એકેએક પ્રકટી કરણતુ સત્ય તેઓ જે સૂક્ષ્મતાથી જોઈ શકે છે, તેની પાછળ રહેલું રહસ્ય જે સરળતાથી પકડી શકે છે, તેનું એક કારણ આ છે પણ અહીં એક બીજું વસ્તુ જે ધ્યાન જોયે છે પશ્ચિમનો આટલો સાદત પરિચય પામ્યા છતાં શ્રી અરવિંદ પશ્ચિમના રંગે રંગાયા ન હતા તેમની ચિંતાશક્તિ તો તદ્દન સ્વતંત્ર રહી હતી. ઊલટું ત્યાં રહીને પણ તેઓ એક પરમ હિંદુભક્ત અને ક્રાંતિકારી બની રહ્યા. પશ્ચિમે જાણે કે પોતાની સર્વ સાંસ્કૃતિક સંપત્તિથી મહીને એક જુવાન હિંદી ક્રાંતિ વાદીને પૂર્વપશ્ચિમનો એક મહાન ભાવિ સર્મન્નયકાર સજીવ આપ્યો.

હિંદમાં આવીને શ્રી અરવિંદે પોતાની કેળવણીમાંજે ઉધાર પામ્યું રહેલું હતું તે બહુ ઝડપથી પૂરું કરી લીધું. શ્રી અરવિંદને તેમના પિતાશ્રીએ એવી રીતે ઉછેરેલા કે તેમની જન્મભાષા બંગાળી પણ તેમને આવડતી ન હતી બાળપણથી અંગ્રેજી એજ એમની ભાષા રહી હતી. શ્રી અરવિંદની સર્જક પ્રતિભાશક્તિએ અંગ્રેજનું વાહન લીધું છે તેનું કારણ આ છે અંગ્રેજી એ શ્રી અરવિંદના ઉદ્દગારની નૈસર્ગિક ભાષા છે કોઈને એમ લાગશે કે આ રીતે હિંદી એક ભાષાએ-બંગાળીએ એક મહાન સર્જક ગુમાવ્યો છે પરંતુ સામી બાજુએ પણ જોઈ શકાશે કે ભારતના આત્માને ભારતની સંસ્કૃતિ અને તત્ત્વદર્શનને શ્રી અરવિંદ દ્વારા અંગ્રેજીમાં જે ઉદ્દગાર મળ્યો છે, તે દ્વારા આ બધાં જે વિશાળ સાવંભોમ પાયા ઉપર મુકાયા છે તે પણ નાનોમનો લાભ નથી જીવનનો જે સર્વવ્યાપી સમન્વય આપણે શોધી રહ્યા છીએ તેને માટે ભારતીય આધ્યાત્મિકતાનું આવું પ્રાકટ્ય કેટલું અનિવાર્ય છે તે સમજવું મુશ્કેલ નહિ પડે.

વડોદરાની નોકરીમાં શ્રી અરવિંદ ૧૩ વર્ષ રહ્યા ૧૮૯૩થી ૧૯૦૬ જો કે છેલ્લા બે ત્રણ વરસો તેમણે ગુજરાત બહાર જ કારેલા પણ વડોદરાનો આ નિવાસ એ રીતે જીવન તેમને પોતાની ખૂટતી બાજુને પૂરી લેવામાં થયું જ અનુકૂળ નીવડ્યું એટલું જ નહિ તેમના મહાન ભાવિની તૈયારી પણ તેમણે અહીં જ કરી લીધી. આ રીતે ગુજરાત એ શ્રી અરવિંદની સાધનાભૂમિ રહી છે આધ્યાત્મિકતાની પ્રથમ દીક્ષા અને સાધના શ્રી અરવિંદે અહીં મેળવી છે, એ હકીકત ગુજરાત માટે ઘણી ગૌરવ લેવા જેવી છે. વડોદરામાં આવીને શ્રી અરવિંદે સંસ્કૃતનો પૂરો અભ્યાસ કરી

મુંબઈ ઊતર્યા હતા તે વખતે તેમનું વ્યાખ્યાન સાંભળવા માટે એક સભા ચોખ્ખેલી, પણ શ્રી અરવિંદ માટે આત્મહા મૂંઝવનારી પરિસ્થિતિ હતી. તેમના મનમાં વિચારની ઝાયા સરખી પણ આવતી ન હતી. હવે શું કરવું ? તેમણે લેલેની સલાહ માગી. લેલેએ કહ્યું : વ્યાખ્યાન શરૂ કરતા પહેલાં પ્રેક્ષકોને નમસ્કાર કરજો અને તમને મનથી ઉપરના કોઈ બીજા પ્રદેશમાંથી વાચા મળી આવશે. અને એવી રીતે વાચા મળી. શ્રીઅરવિંદને તેમણે વ્યાખ્યાન શરૂ કરતાં કોઈ ઊર્ધ્વમનસ ચેતના તેમનામાં સક્રિય બની રહી. તેમનામાં કોઈકે ગૂઢ વસ્તુ આ વખતે સંચાલિત થવા લાગી. શ્રી અરવિંદ અનુભવવા લાગ્યા કે એ વસ્તુ સભામાં જે બંધું ચાલી રહ્યું હતું તેને જોયા કરતી હતી અને કોઈ પણ પ્રકારના અંગત સંકલ્પ વિના તેમ જ કોઈ પણ મનોમય વિચારને. આશ્રય લીધા વિના, જેમજેમ તરૂર ઊભી થતી જતી, તે પ્રમાણે બોલતી હતી તથા વર્તતી હતી. આ રીતે શ્રી અરવિંદે પાછો પ્રવૃત્તિમાં પ્રવેશ કર્યો. પરંતુ એ પ્રવૃત્તિનું મૂળ હવે તદ્દન બદલાઈ ગયું. પેલો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર, શાંત નીરવ સ્થિતિનો અનુભવ હવે તેમની ચેતનાની

અંદર એક હમેશની સ્થાયી વસ્તુરૂપ બની ચૂક્યો હતો. એ પરમ શાંત અવસ્થાની ભૂમિકા ઉપર તેમની બધી પ્રવૃત્તિ હવે ગાગટવા લાગી. ત્યારથી માંડીને આજ સુધી શ્રી અરવિંદની બધી મનસિક ક્રિયાઓ, ભાષણો, લેખો, વિચારો, સંકલ્પો તેમ જ એવી બીજી પ્રવૃત્તિઓ સ્થૂલ મગજમાંના મનથી પર આવેલા આ મૂળમાંથી જ પ્રગટતી રહી છે. પોતાની યૌગિક પરિભાષામાં શ્રીઅરવિંદ આ અવસ્થાને આધ્યાત્મિક મન-ઊર્ધ્વ મનતરીકે ઓળખાવે છે.

શ્રી અરવિંદના યોગવિકાસનો પ્રથમ તબક્કો અહીં પૂરો થાય છે. લેલે સાથેનો સંબંધ પણ અહીંથી અટકી જાય છે. જે ઝીંપથી શ્રી અરવિંદને સાક્ષાત્કારો થવા લાગેલા તે જોઈને લેલેએ હવે આ મહાન શિષ્યને પ્રભુના હાથમાં જ સોંપી દીધો. શ્રી અરવિંદને તેમણે હવે જણાવ્યું કે તમારી આગળની સાધના માટે હવે તમને અંતરમાંથી જ માર્ગદર્શન મળી રહેશે; યોગેશ્વર પરમાત્મા પોતે જ તમારા યોગનું સંચાલન કરશે. તમે એના દોરવા હવે આગળ વધ્યે જાઓ. અને શ્રી અરવિંદે પોતાની પ્રવૃત્તિ હવે આ આંતરદર્શન અને આંતરપ્રેરણા મુજબ આદરવા માંડી.

[ક્રમશઃ]

★

હિંદના દાદા તરીકેનું માનવતું બિરુદ પામેલા દાદાભાઈ નવરોજીનું લગ્ન નાની હંમરમાં થયું હતું. આ પ્રકારનું કોલેડું દરાવી આપવા માટે, દાદાભાઈ સણીગણીને અધ્યાપક બન્યા ત્યારે એમની વૃદ્ધ માતાને અંતરથી ઘણો જ પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો આવા તેજસ્વી પુત્રની આવી સ્ત્રી? કદીથી લગ્ન કરવા માટે માતા એમને ખૂબખૂબ આગ્રહ કર્યા કરતાં. માતૃવત્સલ આજ્ઞાંકિત દાદાભાઈ માતાના વચને આમ તો કદી ચે ઉપાપતા નહીં, પણ આ બાબતમાં માનતો નહોતો. એક દિવસ માતાએ કરેલા ખૂબ દબાણના નવાબમાં દાદાભાઈએ કહ્યું :

‘માયજી એક વાત સાંભળી લો. ધડીમર વિચારો કે તમે, મને સણાવ્યોગણાવ્યો ને આને મારી પત્ની અમણ છે પણ એથી ઊલટી સ્થિતિ હોત, મારી સ્ત્રી સણેલીગણેલી હોત ને હું અમણ પતિ હોત. તો શું તમે મારી પત્નીનાં લગ્ન બીજા કોઈ ઘણી સાથે કરત બરાં કે ?’

એ પછી માતાએ કદી પરણવાનો આગ્રહ કરવાનું છોડી દીધું !

વિલંબ

શ્રી જ્યોતીર્દ દવે •

આદિકાળથી વહેતા આવેલા ને અનતકાળ સુધી વયે જનારા કાળપ્રવાહનો જે મડીસર આપણે વિચાર કરીએ તો સહેજે જણાશે કે શેઠિદી ઉતાવળ કરી આપણે જે કટલોક મિનિટ કે કલાકો જતાવીએ છીએ તે તો શું પણ એક માનવીની જિંદગી ને અનેકોની જિંદગીના વર્ષોના વર્ષો પણ શા હિસાબમાં છે? કોઈ કામ થોડુંક મોડું થયું તેથી શું કે પાચ

મિનિટ વહેતું પડ્યું તેથી શું? ઝડપ ત્વરા, ધમાલ, ઉતાવળનું એમાં સ્થાન શું? હાથવેચ કરી કરી ત્રાસ વેઠી જિવાતા જીવનનો અર્થ શો? માત્ર પ્રાર્થનાની દલીલની રાજ્યતા તમે કબૂલ કરી લો એટલે એ મૂળ લીધી પર રચાયેલી અવનવી આકૃતિના રૂગમહેલો શ્રી દવે ખડા કરી જતાવવાની કળાના દાવાદાર છે આની એમણે વિસ્તારેલા ક્ષિતિજનું દક્ષિણિદ જીવનના દરેક મેત્રમાં વિકસાવીને તો ?

‘શ્રી’ ઘાટીને હવે રબ આપવી પડશે, ’
મારાં શ્રીમતી બોલ્યા
‘કમ’ કામ તો સારું કરે છે •

માણસ પ્રામાણિક છે, કઠ્ઠાગરો છે, સામું બોલતો નથી ને પગાર માટે ઉતાવળ પણ કરતો નથી. ’ મે કહ્યું

‘બીજી બધી રીતે સારો છે, પણ એક બહુ મોટી ખોડ છે ’ શ્રીમતીએ કહ્યું

‘શી ?’ મે પૂછ્યું

‘દરેક કામમાં ઢીલ બહુ, જે કામ કરતાં દશ મિનિટ થાય તેની પાછળ એ કલાક બગાડે છે કપડા ધોવા બેસે છે ત્યારે એટલો બધો વખત થાય છે કે વાસણ મોજવાનો વખત એને રહેતો નથી અને વાસણ મોજવા બંધ છે ત્યારે એટલો વખત બગાડે છે કે કપડાં ધોવાના રહી બંધ છે ’ શ્રીમતીએ કહ્યું

‘આવો માણસ મળવો મુશ્કેલ છે બાકી તે કશો તે દોષ આજના જમાનામાં તો ઘણો મોટો ગણાય ’ મે કહ્યું •

‘બીજી બધી રીતે સારો હોય તેમાં શું થયું ?-પણ જેમાં તેમાં વાર લગાડ્યા કરે તે કમ થાશે ?’ શ્રીમતીએ કહ્યું

‘તારી ફિયાદ સાચી છે, પણ કામ સારું થાય છે કે નહિ તે બેવાની જરૂર છે

કે વહેતું થાય છે કે નહિ તે બેવાની ?’ મે સવાલ કર્યો •

તમારે બીજો ઘાટી શોધવો પડે એટલે આવી નકામી પ્રયાજ્ઞ કરો છો એમ કહીની કે તમારે આને કાઢવો નથી. ’ શ્રીમતીએ મારા સવાલનો જવાબ આપવાને બદલે મારા પર હેતુરોપણ કરતાં કહ્યું

‘ભલે પીએ ઘાટી શોધી લાવીશ જલદી-ઝડપથી-એકદમ ઉતાવળથી કામ કરે તેવો પણ ખરું પૂછે તો હું પોતે પણ કામ કરવાની બાબતમાં બહુ ઉતાવળિયા સ્વભાવ નો નથી હું પણ મારાં બધાં કામ જેમ બને તેમ મોડાં જ કરું છું ’ મે કહ્યું

‘હા, તમારો સ્વભાવ એવો તો ખરો પણ—’

‘પણ મને રબ આપી શકાય એમ નથી, ખરું ને ?’ મે શ્રીમતીને વચ્ચેથી જ અટકાવીને કહ્યું

‘તમે પણ શું ગમે તેવો વાત કરો છો ? તમને ન ગમે તે બીજો ઘાટી ન શોધતા, હું શોધી લાવીશ. ’ શ્રીમતીએ કહ્યું

સિનેમાનો છેલ્લો ‘શો’ એઈ આવીને અમે આમ વાત કરતાં હતા તેટલામાં માર્ક એ બારણું ટોક્યું

‘કોણ છે ?’ મે પૂછ્યું

‘તારાલા’ જવાબ મળ્યો.
‘અત્યારે કોનો તાર છે?’ એમ કહીને, સામાન્ય રીતે મારા પર અડધી રાતે તાર આવતા નથી એટલે કંઈક ગભરાઈને હું બારણું ઉઘાડવા ઊઠ્યો. ‘કોઈ માંદું’ તે નહિ પડી ગયું હોય?’ એમ બોલતાં શ્રીમતી પણ મારી બાજુમાં આવીને ઊભા મેં બારણું ઉઘાડી તાર લીધો ને બોલીને તે વાંચી બેઠો. તાર ઓફિસ તરફથી એ તાર આવ્યો હતો. એમાં એવી મતલબનો જણાવ્યું હતું કે ‘હવે તમારો તાર ઘટતે સ્થળે. પહોંચાડવામાં આવ્યો છે એટલે અમારા અગાઉના તારને રદખાતલ ગણુએ.’

‘હત્તારીની! આટલા માટે અડધી રાતે તાર મોકલાવવાની શી જરૂર? આ તારવાળા પણ ખરા છે. તાર નથી પહોંચાડી શકાયો એમ દસ દહાડે જણાવે છે, જે પહોંચાડ્યો પછી બીજા દસ દહાડા રહીને પહોંચાડ્યો છે એમ અડધી રાતે તાર કરે છે?’ શ્રીમતીએ તારવાળાઓ ઉપર શેષ દાલવતાં કહ્યું.

વાત એમ બની હતી કે એક જાણીતા માસિકના તંત્રીએ પોતાના ખાસ અંક માટે મારી પાસે લેખ મંગાવ્યો હતો. મારી હમેશની આદત મુજબ મેં વેળાસર લેખ મોકલાવી આપવાનું જણાવી સમયસર મોકલાવવાના અખાડા કરેલા એટલે તંત્રીનદારણે મને ‘રિપ્લાઈ પ્રિવેડ’ તાર મોકલાવ્યો. મેં એ તારનો જવાબ, તંત્રીએ અગાઉથી જ એના પૈસા ભરી દીધેલા હોવાથી, તરત જ મોકલાવ્યો. તેનો તંત્રી તરફથી જવાબ પણ આવી ગયો એ પછી ત્રણેક દિવસ રહીને લેખ મોકલાવી આપ્યો. તેનો જવાબ પણ તંત્રી તરફથી મળી ગયો. એ પછી ત્રણેક દિવસ રહીને તાર ઓફિસ તરફથી મને એક તાર મળ્યો. એમાં જણાવ્યું હતું કે ‘તમે જે રાખ્સ પર તાર મોકલાવ્યો તેનું સરનામું અધૂરું હોવાથી તાર

પહોંચાડી શકાયો નથી માટે ‘પૂરેપૂરું સરનામું મોકલી આપો.’ તાર પહોંચી ગયો હતો એની મને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. એટલે મેં ફરીથી સરનામું મોકલી આપવાની તસ્દી લીધી નહિ. ત્યાર પછી પાંચેક દિવસ રહીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ મારા પર ‘તમારો તાર પહોંચાડ્યો છે’ એવી મતલબનો બીજો તાર આવ્યો.

મારો તાર પહોંચાડ્યા હતાં એ નથી પહોંચાડાયો એમ એ લોકોને કેમ લાગ્યું હશે ને પહોંચી ગયો છે એવી ખબર મારા કરતાં ઘણી મોડો એમને મળી, ત્યારે એ ખબર રાસોરાત મને કરવા માટે તસ્દી એમણે શા તાલે લીધી હશે તે હજી હું સમજી શકતો નથી. મારો તાર કેમ પહોંચાડ્યો નથી અથવા મોડો કેમ પહોંચાડ્યો એવી ફરિયાદ મેં કરી નહોતી આ બતની ફરિયાદ હું કદી કરતો જ નથી. એકવાર હું કામ પ્રસંગે બહારગામ ગયેલો. રબ પૂરી થતાં હું મુંબઈ જવા માટે સ્ટેશન પર ગયો, ત્યારે ખબર મળી કે વરસાદને લીધે કેટલેક સ્થળે જમીન ખોદાઈ જવાથી ટ્રેનો બે દિવસ સુધી ચાલી શકે એમ નથી, ‘મારાથી બે દિવસ નીકળી શકાશે નહિ’ એવી મતલબનો તાર મેં ઓફિસે તરત જ કરી દીધો. બે દિવસ પછી ટ્રેન ચાલુ થઈને હું મુંબઈ પહોંચીને ઓફિસે ગયો ત્યારે મને ખબર પડી કે મારો તાર કોઈને મળ્યો જ નથી. તે દિવસે છેક સાંજે એ તાર મને જ મળ્યો! પણ એ વિષે મેં જરા પણ ફરિયાદ કરી નહોતી.

તારે ઓફિસમાં વિલંબ બહુ થાય છે એમ લોકો તરફથી અનેકવાર ફરિયાદ કરવામાં આવે છે. પણ વિલંબ માત્ર તાર ઓફિસમાં જ થતો નથી. થોડી સમય પૂર્વે જે જે ઝડપનાં સાધનો ગણાતાં હતાં તે સૌ હવે વિલંબનાં સાધનો બની ગયાં છે. સામાન્ય

રીતે પગે ચાલતાં જઈએ તે કરતાં દ્રામ દ્વારા જલદી પહોંચી શકાય દ્રામ કરતાં ઘોડાગાડી મારફત વહેલા જઈ શકાય. ઘોડાગાડી કળા ખસમાં જલદી જવાય ને ખસ કરતાં ટેન્સી દ્વારા વહેલા જઈ શકાય પણ અચારે એ આખો કામ ફરી ગયો છે ટેન્સી મળતાં જ સાડાત્રણ કલાક લાગે ખસ મળતાં દોઢ કલાક થાય ઘોડાગાડીવાળા જોડે ભાવ ટેન્સતાં અથવા ડેરવેલા ભાવનો એની પાસે સ્વીકાર કરાવતાં પોણે કલાક નીકળી જાય ને દ્રામમાં જગા મેળવતાં અડધા કલાક થાય એના કરતાં પગે ચાલીને જઈએ તો જલદી પહોંચી જવાય આ જ પ્રમાણે પહેલાં કાર્ષ એપિયા મારફત સ દેશો પહોંચાડે તે કરતાં પત્ર લખે તો તે જલદી મળતો, તે પત્ર લખવા કરતાં તાર કરે તો તે તેથી પણ જલદી મળી જતો પણ આજે તો કાર્ષ પત્ર લખે તો તે મળે તે કરતાં એપિયા દ્વારા સ દેશો મોકલાવે તો તે વહેલો મળી જાય છે ને જો એ તાર કરે તો તે પત્ર કરતાં પણ મોડો પહોંચે છે.

બધી જ બાબતમાં પહેલાં કરતાં બહુ વિલંબ થાય છે એવી ફરિયાદ ચારે બાજુએથી સાંભળવામાં આવે છે ન્યાયના કામમાં તો એટલો બધો વિલંબ થાય છે કે કોઈ મોટા કેસનો ન્યારે ચુકાદો આવે છે ત્યારે મૂળ દાવો હાજલ કગવનાર ને જવાબ કરનાર બંને અક્તિઓ મરી ગઈ હોય છે, એમના પુત્રા પણ પરસોડવાંત્રી થઈ ગયા હોય છે ને હાંકનાનાં છેકાં એ નિષ્ક્રિય સ્ત્રાણી નવાઈ પામે છે દાવો માંલ્યો તો રૂંને મા? અને આ ચુકાદો આજે કોની ત ફેલમાં? તે પણ એજો કેટલીકવાર સમજી શકતાં નથી ન્યાયના કામમાં થતા વિલંબ માટે એક બહુતા વર્તમાનપત્રમાં રોજના દસગાર ચર્ચાપત્રો આવતાં હતાં એ ઘણાની બહુમાં દશે

• દોષો આટલા બધા અધીરો કેમ થઈ

ગયા છે તે જ મારાથી સમજાતું નથી કોઈ કામ મોકલુ થાય તો તેથી શુ આકાશ તરી પડવાનું હતું ? 'મે તમને પદર દિવસ પર પત્ર લખ્યો હતો, પણ હજી તેનો જવાબ નથી, તેથી ચિંતા થાય છે' એવો મારા એક મિત્ર તત્કાલી એમના પત્રનો જવાબ લખવામાં મને જરા વિલંબ થયો એટલે મારા પર હમણાં જ પત્ર આવ્યો છે મે હજી એનો જવાબ લખ્યો નથી પણ કદાચ લખીશ તો એમ લખવા ધારુ છું કે 'પદર દિવસ પર લખેલા પત્રનો જવાબ ન મળે તેથી ચિંતા થાય એ જલ્દી મોકલુ લક્ષણ છે' આપણા આયુષ્યમાં પદર દિવસનું કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી માનવજાતના ઇતિહાસમાં તો એની મહત્તરી પણ મુત્વાની હાથ નહિ આટલાથી જો તમને ચિંતા થાય તો આથી વધારે મોટી ઉપાધિ આવી પડતાં તો તેનો સામનો તમે શી રીતે કરી શકશો? પદર દિવસ પર ફરદી પ્રાર્થનાનો તો ભગવાન પણ જવાબ આપતા નથી એમ પાસેથી જવાબ મેળવવા છવનભર તપશ્ચર્યા કરવી પડે છે તો મારા જેવા નજીવા માણસ તત્કાલી હીલ થાય એમાં ચિંતા કરવાની કશી જ જરૂર નથી.

• ઝામ એ આ જમાનાનો મહારોગ છે અસલ દસદગ્ગ માણસને જે કામ કરતાં દોઢ વષ થતું તે કામ એક માણસ એક દિવસમાં કરી શકે તો તેને પ્રગતિન ચિંત્ર માની શકાય અસલ જે પ્રવામ કરતાં મુમાકરને ત્રણ મહિના થતા તે પ્રવાસ ત્રણ દિવસમાં આજે થઈ શકે છે અને ત્રણ કલાકમાં કરી શકાય તે માટે શોષખોળ ચાલી રહી છે બધી જ મુષરેલી પ્રજાને આ ઝપનું બૂત એવું વળગ્યું છે કે એના સિવાય બીજું કશું જોમને સજ્જ નથી. ખસ, ઝપ કરે જલદી કરા, હિતાવજ કરા,

ત્વરા કરે, એ સિવાય બીજી કોઈ વાત જ નથી. આમ બધી બાબતમાં ઝડપઝડપ કરતાં બિંદગી પણ ઝડપથી પૂરી કરી નાખવાની કળામાં આપણે પાવરધા બન્યા છીએ.

અસલ આપણા પૂર્વજો બપોરે નિરાંતે જમીને પેટ પર હાથ ફેરવતા કલાક દોઢ કલાક બેસતા. પછી અડધો કલાક આરામ કરતા ને તે પછી કામધંધે વળગતા. તેને બદલે આજે આપણે 'તું જ, હું આવું.' એમ એક દાબિયો બીજને કહેતો હોય તે રીતે ઝડપથી એક કાળિયા પછી બીજ કાળિયાને મોંમાં મૂકીને પેટમાં ઉતારી ઈંને હુસહુસ કરીને જમીએ છીએ અથવા જમી નાખીએ છીએ. ને પછી દોડદોડ કરીને કામને સ્થળે જવા નીકળી પડીએ છીએ. પણ આમ છતાં આપણે આપણા પૂર્વજો કરતાં વધારે 'સારું' કામ કરી શકીએ છીએ એમ કહી શકાય નહિ.

ન્યાયના કામમાં હીલ કે વિલંબ થાય એમાં જરાય ખોટું નથી. ઉતાવળે આખા પાકતા નથી, તો આખો 'ફસ' શી રીતે પાકી શકે? ઉતાવળો ન્યાય ભૂલભરેલો હોવાનો સંભવ રહે છે. ન્યાય તો બધી બાબતથી બરાબર તપાસ કરીને જ તોળાવો જોઈએ. ખુદ ઈશ્વર પણ આપણાં કૃત્યોનો ન્યાય છેક મરણ પછી જ તોળે છે. એક જન્મમાં કરેલા કાર્યનો બદલો બીજા જન્મમાં મળે છે. ગીતામાં 'પણ કહ્યું છે કે વહ્નં જન્મનામન્તે જ્ઞાનવાન્ માં પ્રપચતે-બહુ જન્મો લીધા પછી જ જ્ઞાની પુરુષ મને પામી શકે છે. ઈશ્વરના દરબારમાં પણ ન્યાયના કામમાં આમ સારી રીતે વિલંબ થાય છે તો શું આપણા ન્યાયાધીશો ઈશ્વર કરતાં પણ વધારે ગણ્યા છે કે તરત ને તરત એ ન્યાય તોળી શકે?

પાંચ-પંદર-ચાસ માણસો દોડતાદોડતા જતા હોય તે જોઈને આપણને કેવી લાગણી થાય છે? કંઈકે તોફાન થયું હશે, કોઈકે

ભયંકર ઘટના બની હશે, એમ આપણને લાગે છે. એને બદલે એટલા જ કે એથી વધારે માણસો ધીરગંભીર ગતિથી ચાલ્યા જતા હોય ત્યારે એને સરઘસ તરીકે આપણે વધાવી લઈએ છીએ. દોડતા માણસોનું દૃશ્ય ને ધીરેધીરે છટાથી ચાલતા માનવ-સમૂહનું દૃશ્ય એ બેમાંથી કયું વધારે સુંદર, ઉત્તમ ને પસંદ કરવા યોગ્ય લાગે છે?

આજ પ્રમાણે જેમાં તેમાં 'ઝપ' 'ઝપ' કરીને કામ કરવાની તાલાવેલી રાખનારાઓ કરતાં ધીમેધીમે ઠંડે પેટે ને નિરાંતથી કામનો ઉકેલ કરનારાઓ જ વધારે સારું કાર્ય કરી શકે છે. ઉતાવળથી કામ કરનારાઓ કરતાં એઓ કદાચ ઓછું કાર્ય કરી શકતા હશે, પણ કામનું પ્રમાણ નહિ, કામનો પ્રકાર જોવાનો છે. કાણે કેટલું કામ કર્યું તેના કરતાં કાણે કેવું કામ કર્યું એ જ મહત્ત્વનો સવાલ છે. સાહિત્યમાં તેમ જ સંસારમાં સંખ્યા કે પ્રમાણ કરતાં ગુણને જ પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે. દસ બાળકના પિતા કરતાં એ બાળકોનો પિતા બિતરતી કોટિનો નાગરિક ગણાતો નથી. એ જ રીતે પચાસ પુસ્તકો ઘસડી કાઢનારા લેખક કરતાં પાંચ જ પુસ્તક લખનાર ઘણી ચે વાર વધારે મોટો લેખક ગણાય છે. એગર વોલેસ વર્ષમાં આખી લાયબ્રેરી ભરાઈબય એટલી નવલકથાઓ લખી નાખતો, ત્યારે ટોમસ હાડી નેવો લેખક વરસમાં માંડ એ નવલકથા 'લખી શકતો. આપણે ત્યાં 'મણિકાન્તે' અનેક ગજો લખી 'કાઢી છે, પણ કવિ 'કાન્તે' બહુ જ ઓછા કાવ્યો રચ્યાં છે. આમ છતાં વોલેસ કરતાં હાડી ને 'મણિકાન્ત' કરતાં 'કાન્ત' વધારે સમર્થ સાહિત્યકાર છે એ વિષે કોઈને પણ સંદેહ નથી.

રશન પર આવીને ટ્રેન બંધો ઊપડી જવાની તૈયારીમાં હોય ને તે પકડવા માટે

જીવનમાતા

શ્રી દિલખુશ પ દીવાનજી

અગ્રોખી હોય છે સ પૂર્ણ મમતા, પૂરી ધીરજ ને પ્રેમપૂર્વકની વફાદારી વિના એમા સફળતા મળે જ નહીં લેખકે એક રહસ્યમય ને સમાજમા ધણે રચણે મળ્યા આવતા દિસ્સાઓમાંનો એક દિસ્સો તથા તેનો ઉત્તમ ઉપાય ને પરિણામ આ સત્યકથામા રજૂ કર્યા છે

સુજાતના પ્રથમ પશ્ચિના નિર્ગમન સેવકોમા જન્મતુ નામ શોભે છે તે શ્રી દિલખુશભાઈ આ કથા દ્વારા 'અખંડ આનંદ ના વાચકો સમક્ષ પહેલી જ વાર આવે છે

ખાજક ને તોફાન બંને પર્માય રાખેલા ભાગ ફાડ, ધમાધમ ને ધાધલ મચાવવાને જ ટેવાયેલુ વાજક એની શક્તિને, શોચ દિશામા વાગવામા ન આવે તો અતે એવું માનસ ગુનેગારનું થઈ નય છે માનસશાસ્ત્રનો આ એક જગતદસ્ત કાથડો છે

માર, ઘાક, ધમકી કે અમે તેવી ફટકાની ફર સળથી નહીં ડરનાર ગુનેગાર પ્રત્યે કામ લેવાની પદ્ધતિ

રમેશને પદરમી વખત શહેરના ન્યાયાધીશ આગળ ખડો કરવામાં આવ્યો રસ્તે ચાલતાં એણે પડોશના ઘરના કાચની બારીઓ પથરાવતી ભાંગી નાખી હતી ઘર માલિકને સહેજે ૧૦૦-૨૫૦ રૂપિયાનું તુકસાન થયું હતું ન્યાયાધીશ, પણ હવે રમેશથી કટાક્ષમા હતા વઠી ગયેલ છોકરાને માબાપે તો ત્યજી દીધા હતા ભાગફેડમાં જ રમેશને મજા આવતી એના એ પ્રિય વ્યવસાયમાં કોઈ ડબલગીરી કરે તો એ મારફાડ પર પણ આવી જતો ભાગફેડ અને મારફાડના ગુના માટે રમેશને કોર્ટમાં અનેકવાર સજા થતી જેલ તો મળતીજ ઉપરાંત ફટકા પણ પડતા શિક્ષા પૂરી થતા રમેશ પાછો હતો

દોટ મૂકવાની હોય એવી રીતે આખી જિંદગી સુધી દોડાદોડ કરવાની થી જરૂર છે એક કવિએ કહ્યું છે કે 'કાળ અનંત છે ને પૃથ્વી વિશાળ છે' તો આજણે અનંતન્કાળના પ્રવાસીઓ જરા મોકુવેલું થાય, પાંચ-પદર દિવસનો કે દશબાર વરસનો જિંદગી કોઈ કામમાં થાય તો તેમાં મુશ્કેલીને અધીરા થઈ જઈએ એ મટલુ વિચિત્ર છે

એવો જ થઈ જતો ગુનેગાર કુમારોની કહેવાતી સુધારણા શાળામાં પણ રમેશ ફેટલીથે વાર જઈ આવેલો એ શાળાઓ પણ આખરે ભુલમ, ત્રાસ અને શિક્ષામાં જેલની નાની આશુતિઓ નીવડે છે

આ બધી શિક્ષાપરપરાઓથી રમેશ હવે રીઠો થઈ ગયો હતો આથી જ એનાં તોફાનો વધતાં જ રહ્યા રાજ્ય અને સમાજના સચાલકો હજી તોફાની અને વઢેલના કાયાને ઉઠેલી શક્યા નથી એટલે રમેશને પાછો જેલમાં મોકલવા સિવાય ન્યાયાધીશને કંઈ સમભવ જ નહોતું

રમેશ સામેના પુરાવા તરત સાબિત થઈ ગયા. રમેશ તો પોતાને પીજરામાં

આપણી સામે અનંતતાનો સાગર પહોં છે, ત્યાં આ દોષદોડી, આ કાયવરાળ આ ધાધલ-ધમાલ શા માટે? પ્રવાસ આરબો છે તે પૂરો થવાનો જ નથી તો પછી જલદી પહોંચી જવાની આવડી ઉતાવળ શા કાળે? ચાલવાનું જ છે ચાલ્યા કરવાનું છે તો પછી સાસ ભરાઈ ભમ એ રીતે દોટ મૂકવાની શી જરૂર?

પુરાવાનું પુરાણ સંભળીને હસતો જ હતો. પંદરમી વખત રમેશનો ગુનેા પુરવાર થતાં એને 'નિયમ મુજબ' 'કાયદા પ્રમાણે' શિક્ષા કરવા માટે ન્યાયાધીશ ઊભા થયાં. પરંતુ એ જ વખતે ન્યાયાધીશની પાસે જ બેઠેલા સતીશબાણુ વચમાં પડ્યા. સતીશબાણુ બહુ બંલા, શાંત અને માયાળુ શિક્ષક હતા. 'તોફાની અને વહેલ'નો એક 'નાનકા' આશ્રમ ચલાવતા. રમેશનાં તોફાનોથી તેઓ હવે પરિચિત થઈ ગયા હતા. આથી જ એમને વિચાર આવ્યો કે રમેશને આશ્રમમાં રાખું તો કેમ? ન્યાયાધીશને ઉદ્દેશીને સતીશબાણુ બોલ્યા : 'ચોર લોડ'શિપ, આપનું તંત્ર હવે રમેશના તોફાનથી આક્રમ્ય છે અને કંટાળી ગયું છે. રમેશને તો આપ સદા ગુનેગારની જ દૃષ્ટિથી સમજતા આવ્યા છો. આપના એ 'ગુનેગાર'ને આપ મને આપી દો. એનાં તોફાનોની જવાબદારી હું જ ઉપાડી લઉં છું.'

ન્યાયાધીશ વિચારમાં પડી ગયા. સતીશબાણુના પ્રયોગોની એમને થોડીક ખજાર હતી. રમેશથી કંટાળી તો ગયા જ હતા, છતાં એમને શંકા હતી કે રમેશનું તોફાન સતીશબાણુના પ્રયોગને પણ હરાવે એવું થઈ ચૂક્યું હતું. વિચારોની ગડમચલ ચાલતી હતી ત્યાં પાછા સતીશબાણુ બોલ્યા : 'આપ કશી ફિકર ન કરશો. રમેશનાં તોફાન માત્ર પ્રયોગને હંદ્રાવશે એમ આપ બલે માનેા, પરંતુ મને તો એવા હંદ્રાવનારામાં જ વધુ રસ પડે છે. માટે આપ કશીય ફિકર-ચિંતા વિના રમેશને મને સુપરત કરો.'

રમેશની 'બદ્ધા'થી કંટાળેલા ન્યાયાધીશ આખરે કબૂલ થયા, ગુનેા પુરવાર થયો હતો. છતાં રમેશને મારી આપીને એની ચોંપણી સતીશબાણુને કરી. ખૂબ ઊંડી 'હાશ'થી એમણે રમેશનું પ્રકરણ સંકેલી લીધું.

સતીશબાણુની વિચિત્ર માગણીથી રમેશ કંઈક ભુદા વિચારમાં પડી ગયો. કોર્ટ વિસર્જન થતાં સતીશબાણુ રમેશના પીજરા પાસે ગયા. રમેશના ખભા પર પ્રેમાળ હાથ મૂકી બોલ્યા : 'રમેશ, ચાલ મારી સાથે, તને હું મારી પાસે જ રાખીશ.' રમેશનો હાથ પકડી સતીશબાણુએ ચાલવા માંડ્યું. રમેશ તો આલો જ બની ગયો !

છેલ્લા ૭-૮ વર્ષથી તે તોફાની અને વહેલ થઈ ગયો હતો. માબાપની પ્રેમાળ દૃષ્ટિ તો એ ગુમાવી જ બેઠો હતો. કોનાં તોફાનો વધતાં ગયાં. રમેશ પ્રત્યે સર્વ કોઈના વર્તનમાં કઠોરતા, નિદા અને અપમાન પણ વધતાં જ ગયાં. સૌ કોઈ એને ધુતકારતું. સહુલાવના એ શબ્દો પણ કોઈ એને કહેતું નહિ અવગણના અને તિરસ્કારની દુનિયામાં રમેશ રહેતો હતો. અલ્પ સુધી એવા પ્રેમશૂન્ય શુષ્ક વાતાવરણના પીજરામાં એ હતો. હવે એના ખભા પર પહેલી જ વાર પ્રેમાળ હાથ પડતાં એતું અંતર ઝબકી ઊઠ્યું. અંતરની મીઠી મુઝવણમાં એ રોકાયો હતો ત્યાં એનો હાથ એટલા જ પ્રેમથી સતીશબાણુએ પોતાના હાથમાં લીધો અને પોતાના ઘર તરફ એને દોરી જવા માંડ્યા. રમેશના અંતરમાં વળી પાછો તરવરાટ બગ્ગો :

'આ શુષ્ક તિરસ્કાર-અરણ્યમાં પ્રેમની આ વીરહી ક્યાંથી આવી પડી !'

રસ્તામાં બંને મૂળા જ રહ્યા. શહેરથી થોડે દૂર સતીશબાણુનો આશ્રમ હતો. આશ્રમમાં તો એકબે જૂંપડા જ હતાં. જૂંપડાની વાડ પર 'તોફાની અને વહેલ'નું સૂચક પાટિયું લટકતું હતું. રમેશને લઈ સતીશબાણુ જૂંપડીમાં આવ્યા. સુવ્યવસ્થિત અને સાદી એક જૂંપડીમાં સતીશબાણુ પોતાની બે બહેનો સાથે રહેતા હતા. રમેશને તેઓ એ જૂંપડીમાં લઈ ગયા. ચટાઈ પર રમેશને બેસાડી પોતે પણ સાથે જ

બેલા રમેશ કંઈક નવી દુનિયામાં આવી પડ્યા હતા. વિસમરનો તે યાદો હતા. પરંતુ સતીશબાણના આ વિચિત્ર લાગતા પ્રેમાળ વતનથી એનું હૃદય કંઈક ભારે મથનો અનુભવી રહ્યું હતું. એટલામાં એક બહેને કાચના પ્યાલામાં દૂધ આપ્યું. રકાબીમાં કેળા હતાં શબ્દો સભળાયા. રમેશ 'આયો નાસ્તો કરી લઈએ હવે તો આ તારુ જ થર છે' રમેશ શાંત રહ્યો કોઈક વાર કુતૂહલથી સતીશબાણની પ્રેમાળ આંખો સામે એ એક રહેતો માબાપથી ત્યજીવા, ઘરબારવિનાના, રખડેલ અને વહેલ રમેશને ધણે વર્ષે કોઈએ 'ઘેર બોલાવ્યો હતો.' કોઈએ આટલા બધા પ્રેમથી દુધકેળાનો નાસ્તો એને આપ્યો હતો. વિચારમાં મગ્ન બનેલા રમેશનો પીઠ યાજડતાં સતીશબાણએ રકાબીમાં કેળુ રમેશને આપ્યું ત્યારે તો રમેશનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું એની તોફાની આંખોમાં પલ્લ આંસુઓ ડોકિયાં કરી ગયાં એને ખબર ન પડી કે આટલી આટલી મીઠાશ ક્યાંથી આવી હતી! સતીશબાણનું આપેલું કેળુ રમેશે ખાઈ લીધું, દૂધ પણ એ પી ગયો નાસ્તો પૂરો થયો.

કમ રમેશ નાસ્તો ગમ્યો ?

પહેલી જ વાર રમેશ બોલ્યો

હા !

અને વળી પાછું એના હૃદયમાં મથન આરંભ્યું.

સાત આઠ વર્ષની સમાજની શિક્ષાપર પરાને લીધે રમેશના અતનુતા બીતરમાં રહેલી સ્વૃષ્ટિઓ પર કઠોરતાનાં બાંધ પડ્યાં ગયાં હતાં. સતીશબાણના પ્રેમાળ શબ્દોથી એ પડોમાં કંઈક સળવળાટ પલ્લ ધરેલે ને કંઈક મીઠાશની બીનારા પલ્લ લાગી પરંતુ તોફાનની ટેવો વધુ દબાવે રીઠી થઈ ચૂકેલી હોવાથી એનાં પડો બહુ સખત થતાં

ગયાં હતાં 'કાચના રકાબી-પ્યાલા એક ભાંગેડોની એની સુપરિચિત રીઠી વૃત્તિ સતેજ થઈ સતીશબાણનું પ્રેમાળ વાતાવરણ ધડીભર એ તોફાની વૃત્તિ આંગળ જુલાઈ ગયું તોફાની વૃત્તિનો તામનાટ આંખોમાં ચમકવા લાગ્યો અને કાચના સળવળાટે રમેશને વળી પાછો જુનું દુનિયામાં મૂકી દીધો સતીશબાણની અનુભવપૂર્ણ દૃષ્ટિ આ સળવળાટને તરત સમજી શકી જીવનમાં થઈ રહેતો સ્વયં વિકાસ પ્રેમના વાતાવરણમાં જ ખીસે છે સંજ્ઞાઓને તે જ પોપલ આપે છે આ સત્યની શોધમાં અને તેના પ્રયોગમાં જ સતીશબાણનું જીવન હવે પસાર થઈ રહ્યું હતું રમેશના તોફાનને સ્વાભાવિક અવકાશ મળતો ન હતો એટલે એ તોફાન વિદ્યુત તોફાનમાં પરિણમતું હતું આવો ખ્યાલ પ્રેમાળ સતીશબાણને હતો એટલે તો તોફાન રૂખનારા સમાજમાંથી રમેશને ઉપાડી લાવી આશ્રમના સ્વતંત્ર વાતાવરણમાં એમણે એને મૂકી દીધો હતો.

રમેશને સળવળાટ સમજી જઈ સતીશ બાણ બોલ્યા

• 'રમેશ શો વિચાર કરે છે? આ કાચના પ્યાલા-રકાબી ભાંગી નાખવાં છે? ગમરાય છે આ મારે? એને ભાંગી નાંખ ?'

રમેશ તો આ 'ભાંગી નાખ'ની પ્રેમાળ વાણી સાંભળી આંખો જો બંધી ગયો તોફાની વૃત્તિઓ પૂરેએસમાં સળવળાટ કરી રહી હતી તેમાં આ પ્રેમાળ રખ મળી વળી પાછો કંઈક અમીઝરણો હૃદયના બીતરમાં સહજ સળવળ્યાં, છતાં અતે તો રીઠી તોફાની વૃત્તિઓ જ જોર ક્યું ખસે એ જ વખતે સતીશબાણએ રમેશને લાકડી આપી અપભેર રમેશ ઊભો થઈ ગયો અને 'ખણકણ ખણકણ અવાજ થયો રમેશો લાકડીથી

કાચના પ્યાલા-રકાબી ભાંગી નાખ્યા હતાં !
 ‘સરસ થયું !’ નો આવકાર એ ભાંગફેડને
 સતીશબાણુએ આપ્યો. રમેશ તો એ શબ્દો
 સાંભળી પાછો વિચારમાં પડી ગયો. ‘હૃદયના
 કંઈકે ઊંડાણમાંથી અસ્પષ્ટ અવાજ આવ્યો :
 ‘અરેરે ! સતીશબાણુના પ્રેમને હજી કેમ
 ઓળખ્યો નહિ ? આ મેં શું કયું ?’ સતીશબાણુ
 રમેશની આ મથામણુ પણ સમજી ગયા હતા.
 ‘રમેશ કંઈ નહિ, કશું ખોટું નથી થયું,
 ગભરાતો ના.’

તે દિવસ પૂરો થયો અને રમેશ ‘ઘરમાં’
 કંઈકે ટેવાતો ગયો.

રમેશને સતીશબાણુને ઘેર આવ્યાને
 ચારપાંચ દિવસ થયા હશે. પ્રેમ અને
 વિશ્વાસના વાતાવરણમાં જ એના અંતર
 પર ચઢેલા મલિનતાના થરો કંઈકે ઓગળવા
 લાગ્યા હતા. સતીશબાણુ આમ તો પોતાના
 કામમાં પરોવાયેલા જણાતા, પરંતુ એમની
 સૂક્ષ્મ અવલોકન દષ્ટિ તો રમેશના પ્રત્યેક
 વર્તન પર ફરી વળતી હતી. એક દિવસ
 રમેશ યોગાનમાં રમતો હતો. ત્યાં કાચના
 ફૂંડામાં ફૂલઝાડ વાવેલાં હતાં રમેશ એ
 કાચના ફૂંડાને નિહાળી રહ્યો હતો. સતીશ-
 બાણુ આ બધું જોઈ રહ્યા હતા. રમેશ હજી
 કાચના ફૂંડા આગળ ઊભો જ હતો. એના
 હૃદયમાં કાચના ફૂંડાં જોઈ શી ગડમથલ ચાલતી
 હશે ! શું એની તોફાની વૃત્તિ પાછી સળવળાટ
 કરતી હતી ? કાચના ફૂંડાં ફેડી નાખવાનું
 એને મન થઈ આવ્યું હશે ? સતીશબાણુ એની
 આ બધી મનોવૃત્તિઓ ઓળખી ગયા હતા.
 એમણે નિર્ણય કરી લીધો. રમેશની પાસે
 ગયા. એને લાકડી આપી બોલ્યા : ‘રમેશ,
 તારે કાચનાં ફૂંડાં ફેડી નાખવાં હોય તો ફેડી
 નાખને !’ રમેશ તો આ સાંભળી ખૂબ
 વિચારમાં પડી ગયો ! પોતાને તોફાન કરતાં
 ન અટકાવનારી, ઊલટું પ્રેરનારી આટલી

બધી પ્રેમાળ દષ્ટિ ! રમેશ મુઝાયો બેચાર
 મિનિટ ઊભો રહ્યો. આખરે ઊડેઊડે હા
 કરતી તોફાની વૃત્તિએ જોર કંચું ને એણે
 લાકડી વતી કાચના ફૂંડાં ભાંગી નાખ્યા.
 સતીશબાણુને આથી ખૂબ સંતોષ થયો
 ‘જણ્યો તોફાને ચઢેલા રમેશ પ્રત્યે એમનું
 કેટલું બધું પ્રેમાળ વર્તન ! કશો કપકો નહીં,
 કશો ઉપદેશ નહીં, બાણુ કશું જ થયું નથી
 અથવા થયું તે સતીશબાણુ માટે સંતોષ-
 કારક જ થયું છે ! પરંતુ કાચનાં ફૂંડાં તૂટી
 ગયાં તેના નુકસાનનું શું ? પ્રેમ અને વિશ્વાસથી
 ઊભરાઈ જતા સતીશબાણુના હૃદયમાં એ
 નુકસાનની ચિંતા જ ન હતી રમેશની
 તોફાની વૃત્તિએ જોર તો કયું જ-ફૂંડાં
 ફેડી નાખ્યાં ; પરંતુ એની એ ભાંગફેડની
 વૃત્તિ આખરે તો પ્રેમ અને વિશ્વાસના
 વાતાવરણ સાથે જ અથડાઈ પડી. આ બીજા
 પ્રસંગ પછી રમેશ તેના અંતરમાં વધુ બે
 વધુ ઊંડો ઊતરતો ગયો. એ વિચારમાં પડી
 ગયો : ફૂટી શું ગયું ? ફૂંડાં ? કે પ્રેમ અને
 વિશ્વાસ સાથે અથડાતાં એની તોફાની વૃત્તિ
 તો તૂટવા નથી લાગી ? રમેશ કદાચ આ
 સમજતો નહીં હોય, પરંતુ સતીશબાણુ બધું
 સમજતા હતા.

વળી થોડા દિવસ પસાર થયા. એક
 દિવસ સતીશબાણુના ઢાળિયા પાસે રમેશ
 બેઠો હતો. ટક ટક ટક ઘડિયાળનો અવાજ
 આવ્યો. રમેશની નજર ઘડિયાળ તરફ ગઈ.
 સરસ મઝાની ઘડિયાળ હતી એનો કાચ
 પણ કેટલો કામળ હતો ! રમેશ એ ઘડિયાળ
 જોઈ જ રહ્યો. વળી પાછા અંતરના થરો
 હલમલી ઊઠ્યા પ્રેમ અને વિશ્વાસના વાતા-
 વરણમાં અને સતીશબાણુની પ્રેમાળ દૃષ્ટિમાં
 રમેશની પેલી મલિનતા ઘણી ઓગળી
 ગઈ હતી પણ અંતરમાં હજી એનો ઝ્યાંક
 સળવળાટ થતો હતો ખરો ! ઘડિયાળ તરફ

રમેશ હજી કેમ ભેઈજ રહ્યો છે ! હજી કંઈક અવશેષ ભેર કરતા હશે ? પાસે ભેઠેલા સતીશબાલુ ખૂબ જ શાંતિથી રમેશને નિહાળી રહ્યા હતા હવે શું થશે ? થોડી ક્ષણ પસાર થઈ ઘડિયાળ સતીશબાલુએ એકાએક ઊપાડી અને રમેશના હાથમા તે આપતા બોલ્યા

‘રમેશ ! આ ઘડિયાળ ફાડી નાખવાનું મન થયું હોય તો પછાડીને ભાંજી નાખ ને ! કશી ચિંતા ન કરતો

રમેશના હાથમા ઘડિયાળ આવતાં એ ચમક્યો વળી પેલી ભાંગેડા કરવાની પ્રેમાળ વિનંતિ ! હવે તો હૃદયમાં છે અતરના ખૂબ જ ઠીંગણામા રમેશ ઊતરી ગયો એના હાથમા ઘડિયાળ હજી પડી છે, પરંતુ આ શું ? એ ઘડિયાળ પર ટપક ટપક આંસુઓ પડી રહ્યાં છે રમેશનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું સતીશબાલુ તરત સમજી ગયા સહેજ જ પૂછ્યું કેમ રમેશ

આખી ભીની કેમ મારી ?

તરત જ ચોધાર આંસુઓ રડતો ‘રમેશ ! સતીશબાલુને’ મળે વળગી પડ્યો અને બોલી બોલ્યો

તમે જ મારા જીવનત્રાતા છે .’

*

આ વાતને ઘણો વખત થઈ ગયો હજી રમેશ સતીશબાલુના આગ્રમમાં જ છે ત્યાં હજી ‘ક્રોધક્રોધ’ તેજાની અને વહેલ છોકરાઓ આવતા રહ્યા છે તે દિવસે ટપકેલાં આંસુથી રમેશના હૃદયમા રહેલ મલિનતાના અવશેષો હવે તદ્દન ધોવાઈ ગયા છે રમેશ પોતાના જીવનત્રાતાના પ્રેમ અને વિશ્વાસના પવિત્ર વાતાવરણમા તદ્દન ભળી ગયો છે સતીશબાલુ હવે રમેશને પોતાના કિંમતી સાથી તરીકે મળે છે +

+ઈંગ્લેન્ડના એક અપ્રસિદ્ધ શિક્ષક હોમર સેઈનના આગ્રમમા બનેલી ઘટના પરથી સંચિત.

★

બકરી ઈંદ એટલે તો પ્રિયમા પ્રિય ચીજની ફરવાનીનો સ્મરણદિન કહે છે કે હજારો વર્ષ ઉપર એક ઈશ્વરમય આરબ થઈ ગયો ઈબ્રાહીમ એનું જામ એના બે પુત્રોમાથી એક ઈસ્માઈલ ઉપર પિતાને અત્યંત રનેહ પિતાને રોજ રાત્રે સ્વપ્ન આવતું તારી પ્રિયમા પ્રિય ચીજનું બલિદાન આપ પ્રિયતમ ચીજ તો ઈસ્માઈલ રાક્ષસ પિતાએ સ્વપ્નને સાચું ન માન્યું, પણ વાતવાર આમ થવાથી એને ખાતરી થઈ ગઈ કે નક્કી ખુદા મારા ફરજદની કુરબાની જ હજી છે એટલે એક દિવસ ખુવનો વધ કરવા એ નતો હતો કે તુરત જ પયગંબરી અવાજ આવ્યો ‘સખૂર હર પરીક્ષામાથી પાસ થયો છે ખુદાપ્રેમ આગળ કુદૃષ કે પુત્રાદિ કોઈની દરી જ કિંમત નથી, એ તે પુરવાર કયું છે એટલે ઈસ્માઈલનું બલિદાન એક પ્રાણી આપશે તો ય પૂરવ છે

ને ત્યારથી એના વશમા તે પછી આખા અરબસ્તાનમા ને અતે મુસ્લિમઆવ્રમમા આ દિવસના પુનિત સ્મરણ તરીકે પશુનું બલિદાન આપવાની પ્રથા ફાળવ થઈ

માનવીમાથી પશુના બલિદાનનો ઘણેલો વિકાસ હવે પશુને બદલે પ્રતિક તરીકે શીકળ અને ઢેવટ અતરના અદકારનું બલિદાન આપતા માનવી શીખે એમા એનું ગૌરવ છે

દોષ, ધાતુ અને મળ પિત્ત અને કંક

શ્રી. વલ્લભરામ વૈદ્ય

આયુર્વેદાચાર્ય

૧મ વાતને વિષે તેમ પિત્તને વિષે પણ આયુર્વેદના પૂર્વાચાર્યોએ ચિકિત્સામાં કામ આવી શકે તેવી સંપૂર્ણ કલ્પના દોડાવી છે અને તે ઉપરથી થતાં તેના વિકારોને પોતાની સારવારથી જાણ્યા છે.

આમ છતાં આ બાબતમાં ચરક, સુશ્રુત અને વાગ્ભટ્ટ એ ત્રણે શોડશોડ જીહ્વા વિચારો ધરાવે છે. મતલબ કે તે વખતે પિત્તની શોધખોળ ચાલતી હતી. ત્યારપછી સગ્રહ ગ્રંથોના જમાનામાં તે માત્ર લખેલું વચાયું અને તે પણ બહુ વિચાર કર્યા વગરનું જ.

પિત્ત એ મૂળ તો અશિષ્પ જ છે, એટલે કે અશિકર્મ શરીરમાં નેટલું થાય છે તેટલું બધું પિત્તનું જ કર્મ બાળવું એમ બધા આચાર્યો માને છે. આમ છતાં પિત્તના મૂર્તિમૂત-પણા વિશે એટલે કે શરીરમાં તે કેવા મૂર્તિમંત સ્વરૂપે રહે છે અને ક્યાં રહે છે એ વિષે પણ તેમણે વિચાર્યું છે. વળી વાયુની માફક તેના પણ પાંચ ભાગ ક્યાં છે અને પ્રકૃતિસ્થ પિત્તનાં એ રીતે પાંચ કર્મો કહ્યાં છે.

આપણે પ્રથમ પિત્તના ગુણો અને રસો વિષે ત્રણે આચાર્યોના મત વિચારીએ :

ચરકાચાર્ય તેના ચાર ગુણ કહે છે :
 રુષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ અને સર; જ્યારે સુશ્રુતે રુષ્ણ, તીક્ષ્ણ, અને દ્રવ એમ ત્રણ ગુણ કહ્યા છે અને વાગ્ભટ્ટે રુષ્ણ, તીક્ષ્ણ, દ્રવ, સર અને લઘુ

‘અખંડ આનંદ’ના ગયા અંકમાં શરીરના દોષ, ધાતુ અને મળની આયુર્વેદની દૃષ્ટિએ ચિકિત્સા કરતા લેખમાં ‘વાત’ ઉપર પૂરતા લંબાણથી વલ્લભરામભાઈએ કહ્યું હતું. ત્રિ-દોષના બાકીના બે વિભાગોની ચર્ચા આ અંકમાં ‘કરવામાં આવી છે’ પિત્ત અને કંક વિષેનું જ્ઞાન ઉપયોગી થશે. કારણકે સમાજમાં ઘણા લોકો એવી પીડાય છે.

એમ પાંચ ગુણ કહ્યા છે.^૧

સર્વ કરતાં આ બાબતમાં સુશ્રુતાચાર્યે વાજબી વિવેક કરેલો જણાય છે. દ્રવ ગુણ હોવાથી તે ગતિશીલ છે જ. વળી વાયુ તો નહીં ગતિ આપે છે; કમકે તે પણ બધે પોતાનું કામ કરે છે અને એના ગુણ સર પણ છે જ. વળી લઘુ ગુણ પણ તીક્ષ્ણ અને રુષ્ણ હોવાથી આપોઆપ આવી બધાં છે, એટલે પિત્તના વિશિષ્ટ એવા ત્રણ ગુણો જ સુશ્રુતે લખ્યા છે.

મારા પોતાના મત પ્રમાણે વાતવિશિષ્ટ પિત્તના અથવા વાતાતુલ્ય હોય તેવા પિત્તના સર અને લઘુ ગુણો વધુ બાંધ એસે છે.

હવે પિત્તના ત્રિરુદ્ધ ગુણો ભેદ લઈએ :
 રુષ્ણ ગુણોનો વિરોધી ગીત ગુણ તો પ્રસિદ્ધ છે જ. તીક્ષ્ણ ગુણોનો વિરોધી મંદ ગુણ છે. જ્યારે દ્રવનો વિરોધી ઘન ગુણ છે આવા ગુણનાળા પદાર્થોના ઉપયોગથી પિત્ત શમી બધા છે. મધુર ભોજનમાં આ વિરોધી ગુણો છે;

૧ સસ્તેહસુષ્ણં તીક્ષ્ણં ચ દ્રવમચ્છં સરં કટુ ।

વિપરીતગુણં પિત્તં દ્રવ્યૈર્ગણ્ય પ્રશામ્યતિ ॥

ચરક સૂ. ૧-૬૦

પિત્ત તીક્ષ્ણં દ્રવ પૃત્તિ નીલં પીલં તથૈવ ચ ।

રુષ્ણં કટુરસં ચૈવ વિદરથં ચામ્લમેવ ચ ॥

૧ સુશ્રુત સૂ. ૨૧-૧૧

પિત્તં સસ્તેહ તીક્ષ્ણોષ્ણં લઘુવિવંસરં દ્રવમ્ ॥

અ. દ. છ. ૧-૧૧

કારણ કે તે શીત ગુણવાળું તેમ જ મદ હોય છે અને તેવું ભોજન પ્રવાહી ન હોય તેા ઘન પણ ગણાય એથી ત્રણે પિત્તવિરોધી ગુણુ તેમાં આવી બય છે. આવી જ રીતે પિત્તના ઔષધનો અને શીતળ નિહારનો પણ વિચાર કરવો એમ છે.

પ્રથમ પિત્તના રસ વિષે વિચાર કરીએ ચરક તેનો સ્મલ રસ કહે છે જ્યારે વાઙ્મદ તીળો અને સ્મલ એટલે ખાટો એમ બે રસ બતાવે છે * અને સુશ્રુત સ્વાભાવિક પિત્તને કદુ એટલે તીખા રસવાળું કહે છે, જ્યારે પણ નિદ્રાધ માથ એટલે કે પાચનક્રિયામાં બીજા સ્થાને માથે મળી બય ત્યારે સ્મલ રસવાળું માથ છે એમ કહે છે.

એવી જ રીતે સુશ્રુતને ચરક તથા વાઙ્મદનું સરસેહનું લક્ષણુ માન્ય નથી તે એમય પાચ* હોવાથી તે ચીકણું, દોષ શકે નરિ એમ સુશ્રુતાચાર્ય માને છે એવી જ રીતે રગ વિષે વિચારતા પણ આચાર્યોના મતમાં ફરક આવે છે.

પિત્ત પીળું છે એમ સુશ્રુતાચાર્ય કહ્યું છે પરિપક્વ ન હોય તેા તે હીલું છે એમ પણ કહે છે + વાઙ્મદ તેનો રંગ શ્વેત અને લાલ વર્ણુ વગરનો કહે છે જ્યારે તેના ટીકાકાર અરુણદત્ત આ બે વર્ણુ સિવાયના વિવિધ વર્ણુવાળું પિત્ત છે એમ તેની વ્યાખ્યા કરે છે ચરકાચાર્યનો પણ એવો જ મત છે તેના ઉપસ્થી જ વાઙ્મદ પિત્તનું લક્ષણુ લીધેલું છે. ચારક સુ. ૨૦-૧૫ માં પિત્તના સ્વરૂપનું વર્ણન છે તેમાં પિત્તના કદુ અને અમ્લ એમ બે રસ ચરકાચાર્ય જણાવ્યા છે પિત્ત

દુર્ગંધવાળું છે એમ ચરક, સુશ્રુત, તથા વાઙ્મદ ત્રણે ય માનું છે * પાચક પિત્તમાં તેજસ ગુણના ઉત્પત્તિ પેાતાના દ્રવ ગુણુ તે વખતે જતો રહી તે ઘન જેવું બને છે, એમ વાઙ્મદ કહે છે કારણકે તે વખતે તેને બળતા અગ્નિ જેવું કદપેલું છે, એટલે પેાતાના તેજથી બધા અનાજનું પકાવવા માટે તે પેાતાના દ્રવ એટલે મનાહીપણાને ત્યાગે છે - પણ અનાજ પાચન માથ છે એટલે હોજરીમાંથી જ્યારે નીચે આંતરડાઓમાં જવા માટે છે ત્યારે પિત્ત પારદર્શક અને પ્રવાહી રૂપે ત્યાં ઉત્પન્ન થઈ ઉપસ્થી આવેલા અનાજનું પાચન કરે છે એમ ચરક કદપના કરી છે, જે આજે પણ વૈજ્ઞાનિકો સ્વીકારે તેવી છે મરાઠી ચિકિત્સાની આ વાત છે. અનાજનું પાચન કેવી રીતે માથ છે એનું વર્ણન કરતાં ચરકાચાર્યે આ શ્લોક + લખેલો છે આના પૂર્વેના શ્લોકમાં અનાજ આમાશય (ગર)માં જઈને તેનું જે રૂપ થાય છે તે લખ્યું છે અને આ શ્લોકમાં આમાશયમાં જ્યારે અનાજ નીચે આંતરડામાં બય છે ત્યારે તે નિદ્રાધ અને ખાટા બની ગયેલા અન્નમાં તે વખતે પિત્ત દ્રવસ્વરૂપે મળે છે આવો તેનો અર્થ અર્થ થાય છે.

જો કે આજે છેત્તિમ પ્રાચીનની પ્રક્રિયાઓ વિષેની સંપૂર્ણ માહિતીઓ આચાર્યોને હતી તેવું મારું માનવું નથી. પરંતુ ચરકના સમયમાં અનુમાનની વધુ પડતી વૈજ્ઞાનિક કદપના હતી અને વાઙ્મદનર સમયમાં તે ઊંડો

* પચ્ચમૂતાત્મકસ્વેડપિ ચર્ત્તેજસ ગુણોદયાત્.

ત્યજ્જદ્રવત્વ પાકાદિકર્મણાડનલચ્ચિદત્તમ્ ॥

અ હ સુ. ૧૨-૧૨

- પરંતુ પચ્ચમાનસ્ય વિદગ્ધરયામ્લભાવત્.

આશયાત્તદ્યવમાનસ્ય પિત્તમચ્છામુદીર્યતે ॥

ચરક ચિ ૧૫-૧૦

* કદુકામ્લારસી વર્ણ પાણ્ડુતાદ્યવર્જિત ॥*

અ હ ૧૨-૫૧

+ વર્ણસ્ય શુક્લારુણવર્જો ગંધઘવિસો રસૌ ચ ફટ કામ્લા સત્ત્વ ચ પિત્તસ્ય । ચરક સુ. ૨૦-૧૫

જવા પામી હતી, એ સ્પષ્ટ જણાય છે; કેમકે વાગ્મદે તે પાચક પિત્તને અગ્નિસ્વરૂપ માની તે વખતે ઘન પત્તી બન્યું છે એમ લખ્યું છે. હવે આપણે શું કરવું તે બોધીએ.

મૂર્તિમંત પિત્તની વાત કરવી હોય તો હવે તે સ્પષ્ટ છે કે પિત્ત પ્રત્યક્ષ (અં. આલ્કેલીન) છે. અમ્લ નથી એટલે તે કટુ રસવાળું હોય તેવી કલ્પના હજી શોભે તેવી છે. આગ્રેય હોવાથી તે તીક્ષ્ણ છે, એમાં તે શંકા જ નથી. રંગે તે પીળું છે, એ કલ્પના બંધ બેસે તેવી છે. બે કે સ્વચ્છ પિત્ત હમેશાં પારદર્શક હોય છે, તોપણ વિકૃત થાય ત્યારે તે પીળું બને છે; લીલા અથવા બીજા રંગોની કલ્પના શક્ય નથી. એટલે આયુર્વેદના નિદાનકારોને અગ્નિરૂપ પિત્ત ઉપરાંત જ્યારે તેનું મૂર્ત સ્વરૂપ કલ્પવાનું હોય ત્યારે તો જે છેલ્લું બેવામાં આવ્યું છે તે કબૂલ કરવું બોધીએ. આમ છતાં એ અગ્નિ જે અને તેનાં ચિહ્નો શરીરમાં તે રીતે વ્યાપે છે એ આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત કાયમ જ રહે છે. એમાં કંઈ ફરક પડતો નથી.

હવે પિત્તના સ્થાન વિષે વિચાર કરતાં ચરકાચાર્ય એક જગ્યાએ તેનું મુખ્ય સ્થાન આમાશયને જણાવે છે; જ્યારે ગૌણસ્થાનોમાં પસીનો,* અન્નરસ, લસીકા (અં. લીન્ડ) અને લોહી, એટલાં જ લખ્યાં છે. વાગ્મદે તે વધારાના મુખ્ય સ્થાન તરીકે નાભિ* લખે છે. વળી એ કાળમાં દષ્ટિ અને સ્પર્શેન્દ્રિયમાં પિત્તના રાજ્યની સ્પષ્ટ કલ્પના થઈ હતી—જે કે અગાઉ પણ તે હતી

જ—એટલે એ બધાં વખ્યાં; પણ આમાશયમાંથી નાભિ-કેમ કરીને મુખ્ય સ્થાન થઈ ગઈ તે કંઈ સમજાતું નથી.

ચરકસંહિતામાં વળી બીજે એક સ્થળે (સ્કતપિત્તની ચિકિત્સામાં) પિત્તનું સ્થાન ચોક્કસ ગ્રહીત એટલે લીવર (Liver) અને બરોળ કહ્યાં છે. જ્યારે સુશ્રુતમાં તે પિત્તનું સ્થાન ચોક્કસ યકૃત અને પ્લીહા બતાવ્યાં છે. (સુ. સૂ. ૨૧-૧૦) પણ ત્યાં માત્ર રંજક નામનું પિત્ત, જે અન્નરસને લાલ કરી તેનું લોહી બનાવે છે તેનું જ સ્થાન કહ્યું છે. જ્યારે સ્કતનું ચોથા દોષ તરીકે વર્ણન કરતાં સુશ્રુતઋષિ તેનું સ્થાન પણ યકૃત અને પ્લીહા બતાવે છે (સુ. સૂ. ૨૧-૧૬).

સુશ્રુતમાં (સૂ. ૨૧-૧૦) જ્યાં રંજક પિત્તનું સ્થાન યકૃતપ્લીહા કહ્યું છે તેના પહેલાં જ પાચક પિત્તનું વર્ણન કરતાં તેનું સ્થાન આમાશયને જ કહ્યું છે.† અને વાગ્મદે પાચક પ્રકારનાં પિત્તનાં વર્ણન કરતાં પાચક પિત્તના સ્થાનને જ બંને આશયો કહ્યાં છે. એટલે પૂર્વે વાગ્મદે જે નાભિ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તેનો અર્થ પક્વાશય જ બંધબેસતો છે. આ બધું છતાં હવે તો પાચક પિત્તનું સ્થાન યકૃત જ સિદ્ધ થયું છે અને હોજરી એટલે આમાશયમાંથી ખાટા તેજબની (અં. હાર્ડ ડ્રોકટોરિક એસિડ) સાથે સાથ પાચનક્રિયા પૂરી થઈ રહ્યા પછી હોજરીનું તળિયું ખૂલે છે અને આંતરડાંઓમાં અનાજ આવે છે, ત્યારે લીવરમાંથી

* સ્વેદો રસો લસીકા રુધિરમામાશયથ પિત્તસ્થાનાનિ તન્નાપ્યામાગયો વિશેષેણ પિત્તસ્થાનમ્ । ચ. સૂ. ૨૦-૮

× નામિરાનાદાચઃ સ્વેદો લસીકા રુધિરં રવઃ ।

દૃક્ સ્પર્શનં ચ પિત્તસ્ય નામિરત્ર વિશેષતઃ ॥

અ. દ. સૂ. ૧૨-૨

† હીહાનં ચ યકૃત્ત્વં તદવિષ્ટાય વર્તતે ।

લોતાંભિ રક્તવાહીનિ તન્મૂલાનિ દિ દેહિનામ્ ॥

ચ. ચિ. ૪-૧૦

§ પક્વામાગય મધ્યસ્ય પિત્તં ચતુર્વિધ...

તસ્મિન્ પાચકો ડિગ્નિરિતિ સંજા ॥ સુશ્રુત સૂ. ૨૧-૧૦.

સીધી પિત્તની નળી દ્વારા પિત્ત આંતરડાંઓમાં પડે છે, અને અમ્લ રસવાળા અંત્રની સાથે પ્રત્યક્ષ પિત્ત અને બીજા રસો પણ મળીને ઊભરે લાવે છે, અને પાચનક્રિયા બીજા તબક્કામાં શરૂ થાય છે વિજ્ઞાને નજરે જતાવેનું આ બધું હવે આપણે જ સુધારી તે મુજબ પિત્ત વગેરેની વ્યાખ્યા કરી દેવી જોઈએ તેમ જ હોળદીમાં જવાથી આહાર કઈથી લીનો થાય છે માટે મધુર થાય છે એ કલ્પના પણ ફેરવવી જોઈએ

સુશ્રુતાચાર્યે અગ્નિનુ તમામ કમં પિત્ત કરે છે એ વ્યાખ્યા બરોબર હતી છે પણ કયાં કયાં શુ કરે છે એ બધું એ કાળમાં શરીરજ્ઞાનની પરિમિતતાને કારણે સ્પષ્ટ સમજ શકાયું નથી બાકી પાંચ નામ પાડી તેના પાંચે જુદા જુદા કાર્યો સુશ્રુતે વિગતથી લખ્યા છે અને વાગ્બટ્ટે તેના જ અર્થવાળા શ્લોકો લખ્યા છે અહીં વાગ્બટ્ટના મૂળ શ્લોકો લીધા છે * તેની પાંચક પિત્ત વિષેની કલ્પના કરતાં ચરકાચાર્યની ધોરણુ વધુ વૈજ્ઞાનિક હોવાથી-પાચન વખતે પિત્ત દ્રવીભૂત થઈ અંત્રને મળે છે એ ખરું લાગે છે અને તે સ્વીકારવું જોઈએ તે ઉપરાંત અન્નનું પાચન કરવું, તેમાંથી રસ અને કચરો જુદા પાડવાં વગેરે તેનાં કાર્યો બરોબર છે તે પિત્તનું નામ પાંચક પિત્ત છે

વળી વાગ્બટ્ટના કહેવા મુજબ આમાશ મમાં રહેતું પિત્ત રસને રંજે છે તેનું નામ 'રંજક પિત્ત' છે એમ કહ્યું છે જ્યારે રંજક પિત્તની વ્યાખ્યા કરતાં સુશ્રુતે તેનું સ્થાન યકૃત (અં લીવર) અને પ્લીહામાં (અં રૂધિરમ) જતાવ્યું છે અને એ જ બરોબર છે †

વાગ્બટ્ટના કાળમાં શરીરજ્ઞાન સ્થૂળ થઈ ગયું હતું એમ જે કેટલાક સારા વિદ્વાન વૈદ્યોને મત છે તે આના દબલાઓથી મને પણ બરોબર લાગે છે †

સાધકપિત્ત હૃદયમાં રહે છે અને તે છુદ્ધિ વગેરેમાં પોતાનું તેજ પૂરે છે જો કે હૃદયમાં તે લોહી જ રહે છે ને વહે છે, પણ તે કાળે રક્તાભિસરણની ખબર પડી નહોતી. વળી આંખથી જે આપણે જોઈ શકીએ છીએ તે આલોચક પિત્ત છે એમ કહ્યું છે જો કે હવે તે તે વિષે સ્પષ્ટ શોધ થઈ છે એટલે તેને અગ્નિ અથવા તેજસ્વરૂપ કહેવું છે તે સ્થૂલ રીતે બરોબર છે

બ્રાજકપિત્તનું સ્થાન ચામડી કહ્યું છે તે ચામડીમાં રહી શરીરની ગરમી બળવી શકે છે એટલે ઉષ્ણતાને સમર્થતા કરવી તે એનું કામ છે-હવે તે 'પ્રેક્ષોક્ષિયા' વિષે ઘણું ઘણું બહુવાનું મળી શકે તેમ છે

આમ ત્રણે પાછળના સાધક, આલોચક અને બ્રાજકને પિત્તની સહા આપવા કરતાં કેવળ અગ્નિ સહા આપવી જ બરોબર છે કારણકે એ બધું કામ અગ્નિકમં તે છે જ પણ પદાર્થો બધા પિત્તથી જુદા પડે છે જ્યારે પાંચક અને રંજક એ બેને પિત્તનું નામ આપવું સાચું જ છે હવે સ્વાભાવિક રીતે સામાન્યપણે પિત્ત શરીરમાં શાં શાં કાર્યો કરે છે તે વિષે વિચારીએ

ચરકાચાર્યે એનું સુદૃઢ વર્ણન આપ્યું છે પાચનક્રિયા, દર્શનક્રિયા ઉષ્ણતા, બૂખ તરસ એ બધું નિયમિત રીતે થવું સ્ફૂર્તિમાં રહેવું, કાંતિમાન રહેવું, મન પ્રસન્ન

નાવું † સાધક હૃદય પિત્તમ્ †

આલોચક-રૂપાલોચનત સ્મૃતે વૃક્ષ્ય † આલોચક પિત્તમ્ †

બ્રાજક-ત્વક્ષ્ય બ્રાજકં બ્રાજનાત્વચ †

અ હ સુ ૧૨-૧૪-૧૫

* પાંચકમ્ † પચત્યજ્ઞ વિમજ્જતે સારમૂર્તં † પૃથક્ તથા † અ હ ૧૨-૧૧

† સાધક-ચુદ્ધિમેધાડિમાનાયૈ અભિપ્રેતાયસાધ

રહેવું અને બુદ્ધિ યથાયોગ્ય કામ કરતી હોય તો સમજવું કે પિત્ત શુદ્ધ સ્વરૂપે શરીરમાં કામ કરે છે.†

કફ : આખા શરીરમાં જેટલું જલકર્મ છે એ જ કફતું કામ છે. એ કફ ધાતુરૂપે હોય ત્યારે શરીરને બળ અને ચીકાશ નિયમિત આપ્યા કરે છે સાંધાઓમાં તેલ પુરાતું હોય તેમ તેને કૂણા રાખે છે. આહાર રસતી સાથે મળીને શરીરનું પોષણ કરવાના કામમાં મદદ કરે છે, એટલે જ ધાતુરૂપ કફને શરીરનું બળ કે શક્તિ કહી છે. તેના ગુણો વિશે પણ ત્રણે આચાર્યો થોડા બુદ્ધ પડે છે.

કફના ગુરુ, શીત, મૃદુ,† સ્નિગ્ધ, સ્થિર, પિચ્છિલ એમ છ ગુણો છે એમ ચરક કહે છે.*

જ્યારે ગુરુ, શક્તિ, સ્નિગ્ધ અને પિચ્છિલ એમ કફના ચાર ગુણો સુશ્રુતે વર્ણવ્યા છે. x

ત્યારે વાગ્બટ, ચરકના છ ગુણો ઉપરાંત મંદ નામનો એક ગુણ વધારે કહે છે. †

રગત્તી બાબતમાં ત્રણે આચાર્યો એક છે. સહુએ કફનો રંગ શ્વેત કહ્યો છે. રસ મધુર છે તે બાબતમાં સહુ એકમત છે. જ્યારે સુશ્રુત અને વાગ્બટ એમ માને છે કે વિકૃત કફ ખારો (લવણ) હોય છે. વિદગ્ધનો વિકૃત અર્થ તે બતાવે છે. જો કે વિદગ્ધ એટલે પકવ એવો

+ दर्शनं पक्तिरप्या च क्षुत्तृष्णा देहमार्दवंम् ।

प्रमाप्रसादो मेधा च पित्तकर्माविकारजम् ॥

७

ચ. સુ. ૧૮-૫૦

* ચરક:—गुरुशीतमृदुस्निग्धमधुरस्तिरपिच्छिलः ।

श्लेष्मणः प्रवामं यान्ति विपरीतगुणैर्गुणाः ॥

સુ. ૧-૬૧

x સુશ્રુત: શ્લેષ્મા શ્વેતો ગુરુ: સ્નિગ્ધ: પિચ્છિલ: શીત એવ ચ । મધુરસ્ત્વવિદગ્ધ: સ્યાન્ વિદગ્ધો લવણ: સ્મૃત: ॥ સુ. ૨૧-૧૫

† વાગ્બટ—સ્નિગ્ધ: શીતો ગુરુમંદ: શ્લેષ્મો મૃત્સન સ્થિર: ક્ષ્ણ: ॥ સુ. ૨૦-૧

અર્થ તેમને પોતાને મંજૂર છે.* મોઢામાં પાકો બળભો આવે છે તે ખારો હોય છે, એ આપણે સહુ જાણીએ છીએ, પરંતુ વિકૃત અર્થ વધુ વ્યાપક હોવાથી મને તો તે ગમે છે. એ સર્વ શરીરના કફને લાગુ પાડી શકાય છે.

કફનાં સ્થાનો:† જાતી, માથુ, ડોક, સહિઓ, આમાશય અને મેદ એટલાં કફનાં સ્થાનો ચરકે કહ્યાં છે, જ્યારે જાતીને કફનું ધામ કહ્યું છે. કેમકે ત્યાં અચરસ પોતે કફયુક્ત ધર્મ હૃદય અને બીજા અવયવોનું તર્પણ કરે છે.

સુશ્રુત માને છે કે † પિતાશયના ઉપર આમાશય છે ત્યાં ખાસ કફ રહે છે. તે ઉપરાંત જાતી, ડોક, જીભનું મૂળ, માથું અને સહિઓ એટલાં પણ માને છે. તે બાબતમાં સુશ્રુત અને વાગ્બટ બંને એકમતના છે.

વાગ્બટ+ આ બધા ઉપરાંત કલોમ, રસ, ઘ્રાણ અને નિહવા એટલાં સ્થાનો વધુ માને છે. † તે ચરકની માફક કફનું મુખ્ય સ્થાન જાતીને માને છે.

પાંચ પ્રકાર : સામાન્ય રીતે કફ જળરૂપે શરીરમાં વિચરીને પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યો છે. આમ જતાં સ્થાન પરત્વે પોતપોતાના બુદ્ધિબુદ્ધિ કર્મો બતાવવા માટે તેના પણ પાંચ ભાગ આચાર્યોએ ક્યાં છે, અને કર્મ પ્રમાણે નામ આપેલાં છે. કર્મોની અને

* બુઓ સુશ્રુત સુ. ૨૧-૧૫ ઉપર વાગ્બટની વ્યાખ્યા.

† ડર: શિરો ગ્રીવાપર્વાણિ આમાશયો મેદશ્ચ શ્લેષ્મસ્થાનાનિ, તત્રાપ્યુરો વિશેષેણ શ્લેષ્મસ્થાનમ્ ॥

ચરક સુ. ૬૦-૧

† બુઓ સુશ્રુત સુ. ૨૧-૧૨-૧૩-૧૪

+ ડર: કળઃ શિરઃ ક્લોમ પર્વાણ્યામાશયો રસઃ મેદો ઘ્રાણ ચ જિહ્વા ચ કફસ્ય સુતરામ્બરઃ ॥

અ. દ. ૧૨-૨

સ્થાનોની પાંચ પ્રકારની બાબતમાં સુશ્રુત અને વાઙ્મદ બંને અક્ષરશ મળે છે + ત્યારે કફનો પાંચ સ્પષ્ટ નામ વાઙ્મદે સ્પષ્ટ કર્યા છે, એટલું વિશેષ છે .

અવલબ્ધ ૬ હૃદયમાં રહીને પોતાની શક્તિથી શરીરના આધારસ્થ ત્રિકાન્ધિને શરીર ટકાવવાનું બળ આપે છે તેમ જ હૃદયને પણ અનના આવેલા રસની સાથે મળીને પોતાનું કાર્ય કરવાની શક્તિ આપે છે અનનો રસ એટલે પાચનક્રિયા પૂરી થઈને શરીરના પોષણ માટે તૈયાર થયેલો રસ પ્રથમ હૃદયમાં આવે છે અને હૃદયમાંથી તે ધ્રોણાઈને શરીરને પોષણ આપે છે આમ રસનું અભિસરણ એટલે કે તેની કલ્પના આયુર્વેદના આચાર્યોને હતી જ એથી અવલબ્ધ નામનો આ કફ હૃદયને, અન્નરસ સાથે મળીને, પોતાના કાર્યો કરવાની શક્તિ આપે છે, તેમ કહ્યું છે વળી ત્યાં જ રહીને શરીરમાં આમાશય વગેરે બીજા પણ જે કફનાં સ્થાનો છે તેનું પણ અવલબ્ધ કરે છે એટલે પોતાની શક્તિથી તેને પણ સ્વકર્મી બનાવે છે એટલા માટે જ એને અવલબ્ધ કહ્યો છે પોતાની જ શક્તિથી હૃદયનું અવલબ્ધ કરે છે એના કરતાં અન્નરસની શક્તિથી અથવા એની સાથે મળીને અવલબ્ધ કરે છે એમ વાઙ્મદના ટીકાકાર અરુણદત્ત કહે છે આના કારણમાં તેઓ કહે છે કે અન્નરસ પહેલાં હૃદયમાં આવીને પછી વ્યાનવાયુથી ધ્રોણાઈ શરીરના ૮૨૬

ભાગમાં વર્ષને પોષણ કરે છે * એટલે અન્નરસની શક્તિથી હૃદયના કાર્યને વેગ આપવામાં મુખ્ય બીજો નબરે અવલબ્ધ કફની શક્તિ ગણવી

એટલે ન કહેવન કફ આમાશય(જઠર)માં રહે છે ત્યાં આવેલા અન્નને તે પક્ષાળી નાખે છે, બીજું કરે છે માટે તેને મ્હેદ્ય કહેવામાં આવ્યો છે x

બોધક વળી જે હૃદયમાં રહી ખારો ખોટો તૃણ વગેરે રસોના જ્ઞાન કરાવવામાં કાગલુબ્ધ બને છે તેને લોધક કહે છે

* તર્પકાં તર્પક એટલા માટે કે તે મગજમાં રહી આંખો અને બીજા ચારે નાનેન્દ્રિયોને તૃપ્ત કરે છે બીની રાજે છે કાન, નાક, ચામડી, હાથ એ ચારેમાં સ્નિગ્ધતા રાખીને તેને શુષ્ક થવા દેતો નથી તેથી તેને તર્પક કહે છે અથા એટલે દંડિયો

શ્લેષક બધી જ સંધિઓ એટલે સાધાઓમાં રહીને ત્યાં તેલની માફકચીકાશ પૂરે છે એટલે તેને શ્લેષક કહે છે

હવે કફના વિરુદ્ધ ગુણો વિષે વિચારીએ એ તો અગાઉ જણાવાઈ ગયું કે સુશ્રુતે ચાર, ચરકે ૭ અને વાઙ્મદે કફના સાત ગુણો કહ્યા છે મને તો ચાર ગુણો વધારે ઠીક લાગે છે આમ જતાં આ ગુણોના વિરોધી ગુણો વિષે આપણે વિચાર કરીશું

ગુરુનો વિરોધી લઘુ તો સ્પષ્ટ છે જ

• જુઓ વાઙ્મદ સુ. અ. ૧૨ પાછળના શ્લોક ૬૫૨ અરુણદત્તની વ્યાખ્યા

x ક્ષ હ સુ. ૧૨-૧૫ યસ્ત્વામાશય સરિપત ॥

કેદર ઘોડાસઘાતકેદનાત રસઘોષનાત ઘોષનો રસનાસ્થાયી ॥

† કિર ઘસ્યોડક્ષતર્પણ .

તર્પક સંધિસંધિપાત શ્લેષક સંધિયુ સ્થિત ॥

વાગ્મદ સુ. ૧૨-૧૭

+ અને સુશ્રુતમાં પણ ૧૫-૬ એ શ્લોક છે

હુ શ્લેષ્મા તુ પચ્છોરસ્ય સ ત્રિકસ્ય સ્વવીર્યત .

હૃદયસ્યાલવીર્યાંશ્વ સ્તરસ્ય દ્વાગ્ન્યુદમેણા ॥ ૬

કલ્પાન્મનાં ચ ઘોષાણીં યત્, કરોત્યલ્લબ્ધનમ્ .

અતોડક્ષલ્બક શ્લેષ્મા-

અ હ સુ. ૧૨ ઓ ૧૫-૧૬

શીતનો ઉષ્ણ, મૃદુનો કટિન, સ્નિગ્ધનો રક્ષ, સ્થિરનો સર, અને પિચ્છલ એટલે લપસણાનો વિષદ, તથા મંદ નો તીક્ષ્ણ, એટલા વિરોધી ગુણવાળાં અન્ન, પાન અને વિહારથી કદના દરદને જીતી શકાય છે.

ઉષ્ણ અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો હમેશાં કદને તોડી નાખે છે, જ્યારે રક્ષ દ્રવ્યો કદને સૂકવી નાખે છે. એથી એવાં દ્રવ્યોને કદ્દમ દ્રવ્યો કહે છે. અંગ્રેજીમાં તેવાં દ્રવ્યોને 'એક્સપેક્ટેરન્ટ્સ' કહે છે. જ્યાં જ્યાં સ્નિગ્ધતા હોય તેને તોડી નાખે તેવાં દ્રવ્યોને પણ કદ્દમ કહે છે : જેમકે આકાતું દૂધ અને ફૂલ તેવાંને અંગ્રેજીમાં 'એન્ટીસ્પેસ મોડીક' કહે છે. 'ઇપીકેક' વગેરે અંગ્રેજી દવાઓ તેવી છે.

હવે આપણે કદનાં નૈસર્ગિક ધાતુરથી કર્મો શરીરમાં કયાં છે તેનું વર્ણન ચરકના નીચેના શ્લોક પરથી બાણીએ.

સ્નેહો વંધઃ સ્થિરત્વં ચ ગૌરવં વૃષ્ટતા વલમ્ ।

ક્ષમા ધૃતિરલોભશ્ચ કફકર્માડ્વિકારજમ્ ॥

ચરક સૂ. ૧૮-૫૧

સ્નેહ એટલે સ્ત્રીકારા, બંધ એટલે પોતાના સ્ત્રીકણા ગુણથી વસ્તુને બાંધી રાખવી કે પકડી રાખવી તે સ્થિરતા, ભારેપણું, તૃપ્તિ,

બળ, ક્ષમા, ધૈર્ય અથવા શરીર ધારણ કરનારી શક્તિ, નિર્લોભપણું, એટલાં પ્રાકૃત કદનાં કર્મો બાણીનાં.

ચાલુ ચિકિત્સા વખતે કદના આ ગુણો મને ઘણા ઉપયોગી બાણીયા છે વિરુદ્ધ ગુણવાળી ઔષધિઓની અસર કદચિકિત્સામાં આજે પણ ઉત્તમ છે.

પરંતુ કદના પાંચ વિભાગો અને સ્થાનો વગેરે વિષે વિજ્ઞાન આગળ વધ્યું છે, જૂના કાળની તે કલ્પના આ જમાનામાં ઘણી સ્થૂળ ગણાય.

ખરી રીતે તો ફેફસાંની પ્રક્રિયામાં જ કદનો વાસ ગણવો જોઈએ, જ્યારે વિકૃત થાય છે ત્યારે પણ તે દ્વારા જ નાક, મોઢા વગેરેમાંથી નીકળે છે. તો પણ શરદી કે પ્રતિ-સ્થાય થાય ત્યારે જલધાતુ વિકૃત થવાથી મગજ, પેટ વગેરેનું જલ વિકૃત બની કદરૂપ દોષ બને છે એમ કહી શકાય.

આમાશય, મોઢું, જીભ કે હૃદયમાં કદનો કલ્પના નકામી છે. આમ છતાં ધાતુરૂપ કદ જલરૂપે બધે જ છે એમ આયુર્વેદની પદ્ધતિથી બાણીવું એ જ આયુર્વેદની ચિકિત્સા માટે ઉત્તમ છે.

★

યશ્વિમના મહાન બુદ્ધિશાળી પુરુષ સોલોમનને રાત્રે પૂછ્યું : 'સંસારમાં સૌથી સુખી કોણ ?' રાત્રે તો એમ માનતો હતો કે સૌથી સુખી પોતે જ છે એટલે જવાબમાં પણ સોલોમન પોતાને જ બતાવશે, પણ સોલોમને મરી ગયેલા બીજા ત્રણ અજ્ઞાત માણસોનાં નામ દીધાં એટલે રાત્રે તેને કેદમાં પૂર્યો.

હવે બન્યું એવું કે બીજા દેશના રાત્રે ચઢાઈ કરી રાત્રે કેદ પડ્યો, જવતો બાળી મૂંઝવાનો હૃદય ઠાડ્યો. આગની જવાણા રાત્રની સમીપ પહોંચી કે એકાએક એ પોકારી બોલ્યો : 'સોલોમન, સોલોમન, સોલોમન !' જીતનાર રાત્રને નવાઈ લાગી. ભેદ બાણી માટે પૂરાજિત રાત્રને અગ્નિ બહાર કાઢવામાં આવ્યો. રાત્રે પોતાનો પાછલો ઇતિહાસ કહી આસુ સાથે કહેયું : 'આજ જ્યારે આજ મારા શરીર સુધી આવી પહોંચી ત્યારે સોલોમનની વાત મને એકદમ યાદ આવી ગઈ કે ન્યાંસુધી મનુષ્ય આ સંસારમાં જવતો છે ત્યાંસુધી કોણ સુખી છે ને કોણ દુઃખી છે તે કહી શકાય જ નહિ ! મુખ કે દુઃખને આવવાનવાનો સમય કોઈ જ કહી શકું નથી એ વાત સાચી પડી. ગઈ કાલ સુધી સુખી માનનાર મારી આજે આ દશા ધરી એમ કોણે કહ્યું હોય ?'

આ નવા તત્ત્વજ્ઞાને વિનયી રાત્રની પણ આજો યોગી નાખી. એણે સોલોમનને સુકિત આપી ને પરાજિત રાત્રને પણ એની રાત્રગાદી પાછી સુપરત કરી.

ક મ ખા

શ્રી ગુલાબદાસ ઓકર

કળામય ચિત્ર રન્દુ ક્યું છે સામાન્ય માનવીનું મન દેવની બાળતમા કેવુ પરવશ છે !

સ્થળ એક મધ્યમ વર્ગનું બેત્રણ ચોરડાનું ઘર
સમય રાતના સવા આઠ સારા આઠ વચ્ચેનો

[દીવાનખાનામાં કમળા આગથી તેમ જીવરચતા
ચી આટા ભારે છે ત્યાં કોઈના પમણિા અવાજ
આવે છે તે સામળતાં જ]

કમળા (આય બેઠા હોય એવા અવાજે)
હાશ, ભગવાન, જાતે આવ્યો તો ખરો •
કેટલી ચિંતા કરીકરી હું તો મરી ગઈ!

[કમળાના પતિ ઠાકોરલાલ પ્રવેશે છે]

ઠાકોરલાલ શી દેડધામ માંડી છે આ,
કમળા ? હમણું બટકાઈ પડત !

કમળા (પણ અથેલે અવાજે) તમે છો ?

ઠાકોરલાલ હા, બળી બીજુ તે કોણ
હોય ? (પણી હસીને) ભેળે મને આટલે
વધે વહેમમાં નાખતી !

કમળા (જરા ચિડાઈને) તમને મસ્કરી
સૂએ છે ને મારો જીવ બચ છે બટક

[અવાજ રોવા ભેવા થઈ બચ છે]

ઠાકોરલાલ (ગભરાયેલા અવાજે) બટક ?
શું થયું બટકને ? બોલતી

કમળા (શેઈ પડતા) હજી બટક આવ્યો
નથી.

ઠાકોરલાલ (ચાળ પાડતા) હજી બટક
આવ્યો નથી (હસતા હસતા) હા, હા, હા,
હજી બટક આવ્યો નથી (રાત પડીને) વાહ
રે વાહ મને તે કેટલો ગુમરાવી માર્યો !

કમળા (ઝૂસાથી) શું તમે તે કઈ
સમજો નહિ ને મોટે મોટે હસ્યે રાજો છો ?
કેટલા વાચા, ખબર છે ?

ઠાકોરલાલ મધરાત પડવા આવી,

માણસને વિચારતે પ્રાણી હોવામાં આવે
છે પણ સમાજમાં ઝીણી નજરે ભેઈ એ તો
વિચારપૂર્વકનું જીવન જીવતા ઠેઠલા માણસો મળશે ?
આ નાટિકામાં શ્રી ઓકરે સમાજના એક ખૂણાનું
અવલોકન કર્યું છે ને સામાન્ય મનુષ્ય વિચારના
હસેસા લઈ પ્રવાસ ખેડે છે કે વાધુને આધારે ચાલતા
જહાજની પેઠે જીવન ખેલે છે તેવું યમાય અને

સર્વાનો દાષમિ તો ક્યારનો થઈ ગયો સવા
આઠ વાગી ગયા હજી પથારી બધારી કેમ
કરી નથી ? ઉભંગરા કરીને મરવું છે ને
બીભને ય મારવા છે ?

કમળા તી સવા આઠ ઈ ઓછા હશે,
નહિ ? હમેશાં ચરિ સાડા ચારે આવી જનારો
કેકરો અચાર સુધી ન આવે તી ચિંતા ન
થાય, કાં ? તમારુ તો કાળજી છે કે પથ્થર ?

ઠાકોરલાલ પથ્થર, પથ્થર પથ્થર જ
લાગે છે, હો કમળા ! સાચો સાચ આ ભે
હું હાલું છું તો હલાતુ પણ નથી (વાત
ફેરવતા) હ, પણ બટકે શું કહી ગયો હતો ?

કમળા કહેય શું, મારુ કપાળ ? કહી
ગયો હોય તો હું આટલો ચિંતા કરું ખરી ?

ઠાકોરલાલ તો કહ્યા વિના જ નથી
આવ્યો ?

કમળા (ચિડાઈને) ઈ તમે બહો
માથાકૂટ કરવાની મારામાં તાકાત નથી આ
કલાકથી માંડ રોવું રોઈ રાખુ છું તો તેમાં
તમે આવી કઈ દિમત આપવાને બલ્લે
સામે જીવે છે (રડી પડે છે)

ઠાકોરલાલ (આશ્ચર્ય આપતા) એમાં
રોવાનું શું, કમળા ? મુખઈ ગામ છે, જીવાન
છોકરો છે, ક્યાંક સિનેમા-બિનેમા ભેવા
ગયો હશે હમણું આવી પહોંચશે એમાં
ચિંતા શેની કરવાની ?

કમળા ચિંતા ન કરું તો શું કરું ?
એને મેં હબરવાર કહી મૂડયું છે કે તારે
ક્યાંય જવું હોય તો ના નથી, પણ એમ
ખબર આપ્યા વિના ન જવું મને ચિંતા થાય.

હાકોરલાલ : તે તે એને હજારવાર આ ને શિખામણુ આપી એ બટુકે માની છે કેટલી વાર ?

કમળા : ઈ માનતો નથી એતું જ દુઃખ છે ના ! કાઈ દી મારું કંઈ કહ્યું કરતો નથી.

હાકોરલાલ : હવે બીજું દુઃખ બિલું કરીને વાતને બીજે પાટે ના ચૂડવીશ. રાતે બટુકે થોડો મોડો આવ્યો હોય એવો આ પહેલો જ દાખલો નથી કે આપણે ચિંતા કરીએ. આ હમણાં આવી પહોંચશે.

કમળા : તમારા મનમાં હમણાં આવી પહોંચશે, હમણાં આવી પહોંચશે થાય છે, પણ મને એવી બીક લાગે છે, આ બે કલાકથી એટલી તરફકું છું ! ને અધૂરામાં પૂરું તમે ય આજે મોડા આવ્યા તેથી એકલી એકલી જ મારે ચિંતા કરવાની ! મૂઝા ન આવવાના વિચારો જ આવ્યા કરે.

હાકોરલાલ : પણ એવા વિચાર આપણે કરવા શા માટે જોઈએ ? કોલેજમાં જાય છે, કંઈ નીનો થોડો છે તે આપણે એવી બીક રાખવી ?

કમળા : તમે ય તી ખસ એકની એક વાત લઈને બેઠા છો. આજે આ સુખઈમાં જિંદગીનો ભરોસો છે ક્યાંય ? માણસ કીડિયા-રાની માફક ઉભરાય છે, ને આ બટુકે એવો ઉતાવળિયો છે કે ક્યાંક.....ક્યાંક ગાડી-બાડીમાં.....

હાકોરલાલ : કાઈ ગાડીમાં નથી આવી જતું. એમ બધા ગાડીમાં આવી જતા હશે, કેમ ?

કમળા : હમેશાં કેટલા માણસો રેલ-ગાડીમાં પિલાઈ જાય છે ? ટીગાર્ડ ટીગાર્ડને આવતા માણસોને બેઠે છું ત્યારે મને એટલી બીક લાગે છે ! મેં તે બટુકને કહી મૂક્યું છે કે ગમે એટલી ઉતાવળ હોય પણ કાઈ દી તારે ગાડીમાં ટીગાર્ડને આવવું નહિ. મોડું થાય ઈ પોપાય પણ આમ મરવું ન પોપાય.

હાકોરલાલ : તારી ઈ શિખામણુનો જ અમલ કરવામાં બટુકે મોડો ન થયો હોય !

કમળા : કપાળ શિખામણુનો અમલ કરે એવો છે. મારી એક વાત કાને ધરતો નથી ને ! આ તો માનો જીવ એટલે વલવલ ક્યાં વિના રહી શકાતું નથી, ને એને તો ખસ ગમે તેટલી શિખામણુ દઈએ તો યે તુમ બકતે હો, હમ સૂનતે હૈ જેવું છે.

હાકોરલાલ : આ વળી રાખ્યાયા ય શીખી ગૂંઈ લાગે છે તું તો, કમળા ! ગજબ છે. (ગંભીર અવાજે) લે, તો હું યે તને થોડી શિખામણુ દઉં ?

કમળા : ઘોની દેવી હોય એટલી. તમે બીજું કરો છો ય શું આજો દહાડો ?

હાકોરલાલ : એમ કે ? તો જવા દે. શિખામણુ રહી એને ઘેર. પણ હું તને એક સવાલ જ પૂછું. તું બટુકને આટલી આટલી શિખામણુ દે છે, તેના ઉપર આટલી લાગણી રાખે છે, આજો દી એની ને એની ચિંતામાં અધીર અધીર થઈ જાય છે, છતાં એ કેમ આમ જ કરે છે, એનો કાઈ દિવસ વિચાર આવે છે ?

કમળા : એમાં વિચાર શેના આવે વળી ! એ છે જ એવો જમ્મી. કંઈ આવતો છે ? પહેલેથી જ એવો છે. ને (રાપથી) એમાં તમારા જેવા બાપ મળ્યા. છોકરાને બે સારા શબ્દ કહેવાને બદલે ચડાવ્યે રાખવો. આજે દી હું જ ભૂંડી બે ય બાપદીકરાને, પછી ઈ માનતો હોય તો ય મારું કહ્યું શેના માને ?

હાકોરલાલ : પણ હું ય શા માટે એને ચડાવું ? મારે ય કંઈ તારી સાથે વેર છે ?

કમળા : સ્વભાવ વળી. વેરખેર કેવું ?

હાકોરલાલ : પણ એવો તે સ્વભાવ હોય, કમળા ? પોતાનો છોકરો એની માનું કહ્યું ન માને એ કાઈ પણ માણસને ગમે ? ને તે બેતી નથી કાઈવાર બટુક મગજ ચુગાવી તારું અપમાન થાય એવું કરવા જાય તો યે

હું એને કેટલો ઠગકાર છું જતાં આવું કેમ થાય છે? ફરી વિચાર કરી એ

કમળા મેં તો મારે કહી દીધું કે ઈ તો સ્વભાવનું જ કારણ છે ઈમાં બીજો વિચાર કેવો કરવાનો? જતાં તમે જુદું ડાહ્યા ને સમજી છે ના તી તમે જ તમારે કહોની? કે આમ કેમ થાય છે?

ઠાકોરલાલ કહું? એ માફ નહિ લગાડવાનું, હા!

કમળા માફ લાગે એવું દોષ તો માફ લાગેય વળી તમે તમારે કહોની જે કહેવું હોય ઈ

ઠાકોરલાલ કહે ત્યારે આ આપણે બહુક આડોશી-પાડોશી બધાયને આટલે ગમે છે બધા જ એનાં વિવેક ને વર્તનનાં વખાણ કરે છે, જતાં એક તારી સાથે જ એ કેમ આમ વર્તે છે? તારું જ કહ્યું ન કરતો હોય એમ કેમ લાગે છે? મારો એક શબ્દ પણ ઠાઈ દી ઉઘાપે છે?

કમળા ક્યાંથી ઉઘાપે? તમારી તો એને ગરજ નહીં તે વહાલો વહાલો થાય

ઠાકોરલાલ કેવું બોલે છે, કમળા? મારી ગરજ ને તારી નહિ? માબાપ ને બાળકોના સબધમાં આવી ગરજની વાત આવે જ શી રીતે? (જમણે થ સાથે) એટલી સાદી સીધી વાત કેમ બોઈ શકતી નથી કે બાળકને જરા મીઠી જીભે બોલાવો જરા એનું માન રાખતાં શીખો તો હમેશનું એ તમારું જ બની રહ્યું છે એને વારંવારે તરડાડો, એનું અપમાન થાય એવી રીતે વર્તન કરે? તમો તો પછી ગમી એટલો તેના ઉપર પ્રેમ રાખો કે એનું માથું પછું દુખવા આવે ત્યારે તમે ઉપરથી પીચે પછડાડો ને આકાશ ને જાતાળ એને સંજીવ કળા એક કરો તો એ એ તમારાથી વિમુખ જ થઈ જવાનું ને તમારી વાત સાચી હોય

ત્યારે એ એ કાને નહિ ધરવાતું! બાળકને આપણને હોય છે એવી સ્વમાનની લાગણી હોય છે એને પણ અપમાન થાય એ ગમે નહિ પછી કહે ને એ અપમાન કરનાર એની મા હોય કે બાપ હોય ને એના ઉપર અતરમાં અનંત પ્રેમ રાખતું હોય

કમળા એલે બધો મારો જ વાંક છે ઈમ તમારે કહેવું જ છે ના! ત્યો ત્યારે બધો મારો જ વાંક છે, બસ હવે થયા રાજ? ઠાકોરલાલ (કબજવા) એમાં ગુસ્સે શા મારે થાય છે, કમળા, કુખી શા મારે થાય છે? હું તને જરા પણ કુખ થામ એમ કમળાને નથી આટલી વાતમાં ગુસ્સે શું થવાનું?

[ધડિયાળખા એક દોરો પડે છે]

કમળા ગુસ્સે ન થાય તો થાય શું બીજું? સાડા આઠ વાગ્યાનો હતો છોકરો આ-યો નથી તો ય બાપ જેવા બાપને ડાહી ડાહી વાતો સુઝે છે થાય છે જરા ય કે લાવ જઈને જરા તપાસ તો કરો? (તપાસવા આવેને) આ મુબક ગાંમ, ને આ પરાંબી દેનો, (થોડા પાડતા) મારી તો જમણી આંખ ફરકે છે બીલા થાવ, કપડાં પહેરો ને જરા દેશને જઈને તપાસ તો કરો. તમારે પગે પડુ

• ઠાકોરલાલ (કબજાળી) જરી થે જરૂર નથી એ કશાની આ હું ચાલ્યો પણ તું જરા સાત પડે તો સારું કશું જ નથી થવાનું કમળા હવે જશો તમે?

[ઠાકોરલાલ તપાસે]

(પછી) ચીડીચીડીને એવી અધમૂર્ક કરી મૂકે છે મને, નહિતર બહુક ન આંચો ઈમાં આ શું કરે કે મેં ઈની હારે પણ કનિયો કીધો? (કબજાળ દરવા) હું મૂર્ક છું જ એવી!

[બહાર પગલા સમજાય છે ને કમળા દોડતી સામે આવે છે]

આ યો બહુક!

[અંતરે અંતરે નાગના પાડોશી પ્રવેશે છે]

ચંદા કાં કમળાબહેન, આવું કે?

કમળા : (નિરાશાથી) આવોની ચંદાબહેન.

ચંદા : આ જરા મેળવણી જોતું તી મેં કહ્યું કે કમળાબહેનને આથી લઈ આવું. ઠાકરભાઈ નથી આવ્યા હજી? ને ખટુકેય નથી દેખાતો?

કમળા : (ગળગળા અવાજે) આ એની જ મહેકાણુ છે ના. બહેન, હજી ખટુક નથી આવ્યા. કાણુ બાણે શું થે થયું હશે.

ચંદા : હેં, શું કહો છો? ક્યાં કંઈ ખહાર જવાનો હતો?

કમળા : કંઈ કહી નથી ગયો, બહેન. મને તો એટલી ચિંતા થાય છે! આ જે ત્રણ કલાક કેમ વીતાવ્યા ઈ તો એક મારું મન બાણે છે તમારા ભાઈ ને ય રેશન આગળ મેં તપાસ કરવા મોકલ્યા કંઈ ખબર તો પડે.

ચંદા : ઈ તો હમણાં આવી પહોંચશે ક્યાં ક સિનેમા-બિનેમામાં ચડી ગયો હશે. બાકી બતને સંભાળે એવો છોકરો છે. ડાહ્યો છે, ખટુક કંઈ એમ આડો-અવળો આવી બય એવો નથી.

કમળા : ડાહ્યો તો ઘણોય છે. પણ આ મુંબઈ ગામ! ને કહી ગયો હોય તો તો આપણને કંઈ ચિંતા ન થાય. આ તો એને ટેવ જ એવી, ને આજના છોકરા આપણું કંઈ માને એવા થોડા છે?

ચંદા : પણ આ તમારો ખટુક એવો નથી હો! એટલો ડાહ્યો ને વિવેકી પણ એટલો. મને તો જુવે ઈ ભેગો જ 'કાં માશી?' કહીને એવા હેતથી બોલાવે! આજના છોકરા જેવો ઉછાંછળો તો જરાય મળે નહિ. ગામ આખું એનાથી રાજી છે.

કમળા : (કુખી થઈને) ઈ જ છે ના, બહેન એક મારો કરમઅભાગણીનો જ વાંક છે ના! બધા સાથે સાથે રહેય, વિવેકી રહેય, ગામ આખાતું કહ્યું કરે, પણ હું કહું ઈ વાત એને ગળે ઊતરે નહિ. બોલો તો કંઈ

નહિ, 'પણ એવું મોં કરે કે આપણને ગુસ્સો ચડે, ને જે વાત આપણાથી કહેવાઈ ગઈ તો તો થઈ જ રહ્યું. પછી તો જમતો હોય તો સરખું જમે પણ નહિ ને! લાખ વાનાં કરીએ, ભાઈબાપુ કરીએ, પણ પછી ઈ એકનો જે નો થાય.

ચંદા : (હસતાં હસતાં) પણ ઈ જમતો હોય ત્યારે એવી કોઈ વાત ન કરીએ તો, બાઈ! એકવાર મન ભાંગી બય તો પછી ખાવું શીદને ભાવે?

કમળા : બધાં મારો જ વાંક કાઢે છે. એમને પણ કહીએ તો ઈ મારો વાંક કાઢે. આ તમને કહેવા આવી તો તમે પણ... (જોવા જેવી) પણ એમાં કોઈ શું કરે? આપણા ઘરના ધણી-દીકરાને જ આપણા વાંક વસતો હોય ત્યાં બીજાને તો..... (અવાજ વધી પડે છે)

ચંદા : મારા સમ છે, કમળાબહેન, માકું લગાડ્યું તો. હું આ અમસ્તાં જ વધૂકી થઈને બોલી ગઈ; ને નાહકનાં તમને દુઃખી કર્યાં. તમારા ઘરની વાતની મને શી ખબર પડે? જે હવે પોચા થયાં તો મારા સોગન છે, હોં હમણાં ખટુક આવવો જોઈએ. ચાલો ત્યારે, હું બહુ છું, હોં!

કમળા : તમે ક્યાં ચાલ્યાં? ઊભાં રહો, તમને મેળવણી તો આપું.

ચંદા : તમ તમારે ભેસો, તમે ચિંતામાં છો એ મને ખબર નહિ હું મેળવણી તો બાળુમાંથી મેળવી લઈશ.

કમળા : ના, ના મારા સમ છે. ભેસો ભેસો. મને એટલું એકલું લાગે છે તે કંઈ સહતું નથી, આ જે ત્રણ કલાકથી. ને હું જ કનિયાળી છું તી જે કોઈ આવે ધની હારે કનિયો કરી બેસું છું. એમને પણ ઘરમાંથી નસાલ્યા ને આ તમને પણ... (રોઈ પડે છે.)

ચંદા : (લાગણીપૂર્વક) વળી પાછાં ઈ

તો માણસ ચિતામાં હોય ત્યારે એવું જ થાય
કમળા એવું પણ નથી બહેન. મને
મારું હૈયું ડાઘી ખાય છે

ચંદા એવું તો શું બોલતા હશે ?

કમળા સાચું કહું છું બહેન, મને ય
વિચારો નહિ આવતા હોય ! પણ મારો
સ્વભાવ જ એવો ભકભકિયા છે મારાથી
જરા મને ન ગમતું થાય એટલે રહેવાતું જ નથી

ચંદા ઈ તો સાચાં માણસો ભકભકિયા
જ હોય.

કમળા (હાથી) હોય તો ચે શા
કામના, ગમે તેટલાં સાચાં કે લાગણીવાળાં
હોય તોપણ ! સાચું કહું બહેન, આ જે
કલાકથી, જ્યારથી મૂંઝો કાળમુખો વિચાર-
મનમાં પેટો કે બટકને બટકને
(જળમળી થઈ નતા) એવો મૂંઝો વિચાર
આવ્યો ત્યારથી કઈતું કઈ ચઈ ભય છે
ક્યાંય એન પડતું નથી ને હવે તો ટેયુ
ચોખ્ખેચોખ્ખું કહે છે કે તે અભાગણીએ
આવડો અક્ષર વરસનો દીકરો ઉછેર્યો તો
ખરો, પણ એકે દી એને સખથી રોટસો
ખાવા નથી દીધા દી ને રાત, આખો વખત
ટોક, ટોક, ને ટોક એવી અભાગણીને છેકરાં
ક્યાંથી હોય ને હોય તો ચે (કપાળ ફરતા)
ક્યાંથી ટોક ?

ચંદા એવું અપશુકનિયાજ શું બોલતા
હશે ?

કમળા સાચું કહું છું આ વિચાર
આવ્યો ત્યારથી વારેવારે રોવું જ આવે છે
ને આખી જિંદગીના બનાવો. યાદ આવતાં
મને તો બહુ. એ બટકને આખી જિંદગી
રોકટોક જ કરી હોય એવું લાગે છે, મને
એમ લાગતું કે હું એને વહાલ કરું છું, પણ
ઈના ઉપર ઈ બધા હું ઈલુલમ જ કરતી ઈ તો
છેક આજે જ મને સમજાયું

ચંદા મા તો વળી બચ્ચા ઉપર ઈલુલમ

કરે ? ઈ તો ઘર હોય ત્યાં ધમ જ હાલે રોક
ટોક ન થાય એવું ઘર તો હોય ક્યાંય ?

કમળા ઈ રોકટોકની વાત ભુદી ને
આ ભુદી બાઈ ! આ તો ઈકહેરો કે આ કપકુ
મારે નથી પહેરવું, તો હું કહું કે ' અભાગિયા,
તારે માટે સારુ સારુ કરાવવું જ ન જોઈએ '
ઈ ગમે એટલું કરે પણ મને ગમે ઈ જ એને
પહેરાવું ને એવું જ ખાવામાં ' બા, મને
આજે ભૂખ નથી તો કહું ' મૂંઝા સારું
મારું કરવામાં ય પાપ છે હું હોશથી કરું
તો કહેશે ભૂખ નથી ' ને કાઈ વાર પા થડી
મૂંઝુ મોડો આવે તો કલાકનો કનિચો ક્યાં
વિના એને ન છોડું

ચંદા મારું મન સાક્ષી પૂરે છે કે તમારા
બટકને કઈચે નથી થયું. હવે એવું નહિ કરતાં
હાલિ ? ચઈ ગયું એને મારું નાહકનો જીવ
શેનો ખાળો છે ?

કમળા હવે તો મૂંઝા હોઈ તો કઈચે
કરું એ બિચારો સખે જીવે ને સખે ખાય
પીએ તો મારે પણ છે ને છેકરો ય બિચારો !
જરાક મોં કટાણું કરે પણ પછી હું ગમે
એટલું બિબલિ તો એક અક્ષર ને બોલે
પણ એવું મોં એવું પડી ભય ! મને પાછળથી
તો એવી દયા આવે પણ ત્યારે તો રહી જ
ન શકામ.

ચંદા ઈ તો તમારો બટક સો વાતે
સારો છે, કમળા બહેન, મારા રવિને તો કઈ
ન કહેવાય. સપ ઈને સામો જવાબ ચોડી કે

કમળા આ તો બિચારો કઈ ન બોલે
પણ ધમ મારો સચાળ એર વધે ' એમ
મૂંઝો મૂંઝો બેટો રહીરા તે હું નહિ કરી
ભલે ' ને એવું એવું તે એટલું કહું કે
તમારા ભાઈને વચ્ચે પડવું પડે ને એવે
ટાણે એને પણ હું ન કહેવાતું કહી લઉં
આ અત્યારે પણ જમ્યા કારવ્યા વના એમને
બહાર કાઢ્યા ત્યારે હું સખણી રહી

ચંદા : હવે એવો એવો જીવ ન બાળો. ચૂંટ્યાં ત્યાંથી ફરીથી ગણવું.

કમળા : એવું ગણતાં આંખડું હોત તો તો શું જોતું તું, ચંદાજીને! આ મેં ન કહ્યું કે છેલ્લા એ કલાકથી મનમાં આજ ધમસાણુ થાય છે ને મને ક્યાંયે એન પડવા દેતું નથી પણ ઈય શું થાય છે ઈ પૂરું નહોતું સમજતું. કાલુ બાલુ જીવ બન્યા કરતો તો ને મનમાં ચણુબણુ ચણુમણુ થયા કરતું 'તું' મન મારો જ વાંક કાઢવા તડકડતું 'તું', પણ હમણું તમારા બાઈએ બે વાત કહી ને બાલુ અંધારામાં ફાંફાં મારતાં હોઈએ ને ચીજ મળતી ન હોય, ને ત્યાં ઓચિંતો કોઈ દીવો ખરે ને ઈ ચીજ આપણી બાળુમાં જ પડી હોય ને જેવી ચોખ્ખી દેખાઈ જાય. એવી આખી વાત મને સમજાઈ ગઈ. ને એટલે વળી એમના ઉપર ગુસ્સો વધારે ચલ્યો શું હશે, કાલુ બાલુ, કોઈ સાચી વાત આપણને કહેય ત્યારે ખૂબ ચીડ ચડે છે. ઈ ચીડમાં ને ચીડમાં એમને તો કન્નિથો કરી ઘરમાંથી બહાર ધકેલ્યા ને તમે ય સાચી વાત કહેવા ગયાં ત્યાં તમને ય બટકું ભર્યું.

ચંદા : ઈમાં કઈ નહિ, કમળાજીને, હું ક્યાં તમારો લાગણીવાળો સ્વભાવ નથી બહુતી? મને તો તમારું માહું લાગે જ નહિ. પણ તમે આ આટલી દિલ મૂકીને વાત કરો છો તો મને ય એક વાત કહેવાનું મન થાય છે હાથરલાલભાઈ જેવો સોનાનો માણસ તો સાત ભવં પૂન કીધાં હોય એને જ ઘણી તરીકે મળે. ને બાઈ માણસે સ્વભાવ ગરમ હોય તો ય ધક્કીતું માન સાચવી લેવું જોઈએ આપણને કોઈ ઘંસાતું બોલે તો કેવું લાગે છે ત્યારે ઈ પણ બિચારા માણસ તો છે જ ના? પણ ઈ તો ઠીક. ઈ તો તમારું સોના જેવું હોયું ક્યાં નથી ઓળખતા?

પણ છોકરાવને ઈ સમજતાં વાર લાગે છે. એતું મન તો આપણા ઉપરથી ભીડી જતાં જરાય વાર ન લાગે માટે મારી તો સલાહ છે કે તમે ડાહ્યાં હો તો બટક આપે ત્યારે એક અક્ષરે ટપકાનો ન બોલતાં. જો જો એવી એવી અસર થશે આટલું સારું કહ્યું માનજો.

કમળા : તમે ન કહો તો ય હવે તો મેં પ્રતિજ્ઞા જ કરી છે. એક અક્ષર પણ ન બોલું-ના! આ બે કલાકમાં તો હું સાત નરકમાંથી પસાર થઈ ચૂકી છું.

ચંદા : સૌ સારાં વાનાં થશે, કમળાજીને લો ત્યારે હું બહ.

કમળા : અરે વાતમાં તમને રોકી રાખ્યાં ને મેળવણુ આપવું તો રહી જ ગયું, લાવો વાટકી.

[અંદરથી મેળવણુ લાવી આપે છે.]

ચંદા : ઠીક ત્યારે, બહ છું, હોં.

કમળા : આવજો, હોં. (ચંદા બય છે.)

(પ્રાર્થના કરતી હોય તેમ) હે ભગવાન, આજે મારો બટક જો ખેતકુશળ પાછો આવે તો હનમાનજીને નાળિયેર વધેરીશ ને હમેશાં જીવું ત્યાં લગી એને મદિરે દર્શન કરવા જઈશ. ને મારા બટકને તો એક અક્ષરે નહિ કહું, નહિ કહું, નહિ કહું.

[પાછાં પગલાં સંભળતાં]

(બીતાં બીતાં) એ જ હશે? હે ભગવાન!

[હાથરલાલ અને બટક પ્રવેશે છે.]

હાથરલાલ : લે આ તારો બટક.

બટક : (હોંચથી) બા.....!

કમળા : (હાંથી) આંચો, બાઈ? ક્યાં ગયો હતો, બેટા! બહ મોકું થયું.

બટક : બા, આજે પેલા ચંદકાન્તને જનમ હતો ઈ મને જોચીને લઈ ગયો.

કમળા : પણ મેં તને કહ્યું છે ના, બાઈ, કે તારે બબર આખ્યા સિવાય કોઈ દી કાંય ન જવું! કેટલી ચિંતા થાય મને

ખબર છે? પછી જો તારા બાપુને આ બે
કલાકથી બેઠી છું જરી શાંતિથી !

હાકોરલાલ મે એને બધું સમજાવ્યું
છે, ક્રમળા ! બટુકે હવે ખબર આપ્યા સિવાય
બહાર રહેશે જ નહિ

બટુકે હા, બા

ક્રમળા ઈ તો હમેશાં એમ કહે છે
ને પાછું હમેશાં કંઈ ને કંઈ બહાર જોઈ
આગળ તૈયાર હોય છે આજે ફલાણુનો
જન્મ હતો ને આજે પૂજાની પાર્ટી હતી,
મા બિચારી ચિંતા કરીકરીને મરી જાય
એની એને ક્યાં પડી છે ?

હાકોરલાલ પણ હવે થાય ત્યારે કહેજે
ને, કેમ બટુકે ?

બટુકે હા, બા, હવે થાય તો કહેજે

ક્રમળા હવે થાય તો કહેજે, તો આજે શું
ઝટકી રહ્યું તું ? નાહકની હેરાન કરી નાખીંતી ?

બટુકે કહ્યું છું ના કે મેં કેટલી ના
પાડી પણ ઈ પરાણે બેચી ગયો ને મેં
જગદીશને ત્યાં ટેલિફોન કરી જોયો, ખબર
આપવા, પણ ન બર જોડાયો જ નહિ

ક્રમળા તી તું નાનો કીકલો હશે,
કાં, એમ બે ચાર્જ જાય એવો ? મને ખતરો
છે તી બધું ય સમજું છું

બટુકે (જરા ગુસ્સાથી) શું સમજે છે, બા ?

ક્રમળા બધું ય સમજું છું, મારે કંઈ
કહેવું નથી, પણ જોજો હવે, આવું થયું તો
તારી વાત છે

[બટુકે નીચું મોં કરી કંઈ બાલ્યા વખત બીજા
ઝારડામા ધામેધામે બાલ્યા જાય છે]

હો, બાઈ તો બાલ્યા મોટું ચણવીને
ચોતાની ઓરડીમાં કંઈ કરતાં કંઈ કહેવાય
છે ? એક અક્ષરે બોલાતો નથી મારાથી તો

હાકોરલાલ ! માથોપાથો આવ્યો હશે
બિચારો, મેં તે તો એને કપડાં પણ ન ઉતાર્યાં
દીધાં પછી ચાલ્યો ન જાય તો શું કરે ?

ક્રમળા તમે ય જાવ, તમારે જવું હોય
તો હું મારે એકલી બેઠી છું

હાકોરલાલ (નિસાસો નાખી) હું તે
ક્યાં જુવાનો ? ચાલો જમી લઈએ

ક્રમળા જમશું જ ના ઈ તો ? શો
સાર રહ્યો છે જમવામાં ? બટુકે, બે બટુકે
ચાલ જમવા

બટુકે (બીજા ઝારડામાથી) મારે નથી
જમવું

ક્રમળા (ગુસ્સાથી) સીધીસીધી ચાલની
હવે રમાણ કરતો

બટુકે (એ જ અવાજે) મેં ખાધું છે,
મને ભૂખ નથી

હાકોરલાલ (લામણીથી) બટુકે, અહીં
આવ તો, માર્ક

બટુકે (પાછા આવીને રોવા લેવા અવાજે)
સાચું કહ્યું છું, બાપુજી, મેં ત્યાં ભૂખ ખાધું
છે મને જરા ય ભૂખ નથી બા, મને માર્ક
કરજે, મારી બૂલ મર્ક (હસકા ખાય છે)

ક્રમળા હવે આ ટોંગ રહેવા દે, માર્ક, ને
ફેલદી ખાવા ચાલ મારી આંતરડી બાળ મા

[બટુકે પાછા ચાલી જાય છે]

હાકોરલાલ એ નહિ જમે, ચાલ હવે.

ક્રમળા (રોતારોતા) હું જ નાહકનો
બધા સાર જીવ બાળબાળ કરું છું બધા
સવારથના સગા છે, કોઈ મારા નથી ને
(ચાલી જતા) મેં તો કેઈ ન કહેવાની પડી
પહંલા બાધા લીધીંતી ઈ ય કોઈએ ટકવા
નો લીધો ! (હસકા મૂકે છે)

[પડે]

હો અને ઇવન

શ્રી. છોટુભાઈ સુથાર

એવા ગ્રહો ઉપર મનુષ્યો કે પ્રાણીઓ વસતા હશે ખરા? વનસ્પતિ ઊગતી હશે ખરી? ત્યાં ઇવન જેવું કશું ચે હશે કે નહીં? ત્યાંની જમીન કેવી હશે? વાતાવરણ કેવું હશે? કુતૂહલપ્રેરક આ પ્રશ્નોના ઉત્તરો અહીં અભ્યાસીની કલમ દ્વારા વિગતે આપાયા છે.

એક જમાનો એવો હતો જ્યારે પર્વતોની એક બાજુએ રહેનાર માણસને પર્વતની ખીણ બાજુએ વસતી હોઈ શકે એનો કશો જ ખ્યાલ ન હતો. એની આખી દુનિયા એની આસપાસ ઝાંરેલા અને એને બાણીતા પ્રદેશ પૂરતી મર્યાદિત હતી. પણ જેમ જેમ સમય વીતતો ગયો તેમ તેમ એના જ્ઞાન અને શક્તિ ખીલતા ગયાં, પરિણામે એ પોતાની દુનિયાથી બહારની દુનિયાને જોઈ અને સમજી શક્યો

આજે મનુષ્યની જ્ઞાનશક્તિ એટલી વધી છે કે એને વગર મુસાફરી કર્યે અનેક દેશોનું જ્ઞાન મળી રહ્યું છે. ભિન્નભિન્ન દેશોમાં જવાના સમુદ્રના અને હવાના રસ્તા એ બાણુતો થયો છે. લડાઈઓ અને વિશ્વયુદ્ધોને કારણે એની આ જ્ઞાનસમૃદ્ધિ ખૂબ જ વધી ગઈ છે. એ હવે સમજી શક્યો છે કે ઘણી મોટી દેખાતી પૃથ્વી હવે નાની બનતી બાય છે. તાર, ટેલિફોન, સ્ટીમર, હવાઈ જહાજ તથા રેડિયો, રાડર અને ટેલિવિઝનને કારણે દુનિયાના લોકો એકબીજાના નિકટના સંપર્કમાં આવી રહ્યા છે. છેલ્લે છેલ્લે તો રાડર વડે ચંદ્ર પર સંદેશો મોકલવાનું પણ શક્ય બન્યું છે. મનુષ્ય ઊડીને ચંદ્ર સુધી પહોંચી શકે એમ નથી, પણ યુદ્ધિ અને યુક્તિબળે એ ચંદ્ર સુધી પહોંચ્યાનો સંતોષ લઈ શકે છે.

આટલા મોટા બ્રહ્માંડમાં આકાર કે માપની દૃષ્ટિએ જેની કશી જ ગણતરી નથી એવો માનવી વિશ્વ સકલનાં ગદ રહસ્યો ઉઘેલવા હિંમત કરી શકે તો તે યુક્તિના બળે જ પૃથ્વી પર પગ મારી બિલેલો મનુષ્ય પૃથ્વીના સહોદર સમા અન્ય ગ્રહો ઉપર ને ત્યાંની વસ્તી ઉપર પોતાની દૃષ્ટિ વિજ્ઞાનની સહાયથી ફોડાવી શકે છે મંગળ, શુક્ર ને શુક્ર

મોટા મોટા દૂરબીન બનાવી એણે સવાબે લાખ માઈલ દૂરના ચંદ્રને રૂપ માઈલ જેટલો છોટો બની રહે એવી તરકીબ કરી છે. એટલું જ નહીં પણ એના પર જીવસૃષ્ટિ છે કે કેમ એની ચે ખાસ બિલકથી તપાસ કરી છે.

ભરીભાદરી વસ્તીમાં માણસો એકબીજા સાથે ક્યારેક લડી પડે છે. પોતાના સ્વાર્થ ખાતર એકબીજાને ધિક્કારે પણ છે. પરંતુ એ જ માણસને સાવ વેરાન જગામાં યા ગાદા જંગલમાં મૂકી આવીએ, તો એને, ત્યાં અચાનક કોઈ માણસનો ભેટો થઈ જતાં જેટલો આનંદ થશે તેટલો ખીબ કશાથી નહીં થાય. આનું કારણ મનુષ્યની યુક્તિ છે. એને યુક્તિબળ સાથે જ વધુ ધાવે છે, પછી ભલે એ લડવાનું હોય કે ખભા મિલાવી રહેવાનું હોય.

આ જ કારણને લીધે પૃથ્વી પરનો માણસ ખીણ દુનિયામાં પોતા જેવું કોઈ છે કે નહીં એ બાણુવા ખૂબ જ ઉત્સુક છે. ખગોળ વિજ્ઞાનની અનેક બાબતોમાં સાવ અબાણુ એવા મનુષ્યને 'પણ મંગળ કે શુક્ર પર માણસ હોવાની વાત કરીશુ તો એ ખૂબ ધ્યાન-પૂર્વક સાંભળવાનો. શ્રેણી વર્ષ પહેલાં આવો એક અખતરો અમેરિકાના એક વર્તમાનપત્રે કર્યો હતો. એ પત્ર બહુ બાણીતું ન હતું. એકવાર એણે ચંદ્રલોકની વસ્તી વિષે લેખ

છાપ્યા અને એ માટે સરસ મબના ચિત્રો અને ફોટા પણ છાપ્યા પરિણામ એ આવ્યું કે એની નકલો માટે પડાપડી થઈ એટલું જ નહીં પણ સૌંદર્ય અભવ્યુ એ વર્તમાનપત્ર આખા અમેરિકામાં બહારીત થઈ ગયું જરી, રીતે તો ચંદ્રની વાત એક બનાવટી વાત હતી.

ચંદ્ર પર વચ્ચી નથી એ તો હવે સૌની બહારીતી હકીકત છે પણ એ સિવાય શુક્ર, મંગળ યા ગુરુમાં પણ વચ્ચી હશે કે ખમ એ પ્રશ્ન ઘણીવાર પુછાયા કંઈ છે આ પ્રશ્નનો ચોક્કસ ઉત્તર આપી શકે એટલી વિજ્ઞાનની પ્રગતિ હજી થઈ નથી આમ છતાં જીવનની શક્યતા માટે જે જે જરૂરી બાબતો છે એના આધારે થોડી વાતો જરૂર કરી શકાય એમ છે.

જીવનની શક્યતાવાળા ગ્રહો ત્રણ છે (૧) મંગળ, (૨) શુક્ર અને (૩) ગુરુ આપણે સૌ પહેલાં મંગળની વાત લઈએ.

જીવન માટે વાતાવરણની જરૂર છે મંગળને પોતાનું વાતાવરણ છે, પણ એ વાતાવરણ પૃથ્વીના પ્રમાણમાં ખૂબ જ પાતળ છે પૃથ્વી પર જીવવા માટે આવશ્યક ગણાતો પ્રાણવાયુ મંગળ પર ખૂબ ઓછી માત્રામાં છે પૃથ્વી પર પ્રાણવાયુનું પ્રમાણ ૨૧ ટકા જેટલું છે, જ્યારે મંગળ પર ૧ ટકા જેટલું.

જીવન માટે બીજી આવશ્યકતા પાણીની છે મંગળના બંને ધ્રુવ આગળ ધોળા ટપકા જેવું દેખાય છે, એ ભરફની ટોપીઓ છે એમની કાંબી કિનારો પગથી અનુમાન કરી શકાય કે મંગળ પર પાણીનું અસ્તિત્વ છે પણ પ્રાણવાયુની પેઠે મંગળ પરનું મેં પાણી ખૂબ ઓછી માત્રામાં છે મંગળમાંનું પાણી એટલું બધું ઓછું છે, કે એને આપણે ક્યાંના કાર્ષ મોટા સરોવર, સા નાના સમુદ્રમાં એને સમાવી લેવાય.

જીવન માટે ત્રીજી જરૂરિયાત ગરમીની

છે મંગળ પર સૌથી વધુ ગરમી એના વિયુવદત પર પડે છે આ ગરમીનું સામાન્ય માપ ૫૦° (ફેરન)નું છે કેટલેક સ્થળે આથી ઊંચું ઉષ્ણતામાન રહે છે, પણ તે બધામાં વધુ ૭૨° (ફેરન) જેટલું ૫૦° (ફેરન) ઉષ્ણતામાને ગુજરાતમાં કડક ઠંડી રહે છે અને ક્યાંક હીમ પડવાના સંભેગો પણ ઊભા થાય છે મંગળની ગરમીની એક બીજી પણ વાત છે પૃથ્વી પર સાંજ પડતાં એકદમ ઠંડી શરૂ થઈ જતી નથી કામળની પેઠે પૃથ્વીનું વાતાવરણ પૃથ્વીનું ઠંડીથી રક્ષણ કરે છે દિવસના ભાગે પૃથ્વીને મળેલી ગરમીને વાતાવરણ બહાર નીકળી જવા દેતું નથી મંગળ પરનું વાતાવરણ ખૂબ પાતળું છે એ કારણે મંગળ પરની ગરમી સાંજ શરૂ થતાં જ અવકાશમાં ચાલી જાય છે મધરાતને સમયે મંગળનું ઉષ્ણતામાન યંચ અશની નીચે ૯૬° (ફેરન) જેટલું થઈ જાય છે પૃથ્વી પર આટલું નીચું ઉષ્ણતામાન ફક્ત સાયબિરિયાના અમુક ભાગમાં થાય છે.

જીવનની ઉપરોક્ત ત્રણ જરૂરિયાતોને ધ્યાનમાં રાખી હવે મંગળની ભૂમિનાં દર્શન પણ કરીએ.

• મંગળનું વાતાવરણ પાતળું છે એટલે એની પાગ દૂરબીન વડે મંગળની ભૂમિ ભેઈ શકાય છે એ ભૂમિ સાવ લાલ રંગની છે એ ભૂમિ માર્શિયા સુધી પથરાયેલી દેખાશે ભૂમિદર્શનમાં વિવિધતા • લાવજાર પહાડો યા ખડકો કે ટેકરીઓનું મંગળ પર અસ્તિત્વ નથી એ બધાં કાંબીતૂટીને સપાટી સાથે એકરૂપ થઈ ગયેલાં લાગે છે નિરાશાજનક આ દર્શનમાં કંઈકે ભેવાનું કહી શકાય એવું દ્રશ્ય મંગળના વાતાવરણમાં ઊડતાં અને ક્ષિતિજ સુધી પહોંચતાં વૂળનાં વાદળો અને તેની પારનું ઘેર નીલું આસમાન છે આમ જોના મોટો ભાગ રણનો બનેલો.

એ એવા અને પૃથ્વીની નજદીકમાં નજદીક આવે તોપણ ૩,૩૯,૦૦,૦૦૦ માઈલ દૂર હતા મંગળના ગ્રહની જીવસૃષ્ટિ વિષે શી વ્થના કરી શકાય ?

અને છતાંય મંગળ પર વનસ્પતિ છે એમ જરૂર કહી શકાય તેમ છે. આ વનસ્પતિ શેવાળની જાતની છે. પૃથ્વી પર ૨૦,૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈએ પણ શેવાળ જોવામાં આવે છે. શેવાળ રણનો તાપ અને સખત ઠંડી સહન કરી શકે છે; એટલું જ નહિ પણ જમીન તેમ જ ખડકો પર, એ એકસરખી રીતે પોતાનું જીવન વિસ્તારી શકે છે.

મંગળ પર શેવાળ સિવાય બીજા ચર-જીવનની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. દૂરબીનમાંથી જોતાં આ સંબંધી હજી કંઈ પ્રકાશ મળ્યો નથી. આમ છતાંય આટલી જ માત્ર વાતથી મંગળ પરના ચર-જીવનની શક્યતા ન નકારી શકાય. ઊલટપક્ષે હા કહેવી એથી પણ વધુ મુશ્કેલ છે. મંગળનું ચર-જીવન કયા પ્રકારનું હશે એની ખરી કલ્પના મંગળ પર ઊતર્યા સિવાય આવવી મુશ્કેલ છે. અને એમ પણ કેમ ન બને કે મંગળ પર જીતરવા છતાંય એનું ચર-જીવન આપણે એકદમ જોઈયા વરતી પણ ન શકીએ, પૃથ્વી પરનાં પશુપંખી, વનસ્પતિ અને ખાડાટેકરામાં સંતાઈ બેસતાં નજરે ચડતાં નથી તેમ !

મંગળ પર પ્રાણી હોય તો તે કેવાં હશે-વિરાટકાય કે વામણાં, વાઘ જેવાં ફૂર કે ગાય જેવાં હેતાળ, બુદ્ધિશાળી કે મંદ-અક્ષર-વગેરે વિષે કશું જ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એમ નથી. મંગળ પર પ્રાણી છે કે નહીં એ પ્રશ્નનો જ નિવેડો નહિ આવ્યો હોય ત્યાં આ માથાકૂટ શા કામની !

મંગળ પર પ્રાણી છે કે નહિ એની ચર્ચા મંગળની કહેવાતી નહેરોમાંથી જન્મી

છે. આ નહેરોની સચ્ચાઈ પણ હજી સાબિત કરી શકાઈ નથી. મંગળ પરની નહેરો વિષે ખજોળશાસ્ત્રીઓ એક મત નથી.

અને આમ નહેરોમાં અટવાઈ પડેલાં રસ્તાની પેટે મંગળ પરની વરતીનો પ્રશ્ન પણ જ્યાંનો ત્યાં જ અટકી રહ્યો છે.

મંગળને છોડી થોડી શુક્રની વાત કરીએ.

શુક્ર ખૂબ તેજસ્વી આકાશી પદાર્થ છે. એ કારણે અત્યાર સુધી એને વાદળોથી વીંટાયેલો ગ્રહ માનવામાં આવતો હતો. હમણાં હમણાં 'અલ્ટ્રા વાયોલેટ' અને 'ઈન્ફ્રારેડ' પ્રકાશની મદદથી શુક્રના ફોટા લેવામાં આવ્યા છે. એ ફોટાઓની પરીક્ષા પરથી માલૂમ પડ્યું છે કે શુક્રની જમીન સૂકી અને તાપમાણી કહી શકાય એવી છે. વળી એની ભૂમિ પર પુષ્કળ પ્રમાણમાં કાર્બન ડાયોક્સાઈડ હોવાનું માલૂમ પડ્યું છે. શુક્ર પરનું આ વાયુનું પ્રમાણ પૃથ્વી પરના પ્રમાણ કરતાં સોગણું છે ! કાર્બન ડાયોક્સાઈડની આ હાજરીએ શુક્રમાંના પ્રાણવાયુ અને પાણીની વરાળના અસ્તિત્વના પ્રશ્નને વધુ રસમય બનાવ્યો છે; અને એ કારણે એનું અસ્તિત્વ પુરવાર કરતા અનેક પ્રયોગો કરી જોવામાં આવ્યા છે. પ્રયોગોનું પરિણામ શુક્ર પર પ્રાણવાયુ અને પાણીની વરાળની હયાતીનો ઇન્કાર કરે છે. આ વાત સાચી હોય તો એનો અર્થ શુક્ર એક સાવ લુપ્તો ગ્રહ છે, એમ જ કરવો રહ્યો ને !

શુક્રના વાતાવરણમાં પુષ્કળ કાર્બન ડાયોક્સાઈડ હોવાનું એક પરિણામ એ આવ્યું છે, કે એની પર પડતો 'સૂર્યનો તાપ ત્યાં ખૂબ જ ઊંચું ઉષ્ણતામાન' ઉત્પન્ન કરે છે. શુક્રનું સામાન્ય ઉષ્ણતામાન ૨૧૨° (ફેરન) કેલ્વીન શકાય એમ છે. આટલા ઉષ્ણતામાને શુક્ર પર પ્રાણી હોવું સંભવે નહિ, એ વરાળ બનીને ઊડી જાય. જ્યાં પાણી ન હોય

ત્યાં જીવન પાંગરે ખરું ? પૃથ્વીના દિસાએ તે એ અશક્ત વાત છે આકાશના એક ઉજ્જવળ જ્યોતિ-શુકની કેવી કરેલું દર્શાવે ?

રહી હવે માત્ર ગુરુની વાત

શુક અને મૈગળના દિસાએ ગુરુ ઘણું ઘણું મોટો છે શુક અને મૈગળ પૃથ્વી કરતાં પણ નાના ગ્રહો છે ગુરુ પૃથ્વી કરતાં ૧૩૦૦ ગણો મોટો છે આમ છતાં ય એવું સૂચી અતર શુકના દિસાએ ઘણું ઘણું વધારે છે અને આમ એને મળતો સૂચ તાપ શુકને મળતા સૂચતાપને દિસાએ ઘણું જ ઓછો છે

ગુરુને વાતાવરણ છે એ વાતાવરણ ઉષ્ણતામાન તપાસતાં માલૂમ પડ્યું છે કે એનો ગરમીનો આંક ખૂબ જ નીચો છે ગુરુ ઉષ્ણતામાન આપણા દિસાએ ઘણું જ ઠંડું છે ગુરુ પરનો ગરમીનો આંક ૨૧૦ ફેરન (થર્મનની નીચે ૨૧૦ ફેરન અંશ) જેટલો છે વધુ વિશ્લેષકથી ગુરુના વાતાવરણની તપાસ કરતાં માલૂમ પડ્યું છે કે એમાં મુખ્ય વાયુ મિથેન જ છે થોડો ઘણો એમોનિયા પણ હાજર છે આ બે વાયુઓ મળીને ગુરુનું વાતાવરણ બનાવે છે ગુરુના વાતાવરણમાં આ સિવાયના બીજા વાયુઓ વાયુરૂપમાં હોવાની શક્યતા નથી વાયુઓ હરીને પ્રવાહી થા ધન બની બચ એવી ત્યાંની ઠંડી છે

ગુરુ જેવો મોટો ગ્રહ હાઈડ્રોજન અને હેલિયમ જેવા અતિ હલકા વાયુઓને, પોતાના ગુરુત્વાકર્ષણ બળને કારણે, પોતાના વાતાવરણમાં જરૂર જકડી રાખી શકે એમ છે વળી આ વાયુઓ ગુરુના જેટલી મોટા ઠંડીમાં દ્રવરૂપ પામી શકે છે એટલે પ્રશ્ન થશે કે ગુરુ પર મિથેન વાયુ જ કેમ ? હાઈ

ડ્રોજન અને હેલિયમ ક્યાં ગયા હશે ?

ગુરુ પરની હાઈડ્રોજન અને હેલિયમની ગેરહાજરીનું એક કારણ નીચે પ્રમાણે પણ હાઈ શકે છે ગુરુના જન્મકાળે ગુરુ પર હાઈડ્રોજન અને હેલિયમ પુષ્કળ પ્રમાણમાં હતાં સમય જતાં ગુરુ દરવા લાગ્યો તેમ તેમ આ વાયુઓ બીજા વાયુઓ સાથે ભળી પાણી, એમોનિયા અને મિથેન વગેરેની ઉપસિમાં પરિણમ્યા હાઈડ્રોજનથી બનેલું પાણી કાળે ડેરીને થોડું ગયું અને છેવટે વાદળો નીચે અદભૂત બન્યું અથવા એમ પણ બન્યું હોય કે હાઈડ્રોજન અને હેલિયમ ઘનરૂપ પામી ગુરુની સપાટી પર પથરાઈ ગયા હોય અને તેમની ઉપર મિથેન અને એમોનિયાના વાદળ તરતાં રહ્યાં હોય ?

ગુરુના વાતાવરણનું ઘટલ તપાસતાં પણ આ વાતને ઠેકા મળે છે ગુરુનું વાતાવરણ ગ્રહ તરફ જતાં વધુ ને વધુ ઘટ ચતુ બધ છે વિદ્યુત નામંના એક ખગોળશાસ્ત્રીના સંશોધનથી બહુવા મળે છે, કે ગુરુના છેક બહારના વાતાવરણનું વિશિષ્ટ ગુરુત્વ (સરખા કદના પાણીના દિસાએ વજન) ૨૫ છે, પણ ગુરુ તરફ જતાં એ વધતું બધ છે જે છેક અંદરના ભાગમાં ૬ જેટલું થઈ બધ છે

ઉપરોક્ત બધી વાતો ભેગી કરીએ તો એમ કહી શકાય કે ગુરુ પર પ્રવાહી એમોનિયાના સમુદ્ર છે અને એની પડખે હજારો ફૂટ ઊંચી બરફથી ઢાંચેલી ટેકરીઓ છે, જેની નજીકના પહાડ પ્રવાહીરૂપ પામતા જતા હાઈડ્રોજનને સંઘરતા થા એમના માથે ભમતાં વરાળ અને વાયુને કારણે જ્વાળા મુખી (ફુઆમુખી !) પવંતો જેવા લાગે છે

ગુરુની આવી સીતસંજિમાં ચેતન સંજિની કરી કલ્પના કરી શકાય ખરી ?

જનમનો ખેડૂ

શ્રી. ઈશ્વર પેટલીકર

વશદ્ધિ માટે જ નહિ, પણ તે પોતાના ધંધારોજગારનો પણ સાચો વારસદાર બને એ માટે. બાપીકા ધંધા નહિ સ્વીકારનાર પુત્ર પ્રત્યે લોળા પણ સાચા હૃદયના ખેડૂતની શી મહત્વાકાંક્ષા હોઈ શકે તેનું મનોવિશ્લેષણલયું” ચિત્ર આ વાર્તામાં રબૂ થયું છે.

કિશોરભાઈ પચ્ચીસ વર્ષથી શહેરમાં રહેતા હતા. ખેતી સાથેનો સંગ છૂટી ગયો હતો, છતાં કિશોરવયમાં ખેતર ખૂંદવા એટલે ધરતી સાથેની પ્રીત તૂટી હોય તેમ લાગતું ન હતું. સ્ટેશનથી ઊતરી એ નોકર સાથે રસ્તા કાપતા હતા ત્યારે એમની નજર આબુખાણુ આવેલાં ખેતર તરફ મંડાયેલી રહેતી.

‘મગન, જો આ બાજરી. આવી બાજરી હોય ત્યારે વીધાંમાં રપ-૩૦ મણુ પાકે. બાકી બે ખેતર પહેલાં આપણે બાજરી જોઈ તેમાં પાંચ મણુ વીધે પાકે તો ભાગ્ય.’

મગન મૂળ તો ગામડાનો તપણુ એણે આખી જિંદગી શહેરમાં શેઠિયાઓને ઘેર નોકરનું કામ કયું હતું. છોકરાં ઉછેરવાં, રમાડવાં, શાક લાવવું, કચરોપૂજો કાઢવો એ જ એની સૃષ્ટિ હતી એટલે કિશોરભાઈની વાતમાં એને રસ આવતો નહિ પણ શેઠની વાતમાં હા એ હા કરવી એ નોકરનું કર્તવ્ય માની એ ડોકું ધુણાવ્યા કરતો હતો. એના મનમાં તો એ જ થતું કે બે ગાઉ જવાનું છે ત્યાં શેઠ ઝડપથી રસ્તા કાપવાનો મૂકી આ પાક સારો અને આ નહિ, એમ શું કામ લપ જૂડતા હશે? વળી પોતાના ગામની સીમ હોય અને જો એમ કરતા હોય તો કદાચ ઠીક; પણ આ તો પારકું ગામ છે, કાનું

ખેતીને પેલી નૂતી કહેવતમાં આપણે ‘ઉત્તમ’ કહી છે, પરંતુ એ ખેતીના ખેડનારનાં સણેલાં સંતાનોને ધૂળ, માટી ને ઢેકાંની રોબત ગમતી નથી. તેઓ સુખસાહજી ભોગવવાની આશાએ શહેર ભણી પ્રયાણ આદરે ત્યારે જોણું જનમોજનમની પ્રીત આ ખેતર સાથે બાંધી હોય તેવા પિતાને શું થતું હશે? માનવી વારસદાર ‘ધંધા’ છે તે માત્ર

ખેતર છે એ પણ એ જાણતા નથી અને સાથે એને એ પણ ખીક હતી કે ગાઉ પછી એમના ગામની સીમ શરૂ થશે ત્યારે કેટલી ‘લપ જૂડશે?’

કિશોરભાઈ બોલ્યા: ‘આપણે આગળ જોઈ તે ય તમાકુ ને આય તમાકુ છે. ને આભ-જમીનનો ફેર? તમાકુ કરવી એ કંઈ છોકરાંના ખેલ નથી. એક એક વીધાંમાં પચાસપચાસ ગાડાં ખાતર ભરવું પડે અને પચીસપચીસ ખેડ કરી જમીનને પોલવા જેવી કરી નાખવી પડે. આ ખેતરમાંથી વીધે ૪૦ મણુથી ઓછી તમાકુ નહિ નીકળે. જોડેનામાંથી વીધે પાંચ મણુ થીજે પાંદડાં નીકળે તો ભાગ્ય!’

મગન મનમાં બગલ્યો કે જે પાકશે તે, નહિ પાકે તો ય આપણા પેટમાં શું દુખવાનું છે?

અને ત્યાં કિશોરભાઈના પગ થંભી ગયા. લગભગ દસ વીધાં જેવડો મોટો પ્લોટ ખતર પડ્યો હતો. વાડે ન્યાં ત્યાં છીંડાં પડ્યાં હતાં, ખેતરમાં કચરું ઊગેલું તે ચરવા ઢોર પેસી ગયેલાં, તેથી ખેતર ખુંદાઈ ગયું હોય તેજ ચોખ્ખું દેખાતું હતું, જણે માણેકચોટની વચ્ચે દુકાન ખાલી પડી રહી હોય? અને વેપારીનું મન ધંખી ઊઠે તેમ કિશોરભાઈનું લોહી ધખી ઊઠ્યું-અણીપૂણી પાકે એવા સારા

વરસમાં ખાસો દસ વીથાનો નવર કોણે
અકમીએ આમ પડતર મૂક્યો હશે ? અને
ઉતાવળે જતો મુસાફર વચ્ચે કાઈને ધાવણ
થયેલો જોતાં એને મદદ કરવા ઊભો રહે તેમ
કિશોરભાઈ છીડમાં થઈ જેતરમાં પ્રવેશ્યા
બોલ્યા 'મગન કબજા કાઢી ભય તેવું છે ને ?'
આના સારા વરસમાં, હેવટ કશું ના થાય
તો જાનવી છે ખેડ કરીને વાવી મૂકી હોય
તો મ ૧૫૦-૨૦૦ મણથી ઓછી ના થાય.
અદાને દસ રૂપિયાનો ભાવ મણીએ તો સહજે
૨૦૦૦ની માથ, છતાં આના મ અકમી' લોક
છે કે આખું જેતર પડતર ગે ? દીધું છે
કાઈ સામું ભેવા આવ્યું નથી '

મગનને પણ અદર પેસતાં વિચાર
આવ્યો 'સાહેજ ! કદાચ તકરારિયું હોય
અને બેઠ પછે મારામારી કરી હોય
મટમાં કેસ ચાલતો હોય તેથી પડી રહ્યું
હોય તો મ કોને ખજર ?'

કિશોરભાઈ સમત થતાં બોલ્યા 'એવું મ
હોય '

'એ વના આમ આવડું મોટું જેતર
કાઈ પડિયાણું ના રાખે '

'પણ ગામે મ કેવું ? નેળનાં ગાડાં કઈ
નેળમાં રહેતાં હશે ? બેઠ જણને સમજવી
સમાધાન કયું ? હોય કે મટમાં જેતર માથ
તેને માલિકીહકનો ભાગ આપવો અને
જેડ તેણે જેડ ભાગ શેવો, તો આમ જમીન
પડી તો ન રહે ને ?' સામે છેડેથી કાઈને
જેતરમાં પ્રવેશતા જોઈ મગન બોલ્યો
'તમાસ કરવી હોય તો સામે છેડે કાઈ
આકમી હમણાં આવ્યા '

કિશોરભાઈએ એ બાળુ નજર કરી
માથે શળિયુ બાંધેલો, ખભે ધારિયું મૂકેલો,
સરીરે કડિયું પહેરેલો, પ્રાતિયાના બે ટેડા
હાથે બોસી દીધા સુધીના પગ ઉઘાડા
રાખેલો એ પુરુષ ખેડૂત હોય તેમ એને

દેખાવ કહી આપ્યો હતો.

કિશોરભાઈએ એ અંગે પૂછપરછ કરવાં
હોયો, હાથ કમી એને પોતાની પાસે
બોલાવવા બૂમ પાડી 'જો પટેલ, જરા
આમ આવજો !'

પેલા ખેડૂતે આ બાળુ આવવાને બદલે
સામે બૂમ પાડી હાથવતી પોતાની પાસે
બોલાવતાં કહ્યું 'અહીં આવો '

મગન બળબો 'અહીં આવતાં એના
પગ કુખતા હશે ?'

કિશોરભાઈ કઈ બોલ્યા વગર એ બાળુ
ચાલ્યા મગન પાછળ પાછળ ચાલ્યો અને
લોક અતર રહ્યું એટલે કિશોરભાઈએ
બૂલ્યું 'પટેલ ! આ કોણ જેતર છે ?'

ખેડૂતે માથું ધુણાવતાં કહ્યું 'મારું '
મગન વચ્ચે બોલ્યો 'આમ પડિયાણું
કેમ રાખ્યું છે ? એની તકરાર-બકરાર
ચાલે છે ?'

ખેડૂતે તડકીને જવાબ આપ્યો
તકરાર મારી હાહરનો કોણ કરનાર છે ?
મારા જેતરમાં પેસે એને ઊભો ને ઊભો
ટચકાવી નાખું '

કિશોરભાઈ એની મૂર્ખાઈનો મનમાં
અર્થ કરતાં બળબો આટલું ખાલી કરાંજીને
જોર કરે છે, તેટલું જોર જેતર ખેડવામાં કયું
હોત તો કઈ પાકતે મ ખરું ? પણ એ
ભાવને મનમાં દાખી રાખીને એમણે પૂછ્યું
'તકરાર નથી ત્યારે આ જેતર પડતર કેમ
રાખ્યું છે ?'

ખેડૂત 'છોકરો અકમી' પાક્યો એટલે
સાતરમાં કહ્યું છે ને કે સારી પાક પાકે
તો દીકરો, નહીં તો છોકરો કર્યા કારવ્યા
ઉપર છો (પ્રાસ્ટર) કરે મારી ચાલીસ
વીમાં જમીન પર છોકરો અકમી' પાક્યો
તે છોકરી. જેતર પડતર ગમીને તવા જેતર
કરી મૂક્યું '

કિશોરભાઈના મોંમાંથી આશ્ચર્ય અને દુઃખનો ભેગો ઉદ્ગાર નીકળી ગયો :
'ચાલીસ વીધા જમીન રામ પડતર છે?'

જેડૂતની આંખમાં પણ દુઃખની કરુણા ચોખ્ખી વર્તાઈ આવતી હતી. મોં ઉપર પણ જેડૂતની વેદના વરતાતી હતી. ગળગળે અવાજે એણે કહ્યું : 'તમને રસ્તે જનારને આટલું દુઃખ થાય છે તો પરસેવો પાડી તે જમીન લીધેલી અને કાળી મજૂરી કરી પાડાની ખાંધ જેવી બનાવેલી જમીન આજ પડતર રહે તે મારું કાળજી શ્રી ગયા વગર રહે?'

મગન : 'અત્યાર સુધી કાણુ જેડૂત હતું?'

જેડૂત : 'હું, પણ વૈશાખ મહિને હું માંદો પડ્યો અને મારા પગ ભાંગ્યા એટલે અકર્મી છોકરાએ જેતી ભેલાડી દીધી. હાથીના ખચ્યા જેવા બળદ હતા તે વેચી દીધા. પથારીમાં પડ્યાપડ્યા મારી આંખમાંથી ભોરભોર જેવડા આંસુ નીકળી ગયાં. હળ, લાકડું (જેતીનાં ખર્ચા સાધનો) હવે તે ય વેડફી મારું. મેં મહુએ ય કહ્યું કે છોકરા એણુ આંખા ધંધા માંડ્યા છે તે ધાનપાણી નહિ મળે ધાનપાણી પણ છોકરાને અંગ્રેજી ભણાવી ઘરમાં ગોઠ્યમ ઘાલ્યું હતું એટલે લાયતાં કર્યા હશે વાગ્યા!'

કિશોરભાઈએ પૂછ્યું : 'છોકરો શો ધંધો કરે છે?'

જેડૂતે ખીજમાં કહ્યું : 'વેસ્યાનો.'

કિશોરભાઈ અને મગનનાં મોં મલકાયા વગર ના રહી શક્યાં

જેડૂતે કહ્યું : 'લસવાની વાત નથી. વૈદ્ય, વકીલ અને વેસ્યાનો એક જ ધંધો'

કિશોરભાઈ : 'છોકરો કોટર છે?'

જેડૂતે નિસાસો નાખતાં જણાવ્યું : 'દાકતર હોત તો કાક ગરીબને મટાડીને આશિષે ય મેળવત; પણ વેસ્યા કરતાં ય ભૂડો વકીલનો

ધંધો લઈ બેઠો છે.

કિશોરભાઈ : 'ક્યાં વકીલ છે?'

જેડૂત : 'કેં હરગમાં! અહીં નજીક હોત તો કાક દહાડો જેતરમાં અમરતો ય આંધે મારી જાત તો ધરતીને સતોષ થાત કે 'મારો ઘણી આવ્યો, પણ કેં મુંબઈ રહે એટલે આ ભણી ભેવા જ કાણુ આવનાર છે?'

કિશોરભાઈએ મનમાં ગાંઠ વાળી. જેડૂત સાવ મૂરખ લાગે છે. લોકરો મુંબઈમાં વકીલાત કરતો હોય પછી એને ચાલીશ વીધાંની શી પડી હોય? એ જેતી કરે ય શી રીતે? પછી બળદ અને હળ-લાકડું વેચી ના દે તો કરે શું?

એટલે એ વાતને વધુ ન લખાવતાં કિશોરભાઈએ પૂછ્યું : 'પણ જેતી ભાગે આપી દેવી હતી ને?'

જેડૂત દાંત કચકચાવી બોલ્યો : 'ભાગે જેડનાર તો ભેઈએ એટલા ઊભા થાય પણ એ આપણને અણીપૂણી બતાવે નહિ. પાક તૈયાર થાય તે પહેલાં અધું તો લાંટી ખાય અને નાતરાની બેરીને કંઈ ધણીની લાગણી હોય? એના જેવું ભાગિયાને. પાડાની ખાંધ જેવાં મારાં જેતર બગાડી નાખે.'

કિશોરભાઈ : 'એ ખરું, પણ તમારાથી ના બને એટલે બીજું શું થાય?...'

વચ્ચે જેડૂત બોલી ઊઠ્યો : 'ના કેમ બને? માણસને મંદવાડ કંઈ આખી જિંદગી રહેતો હશે? આ પાછો જન્મ જેવો થયો છું કે નહિ? આવતી સાલ પાછી એવી ને એવી જેતી ના ફરું તો બેબે ને.'

મોહન : 'આ સાલ, એક વરસ બીજને જેડવા દીધું હોત તો એમાં શું જમીન ખર્જડી જવાની હતી?'

જેડૂત : 'એક વરસમાં બગડી તો કશું ના બય, પણ કોકરેટ સરકારનો કાયદો નડે છે ને? એક વરસ જેડવા આપીએ એટલે

એના બાપનો હક્ક યઈ જમ પાછી સોપે નહિ ' અને સહેજ અટકીને એણે પૂછ્યું ' તમે શું માનો છો શેઠ ? આવા કાયદા કરે એ સરકારે મને તો નથી લાગતું કે અણુ ટકે વધારે કરે તે થોડા સારું ' .

કિશોરભાઈ પૂણ સરકારી કાયદાથી એમના વેપારમાં મુસ્કેલી અનુભવતા હતા એટલે બોલ્યા ' તમારું કહેવું પડેવ છે તો સાચું પોતે માણ્યું છે એવું કે કોંગ્રેસ અણુ ટકે એમ લાગતું નથી પણ પાછું એને કાઢીનેય સવાલ નથી બીજા આવશે તે તો વળી આપણી પાસેથી સમૂળગ્રુ જૂટવી લેવાની વાત કરે છે ' .

ખેડૂત ' કોણ બીજા ? '

કિશોરભાઈ ' સમાજવાદીઓ અને સામ્યવાદીઓ તો બધું સળગાવી મૂકવાની વાત કરે છે ' .

ખેડૂત ' પણ કોઈનું આપણે શું કામ છે ? ટોપીવાળાને જ પાછો બોલાવો ને ! '

કિશોરભાઈ ' પડેલ, ટોપીવાળાનું તો હવે સપનું જ ના લાવતા એ તો હવે પાછો આવી ગયો માટે જ કોંગ્રેસ સરકારને ટેકો આપ્યા વગર કોઈનો છૂટકો નથી ' .

મગન ' સાહેબ, આપણે ચાલીએ મોડું થાય છે ' .

કિશોરભાઈ ' હા, ' અને ખેડૂતને પૂછ્યું ' તમારું નામ શું પડેલ ? '

' મારું નામ નાથાભાઈ ' .

' દીકરાનું નામ ? '

' રમણભાઈ ' .

કિશોરભાઈ નવાઈ પામતાં બોલ્યા ' આ ગામના રમણભાઈ નાથાભાઈ મુજબમાં એડવોકેટ છે તે તમારા જ દીકરા ? ' .

ખેડૂતે માથું ધુણાવી, હા પાડી

છટા પડીને બેઠે જણ્યું એતર બહાર આજ્યા એટલે કિશોરભાઈ બોલ્યા ' શો

અક્કર્મી માલુસ છે ! રમણભાઈ નાથાભાઈ મુજબમાં ધણો નાણીતો એડવોકેટ છે એ બોલ્યા તો નથી પણ સાંભળ્યું છે ઘણું પણ એનો બાપ આવો જડ હશે એ તો આજે જ બપોર પાડાની ખાંધ જેવી જમીન હોય કે લાંબીની ખાંધ જેવી હોય, એના વડીલને એની શી પડી છે ? અને પડતર રહે તો મ એને શું અડવાનું હતું ? ' .

હજી એક ગાઉ દૂર કિશોરભાઈનું ગામ હતું વચ્ચે નાથાભાઈનું ગામ આવ્યું એટલે કિશોરભાઈ પોતાના ઓળખીતા રામભાઈને ઘેર પાણી પીવા શેકાયા કારણસર ઓચિતું ઓવવાનું થયું એટલે સામું વાહન મગાવ્યું

ન હતું તેમ સાથે જણાવ્યું રામભાઈએ ચા મુકાવી બીજી વાતચીત સાથે કિશોરભાઈએ પૂછ્યું રમણભાઈ જેવા એડવોકેટનો બાપ સાવ જડ હશે તેમ આજે એની સાથે વાતચીત યઈ ત્યારે જ ખબર પડી કોલસામાં રતન પાક્યા જેવો માટ થયો કહેવાય. છોકરો અક્કર્મી પાક્યો એમ એણે વાત કરવા માંડી ત્યારે મેં બપોર કે હશે કોઈ રખડેલ છોકરો એટલે બિચારો બળાપો કરે છે પછી બપોર કે રમણભાઈ જેવા છોકરાને અક્કર્મી કહે છે ' ભતનો એ અક્કર્મી છે અને પાછો સક્કર્મી દીકરાને અક્કર્મી કહે છે ! શો દુનિયાના ઘાટ છે ! ' .

કિશોરભાઈની એ વાતમાં રામભાઈએ કંઈ ટેકો ન આપ્યો કે એ અંગે બીજું કંઈ ન કહ્યું એટલે થોડી શલ્ક રાહ બેસા પછી એમણે પૂછ્યું ' કેમ કંઈ બોલ્યા નહિ ? નાથાભાઈ જેવા અક્કર્મી માલુસ મેં બીજો આજ સુધીમાં બેસો નથી ખરું કે નહિ ? ' .

છતાં રામભાઈ કંઈ ન બોલ્યા

કિશોરભાઈને વહેમ પડ્યો એમણે પૂછ્યું ' કેમ તમે કંઈ બોલતા નથી ? એમાં કંઈ ભેદ છે કે શું ? ' .

રામભાઈ: 'તમે બહુ રગામ રહો છો એટલે કશું બાણતા નથી એટલું જ બાકી ની તો ફરતાં બધાં ગારા બાણ છે.'

કિશોરભાઈ: 'શું બાણ છે?'

રામભાઈ: 'કહું તો ખીશો તો ને?'

'એમાં ખીવાનું શું હતું?'

'ખીવા જેવું છે માટે.'

'પણ એવું શું છે?'

'કાળજી કદાચ હોય તો કહું'

'વેપારી ઘણો છું પણ કાળજી હજી ખેડતું છે. બાપદાદાનું ખેડૂ દોહી નસોમાં વહે છે એવું ના હોત તો એતર પડતર રહી નેની ચિંતા કરવાની બાંજગડ ન કરત. જે હોય તે કહો.' છતાં જો કે કિશોરભાઈની જાતી ભેરથી ધ્રુવકારા લેતી હતી.

મગન ક્યારનો સાંભળી રહ્યો હતો તે બોલી બિલ્કો: 'હું સમજી ગયો. ખરું પૂછો તો મને તે પછી વહેમ તો પડ્યો હતો પણ...'

કિશોરભાઈ: 'શો વહેમ પડ્યો હતો?'

મગન ગમભાઈ સામે જોઈ બોલ્યો:

'એ નાથાભાઈ ન હતા, ખરું ને?'

રામભાઈએ બોલ્યા વગર માથું હલાવી લા પાડી.

કિશોરભાઈ: 'ત્યારે કાણ હતું?'

મગન: 'નાથાભાઈનું ભૂત!'

કિશોરભાઈ આચોકા અનુભવતાં બોલ્યા: 'હે?'

રામભાઈ: 'સારી વાત છે!'

ઘડીભર કોઈ કંઈ ન બોલ્યું. ત્યાં ચા આવી એટલે એને પીતા પીતા રામભાઈએ વાત શરૂ કરી: 'તરો એમના ખેતરમાં પેદા હશે એટલે એમણે તમને દેખા દીધી હશે.'

મગને કહ્યું: 'હા.'

રામભાઈ: 'એમનામાં એટલું છે. રસ્તે જનારને એ દેખા દેતા નથી. એમના ખેતરમાં કાઈ ગયો, ખેડૂત જો ખેડવા ગયો હોય તો સામા થાય. અને તમારા જેવો અભણો કુતૂલ બાતર પેસે તો એની સાથે નિરાંતે વાતો કરે.'

કિશોરભાઈ: 'અમારી સાથે એવી નિરાંતે વાત કરી કે અમને વહેમ પણ ન પડ્યો. મને એટલું જ લાગ્યું કે મૂરખ છે.'

મગન: 'મને રસ્તામાં ચાલતાં વહેમ આવેલો પણ મેં એને સાચો માનેલો નહિ.'

રામભાઈ: 'તમારા જેવા દરેકને એ એક જ વાત કરે છે કે છોકરો મારો અકબી પાક્યો અને ખેતી રખડી ગઈ.'

કિશોરભાઈ: 'બસ એ જ. પણ એમનો જીવ આમ અવગતે જવાતું શું કારણ? એમના દીકરા જેવો દીકરો જેને હોય તેને જીવતાં હરખ થાય અને મરતાં નિરાંતે જીવ જાય. તેને બધે એમનો જીવ માટીનાં ટેંકાંમાં શુ કામ રહી ગયો?'

રામભાઈ: 'એ તો એમની મરતી વખતે જ અમને ખીક રહેતી હતી કે બહુ હશે તો એમનો જીવ ખેતરમાં રહી જશે.'

કિશોરભાઈ: 'શાથી?'

રામભાઈ: 'મર્યા એ છેલ્લું આખું અટવાડિયું એમણે ખેતરમાંની જ લવરી કરી છે આંખલિયાંવાળા ખેતરમાંની લીંબોઈમાંથી લોકો લીંબું તોડી બાય છે એમ ખૂમો પાડતા. ગગજીવાળાના આંખા ઉપરથી દોંદ્રા કરીઓ વેડી બાય છે. નાથવાળામાં ભરવાડે ઘેટાં-બકરાં ઘાલી વાડ તોડીને ખેડાનખેડાન કરી નાખી. પસવાને ખેડવા આપશે તો કબજો નહિ છોડે એ બકાર કશું બતાવશે નહિ-ચોરી જશે. મથુરની ખેતીમાં કશો ખરકત નથી-ખેતર પડિયાણુ જેવું કરી મૂકશે. બસ, છેલ્લું આખું અટવાડિયું જાતું

આ જ ભંજન ! આપણે કહીએ નાયાકાકા
એ બધી લપ મૂકી હવે રામનુ નામ લો, તો
બે ત્રણ વખત, રામ ભઈ રામ, રામ ભઈ
રામ કરે અને જીવ પાછો એનાં એ ખેતરની
જ છમણામાં પડી જાય.

કિશોરભાઈ : ‘આખી જિંદગી જે કયું’
હોય તે જ માણસની આગળ છેલ્લી ઘડીએ
આવીને ઊભુ રહે’

રામભાઈ : ‘ખેતી તો બધા કરે છે, પણ
નાયાકાકાથી બધા હેઠ એમને તો દસ બાર
વર્ષના થયા હશે ત્યારથી એ જ ધ ધો શરૂ
કર્યો તે મરતાં લગી ના કંઈ વ્યાવહારિક
જ્ઞાન, ના કોઈની ભાજગડ કે ના ધર્મમાં
પણ ચિત્ત એક જ ધન્દિયનું જ્ઞાન એ ભક્ત
અને એમની ખેતી ભલી આખી જિંદગી
કાળી મજૂરી કરી અને જે પેદા કયું તેની
જમીન લીધા કરી. મૂળ પદર વીધાં જમીન
હતી તેમાંથી આજે ચાલીસ વીધાં છે, અને
તેવ દસ દસ વીધાંના પાડાની ખાંધ જેવા
ચાર નબર’ સહેજ અટકીને એમણે કહ્યું
‘એમની કમેદ એકને એક છોકરો એટલે
પોતાની સાથે ખેતીમાં પસોટવાની એમણે
પોતે પાટી ઉપર ધૂળ નાખેલી નહિ એટલે
બહુતરની એમને કિમત નહિ કાગળ-પત્તર
લખવા જેવું બે ચાર ચોપડી છોકરો ભણ્યો
એટલે એમને બહુતર પહોંચી ગયું એમ
લાગેલું એમના હાથમાં હોત તો યુજરાતી
ચાર ચોપડીથી એમણે છોકરાને વધારે ભણવા
દીધાં નહોત પણ એમના મોટા ભાઈ હતા
એ બહુતરની કિમત પૂરેપૂરી સમજે
તેવા, ભણેલા, શિક્ષક પણ થયેલાં અને
ભક્ષિતભાવવાળા પણ પૂરા એટલે ધરમાં
ગોઠ્યમ નહિ થાલવાની નાયાકાકાની દાનત
ખરી, પણ એમનું કંઈ ચાલ્યું નહિ અને
દીકરો અગ્રેજ ભણ્યો એ બહુવામાં પાછો
હોશિયાર એટલે કોલેજમાં ગયા પણ પોતાનું

ખર્ચ એણે ઘેર પૈસા ના દીધું અને આપણે
વકીલ થઈ મુબલમાં ધ ધ વળગ્યા’

કિશોરભાઈ : ‘પછી તો નાયાભાઈને
સતોષ થવા ભેઈએ ને ?’

રામભાઈ : ‘સતોષ તો પૂરેપૂરો થયેલો
છોકરો હોશિયાર પાક્યો તેનો ગર્વ પણ
લેતા પુત્રના કરમમાંથી કાળી માટી ઉધામ
વાનું ટળ્યું એટલે રાજી પણ થતા પણ મરતી
વખતે જીવ જમીનમાં ગયો તેમાં ગણેત
ખારો આવ્યો એક ખેડૂત પાસેથી જમીન
લઈને બીજાને આપી ન શકાય તે એમણે
બુણ્ણુ એટલે મનમાં એની એ ધખના રહી
કે થોડા મારી’ જમીન બગાડી નાખશે
છોકરો ખેતી કરવાનો નથી અને ખેડૂતને
એમ કે હવે કાયમ જમીન આપણી એટલે
તે દરકાર નહિ કરે, મરતી વખતે આની આ
છમણામાં જીવ ગયો એટલે પોતે ભૂત થયા’

રામભાઈ અટક્યા એટલે ઉત્સુકતાને વર્ણ
થઈ કિશોરભાઈએ પૂછ્યું ‘પછી ?’

રામભાઈ : ‘જમીન રમણભાઈએ ચાર
ખેડૂતોને ભાગે આપી દીધી હતી પણ
કોની માએ સવાથેર સડ ખાધી છે કે
ખેતરમાં પેસે ?’

કિશોરભાઈ : ‘એટલે ?’

‘રામભાઈ’ હજી લઈને ખેડૂત ખેતરમાં
પેસવા જાય એટલે લાગતા એ બળદની નાથ
જાલીને એને ઊભા રાખે આગળ ડગ
ભરવા ન દે’

મગન ભાલ્યો : ‘બળદ એવા હોય કે
એમને મલુકાર્યા વગર ચાલવા માડે તો ?’

રામભાઈ : ‘બે જણના બળદ એવા છે
ગમે તેવો માણસ હોય પણ ધારે તો શિગડે
ચડાવીને દૂર ફેંકી દે ખેડૂતો એમ ભૂતથી
બી જાય એવા પણ નહિ અર્ધી રાતે એમને
ખેતરમાં રખડવાનું રાતવાસો ખેતરમાં પડી
રહેવાનું એમ બીએ પાલકે પણ કેમ ?’

છોડ કરીને ખેડૂત હતો. એણે કહ્યું પણ ખરું, નાથાકાકા, આવા રસી, ભવ. બાકી પાણી બળદને ડચકારો કરી હાકીશ. એટલે મને ગાયું મારીને લોંચલેગા કરી નાખશે.’

મગને પૂછ્યું : ‘તે એમણે શું કહ્યું?’

રામભાઈ : ‘એ જ, મારા ખેતરમાં કાઈને હું પેસવા દેવાનો નથી. તમે જાણો કે કાયદો થયો એટલે ખેતર બાપની મતા થઈ ગઈ, એ ભૂલી જાઓ.’ રણછોડે કહ્યું : ‘પણ એથી તો ખેતર પડ્યાણ પડી રહેશે.’ તો નાથાકાકા કહે : ‘પડ્યાણ શું પડી રહે? હું કંઈ મરી ઓછો ગયો છું? બળદ લાવીને પહેલાંની જેમ ખેતી કરવાનો!’

કિશોરભાઈ : ‘આ તો અજબ વાત કહેવાય ધરતી સાથેની આ તો અજબ પ્રીત!’

રામભાઈ : ‘પ્રીત કે લેલછા? ચાલીસ વીથાં જમીન સાવ પડતર પડી રહી તેમાં કેટલું નુકસાન?’

કિશોરભાઈ : ‘પછી કાઈએ ખેતરમાં પેસવા પ્રયત્ન કર્યો જ નહિ!’

રામભાઈ : ‘બળદે ય ભૂતથી ખીતા હોય તેમ ગમે તેટલું હાકે પણ આગળ ડગ જ ન દે. છતાં રણછોડ ભારે હિંમતવાળો. એ ધારિયું-કાદાળી લઈને ખેતરમાં જાતે કામ કરવા ગયો પણ એમાં ય એનો ગળ ન વાગ્યો.’

મગને : ‘તે વખતે શું થયું?’

રામભાઈ : ‘ખેતરમાં એને પેસવા તો દીધો. પણ કામ બિલકુલ કરવા ન દે. એ ધારિયું કે કાદાળી બે હાથમાં ઝાલી જોવો ઉગામે કે નાથાકાકા અદ્ધર પકડી લે.’

કિશોરભાઈ અને મગનનાં માં મલકી ગયાં. બંને સાથે બોલ્યા : ‘આ તો ભારે ગજબ કહેવાય!’

રામભાઈ : ‘આમ ગજબ છે, પણ બીજી રીતે નિર્મત છે ખેતરમાં ખેડવા બધા એને આમ રોડે છે એટલું જ, બાકી અમસ્તો

કાઈ બધા એનું નામ દેવાનું નહિ. ખેતરમાં બધા એને મનમાં આવે તો દેખાવ દે, ન ય દે. બાકી ખેતરની બહાર કાઈને દેખાવ દીધો હોય એવું બિલકુલ બન્યું નથી. એટલે એ રસ્તો લેકાર નથી બની ગયો. સ્વભાવથી જાણે એ બહા માણસ હતા એટલે કાઈને રંબડ ન કરે તે સમજાય તેવું છે.’

કિશોરભાઈ : ‘પણ તેનો કંઈ રસ્તો તો કરવો પડશે ને?’

રામભાઈ : ‘રમણભાઈ તો વકીલ માણસ. અંગ્રેજી લખેલા અને મુંબઈમાં રહે એટલે એમણે જાણ્યું ત્યારે એમના માન્યામાં વાત ન આવી. પણ એવું ખોટું કાઈ લખે નહિ એટલે કાગળ પહોંચ્યો એટલે ઘેર આવ્યા. નજરોનજર અનુભવ કર્યો. અમે કહ્યું, ‘ભૂવાને ખતાવી આનો રસ્તો કરો.’ પણ એ વાત એમને ગળે ન ઊતરી કહ્યું, ‘બલે ખેતર પડતર રહે. પૂરતો વિચાર કરીને હું ચોગ્ય લાગશે તે કરીશ.’

કિશોરભાઈ : ‘આમાં બીજો પૂરતો વિચાર શો કરવાનો હતો? રોગ હોય તો વૈદ્ય-દાકતરને ખતાવવું પડે, અને ભૂતનું હોય તો ભૂવાને ખતાવવું પડે.’

રામભાઈ : ‘એ બધું આપણે મન. એ વકીલ માણસ એટલે પોતાનું ધાયું કરે.’

કિશોરભાઈ : ‘કાયદાનું કામ હોય તો વકીલ સમજે. બાકી આમાં તો વકીલ, દાકતર કે ઈન્જનેર બધા ય સરખા અભણ કહેવાય.’

રામભાઈ : ‘છતાં એ વિચાર કરીને ગર્થ કાલે જ પાછા મુંબઈથી આવ્યા છે.’

નવાઈ પામતાં કિશોરભાઈ બોલ્યા : ‘શું કહો છો? શો વિચાર કર્યો છે?’

રામભાઈ : ‘હું એમને હજી મળ્યો નથી. એ બાળુ જવાનો વિચાર કરતો હતો ત્યાં તમે આવ્યા. વાત તો એવી સાંભળી છે, કે એ જાતે ખેતી કરશે.’

કિશોરભાઈએ વધુ નવાઈ પામતાં કહ્યું
'આ તો બધું ન માન્યા જેવું જ કહેવાય
મમલુભાઈ જેવા એડવોકેટ એટલા માટે આખી
મિલગી ખેતી કરે એ સૌથી અજબ વાત'

રામભાઈ 'એમની શી યોજના છે
એ તો એમને મળીએ ત્યારે પૂરે પૂરી ખબર
પડે તમારે અલગ હોય તો ચાલો સાથે જઈએ'

કિશોરભાઈએ મગન સાથે નજર કરી
મગન બોલ્યો 'હવે તો આ ભેદ સાંભળીને
જ જવું અર્ધા કલાક મોકુ થશે તો છો થતું'

મમલુભાઈએ પોતે જે વિચાર્યું હતું
તેનો ખ્યાલ આપતાં કહેવા માંડ્યું 'રામભાઈ
મે મુબઈમાં મારા મિત્રોને કહ્યું તો કાઈ
માને નહિ. પણ મારી વાત એટલે મોકુ
પણ શી રીતે માને? હું પોતે પણ એમના
જેવો પણ આ તો મે નજરોનજર જોયેલી
હકીકત હતી એટલે અને બધા જુલુલ
વિચાર કરતા હતા ચોજના વિચારતા હતા
એવટ બધા એક મુઠ્ઠા ઉપર સમત થયા'

મમલુભાઈ સહેજ અટક્યા પણ વચ્ચે
કાઈ બોલ્યું નહિ એમણે કહ્યું 'બાપુજીનું
હોહી ખેડૂનું હતું જનમના ખેડૂનું નહિ પણ
વશપર પરાના ખેડૂનું હોહી, એટલે ધરતી
સાથે એમની પ્રીતની આંતરે એવી પછી ગઈ
હતી કે એ મરણ સમયે પણ છટી નહિ ન
છટી એવું કારણ પોતાના પછી ધરતી
નિરાધાર થઈ જશે એ બીક પુત્રજીવા પાછળ
માલુસની આજ જખના છે પોતાને જેની
સાથે પ્રીત છે એ વારસામાં આપી જવાની
વૃત્તિને કારણે માલુસ પુત્ર જામે છે અને
એને માટે મરી શીટે છે એટલે માલુસ ખરી
રીતે પુત્ર નથી જખતો-વારસદાર જખે છે
અને એ રૂબૂ મિલકતનો વારસદાર નહિ
પણ પોતાના પછી પોતાનું કામ ઉપાદી લે
તેનો કાલ જોત્રનો વારસદાર અને એ રીતે
હું એમનો પુત્ર હતો, પણ વારસદાર ન હતો

એટલે ધરતી વખતે એમણે ધરતીને નિરાધાર
'થતી ભેઈ એમને મારા કરતાં ધરતીમાં
વધુ પ્રીત હતી એટલે ધરતીને નિરાધાર
થતી એ ન સહી શક્યા એ કારણે એમનો
જીવ ધરતી વખતે એમાં મરણ રહ્યો'

રામભાઈએ પૂછ્યું 'પરંતુ આમ તો
એમને તમારાથી સંતોષ હતો ખેતીની
કાળી મજૂરીમાંથી છટી તમે મુબઈ રહેતા
થયા એથી એ ગર્વ પણ લેતા હતા અને
ખાનદ પણ માલુતા હતા'

મમલુભાઈ 'હું પણ એવું માનતો હતો
પરંતુ આ પ્રસંગ ઉપરથી લાગે છે કે એમનું
એ માનવું હૈયાનું ન હતું-બુદ્ધિનું હતું
જોડેજોડે હૈયું તો એ જ જખતું હશે કે
મારી ધરતી મારા જતાં નધસિયાતી થવાની
કલચ એ જખના એટલી સુખમાં દશામાં હશે
એમને પણ એનો ખ્યાલ છેલ્લી થઈ
સુધી નહિ આવ્યો હોય બાકી જો એમને
મારાથી, મારા બધાથી હૃદયનો સંતોષ
હોત તો નિરાતે મથા હોત એમનો જીવ
ગૂંથાય એવું કુખ તો કઈ હતું નહિ પણ
જીવ ધરતીમાં રહી ગયો એનો અર્થ જ
મારો બધો એમના હોહીના સરકારને-
હૃદયને જોડેજોડે નહિ જાયેલો એમની મૂળ
જખના એમના સાચા વારસદાર બનીને હું
ધરતીને નિરાધાર ન બનવા હું તે હોવી
ભેઈએ અને તે જખના તમને ન મર્ષ એટલે
એમનો જીવ એમાં રહી ગયો'

કિશોરભાઈ બોલ્યા 'એટલે તમે
વકીલાત મૂકી ખેતી કરો?'

મમલુભાઈ 'બાપુજીના આત્માની મુક્તિ
માટે એ કરવું જ ભેઈએ ને? એ માટે મે
એ-અહીં માસમાં મારું મુબઈનું કામ
પતાવી દીધું છે અહીં રોકાવાની નિરાતિ
સાથે આવ્યો છું બળદની ભેડ ખરીદવાનું
નક્કી કર્યું છે એક-બે નોકર તાખીસ.

ચોમાસાની સીઝન તો ગઈ, પણ પાંચે પાણી લઈને નવી સીઝન લેવાનું વિચાર્યું છે.'
રામભાઈએ શંકા દર્શાવતાં કહ્યું :
'તમારાથી ખેતી થશે?'

રમણભાઈ : 'ફરજ થઈ પડે ત્યાં એવી અશ્રદ્ધા શું કામ? શ્રદ્ધામાં અજબ શક્તિ છે એટલે ખેતી ન થાય એવું હું માનતો નથી.'

કિશોરભાઈ : 'પણ એટલા કારણે વકીલાત છોડી દેશો?'

રમણભાઈ : 'અત્યારે કંઈ કહેવાય નહિ, ખેતી કાયમ કરવી એવું કંઈ ચોક્કસ છે? શ્રદ્ધાપૂર્વક ખેતી કરું તો જરૂર પિતાના આત્માને સંતોષ થાય. અને જ્યાં સંતોષ થયો કે એ આત્મા જે બંધનમાં છે તે છૂટી જાય અને એક વખત આત્માની મુક્તિ થઈ એટલે હું ખેતી છોડું કે ચાલુ રાખું તેથી કંઈ આત્મા ફરી એ બંધનમાં પડતો નથી. એટલે આજે મારો આગળ કાયમ ખેતી કરવી કે વકીલાત છોડવી એ સવાલ નથી; કેવળ શ્રદ્ધાપૂર્વક ખેતી કરી પિતાના આત્માને તૃપ્તિ આપવી એ એક જ સવાલ છે.' અને સહેજ અટકી, હસીને ઉમેર્યું : 'અને એમ શ્રદ્ધાપૂર્વક ખેતી કરતાં કરતાં ધરતી સાથે પ્રીત બધાઈ જાય તો એ ન પણ દૂરે!'

અઠવાડિયા પછી રમણભાઈ જાતે બળદના અછોડા ઝાલી હળ લઈને સીમમાં જવા

નીકળ્યા, ત્યારે એ જોવા મેળાનાં એટલી ગામની મેદની ઊમટી. બધાનાં અંતરમાં એક કુતૂહલ હતું કે બેઈએ તો ખરા કે એમને ભૂત કેવું કે ખેતરમાં પેસવા દે છે! એટલે જ્યાં ખેતર આવી પહોંચ્યું ત્યાં લોકો 'પારખું' જોવા આગળ ધસી આવ્યા. ભૂતનો ખીજો કાઈ જાતનો રંગડ ન હતો એટલે જનતામાં એ અંગે જે મોટી ખીજ પ્રવર્તે છે તે આ વખતે નહોતી એમ ટોળાની સંખ્યા ઉપરથી લાગતું હતું. જ્યાં ખેડૂતના બળદો ભૂતે રોક્ષ્યા હતા, ત્યાં આ વખતે બળદ આવ્યા એટલે સૌનું કુતૂહલ છેલ્લી કક્ષાએ પહોંચ્યું. અને સૌની નવાઈ વચ્ચે બળદ આગળ ચાલ્યા છતાં ભૂતે રોક્ષ્યા નહિ. આનંદનો શોરખકાર મચી ગયો. ખેતરને છેડે જઈ હળ છોડી નાખ્યું અને ખેડવા માટે એને જે રીતે નોંઘરવું બેઈએ તે પ્રમાણે નોકરે નોંઘરી દીધું બળદના અછોડા નોકરે ઝાલ્યા ને હળનો છેડો રમણભાઈએ ઝાલ્યો અને બળદને ચાલવાનું કહેવા એમણે ડચકારો કર્યો. ડચચ...ડચચ... ડચચ! અને બળદો ડચકારા સમા હીંડવા લાગ્યા હળ ધરતીને ફાડતું ચસચસ કરતું પાછળ વહેવા લાગ્યું. બધાની નવાઈ વચ્ચે જાયે અદરથી નાથાભાઈનો બળદને હાંકતો ચિરપરિચિત ડચકારો સંભળાયો અને અવાજ આવ્યો : 'ચાલો મારો- ગાપ્યો કરું!'

★

કુંભનદાસ નામે એક બહુ ભાવિક વૈષ્ણવ હતા. તેમને એક દિવસે શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીએ પ્રધુયુ : 'કુંભનદાસ! તમારે કેટલા દીકરા છે?' ત્યારે તેમણે હાથ જોડીને કહ્યું : 'કૃપાનાથ, મારે દોઢ દીકરો છે.' એ સાંભળી ત્યાં બેઠેલા વૈષ્ણવે આચાર્યજીને કહ્યું : 'મહારાજ! આ કુંભનદાસ આપની આગળ વ્હાલું બાંધે છે. તેમને સાત દીકરાઓ છે.' એ સાંભળીને મહારાજે કુંભનદાસની સામું જોયું અને કહ્યું : 'આ વૈષ્ણવ શું કહે છે?' ત્યારે કુંભનદાસે કહ્યું : 'મારે ચત્રભુજ નામે દીકરો છે તે જ્ઞાન તથા સેવા બન્ને બંધે છે અને ખીજો કૃષ્ણદાસ નામે દીકરો છે તે સેવા કરે છે, પણ પ્રભુનો મહિમા નહોતો નથી, એ જ્ઞાન એનામાં નથી, માટે તે અર્થો દીકરો છે. તેથી મારે દોઢ દીકરા છે એમ હું કહું છું. બાકીના પાંચ દીકરા કે જેમનામાં જ્ઞાન કે સેવા કંઈ પણ નથી તેમને હું મારા દીકરા સમજતો નથી. એ તો છાણના કીરા જેવા કીરાઓ કહેવાય, દીકરા નહિ.'

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ

શ્રી પદ્મમણિશકર કું ત્રિપાઠી

બી એ બી ટી એસ ટી સી

પુરાણકાળના થા યુગપ્રવચકા ન્યાતિ
ધરો અને સમજુરધરોમા કાઈ એક ન
વ્યક્તિ આપ્ત રૂપે ધ્યાન ખેંચી હોય
તો તે કદાચ શ્રીકૃષ્ણ હશે જીવનકાળ દરમિયાન
એમણે આદ્ય મુદ્દોના પરિવર્તન કર્યા, મહા
સક્રિયતાની ને થોડેશ્વર એવી એ વ્યક્તિએ સમાજને
નવો માત્ર બતાવ્યો રાજનીતિકાળના એમના

અગ્રાધ જ્ઞાનને બહુ જ બોઈ વ્યક્તિએ પહોંચી શકે એમ છે નાનપણથી માંડી વૃદ્ધત્વ સુધી વિવિધરૂપે
એમની સ્મૃતિ આપણા અંતરમાં નક્કર રહે છે કારણકે આ દેવકીકૃષ્ણ નન્મ હઈ તરત જ સ્વળાવર
કરનાર, મોયોના મનમ્વી ઘિપરવા દીખળી ને મસ્તીખોર આગેવાન, ગોપીજનવલ્લભ, પૂતળા, કસ ને
અનેક માનવ-રાક્ષસોના સહારક, સુદામાના ગુરુકાર્થ, રૂઢિમળી, સત્યભામા, બાલુવની સમી મહાશક્તીઓના
લાગીલા ભરવાર; ચાહવોના અધિષ્ઠાતા, પાહવોના સખા તત્વજ્ઞાની ને માનદયક, વિનમ્ર બની
અજુનનો રથ હાંકનાર સારથિ, ધમમેત્ર એવા કુરુક્ષેત્રમાં ગીતા સમી અદ્ભુત ધમ વાણીના જાનાર 'ધર્મે
જય ને પાપે ક્ષય' કરાવી જીવનકાળનું સમાપ્ત કરી વાનપ્રસ્થાવસ્થા ભોગવનાર, દ્વારનાના નૃપક ને
પોતાના જ કૃષ્ણો-ચાહવોના વાહવાસ્થળીમાં નારક કરાવનાર ને હસ્તે આટલા મહાન જીવનકાળ પછી
પૂરા ૧૨૦ વર્ષના આયુષ્યને અંતે એક સામાન્ય મુજબીના વાણીનો ભોગ બનનાર શ્રીકૃષ્ણ અદ્ભુતતાનો
અવતાર છે કૃષ્ણ હતા કે નહિ? હતા તે એ હતા કે નહિ? તે દેવ તરીકે ક્યારથી જન્મવા લાગ્યા?
એમને વિશે મળી આવતા અનેક રથને અનેક પારના રહેણો પાંચી લેખે નક્કર હમીકતો પર
શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિ તરીકે નુસ્વાકન કરવાનો અહીં પ્રસ્થાવ પ્રયાસ કર્યો છે આ આવશ્ય
માસની ગોકુળ અદ્યમીએ કૃષ્ણજન્મના હસવ વખતે આ ઇતિહાસ બાણોનો વિશેષ ઉપયોગી થઈ પડશે

પણ પુરાણોમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણની
પ્રતિભા કોઈ જનોખી રીતે જ
અકાચેલી છે એમનું બહુવિધ
અસ્તિત્વ કાઈપણ અશ્રદ્ધાળુને વિચારતા કરી
મૂકે એવું છે ગોકુળમાં ગોપીઓ એકે
રાક્ષસીલા રચતો નાનકડો ગોપાલ દ્વારકેશ
બનીને મહા મુક્તદીઓને પણ મૂંઝવી દે
એવી તાજરમત આદરે છે બાળપણમાં
જેનામાં બાલિયનો જાટો સગ્રો થે દેખાતો
નથી એવો એ વીર કુરુક્ષેત્રમાં વિદ્વાનોને
પણ વિચારતા કરી મૂકે એવી ગીતાવાણી
ઉચ્ચારે છે રાજાઓના રાજા પણ જેની
સામે માથું ઝુકાવે એવો એ નિશસ્ત્ર
મહારાજા મિત્રના રથનો નમ્ર સાથિ બની
બેસે છે અને જ્ઞાંય એનું ગૌરવ સોઘત
જળવાઈ રહે છે

ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન
છે, તે મહાભારતમાં એ લીલાના અણખા

હિલ્લોળ સિવાય તદ્દન જુદી જ રીતે એમનું
રાજ તરીકેનું વર્ણન છે આ બંને ગ્રંથો
સિવાય અન્ય પુરાણોમાં બીજા શ્રીકૃષ્ણજીવનની
નાની સરખી પણ વાત આવે છે, ત્યાં પણ
શ્રીકૃષ્ણ કોઈ નવીન સ્વરૂપે દર્શિગાચર થાય
છે આમ આ પુરાણપુરુષનું પ્રસંગે પ્રસંગે
સ્ફુટ મતુનવનવીન વ્યક્તિત્વ વિદ્વાનોને મૂંઝવી
દે છે આપણને થાય છે કે આ કૃષ્ણ તે છે
કોણ? એક દાળે જીવતો-ભગતો માનવી
કે કવિઓના કલ્પના-વ્યાપારમાંથી પ્રગટ્યો
કોઈ તેજસ્વી વીર? એ તે દેવ છે કે
માનવ? આ પ્રશ્નો ઉત્તર શોધવા વિદ્વાનો
બીજા સંશોધન કરે છે, ત્યાં વળી એક
બીજો જ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે કૃષ્ણ એક
હતા કે અનેક? અને ખરેખર આવો પ્રશ્ન
ઉદ્ભવે તેમાં નવાઈ જેવું પણ નથી ઉપર
કહ્યું તેમ ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ
એટલું તેજસ્વી અને અનેકવિધ પાસાંઓ

ળું છે કે સામાન્ય બુદ્ધિના માનવીને મહેજ પણ અશ્રદ્ધા દાખવે. તે ગૂચવાઈ જાય. પણ જરા બુદ્ધિથી ઊંડો ઉતરે તો શંકાનું સમાધાન થાય; એટલું જ નહિ, પણ એક નવું જ દર્શન પ્રાપ્ત થાય તેમ છે.

શ્રીકૃષ્ણના નામનો ઉલ્લેખ વેદ, બ્રાહ્મણ, ઉપનિષદ, પુરાણો કે મહાભારત જેવા બ્રાહ્મણસંસ્કૃતિમયુર સાહિત્યમાં જ નહિ પણ જૈન અને બૌદ્ધ જેવા બ્રાહ્મણોત્તર સાહિત્યમાં પણ થયો છે અને સાહિત્ય જ નહિ, પણ શિલાલેખો અને મૂર્તિઓમાં પણ એ મહાવિભૂતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. આમ કૃષ્ણ નામની કોઈ વ્યક્તિના-પછી તે દેવ હોય કે માનવ-હોવા વિષે તો કંઈ શંકા જ રહેતી નથી.

કૃષ્ણના નામનો પ્રથમ અને સૌથી પ્રાચીન ઉલ્લેખ ઋગ્વેદમાં (૮.૮૫ ૩, ૪) કૃષ્ણ અંગીરસ તરીકે થે વાર થયો છે. ઇદોગ્ય ઉપનિષદમાં એવી રીતે ઉલ્લેખ છે કે દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ દ્યોર અંગીરસના શિષ્ય અને વેદેષ્ટા હતા કૌશીતકી બ્રાહ્મણમાં કૃષ્ણને વેદની જેમ કૃષ્ણ અંગીરસ તરીકે જ નોંધ્યા છે.

મહાભારતમાં કૃષ્ણનું વારંવાર વર્ણન આવે છે. આ વર્ણનોમાં કૃષ્ણને વીર, યુરુ અને પાંડવ-સખા તરીકે વર્ણવ્યા છે. ગીતામાં કૃષ્ણનું નિરાળું જ વ્યક્તિત્વ છે. આ પછી પુરાણો અને ભાગવતમાં કૃષ્ણને યાદવકુલશ્રેષ્ઠ, ગોકુલેશ અને દ્વારકેશ તરીકે ગણ્યા છે. અહીં કૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ વધુ રસિક અને તેજસ્વી બતાવાયું છે. મહાભારતમાં કાળ પછીના કાળમાં રચાયેલા ગ્રંથો-પાણિનિનું વ્યાકરણ વગેરેમાં કૃષ્ણને પૂજાર્થ ગણ્યા છે.

હવે આ બધા ઉલ્લેખો પરથી તારવાણી કરીશું તો જણાશે, કે ઋગ્વેદ સિવાય મહાભારત, પુરાણ અને ઉપનિષદમાં કૃષ્ણને દેવકીપુત્ર કહ્યા છે. વળી મહાભારત અને

પુરાણો તો વસુદેવના પુત્ર એવાં વાસુદેવ એમ પણ કહે છે. પાણિનિ તથા પતંજલિના ગ્રંથોમાંથી કૃષ્ણ તે કાળે દેવકુક્ષાએ પહોંચી ગયા હોય એમ લાગે છે.

બ્રાહ્મણોત્તરગ્રંથોમાં બુદ્ધની ભત્રીજાઓ-માં, ઘટ ભત્રીજામાં 'વાસુદેવ નામના મથુરાના રાજકુલના વંશજ' એમ કરીને કૃષ્ણ સંબંધી અસ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. આ જ કથાઓમાં કૃષ્ણ માટે 'કહાન' શબ્દ પણ વપરાયો છે.

જૈન ગ્રંથોમાં ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર(૨૨)-માંથી 'ક્ષત્રિય રાજકુમાર વાસુદેવ' એવો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. બારમા ઉપાગમાં કહાન વાસુદેવ અને બળદેવને વૃષ્ણ વંશના ગણ્યા છે.

આમ આપણે બેઈશું કે ઉપરના લગભગ બધા ઉલ્લેખો પરથી કૃષ્ણ કોઈ કદિપત વ્યક્તિ તો નથી જ એટલું તો જણાઈ જ આવે છે સાહિત્ય સિવાયના શિલાલેખ, મૂર્તિઓ જેવા પુરાવાઓમાં પણ કૃષ્ણજીવનની કંઈક ને કંઈક નોંધ મળી આવે છે.

ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી કે બીજી સદીનું કુશાન યુગનું એક શિલ્પ મળી આવ્યું છે. આ શિલ્પમાં કૃષ્ણજીવનના એક પ્રસંગનું ચિત્ર ઘાતરવામાં આવ્યું છે. વળી 'આકો-ઓલોજ એન્ડ વૅણુવ ટ્રેડિશન' નામના પુસ્તકના કર્તા પ્રોતાને મળી આવેલા કૃષ્ણ-જીવનના કેટલાંક શિલ્પોની નોંધ કરે છે. પહેલું શિલ્પ બેસનગર (?) પાસેથી મળી આવેલું ગરડના બે ખંડશિલ્પોનું છે. આ ખંડશિલ્પો બીજી સદીના એટલે શુંગવંશના ગૌતમપુત્રના કાળના ગણાય છે. આ શિલ્પો સિવાય શિલાલેખો પણ મળ્યા છે. ઘોસાડી અને નાનઘાટ પાસેથી મળેલા શિલાલેખમાં સકરન (શ્રીકૃષ્ણ?) વાસુદેવ એવો ઉલ્લેખ છે. મહાક્ષત્રપ રાજ્યવુલના કાળના મોરાના શિલાલેખમાં તથા સોડશના કાળના મથુરાના એક

શિશ્વાલેખમાં પણ વાસુદેવ નામનો ઉલ્લેખ છે

આ બધાં પ્રમાણોથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે કૃષ્ણ નામની કોઈ ઐતિહાસિક રાજવંશી વ્યક્તિ હતી કૃષ્ણ કવિકલ્પનાનું સર્જન નથી, પણ એક કાળે જન્મી હતી કવિકલ્પનાનાં રૂડાં-આવરણો ચડેલી વ્યક્તિ તો છે જ

આ ઐતિહાસિકતા પુનઃ ચર્ચા પછી એક એવી શકા ઊઠે છે, કે કૃષ્ણ દેવરવંશે ક્યારથી પૂજવા લાગ્યા? ઉપરના પ્રમાણો પરથી એવું કે એમાંના કોઈ ભગવાન કૃષ્ણ તો કોઈ રાજકુમાર કૃષ્ણ એમ ઉલ્લેખ કરે છે બ્રાહ્મણીય માહિત્યમાંથી માનવ અને દેવ એમ બંને જાતના ઉલ્લેખ મળે છે જોઈ અને બોદ સાહિત્ય તો કૃષ્ણને માનવ તરીકે જ ઉલ્લેખે છે પણ શિશ્વાલેખો અને ચિંતો પરથી કૃષ્ણ ગારો ત્રીજી મંદીમાં દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા હોય એવું જણાય છે પણ હજી જરા વિગતથી જોઈશું તો સત્ત્વ, ક્રોશિતકી બ્રાહ્મણ તથા ગદ્યગ્ન ઉપનિષદ કૃષ્ણને દેવ અને ઋષિ તરીકે ગણે છે મહાભારત તથા થોડાં પુરાણો શરણાતમાં માનવ અને પછીથી દેવ તરીકે એમને ઉલ્લેખે છે જ્યારે પતંજલિ તથા પાણિનિ દર્શાવે છે કે બે ક્ષત્રિય વીરો-કૃષ્ણ અને અર્જુન-તેના કાળ પૂર્વે જ દેવ તરીકે સ્થપાઈને પૂજાઈ રહ્યા હતા આ ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે મહાભારત અને પુરાણો લખાતાં હશે તે કાળમાં કૃષ્ણપૂજનો આરંભ થયો હશે મહાભારતની શરણાતમાં કૃષ્ણનું માનવ તરીકે નિરૂપણ છે અને પછીથી જેમ જેમ સુધાગવધારા થતા ગયા તેમ તેમ ક્યારેક માનવ તો ક્યારેક દેવ એમ તે નિરૂપાતા ગયા અને અત્તમાં દેવરૂપે પુરેપુરા ગણાયા છે પુરાણમાં પણ આવી જ રીતે પ્રથમ દેવ ને પછી માનવ તરીકે એમનું નિરૂપણ થયું છે

આ માન્યતાને એક બે વાતથી ટેકા પડે છે મળે છે મિત્રસ્થનિસે રામેનરામ કૃષ્ણની પૂજા કરતા હતા એમ જણાવ્યું છે બીજી બીજી સદીના લેખો તથા સ્થાપત્ય-અવશેષો પરથી પણ કૃષ્ણનાં મંદિરો અને મૂર્તિઓ બનતી હોવાનું જણાય છે એ કાળમાં કૃષ્ણ દેવાધિદેવ ગણાતા અને રાજાઓ તેમને 'પરમ ભાગવત' કહેતા

આ બધા ઉપરથી એવા નિર્ણય પર આવ્યા છે કે વસુદેવના રાજકુમાર વાસુદેવ કૃષ્ણ માનવવ્યક્તિ હતા અને ઈ. સ. પૂ. ત્રીજી સદીથી દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા હતા પણ પ્રશ્ન તો હજી ઊભો જ છે કે કૃષ્ણ એક હતા કે અનેક?

ગાજ, ગ્રીયરસન, બાંકારકર વગેરે વિદ્વાનો એમ માને છે કે પુરાણના કૃષ્ણ, મહાભારતના કૃષ્ણ અને સત્ત્વ વગેરેના કૃષ્ણ ત્રણ ભિન્ન વ્યક્તિઓ છે એટલે વાસુદેવ અને કૃષ્ણ જુદી જ વ્યક્તિઓ છે આના કારણમાં તેઓ જણાવે છે કે મહાભારતમાં કયાંય કૃષ્ણની બાળલીલાનું વર્ણન નથી તેમ જ પુરાણોમાં પાંડવસભા તરીકેનું વર્ણન નથી ભાગવતમાં પણ એમ જ છે મહાભારતમાં વર્ણવેલ કૃષ્ણનો પ્રથમ પગિયમ દ્રૌપદી સ્વયંવરના પ્રસંગથી થાય છે વળી કૃષ્ણની બાળલીલા કે યુદ્ધ વખતનું તેમનું વર્તન ચીતાના એમના જ ઉપદેશ કરતાં તદ્દન જુદું પડે છે

આ મતનો વિરોધ કરનારા વિદ્વાનો - મનમુદાર, રાવ ઓધરી વગેરે એમ માને છે, કે મહાભારત તો મુખ્યત્વે ભરતકુળનો ઐતિહાસ વર્ણવતો ગ્રંથ છે અને તેથી તેમાં કૃષ્ણનું વર્ણન તો ગૌણ જ હોય ત્યાં કૃષ્ણ મુખ્ય પાત્ર નથી પણ નાયકોનું મંદીર પાત્ર છે અને છતાંય ભારતનો એક ભાગ હરિવંશ કૃષ્ણના જન્મનું મુખ્ય આલેખન કરે -

જે અંગે મહાભારત મોટું સેવે છે. વાત મનમય એવી છે કે હરિવંશ-જેમાં કૃષ્ણ-ચરિત્ર છે-જે મહાભારતના એક ભાગ જ હોય તેા મહાભારતમાં કૃષ્ણજીવનનું શા માટે પુનરુચ્ચારણ થાય? વળી પુરાણોમાં પાંડવસખા તરીકેનું નિરૂપણ નથી, તેના કારણરૂપ એમ કહી શકાય કે જો પુરાણકારો કદાચ એમ માનતા હોય કે આવડા મોટા મહાભારતમાં આટલી વિશદ રીતે આ વિષયનું નિરૂપણ છે તેા શા માટે પિષ્ટપેષણ કરવું? આ સિવાય ત્રીજી શકા પણ અસંગત છે. ખીતા અને પુરાણો લખાયા પછી એમાં કેટલાય ફેરફારો થઈ ગયા છે. ગીતાનું છેલ્લું સંસ્કરણ તેા શૈવમાળીઓને હાથે થયેલું છે, જેટલે શક્ય છે કે એમાં કૃષ્ણજીવન કરતાં જુદું જ એવું ગીતામાં ઉમેરાયું હોય. બાકી કૃષ્ણનાં સર્વ કાર્યો સંયોગાનુસાર જ થયાં છે; અને તેથી સંભવ છે કે કોઈ પ્રસંગે એમણે અપવાદરૂપ કાર્યો કર્યાં હોય. પણ આમ છતાંય ગીતાના મૂળભૂત સિદ્ધાંતો વિરુદ્ધનું એક પણ કાર્ય ભાગવાન કૃષ્ણે કર્યું નથી એ ચોક્કસ છે. આમ જુદીજુદી રીતે દર્શાવેલા શ્રી-કૃષ્ણ મૂળમાં તેા એક જ વ્યક્તિ છે એમ પ્રતિપાદિત થાય છે.

મહાભારત પછી પુરાણોમાંના કૃષ્ણ વિશેના ઉલ્લેખો જોઈએ. ખાસ કરીને હરિવંશ, બ્રહ્મ, વિષ્ણુ, 'ભાગવત' અને 'બ્રહ્મવૈવર્ત' પુરાણમાં કૃષ્ણની જીવનકથાનું વર્ણન છે. પણ આમાં બ્રહ્મ અને વિષ્ણુપુરાણ બાદ કરતાં બીજા સૌનાં વર્ણનો એકબીજાથી જુદાં તેા શું પણ સાવ વિરુદ્ધ પડે છે. હરિવંશ તેા મહાભારતનો જ ભાગ છે ને ભાગવતની તેા, મહાકાવ્ય ને પૌરાણિક વાર્તાની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરીને રચના કરાઈ છે. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ પાછળથી લખાયેલું

પુરાણ છે, એમાં કૃષ્ણ કરતાં રાધાની પ્રશસ્તિ વધારે છે એટલે પુરાણોમાં કૃષ્ણના ઉલ્લેખો સત્ય કરતાં વધુ કલ્પનારસ્યા અને પરંપરાથી આલી આવતી વાર્તામાં સુધારાવધારા કરીને કરાયા હોય એમ લાગે છે. આથી પૌરાણિક ઉલ્લેખોને કંઈ ખાસ મહત્ત્વ આપવા જેવું નથી.

આમ કૃષ્ણ એક કે અનેક ની શકા અને સમાધાન એતાં એમ લાગે છે કે કૃષ્ણ અનેક હતા એના કરતાં એક હતા એ મત વધુ સાચો છે. કૃષ્ણ જેવા વિરાટ વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષને બધા શાસ્ત્રકારોએ પેલા આધ્યાત્મિકોએ હાથી જોયો હતો એમ જોયા હોય અને પોતાની રીતે કેમ ન વર્ણવ્યા હોય? તેથી કોઈ એકના જ વર્ણન પરથી આપણે ચોક્કસ અનુમાન ન બાંધવું જોઈએ. એ મહાપુરુષનું તેા અખંડ જ અવલોકન કરવું જોઈએ. એ અવલોકનમાં કંઈ ખામી જણાવાથી જુદો મત ઉદ્ભવે તેા એમાં ખામી અવલોકનકારની છે, નહિ કે એ વસ્તુ કે વ્યક્તિની. શ્રીકૃષ્ણ જુદાજુદા ગ્રંથકારોને હાથે વિવિધરૂપે વર્ણવાયા હોય તેથી આપણે એમ ન માની લેવું જોઈએ કે એમનું સ્વરૂપ પણ વિવિધ છે શ્રીકૃષ્ણ તેા એક જ છે પણ એનું નિરૂપણ જ જુદીજુદી દૃષ્ટિએ થયું છે, એમ સમજવું જોઈએ.

હવે એક ત્રીજો અને છેલ્લો મુદ્દો વિચારીએ. આપણે જોયું કે કૃષ્ણ દેવ નહિ પણ માનવ હતા અને દેવ તરીકે એમની પ્રત્ન થવી ઈ. પૂ. ત્રીજી સદીથી શરૂ થઈ પણ એક પ્રશ્ન એ છે કે કૃષ્ણજીવનનો કાળ કયો? કદાચ એમ માની લઈએ કે કૃષ્ણ અમુક ચોક્કસ કાળમાં થયા અને પછી એ વ્યક્તિની આસપાસ વર્ષો સુધી વાર્તા રચાતી ગઈ, તેાપણ એ ચોક્કસ કાળ કયો તેનો વિચાર કરીએ.

કૃષ્ણની જીવનનો એક મહત્વનો પ્રસંગ મહાભારતના કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધનો છે, એટલે એ યુદ્ધનો કાલનિર્ણય થાય તો કૃષ્ણજીવનનો કાલનિર્ણય કરવામાં કઈક કડી હાથ લાગે. આ યુદ્ધનો કાળ ગંગા વગહમિહિર અને કલ્હણ જેવા જગોળશાસ્ત્રીઓ ઈ. પૂ. ૨૪૪૯ નો દર્શાવે છે એટલે કૃષ્ણનો દયાતીકાળ ઈ. પૂ. ૨૪૪૯નો ગણાય.

આ પ્રાચીન જગોળશાસ્ત્રીઓ પછી આધુનિક વિદ્વાનોમાં મિ. પાટીજર, શ્રી. પ્રધાન તથા શ્રી રાયચૌધરી મહાભારતના યુદ્ધનો કાળ અનુક્રમે ઈ. પૂ. ૯૫૦, ૧૧૫૧ અને ૧૪૧૦ ગણાવે છે એટલે તેમને મન એ યુદ્ધ ખૂબ પ્રાચીન છે.

પુરાણો મુજબ પરીક્ષિતનો જન્મ અને નંદના રાજ્યાભિષેકકાળ વચ્ચે ૧૦૧૫ વર્ષનો ગાળો છે એ રીતે ઈ. પૂ. ૧૪૦૦ થી ૧૮૦૦નો સમય કૃષ્ણજીવનનો ગણાય.

આ બધા પૌરાણિક પ્રમાણો કરતાં

જરા વિશ્વસનીય પ્રમાણ એક શિલાલેખન છે. ચૌલુક્ય રાજ પુલકેશી બીજના કાળનો એક શિલાલેખ ઈ. પૂ. ૩૧૦૨ની સાલને કળિયુગના પ્રારંભની સાલ ગણાવે છે એટલે મહાભારતના અત વખતનો આ કાળ ગણાય. વળી સી. વી. વૈલ નામના વિદ્વાને ખતાવ્યું છે કે મેગેસ્થનિસે હેરાક્લસ (કૃષ્ણ) અને સફોટસ (ચદ્રશ) વચ્ચેના કાળમાં ૧૩૮ રાજાઓ થઈ ગયા છે આ રાજાઓમાં ૧૮૫૬નો કાળ ૨૦ વર્ષનો ગણીએ તો કૃષ્ણનો કાળ (૨૭૬૦+૩૧૨ ઈ. પૂ.) ૩૦૭૨ ઈ. પૂ.નો ગણાય.

આમ બધા પ્રમાણો વિચારતાં ઈ. પૂ. ૩૧૦૨થી ઈ. પૂ. ૯૫૦ સુધીનો કાળ કૃષ્ણનો ગણાય. પણ આ તો અણો લાંબો અને તેથી અનિશ્ચિત સમય છે છતાંય પૂરેપૂરો ચોક્કસ સમય ન પુરવાર કરી શકાય ત્યાં સુધી તો આ જ કાળમર્યાદા ગણવી પડે.

• અનેક લેખોને આધારે

★

મારા એક મિત્ર ચદ્રકાંતને ત્યાં મિલબાની હતી અનેક સુંદર ચીજોથી ચણચારેલી એમની ઓરડી પણ બહુ મહેકી જીડી હતી. ગહેમાનોની અવરજવરની ધમાલમાં એ ભાઈએ ટિપાઈ પર મૂકેલી સુંદર ફૂલદાની નીચે પાછી નાખવાથી તે ફૂટી ગઈ. એ જિજ્ઞાસુ માફ માફી માગતાં એને પાછી મૂકતા હતા ત્યારે મિત્ર કહ્યું.

‘શાને નાહકના દિલગીર થાઓ છો ? ફૂલદાની તો ફૂટેલી જ હતી એના બે ભાગ બરાબર સાલ રાખીને મૂકેલા હતા એટલું જ.’

ગુનો ક્યાં છતાં નિર્દોષ છૂટી જુનારના જેવા આનંદ ત્યારે એ ભાઈના મુખ પરમ્પરી વળ્યો એમના ગયા પછી એ પૂછ્યું.

ચદ્રકાંત ત્તમ કેમ નહકું બાલ્યા ? ફૂલદાની તો હજી મારા હેખતા તમે પરમ દિવસે જ લીધી હતી. ‘વાત એમ છે ભાઈ કે ફૂલદાની ફૂટી ન ફૂટી ચલાની નહોતી. પેલા ભાઈના મુખની વેદના તમે તે વખતે નીરખી તો ખરી ? મેં મોઢું ઘટાણું કયું હોત ગુસ્સે થયો હોત તો એમનો ઉદ્દેશ કેટલો બધો વધત ? તેને બદલે મારા જવાબથી એમના મુખ ઉપર પથરાયેલી સતોષની રેખાઓ તમે ન જોઈ ?’

હું ચૂપ થઈ ગયો.

કવિઓની માતૃભૂમિ

શ્રી. છગનલાલ હિંમતરામ રાવળ

જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ
ગરીયસી । ખાલતાં આજે યે છતી ફૂલે છે.
જગતભરના કવિઓએ પોતાની માતૃભૂમિ-
નાં ગુણગાન ગાયા છે હિંદુભૂમિના સંતાનો-
એ આવાં ગુણગાન ઠેક વેદકાળથી સાંભળ્યાં
છે. જન્મભૂમિનું અસમાન બે સાત્ત્વિક
હોય તો એ જન્મભૂમિને અને સાથેસાથે

જગતને પણ તારે. આ સાત્ત્વિકતાના વિકાસ અને પ્રચારનો આધાર મુખ્યત્વે રાષ્ટ્રના કવિઓ ઉપર રહેલો છે. ભારતીય કવિઓએ, ખાસ કરીને હિંદી, ઉર્દુ ને બંગાળી ભાષાના આપણા કવિઓએ માતૃભૂમિને કેવી રીતે જિરફાની છે, તેનો બહુતો પરિચય અને સાથેસાથ રાષ્ટ્રપ્રેમની પ્રેરણા આ લેખ દ્વારા મળે છે આ માસમાં આ લેખ સવિશેષ ધ્યાન ખેંચનારો બનશે; કારણકે તા. ૧૬મી ઓગસ્ટ એટલે લોકમાન્ય તિલક મહારાજની સંવત્સરી, અસહકારનો જન્મદિન. તા. ૯મી ઓગસ્ટ એટલે ક્રાંતિદિન અને. તા. ૧૫મી ઓગસ્ટ એટલે હિંદની સ્વાધીનતાનું પુણ્યપર્વ.

જે દેશની ભૂમિપર મનુષ્ય જન્મ લે છે તે ભૂમિ પ્રત્યે તેને સ્વાભાવિક રીતે જ મમતા હોય છે; કારણકે એ ભૂમિપર તે હરેફરે છે, ખાય છે, પીએ છે, ઘરખાર બનાવે છે અને એના ઉત્પન્નપર જીવનનિર્વાહ કરે છે પૃથ્વીના પેટાળમાં મનુષ્ય અને પ્રત્યેક જીવ-પ્રાણી મોટે ભાગે જન્મે જન્મે ભરેલા છે. પ્રાણીમાત્રને આપણે જીવન ધરતીપર જીવીને અંતમાં એમાં જ લય પામવાનું છે. એ અજબ સંબંધ મનુષ્યના મનમાં માતા વસુધરા પ્રત્યે ભક્તિની ભાવના જગત કરે છે સૃષ્ટિના પ્રભાતકાળમાં વેદનો કવિ માતૃભૂમિ માટે કહે છે:

‘માતા ભૂમિ: પુત્રોડં પૃથિવ્યા:’ (અથર્વવેદ)

વેદકાળથી વર્તમાન સુધી માતૃભૂમિ માટે મનુષ્યને સર્વદા એવી જ ભક્તિ કાયમ રહી છે. એ પરંપરા કદાપિ ભુસાય તેવી નથી. ગ્રીસ, રોમ, ચીન, જાપાન, યુરોપ, આફ્રિકા, અમેરિકા આદિ દેશોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં માતૃભૂમિની પૂજા-વંદનાનાં અનેકવિધ વર્ણનો છે. ‘કેજર ધી વર્શિંગ ઓફ નેચર’ ‘લેરીયા એલબીન ધી વેગા’ જેવાં પુસ્તકોમાં એનાં વર્ણનો છે. વેદકાળ પછી પૌરાણિક યુગમાં પણ માતૃભૂમિનાં ઘણાંય યશોગાન લખાયાં છે. પૃથ્વીપર જ્યારે પ્રાણીમાત્ર માટે દુઃખ અને કષ્ટેશ ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યારે પૃથ્વી પોતે ગાયતુ સ્વરૂપ ધારણ કરી ભગવાન નારાયણને અવતાર લેવા વિનવે છે. ધરિત્રીની ગાયના રૂપમાં કૃષ્ણના કરવી એ કૃષિપ્રધાન આર્યોની કાંઈ વિશેષતા નથી, વાસ્તવિકતા જ છે.

એથી પૂર્વે સૂત્રકારોએ હિરણ્યગર્ભા ભૂમિમાતાની વંદનાનાં જે ગીતો ગાયાં છે, તે મનુષ્ય અને ભૂમિના સંબંધને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. ‘જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી.’ વળી તેઓની પ્રાર્થનામાં કહેવામાં આવે છે કે ‘હે મા! વસુધરા! તું અમારા પૂર્વજોની માતા છે, તારા ખોળામાં ઉત્પન્ન થઈ ઊછરીને અમારા પૂર્વજોએ અનેક બળ-વિક્રમવાળાં કાર્યો કર્યાં છે. ‘યસ્યાં પૂર્વે જના વિચકિરે’ હે વિશ્વ ભરા, વસુધા, દિરણ્યમયી ભૂમિ! તારા ઉપર વસેલા સમસ્ત જગતની રિથિતિનું કારણ તું જ છે તારા વિવિધ ગૂઢ પ્રદેશોમાં અનેક નિધિઓ ભરેલા છે. તું રત્નગર્ભા, સ્વર્ણગર્ભા કહેવાય છે તારી કૃપાથી જ રાષ્ટ્રોના બંડારો ભરાયેલા રહે છે. અથર્વવેદનાં પૃથ્વીસૂક્તોનો સુંદર અનુવાદ સુપ્રસિદ્ધ કવયિત્રી શ્રીમતી મહાદેવી વર્માએ બહુ જ

સુદર લખેલો છે તેમાંની એક વાનગી આ રહી

• સોભિત છસપર અચલ હિમાચલ વન મુખમાહર,
અક્ષત અમર અત્યેય ખડે હમ; ઉસ વસુધાપર
• ગ્યામય ગૌરિક અખિલ રૂપમય મધવા રક્ષિત,
ઉસી ભૂમિ પર રહે સદા હમ મુખસે વિચરિત,
તેરા ઉર હે હમે ગંશિ સોનેકી અભિમત,
દતે હે હે ભૂમિ ! તુએ હમ અજ નમન શત

માતૃભૂમિની મમતા સાવંભોમ છે આખા વિશ્વના મનુષ્યો એક જ સ્વર્તમાં કહે છે કે વિશ્વ એ કાંઈ સીમિત વસ્તુ નથી મનુષ્ય પણ સીમિત નથી, પરંતુ મનુષ્યની શક્તિ અવશ્ય સીમિત છે-પરિમિત છે અને એ જ શક્તિ અસીમતા પર સીમાના બંધનો બાધ છે વળી એ જ મનુષ્યના દષ્ટિકાણમાં અતર ઉત્પન્ન કરે છે પૃથ્વી સાથે માતાનો સબંધ એ જાતની મમતા એ કૃતજ્ઞતાનું પ્રતીક છે માતા કરતાં મનુષ્યની મમતા બીજા શેમાં વધારે હોઈ શકે? પરંતુ જ્યાં મમતા છે ત્યાં સીમાના બંધનો પણ છે મારી માતૃ મમતા સાથે તારી માતૃભાવના જન્મ લે છે અને તેના પુત્રોની બાળના જન્મ લે છે, ત્યારે જ આ વસુધા જુદીજુદી માતૃભૂમિઓમાં વિખૂટી પડી જાય છે અને તેના પુત્રોની ભાવના, જીવનસંઘર્ષ, પોતાના જય-પરાજય, ઉત્થાન-અવનતિ, સુખદુઃખ તમામ પોતાના બીતોમાં પ્રતિબિંબિત કરે છે

માનવસંસ્કૃતિના પ્રારંભિક કાળમાં મનુષ્યે પ્રકૃતિ સાથે સંઘર્ષ કરી ધરતીને પોતાને અનુકૂળ બનાવી હતી એ બધા ભાવો એની તત્કાલીન કવિતાઓમાં દેખાય છે તે જ પ્રમાણે જ્યારે જ્યારે માલોમ પર જે જે સકરો આત્મા અને જે જે પ્રકારે તે બધાનું નિરાકરણ કર્યું તે તે ભાવનાઓ પણ તે સમયની કવિતાઓમાં વર્ણવાઈ છે વિશિષ્ટ ભૌગોલિક સીમાઓથી ઘેરાયેલા પૃથ્વીના એક બંને આપણે આપણે દેશ, આપણી માતૃ ભૂમિ કહીએ-છીએ એનું નામ ભારતવર્ષ ભરતખંડ અથવા આર્યાવર્ત એમાં વસનારી મનુષ્યજાતિની એ માતૃભૂમિ છે આદિ કાળથી એમાં વસનારાં મનુષ્યોએ એની અનેક વિધિ વદનાઓ કરી છે, એ વદનાઓમાં દેશના અપૂર્વ સૌન્દર્યશક્તિ, બળ, પોરણ અને એનો વાસ્તવિક ઇતિહાસ સમ્રાઢ્યેલો છે

વર્તમાન કાળનો પ્રારંભ હાલમાં અગ્રેજ સત્તાના ઉચ્ચકાળથી કહીએ તો ઓગણીસમી સદીના પ્રથમ ચરણમાં ગણાય એ વખતનું દ્વિફુસ્તાન પરત્ર પદ્ધતિ અને પીડિત હતું એમ તો ભારતવર્ષ તે પહેલાં સાતસો વર્ષ સુધી પરત્ર અને પીડિત હતું જ, પરંતુ એ પરત્રગ્રાની કારણો આંતરિક કલહ, કાટકૂટ, કુસપ અને ભગવાનને નામે ઊભા થયેલા સાંપ્રદાયિક વ્યાપારો વગેરે હતા તે કાળમાં દેશ, રાષ્ટ્ર કે માતૃભૂમિની મમતા વગેરેની ભાવનાઓ થણે ભાગે ફીણું હતી અને જે પ્રબળ હતી તો તે હતી ફક્ત સાંપ્રદાયિક ધર્મોની ભાવનાઓ એટલે જ સુસલમાન શાસનકાળની કવિતાઓમાં જન્મભૂમિ સબંધી કવિતાઓનો ઘણો ભાગે અભાવ છે છતાં સમર્થ ગુરુ રામદાસ, ગુરુ નાનકે વૃદ્ધસીદાસ, સુરદાસ વૃકારામ, નરસિંહ, મીરાં અને બીજાઓએ પણ માતૃભૂમિની મમતા

જરૂર પ્રગટ કરી છે :

જયપિ સખ વૈકુંઠ ખ્યાના, વેદ પુરાન વિદિત જગ જના;
અવધ સરિસ પ્રિય મોહીન રોહિ, યહ પ્રસંગ જનમ કોહિ કોહિ. (તુલસી)

ઉઘો મોહી જીજ્ઞાસરત નાહીં હંસ સુતાકી સુંદરી કગરી;
અરકુંજનકી છાંહી વૃજભૂમિ મહાને પ્રાણસોં પ્યારી. (સુરદાસ)

અંગ્રેજોના આગમન પછી માતૃભૂમિ પ્રત્યેની ભાવના સ્વદેશી બનવા લાગી; કારણકે અંગ્રેજો ભલે આ દેશમાં રહ્યા, પણ મુસલમાનોની પેઠે ગામો, શહેરો કે કસબાઓમાંના મહોલ્લાઓમાં વસી તેઓ આપણા પડોશી થયા નહિ. તેઓએ ચોતાનાં રહેઠાણો હમેશાં ગામો, શહેરો અને કસબાઓથી દૂર જ રાખ્યાં. તેઓ અહીં સ્થાયી વસવા માટે આવ્યા નહોતા, એટલે સર્વદા વિદેશી જ રહ્યા અને તેમના વિરોધનું મુખ્ય કારણ તેમના દેશની ભમતા કહી શકાય. દેશની ભમતાના સ્વાભાવિક પરિણામરૂપે જ આપણે ત્યાં આવ્યાં પ્રાચીન ભારતની ગૌરવ ગુણગાથાઓ, પીરાણિક કથાઓ અને રામાયણ-મહાભારત આદિનાં ગીતો. ત્યારે ચાલુ પરિસ્થિતિ પ્રત્યેનો કંરુણ શ્લોક પાંચુ ઓછો નહોતો. બાણુ ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે એક સ્થળે કવિતામાં લખ્યું છે :

રોખહુ સખ મિલિકે આવહુ ભારત ભાઈ હા, હા ! ભારત દુર્દશા ન દેખી જાઈ;
સખકેય હીલે જેહી ઈશ્વર ધનખલી દીનો, સખકે પહીલે જેહી સલ્ય વિધાતા કીનો.
અપ્પ સખકે પીછે સાંઈ પરત લખાઈ, હા, હા ! ભારત દુર્દશા ન દેખી જાઈ;
કહાં કંરુણા નિધિ કેશવ સોયે, જગત નૈકું ન યદપિ બહુત વિધિ ભારતવાસી રોયે.

એ હતો ભારતની નવજાગૃતિનો સમય. રાજા રામમોહનરાય, બાણુ કૃશ્ણચંદ્ર મેન, સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી, સ્વામી વિવેકાનંદ આદિ મહાનુભાવો ધાર્મિક અને સામાજિક આંદોલનથી પુનર્જાગૃતિના સંદેશા સંભળાવતા હતા એટલે એ સમયની કવિતામાં દેશપ્રેમ સાથે વૈદિક રીતરિવાજના સ્વરો પણ ગુંજવા લાગ્યા હતા. બાણુ ભારતેન્દુ સિવાય શ્રીપ્રેમધન, શ્રીધર પાઠક, શ્રી બદરીનારાયણ ચૌધરી, શ્રીઅયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય, કનિરત્ન સલ્યનારાયણ, શ્રી પ્રદીપ, શ્રીજગન્નાથ ચૌધે, શ્રીમન્નુ દવે, શ્રીબદરીપ્રસાદ, શ્રીમાધવ શુક્લ, શ્રીમાખનલાલ, કવિ બિસ્મીલ્લ અહ્મદખાદી, માતાદીન દુબે, અને યુદ્ધભંડવાસી શ્રી મૈથલીશરણ ગુપ્ત વગેરેની કવિતાઓએ મહાત્મા ગાંધીજીના અસહકારના આંદોલનને ધણું પીઠબળ દીધું. ગાંધીજીના નેતૃત્વનો પ્રચાર કરવામાં માતૃભૂમિ માટે લખેલી ઉપરોક્ત કવિઓનાં કાવ્યોએ વામણાને વિરાટ બનાવ્યા એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નથી. શ્રીમૈથલીશરણની 'ભારતભારતી' નામનું કાવ્ય દેટલું બધું સર્વાંગ સુંદર છે ! એમણે તત્કાલીન દુર્દશા સાથે ભવિષ્યની આશાઓ પણ વ્યક્ત કરી છે અને તમામ દેશવાસીઓને સંબોધીને કહ્યું છે :

આઓ વિચારે આજ મિલકર યે સમસ્યાયે સલી.

કાવ્યની આટલી જ પ્રેરણાએ બીજી કેવી કેવી કાવ્યવૃદ્ધિઓ જન્માવી, તેની થોડીક વાનગીઓ નીચે પ્રમાણે છે :

‘જય જય ભારતભૂમિ ભવાની ! જાકી સુયમ પતાકા જગડે દમ્બડુ દિસી ફૂલરાની
સખ સુખ સામગ્રી પુગિત ઝડપસકલ સમાન્ત્રી સેલોની,
જી શ્રીરોબા લખિ અલમ અરૂ અમગવતી ખીસાની,
ધર્મ સુચિત ઉયો નીતિ જહા ગઈ પ્રથમ પહિચાની.’ (શાંતિમધન)

શ્રી જયરા કરમસાદ કાશીના એક રસપ્રાંદી કવિ મનાય છે એમણે લખેલાં નાટકો
વડા ઉચ્ચ મોટાનાં મનાય છે તેમાંથી રંગભૂમિને દિસાએ બનાવી લઈ કેટલીય દિન્દી ઉડું,
જમાણી અને મરાઠી તથા ગુજરાતી નાટકવ્યવસાયી મંડળીઓના કવિઓએ ક્યારેય મેળવ્યું
છે એ કવિ માતૃભૂમિ માટે પોતાના ‘ચંદ્રાસ’ નાટકમાં સિંધુતટની શ્રીશોભા બેઈને એક
વાતીને મુખે ગવડાવે છે

અગ્નિ યહ મધુમય દેશ હમારા,
જહા પહુચ અનગન કિતિજકો મિયતા એક સહારા,
ગરગ તામગમ ગલ વિભાપર નાય પહી તમશિખા મનોહર,
છીટકા જ્યન હનિયાલીપરુ, મગલ કમકમ સારા

‘ભારતભારતી’ લખનાર શ્રી મેઘલીશરણજી આજે સ્વતંત્ર ભારતના નાગરિક કવિ છે. ૧૯૧૩થી ૧૯૪૭ સુધીનો ભારતનો ઇતિહાસ એટલે ગાંધીયુગના આદિ અને અંતનો ઇતિહાસ
કહી શકાય, તેનું ગોઠવ યાદ કરવા સાથે દુ ખી જનતાના ચિત્રને પણ તેઓ ઉતારે છે

કિમ લોખસે વે આજ લી લેતે નહિ વિધામ હું ?
બૂલોહકા ગીરન, પ્રકૃતિકા પુણ્ય લીલાસ્થાન કહા ?
ફેલા મનોહર ગિરિ હિમાલય ઓર ગંગા નદી જહા,
મ પૂર્ણ દેશોસે અધિઃ પ્રિસ દેગકા ઉત્કર્ષ હું ?
ઉગમ કિ લે ઝપિ ભૂમિ હે વહ કીન ભારતવર્ષ હે

પ્રસન્નિતા માતા તરીકેની માતૃભૂમિ માટે, શ્રીમૈથીદેશજીની નીચેની કથના
કેટલી મુદત છે !

જમકી રજમે લાટ લાટ કર ખડે હુએ હું,
ધુનોકે બલ સરક સરક કર ખડે હુએ હું,
પરમદસ સમ બાલ્ય કાલમે સખ સુખ પાયે,
જમકે કાગળ ધુલ ભરે હીરે કહલાયે,
હમ ખેસે ફેરે, હર્ષચુત જસકી પ્યારી ગાદમે,
હે માતૃભૂમિ ! ટૂંકકા, નિરખ મમ કયો ન હો મોકમે ?
કમલ ખીલે તેરે પાનીમે, ધરતી પર હે આમ ફેલે,
ઉમ પાની આચલમે આહા કીતને દેશ વિદેશ પલે,
ભાઈ ભાઈ લડે ભલેહિ દૂટ સકા ક્યા નાતા ?
જય જય ભારત માતા !

એક કવિ પોતાને ફૂલની ઉપમા આપે છે એ ફૂલ કાઈ દેવી-દેવતાને ચરણે નહિ, કાઈ

શ્રીમંત-વિલાસીના હાથમાં નહિ, કોઈ રાજમહારાજ કે સમ્રાટના પુષ્પહારમાં કે લેટમાં નહિ પણ ક્યાં સ્થાન દેવા મૂગે છે ? ।

મુઝે તોડ લેના વત્તમાલી ! ઉસ પથમેં દેના તુમ ફેંકે,
માતૃભૂમિ પર શીશ ચઢાને જીસ પથ જાવે વીર અનેક.

*

સખ મિલિ પૂજ્ય ભારતમાઈ,
ભુવિ વિશ્રુત સંદીરપ્રસુતા સરલ સદય સુખદાઈ.
જાકી નિર્મલ કીર્તિ-કૌમુદી છિટકી ચહુ દિસીછાઈ;
કલિત કેન્દ્ર આરજ નિવાસકી વેદપુરાનની ગાઈ.
આર્ય અનાર્ય સરસ ચાખત જીહી પ્રેમભાવ રચિરાઈ;
અસજનની પૂજન હિત ધાવહુ બેલા જની કઠી જાઈ. (શ્રીસત્યનારાયણ)

*

ગિરીશ ભારતકા દ્વાર પટ હૈ સદાસિં 'ચહ હૈ હમારા સંગી;
નૃપેન્દ્ર ભગીરથકી પુણ્યધારા બગલમેં બહતી હમારી ગંગી.
બતાદે ગંગા કહાં ગયા હૈ પ્રતાપ પૌરુષ્ય વિભવ હમારા ?
કહાં યુધિષ્ઠિર, કહાં હૈ અર્જુન, કહાં હૈ ભારતકા કૃષ્ણ પ્યારા ?

*

મરેજાને પર કણ દેહીકે ઇસમે હી મિલ જાતે હૈ;
હિન્દુ જલી તે ચવન ઇસાઈ દફન ઇસીમે પાતે હૈ;
ઐસી માતૃભૂમિ મેરી હૈ સ્વર્ગલોકસે લી પ્યારી;
જીસકે પદ કમલોં પર મેરા તનમન ધન સખ બલિહારી. (શ્રીમન્નુ દિવેદી)

*

ભારત તવ રૂપ સુખદ મોહત હિય સકલ જગત,
ઉંચે ગિરિ હરિત કુંજ શાભા સુખકાન્તિ પુંજ;
બેઠ કેકિલ મયૂર મધુર મધુર બૈન કહત. (કવિ માધવ ચુકલ)

*

જય ભવ 'વંદિત ભારત ભૂતલ !
શિર પર શોભિત કલિત કીટસમ વિલસિત અચ્ચલ હિમાચલ.
કંઠ લગ્ન સુક્તા માલાઈવ મંજુલ સૂર સરિધારા;
પ્રતિવાસર વિઘ્નૌત પગ પાવન પુત પયોનિધિ દ્વારા.
વે વાસરથે પરમ મનોહર દિવ્ય દરસતે;
જખ થે ભારત મધ્ય લખનસે બન્ધુ વિલસતે. (શ્રીઅયોધ્યાસિંહ ઉપાધ્યાય)

*

જસને દેખા હિન્દોસ્તાન, ગગાડે રાતોડી લહરૂતી
હરિયાલી મે દેખે હૈ જસને ભૂખે ગુખે કિસાન,
વહ ગાવે, હૈસે પ્રણય ગાન ? મારી ઢાકર નિશ્વાસોમે
અબ આગ લગા દો ખાસો મે, બેશર્મ ખાસુરી બહુત બજસૂડી,
બહુત બજસૂડી ભારત કી આરત પુકારૂતી લાશોમે,
વિગલિત કલ્પના વિલાસો મે

(શ્રીવીરશ્વરસિંહ)

ભારત માતા પ્રામખાસિની, ખેતોમે ફેલા હ રયામલ,
ધૂલ ભરા મૈલાસા અચલ, ગગા જમુના મે આમુજલ
મિટ્ટીકી પ્રતિમા ઉઘાસીની ત્રીસ કોટિ સતાન નમ તન,
અર્ધ ક્ષુવિત શોપિત નિરસજન
મૂઠ અસખ્ય અશિક્ષિત નિર્ધન નતમસ્તક,
તરુતલ નિવાસીની ! સ્વર્ણ શમ્ય ખર પદ તલ હુ કિત;
ધરતીસા સહિષ્કુ મન કુકિત, કંદન દપિત અધરમૌન,
સ્મિત રાહુ અસિત સરદેન્દુ હાસિની !

(કવિન્દુભિરાનંદ પત)

દાધાસગુર નંદર જનન મે અજરામર અક્ષર ઊઠે જાગ,
જનનકી કૃતિ કૃતિમે જાગ સત શિવ સુદર ઓ મહાભાગ,
ઊઠ ઊઠ મેરે ભારત મહાન મેરે અમૃત મય જાગ જાગ

(કવિ સુધૌન્દ)

*

ગોળમેજી પરિવદમા ગાંધીજીને મળેલી નિરાયા પછી દ્વિદીમાં લખાયેલી કવિતાઓમાંની
એક આ કવિતા જુઓ

જના હો તો જયો આજ હોમર સ્વતંત્ર હૈ પૂર !
નહી સમા જાઓ નીચે પૃથ્વીકી છાતી ચીર,
જાગો જાગો ભૂકમ્પિત કરનેવાલે પ્રસ્થાન,
જાગો મેરે હિન્દુસ્તાન, જાગો હુવા બિહાન.

(સેફનનાસ દવે)

*

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી કવિવર સિયારામચરણ ગુપ્તે માતૃભૂમિને અભિવદન કરતાં
સખેલાં કાવ્યો પણ એવા જેવા છે

ભારત હૈ ભારત હમારે દેશ અપની પુનિત ભવ્ય વસુધરામે,
અમિત પરપરામે પૂજીત હમારે પૂજ્ય પૂર્વજો કે પ્યારે દેશ.
હૈ સ્વીકાર આજકે સ્વતંત્ર અરુણોદયમે ઉદ્ધૃત રશ્મિની કે અભયમે,
કોટી કોટી સતતિકા કોટી કોટી નમસ્કાર.

જન્યુત સહીકે સખ જન પ્રુએ નિજકા સ્વરૂપ, પહચાન ગયે;
માન ગયે પ્રકટ હમારી લી મહત્તા; હૈ હાથ મેં હમારે વહ સત્તા હૈ.
કવિ કે સ્વતંત્ર દેશ, તેરે લીયે કૌન નયા ગીત આજ ગાઉ મૈં.

*

ક્ષિતિકે કિરીટ રત્ન તેરે હિમાચલસે;
લા સકું પવિત્રતા ગગનકી, તેરે પદ ધોતે હુએ સાગરકે તલસે;
શુબ્ધ કૂંધ લહરોંમેં નિર્વિકૃતિ મનકી દક્ષિણકી કન્યકા કુમારીસે.
ઉસકે અખંડ પ્રત સર્વ શુભકારીસે,
લા સકું મૈં ઉત્તરકે શિવકા અહરહ આરાધન ભૂપરહી દિવકા.

*

પ્રાર્થના હૈ આજ જન જનકી જનકી ન હોકે યહ જનતાકી જય હો;
નિખિલ ભુવનકી પીડિત મનુષ્યતા જહાં લી હો અભય હો.
ભારત રહે સ્વતંત્ર શુભ તંત્ર, પ્રભુ હૈ, સુરક્ષિત હો ઉસકા સુધર્મ મંત્ર;
ઉસકા મહાત્મ બલ અક્ષય હો, જય હો સદૈવ પ્રસો, ભારતકી જય હો.

ઉપર વર્ણવેલી કવિતાઓ કેવળ હિન્દી હિન્દુઓની છે, આ સિવાય અન્ય ભાષાઓમાં માતૃભૂમિની વંદના માટે એટલી બધી કવિતાઓ છે કે તમામને શોધીને સંગ્રહ કરીએ તો એક મોટો ગૃહ્થ થાય. બુદ્ધાબુદ્ધ રંગો, બુદ્ધીબુદ્ધી તુલિકાઓ અને બુદ્ધીબુદ્ધી કલ્પનાઓથી કવિતારૂપે દોરાયેલા ચિત્રો ફટલા બન્યા અને હૃદયરંજિત છે તે નીચેનાં કાવ્યો બતાવે છે. ઉદ્દેશ્યમાં સૌથી પ્રથમ રાષ્ટ્રીય કવિ તરીકે મૌલાના હાલી સાહેબને ગણી શકાય. જેમણે મુસદ્દસની રચના કરીને પોતાના દેશપ્રેમનો પરિચય કરાવ્યો છે. તેમણે ‘હુએ વતન’ નામની કવિતામાં પોતાના સર્વોચ્ચ સ્વર્ગને પૂછ્યું છે:

ઐ વતન ઐ મેરે બહિરતબરી! ક્યા હુએ તેરે અસમાન ઐ જમી?

આ મહાન કવિના મુસદ્દસથી પ્રેરણા લઈને કવિવર મૈથીલેશે ‘ભારતભારતી’ની રચના કરી છે. અસહકારના પ્રથમ ચરણ પહેલાં સુપ્રસિદ્ધ કવિ ડૉ. મોહમદ ઇકબાલે ભારતવર્ષ માટે જે કાવ્યો લખ્યા છે તેનો પ્રસાર તો યુરોપ-અમેરિકા સુધી છે.

સારે જહાંસે અચ્છા હિન્દોસ્તા હમારા.
હમ બુલબુલે હૈં ઉસકી, વહ ગુલિસ્તા હમારા;
પર્વત વો સખસે ઊંચા, હમ સાચા આસમાંકા;
વહ સન્તરી હમારા ઐ પાસવો હમારા.
ગાદીમેં ખેલતી હૈં હસકી હબરોં નહિયાં;
ગુલશન હૈં છનેકે દમસે રહે છનાં હમારા.

*

મારે જહાં કે જસને હસમે-હુનર દીયા થા,
 યુનાનીયાં કે જસને હેરાન કર દીયા થા,
 મિટીકી જસકી હકને જરકા અસર દીયા થા,
 છોકાં કે જસને કામન હીરોસે ભર દીયા થા,
 ગૌતમકા જે વતન હૈ જાપાનમાં હરમ હૈ,
 ઇસા કે આશીકાકા મિસ્લે યરશલમ હૈ,
 મદરન જસ જમીમે ઇસ્લામકા હગમ હૈ,
 હર ફૂલ જસ ચમનકા ફિરદોષ હૈ હરમ હૈ,
 મેરા વતન વહી હૈ જે રામમાં વતન હૈ.

‘સાગર નિબમી’ પોતાની ‘કૌમી તરાને’ નામક પુસ્તકમાં માતૃભૂમિ માટે લખે છે

તેરી નદિયાં રસીલી મધુર નમ્મા ખખા,
 તેરે પર્વત તેરી અજમતો કે નિશાં,
 તેરે જગલ લી હૈસ્તે, હુયે ગુલિસ્તા,
 તેરે ગુલશન લી રશકે બહારે જાં,
 જન્દાબાદ અય ગરીબો કે હિદારતો!
 તેરા સિક્કા ફિલો પર બીઠા દેગે હમ,
 જે લી પૂછગા જતતકા હમસે પતા-
 રાહે ફરમીર ઉસકો બતા દેગે હમ,
 અય વતન અય વતન જાને મન જાને મન,

ઉદ્દુના કોઇ શામર જનાળ હામીદ અલ્લાહ જેઓએ ‘અક્સર’ તખલ્લુસથી ભારતમાતાના વૈભવની કદાણી લખી છે, તેમની કવિતા જુઓ

ભારત પ્યારા દેશ હમારા સખ, દેશોસે ન્યારા હૈ,
 કૃષ્ણકી બસીને ફૂંકી હૈ રૂહ હમારી, જાનોમે.
 ગૌતમકી આવાજ બસી હૈ મહેલોમે મેદાનોમે,
 બ્યાન ગીતા શકર કી હૈ યહા, તાલીમ હૈ જહા નાનકડી
 ભારત પ્યારા દેશ હમારા સખ દેશોસે ન્યારા હૈ

‘ભારતવર્ષ’ની પ્રાંતીય ભાષાઓમાં બગાળી ભાષા આઝબપાતી સરકારી અને વિશુદ્ધ ભાષા કહી શકાય રાષ્ટ્રીય આંદોલનમાં એ ભાષાએ દેશનું નેતૃત્વ લીધું છે કોંગ્રેસના શિશુકાળમાં અને ફિરોઝ અવસ્થામાં સ્વરાજના રાષ્ટ્રીય ગાનો ‘વ દેમાતરમ્’ અને ‘જન ગણ મન અધિનાયક જય હૈ’ એ ભાષામાંથી જ આગ્યાં છે વિશ્વકવિ રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે જામીનબાણ, શ્રીમતી સરોજીની નાયડુ, શ્રીગિરીશ ચોપ્રા, શ્રી દ્વીજેન્દ્રવાલ્લભ રાય, શ્રી સુકલ ગાંગુલી, શ્રી હેમચન્દ્ર ચેટરજી, શ્રી અનુરૂપા દેવી, શ્રી અનુરેશ મુકરજી આદિની કવિતાઓ અતીવ સુદર છે તેમાંની કેટલીક તો એવી છે કે જગતમાં તેની જોડી મળવી દુર્લભ છે શ્રી બંકિમબાણુ માતૃભૂમિને આગૃહ કરવા લખે છે

‘કે બલે મા’! તુમી અબલે બહુબલ ધારીણી નમામિ તારીણી;
રિપુદલ વારીણી મતરમ તુમી વિદ્યા તુમી ધર્મ તુમી હુદી તુમી મર્મ.
ત્વહિ પ્રાણુ:શરીરે ;
બાહુતે તુમી માં શક્તિ હુકમે તુમીમા ! ભક્તિ;
તોમારી પ્રતિમા ગડી ‘મંદિરે ‘મંદિરે. (શ્રીખંડીમખાણુ)

*

જન ગણ મન અધિનાયક જય હે, ભારત ભાગ્ય વિદાતા !
પંજબ સિંધુ ગુજરાત મરાઠા, દ્રાવીડ ઉદલ ખંગ.
વિન્ધ્ય હિમાચલ યમુના ગંગા ઉચ્છલ જલધિ તરંગ;
તવ શુભ નામે જાગે, તવ શુભ આશિષ માંગે.

*

આમિ ભુવન મનોમોહિની, આમી નિર્મળ સૂર્ય કરોબલ ધરીણી;
જનક જનની મા ! નીલ સિન્ધુ જલ ધૌત ચરણતલ અનિલ વિકંપીત.
શ્યામલ અંધલ, અંબર ચુમ્બિત લાલ હિમાચલ શુભ્ર તુષાર કરીટીની;
પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને, પ્રથમ સામ રવ તવ તપોવને.
પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન ભવને જ્ઞાન ધર્મ પ્રત કાવ્ય કાહીની. (શ્રીરવીન્દ્રનાથ ટાગોર)

શ્રી દ્વિજેન્દ્રલાલની કવિતા ‘માતૃ આમાર દેશ, આમાર આમાર જન્મ ભૂમિ,’ એ કવિતાનું અંગ્રેજ સંસ્કરણ ભારતના પ્રસિદ્ધ યોગેશ્વર શ્રી. અરવિંદ દ્વારે કરેલું છે. તેનો ભાવાર્થ કંઈક આવો છે:

‘સ્વર્ગીય પ્રકાશ કાળે જ્યાં પ્રથમ માનવ ચક્ષુ જગૃત બન્યાં, તે હિંદ, પ્યારા હિંદ! સંમસ્ત ઝોશિયાના ઓ પવિત્ર યાત્રાધામ ! પૌરુષની ઓ મહાન માતૃભૂમિ ! વિદ્યજનની, તત્ત્વજ્ઞાન ને પવિત્ર વિદ્યાઓનું માનવજાતને પ્રથમ દાન કરનાર, તે માનવીને જ્ઞાન દીધું, પ્રેમ, હુન્નર, કળા દીધાં: ધર્મનાં દાર તે’ ખુલ્લાં રાખ્યાં. ઓહ ! આ સર્વ ભવ્ય ઐશ્વર્ય છતાંય માનવી, યુદ્ધમસ્ત માનવીની પડતી થઈ ને એનામાં ન્યૂનતા આવી. પણ અમે તારાં સંતાનો કેવી રીતે વિલાપ કરી શકીએ, ને તારા ભવ્ય નામની ખડાઈ હાંકીએ ? અમારી સમક્ષ હજીયે તરવરે છે તે ભવ્ય સુવર્ણ દિવસોનું દ્યેય, અમારી દષ્ટિમાં જન્મે છે અલિનવ નૂતન જગત. પુનરુત્થાન પાર્શ્વે સ્નેહભાવે ભારતને પુનઃ અમે કંડારીશું. ભારત, મારા ભારત ! આજે તને ગરીબ દયા ખાવા જેવા દેશ તરીકે કોણ ગણી કાઢે એમ છે ? જ્યાં તેા પ્રજા, પૂજા ને કાર્યને જન્મ દીધો છે, જ્યાં તું આધ્યાત્મિકવાદને પોષે છે, ત્યાં તને કોણ એવી ચીજ ગણી કાઢે ?’

ખંગ દેશનાં સુપુત્રી શ્રીમતી સરોજની નાયડુ ભારતકાહિણી કહેવાતાં હતાં. એમણે માતૃભૂમિના મહિમાનું વર્ણન સુંદર કાવ્યોમાં ગાયું છે એમની એ અંગ્રેજ કવિતાઓમાંની થોડીકનો અનુવાદ નીચે મુજબ છે:

અગણિત સદીઓ વીતી ગઈ પણ માતા તુ છે ચિર યૌવનમયી,
ઓ, મા ! જગો ફરીથી જગો, ઉઠાસી સઘળી ત્યાજો.

કેટલાય દેશો હજી પડ્યા છે, રોતા બધ તિમિરમા સૂતા,
જેઓની પ્રકાશ પામવાની આશા તારા પર અટકી છે.
તુ શા માટે સુષુપ્ત ઓ જનની ? નીરવ અશ્રુ વહાવે, છે ?
તારા સપ્તાનો માટે તો જાગીને કાઢક દીલાસો આપ મા !
આજે તાના પ્રકારના ધ્વનિઓથી ભાવિ તને પોકારે છે,
નવજયોતિ, નવ ઐશ્વર્ય, નવ વિજયોની વ્યાપ્તાવાળો
પુન રાજમુગર પહેરે મા, ઓ ઉચ્ચ રાજરાજેશ્વરી !
ઓ અધનિદ્રીત મા તુ જાગ, અહંજુ ફર ગૌરવ સત્તા.

અમેરિકાનો સુપ્રસિદ્ધ ઇશાનિક કવિ ડો વોલ્ટ વ્હીટમેન જેણે 'પેસેજ ટુ ઇન્ડિયા' નામી કવિતા લખી છે તેનો કાંઈક અંશ નીચે પ્રમાણે છે એક વિદેશી ભારતભૂમિને કેટલી બધી ભક્તિભરી નજરથી જોઈ રહ્યો છે ! એણે લખ્યું છે :

યુરોપથી એશિયા અને એશિયાથી અમેરિકા,
સર્વથા સબધ રાખનાર છતા બહુ દૂર અમેરિકાથી .
આત્માતુ ચિતન જે રીખવે છે દુનિયાના દેશોમા,
ગણાય છે જે મહાન દેશ સૌથી સમૃદ્ધ દેશ, માનવોનું મહાક્ષેત્ર
[સહુ અને ગગાની નિર્મળ જળધારાઓ બ્યા, સાથે બીજી
પુષ્ટવતી નદીઓ અનેક બ્યા, અહીં અમેરિકાના કિનારા પરથી
ફરે છુ હું નિરીક્ષણ, ઐતિહાસિક પ્રગતિનું ન્યાયની નજરથી,
સિક્કરની સેતાનો વિજયમાર્ગ રોક્યો જેણે તે પુરતણી પુણ્યભૂમિ !
ફિલિસ્તાન, સુરિયા, અરબ અને અસુરિયા, કાબુલ ઇરાનથી
પચનદનો પ્રદેશ, બ્યાવી બહુ દૂર અતિ દૂર બગખાડી છે.

જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન વળી કવિતાનો મહાસ્રોત, અતૃપ્ત વહે છે જેના વિધાલ ડારથી.
ધર્મ અધ્યાત્મ જાત ન્યાત સ પ્રદાયોના અનુપમ મિત્રન એક જ દેખાય છે
બ્યા માનવસમૂહના સૃષ્ટિના રચનારા પૃથ્વિ બ્રહ્માની સાથેસાથે,
શાસ્ત્રમુનિ ગૌતમની તપશીલ મુદ્રા, મધ્યથી દક્ષિણ મુઘી .
ફેલાયેલ સામ્રાજ્ય સાથેસાથે, એનો આડબર અનુપમ અસીમ છે,
જય જગવદ્ય, વન્ય ધન્ય ભારત દેશ મહાન !

આ સિવાય મરાઠી, ગુજરાતી, પંજાબી, ઉત્કલ (ઓરિસ્સાવાસી) તામીલ, તેલુગુ કાનડી, મલયાલમ, નેપાળી આદિ ભાષાઓમાં ઘણી ય કવિતાઓ માતૃભૂમિની વદના સબધી લખાઈ છે ગામઝાનાં ગીતોમાં પ્રત્યેક પ્રાંતમાં માલોમનાં યશોગાન, ત્યાંની ગ્રામીણ જનતા હમેશાં ગાતી હોય છે જગદી અને અશિક્ષિત બીલ, ડોળી, સથાક તથા છાંસી અને હમેશાં રખડતી જાત્રીઓ પણ અવેશ-ભૂમિનાં ગુણગાન ગાય છે પછી શિક્ષિત કવિનું તો પૂછવું જ થ ?

જીવનની સંધ્યાએ

શ્રીમતી લાલુબહેન મહેતા

દયામાં એવી પળતું પાવનકારી દશ્ય લેવા મળે છે.

ચાર દિવસથી દાસબાણુની તબિયતે ગંભીર સ્વરૂપ લીધું હતું. અમસ્થી તો એમની તબિયત નરમગરમ રહેતી, ક્યારેક જીવલેણ હુમલા પણ આવી જતાં, પરંતુ આ ચાર દિવસની માંદગી બાજુ છેલ્લી જ માંદગી હોય એમ સૌને લાગતું હતું. દાસબાણુ ઉંમરલાયક હતા, સાંઠે ઉપર વરસ વીતાવી ગયા હતા એટલે એમનું મૃત્યુ થાય એથી કોઈએ બહુ આઘાત લગાડવા જેવું ન હતું; પરંતુ એમનાં યુવાન નવવધૂને કારણે સૌને થતું કે હજી દાસબાણુ એચાર વરસ કાઢી નાખે સો સારું, બિચારીને પરણે હજી પાંચ વરસે ય પૂરાં નથી થયાં ત્યાં વૈધવ્ય આવશે તો એનું સુકુમાર હૃદય એ ધા કેમ સહી શકશે ?

દાસબાણુના મનમાં પણ ઘોર મંથન ભગી ગયું હતું. કોઈ મહાપાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત શોધતા હોય એમ એમનું મન સતત વિકળ રહ્યા કરતું હતું. રાતદિવસ 'હે રામ, હે રામ' સિવાય કશા ઉદ્દગાર એમના મોંમાંથી નીકળતા નહોતા. એ મંથનમાં રાત્રે પણ તેઓ ઊંઘી શકતા નહોતા, આખો દિવસ ચતુર્મૂળ પહ્યા રહેતા. કોઈ દવા કે ચા-દૂધ પાઈ બય તે મૂગે મોંએ પી લેતા અને રાત્રે એકલા પડે એચાર આંસુ સારી લેતા. વિમુસતત એમની પાસે બેસી જ-રહેતી; પરંતુ બાજુ કે એની સામે એવાની દાસબાણુની હિંમત ચાલતી ન હોય તેમ તેઓ

સામાન્ય રીતે માણસમાત્ર હૃદયનાં કમાડ વાસી રાખે છે, તેમાં યે જે માનવીનું અંતર પડ્યું-પડ્યું ડાંખે દેવું હોય, તે તો ચોલાતું હૃદય કોઈ પાસે ઉઘાડે જ નહિ. આમ છતાં પ્રત્યેક માનવીના જીવનમાં કોઈક એવી પળ આવી જાય છે, જ્યારે હૃદયનાં કમાડ આપોઆપ ખૂલી જાય છે. આવી પળ જીવનની ધન્ય પળ ગણાત. આ સત્ય ઘટનાત્મક

વિમુ તરફ નજર સરખી નાખતા નહિ. જ્યારે હૈયાનો ભાર અસહ્ય થઈ બય ત્યારે માત્ર 'હે રામ,' કહી લલસલાનાં હૃદયને હલાવી નાખે એવો નિસાસો નાખી દેતા.

છેવટે પાંચમે દિવસે 'વેદના સંસ્મરવાનું' અસહ્ય બન્યું, અને એ પ્રગટ થઈ ગઈ. 'એમને લાગ્યું' કે 'બ્યાંસુધી આ ભાર હળવો નહીં કરું ત્યાંસુધી દેહમાંથી. જીવ નીકળશે નહીં, પાપનો ભાર છાતી ઉપરથી ખસશે નહીં.

ચાર દિવસના મૌનથી એકઠી કરેલી શક્તિ હાલવી દેવાના નિશ્ચય સાથે એમણે સામે બેઠેલી વિમુને સંકેતથી બોલાવી, એનો હાથ જોરથી પકડી એકદમ જુરસામાં આવી જઈ દર્દભર્યા અવાજે બોલવા લાગ્યા :

'મને માફ કરજે, મેં આંધળાએ મોહમાં ડૂબી જઈને તારી બિંદગી વેડફી દીધી છે. મારી આંખે ધનનો મદ છવાઈ ગયો હતો. મારી બુદ્ધિને તાળું વસાઈ ગયું હતું. મેં કોઈ ન વિચાર્યું, મેં કોઈનું ન માન્યું, ન તારી યુવાનીની દરકાર કરી, ન તારી આશા-ધન્યોનો વિચાર કર્યો; મેં તો માત્ર મારા વૈભવ, મારા વિલાસ, મારા સુખનો જ ખ્યાલ કર્યો...'

બોલતાં બોલતાં દાસબાણુ અટકી પડ્યા, થાકથી વધુ ન બેઠી શક્યા, પરંતુ સામેથી કશો જવાબ ન મળ્યો એટલે ફરી ધીમા આજીજીમર્યા અવાજે બોલવા લાગ્યા :

'કેમ બોલતી નથી વિમુ ? તારા પગ

પકડુ છું, મરતી વખતે છેલ્લી શ્લેષ તારી માફો માંગુ છું, મારું મરતાનું માન નહીં રાખે ? મને પાપીને માફ નહીં કરે ? આ નીચનો ઉદાર નહીં કરે ?' વળી હાંફ ચડવાથી ઘસબાણુ મૂંગા બની ગયા, આંખ, બધ કરી, દીધી ને મી ચેલ્લી આંખે જ ગણગણતા હોય એમ બોલવા લાગ્યા 'મારી સઘળી મિલકત તમે જ રાખજો, એ લઈને તમે કોઈ સારા પાત્ર સાથે તમારી જિંદગી જોડજો વચન આપો, મને વચન આપો કે તમે ફરી બીજું લગ્ન કરશો તો જ મારા આત્માને શાંતિ મશે, હૃદયનો ભાર હળવો થશે, મેં તમને ફસાવ્યાં, મેં તમારી જિંદગી ધૂળધાણી કરી, એા જોહ પ્રભુ મને ક્ષમા કરા !'

બોલવાનું પૂરું કરીને એમણે ધીરથી આંખનાં પોપચાં ઊંચાં કર્યાં અને દયા યાચતી આંખે વિમુ તરફ જોઈ ગયા, બહે એક વખત વિમુ માફો આપે અને લગ્ન કરવાની હા પાડે, તો તુરત જ પોતે દેહ છોડી ચાલ્યા અથ એવી આતુરતા એમની આંખોમાં હતી.

વિમુ તો મૂઢ બની આ બધું સાંભળી રહી હતી એના મનમાં પણ કેટલાય વિચારો ધૂમરી લઈ રહ્યા હતા દેયામાંથી કેટલીય વાતો ફૂદીફૂદીને બહાર આવવા મથતી હતી ઘસબાણુની ક્ષમા યાચતી આંખ તરફ એણે એધુ, પણ હૃદયનો યડકારો વધી જતાં આંખ પાછી ખેંચી લીધી ઘસબાણુની કરુણ આંખો એ જોઈ શકી નહીં, પોતાના અંતરના તોફાન ને એ દેખાવી શકી નહીં એરગમાં બેઠેલાં સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે એ દોડીને દાદરે ચડી ગઈ પોતાના ત્રેરંગમાં જઈ એણે બારણુ બંધ કરી દીધું, દરિયા તરફની બારી ઉઘાડી નાખી, સુસવાટા મારતા પવન સામે હાંફતી હાંફતી બેસી રહી અને ધૂમવત્તા સાગર સામે ફાટી આંખે તાકી રહી.

‘કહી દઉં, કબૂલ કરી દઉં હું પણ તમારી

ગુનેગાર જ છું,’ વિમુનું અંતર પોકારી ઉઠ્યું, ‘મેં ક્યાં પ્રેમ કર્યો છે ? મેં ક્યાં અતરથી સેવા કરી છે ? હું તો વેલવને પરણી હતી, મેં તો બનદોલતને મારો પ્રેમ આપ્યો હતો ! મેં એમને હમેશનો દગો દીધો છે, હમેશ એમને પ્રેમમાં રાખ્યા છે, હું એમને ચાહુ છું, રાતદિવસ એમની ફિકર કરુ છું એવો ડોળ કરી મેં એમને જીવ્યા અને મારા પર પાખલ બનાવી વિદાસના ખાડામાં ઉતાર્યા હા મ આજે એ તો મૃત્યુ કાઠિ બેઠા, પ્રાયશ્ચિત્તની ગામાં નાહી રહ્યા છે, ત્યારે હું જ હજારો એવી કુટ પાપીણી રેહીશ કે સત્ય-હકીકત જાવી રાખીશ ? હું પ્રાયશ્ચિત્ત કરી હજની નહીં બની શકું ?

હું જિંદગીભર આ દમના અથળાનો ભાર ઓઠી હું ક્યાં કરીશ ?’

વિમુ પાછી ફરી પલંગ ઉપર બેઠી, શાંત મન બોલ્યું ના, ના હું બધું એમને કહી દઉં પહેલેથી છેલ્લે સુધીની મારી માનસિક શિખતિનો ખ્યાલ એમને આપી દઉં, જોટા ભ્રમમાં જ એમનો જીવનદીપ સુગ્રવા ન દઉં’

ત્યાં મને પાછું પડ્યું ‘ના, ના, શા માટે હું ખી સતત દિલને મરતી વખતે ભ્રમનું ભાન કરાવવું ? ભ્રમમાં જ સુખી છે તો ભલે ગિચારા સુખમાં જ મૃત્યુ પામે હું એકલી એ ભાર વેઠ્યા કરીશ મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત એકલી એકલી મારા શરીરને દમીને કરીશ’ ત્યાં બીજો પલટો ચર થયો ‘પણ રે, જીવ’ છેક ઉવટ સુધી એમની સાથે દગો રમીશ ? પ્રભુની પવિત્ર ભૂમિમાં જનાર સાથે પણ દગો ! જીવનના છેલ્લા શ્વાસે પણ એમને તારુ સાચું સ્વરૂપ જોવા નહીં મળે ? એ કદી નહીં બને, હું સાચી વાત કહી દર્શા, મારું અંતર જોલી દર્શા પછી માફો માગીશ, માફો માગીશ’

અને એ આવી હતી એટલા જ ભ્રમમાં

રાયું જોલી લગભગ દોડતી જ નીચે ડાબાબુના ઓરડામાં પહોંચી. સૌ એમ ને મ દાસબાબુ પાસે બેસી રહ્યાં હતાં. દાસબાબુ આંખ બંધ કરી ધીમુંધીમું રામરટન કરતા હોય એમ પડ્યા હતા. હિમત એકઠી કરી એ દાસબાબુની નજીક આવી, સગાં-સંબંધીઓને એણે કહ્યું: 'મારે છેલ્લી વાત કરતી છે, તમે જરા બહાર જશો?' સૌ વિસ્મય સાથે ઊઠ્યાં, આખા ખંડમાં દાસબાબુ અને વિમુ એકલાં જ રહ્યાં, વિમુએ દાસબાબુનો હાથ પકડ્યો ને કહેવા લાગી:

'માફ તો તમારે મને કરવાનું છે, તમે તો મને સાચા દિલથી આહી છે, મારા પર તમારું ધન ન્યોછાવર કરી દીધું છે; પણ મેં...મેં પાપીણીએ તમારી સાથે હમેશ દગો કર્યો છે.' 'દગો' શબ્દ સાંભળી દાસબાબુએ એકદમ ચોકાંને આંખ જોલી.

'મેં હમેશ દેખાવ કર્યો છે કે હું તમને ચાહું છું, હું તમારા શરીરની ફિકર કરું છું, હું તમારી સંભાળ રાખું છું, અંતરના અંતરતમ ભાગમાંથી તમને ચાહું છું; પણ એ બધું જૂઠું હતું, બધો જ દંભ હતો. મેં લસું ક્યું' માત્ર તમારી દોલતને કારણે. મને થયું બસે તમે ખુદા હો, મારે શું? તમને સાચો પ્રેમ ન આપી શકું તેમાં મારું શું જવાનું છે? મને તો જોઈએ એટલી મિલકત વાપરવા મળે, મારી મનગમતી રીતે હું છવી શકું એટલે બસ. તમારા જેવા કામુક અને ભોળાને ખનાવી જવામાં શી મોટી વાત હતી? એટલે મારી નજર તો તમારી મિલકત પર જ રહી, આ ધનદોલત માટે જ હું તમને, મારા પિતા થંવા ચોખ્ખ પતિને પરણી. મને થયું, આમાં શું જોડું છે? મારી સાથે બણતી કેટલીય છોકરીઓ ૨૫-૫૦ રૂપરડી કમાતા ગરીબ બણીને પરણી કેટલું દુઃખ ભોગવે છે! મારા જેવી કેટલીક કન્યાઓ એવા

ગરીબ પતિ પણ ન પામવાને કારણે માંખાપને ઘેર વડીલોના ને ભાઈભાભીનાં ટપલાં ખાય છે, ને કેટલીક લગ્નસુખના ખ્યાલો છોડી ભતે કમાઈ કુટુંબનો નિર્વાહ કરે છે, ચારે તમારી સાથે લગ્ન કરવામાં મારે તો રાજરાણી જેવું સુખ હતું. પાણી માગું ત્યાં દૂધ મળે તેવી સાદગી હતી. તમે તમારું સર્વસ્વ મારે ચરણે મૂકી દીધું હતું. મને દેશપરદેશ ફેરવી દુનિયાનાં દર્શન કરાવ્યાં. તમારી તિબેટી તમે મારે હવાલે કરી, મારા લખલૂટ બચ્ સામે ભાંચી આંખ પણ કરી નહીં,'

વિમુ શ્વાસ લેવા થોભી અને ફરી જોશભેર જોલી: 'બલેને તમે માને કે મને તમારા પ્રત્યે લાગણી થઈગઈ અને હું તમારી સાથે પરણવા કબૂલ થઈ, એમાં મારે શું? મારે તો જે જોઈતું હતું તે મળે તેમ હતું એટલે બસ. એ પૈસા મેળવવા મેં કેવું ક્યું? તમને તો 'ચાહું છું' કહી ભોળવ્યા, પણ આપણી જ્ઞાતિના મહાજનોને પણ મેં એમ જ પાછા પાડ્યા. પેલા દયાળકાકા મને સમજવવા આવ્યા હતા: 'બહેન બણી જોઈને તારી જિંદગી શું કામ ખાણમાં નાખે છે? દાસબાબુને તારા જેવડી દીકરી છે ને દીકરીને ઘેર પણ દીકરા છે. એ એના જ દીકરા ગણાય ને? દાસબાબુને દીકરાનું તો નામ છે, બાકી ભુવાન વહુ પરણવાની લાલસા બગી છે, પૈસાએ એને ભમાવ્યો છે. તું તારી કાંચી ઉમરે એવા ઘરડા સાથે તારી જિંદગી શા સારુ જોડે છે?' પણ મેં તો નિર્ણય કરી લીધો હતો, તમારી દોમદોમ સાદગીનો મારે હિપલોગ કરવો હતો. એ બધાના માલિક મારે બેનવું હતું, એટલે મેં તો ચોખ્ખોચોખ્ખું દયાળકાકાને સંભળાવી દીધેલું, 'તમારે મારી વાતમાં વચ્ચે ન પડવું, હું બણેલીગણેલી છું, મારી બલાઈ શામાં છે તે હું જાણું છું. તમારે બધાને હાથ ધસતાં બેસી રહેવું પડે છે એટલે અદેખાઈ

કરો છો ?' મારું હૃદય વાક્ય સાંભળીને બિચારા દયાળકાકા તો ચાલ્યા જ ગયા, પણ પછી જ્ઞાતિનું વડીલો તરફથી ને યુવાન મંડળ તરફથી થયેલી ધમકીઓ આવી કંઞેડાં લમ, નહીં થવા હઈએ, મડાં સાથે ખાંડ નહીં' બધાવા દઈએ, નાત બહાર મૂકીશું, સામાજિક બહિષ્કાર કરીશું, પણ મેં તો બધા સામે આખ-કાન બધ કરી દીધાં, અને તમને હિંમત નહીં હારવા બહામણ કરી. તમે મારા પર બહુ પુશ થઈ ગયા, હું તમને કેટલી ચાહું છું, તમને પરણવા કેટલી તલસું છું, એવુંએવું માની તમે રાજ થવા લાગ્યાં ! મેં તમને એ ભ્રમમાં જ રહેવા દીધાં, તમારા એ ભ્રમને વધુ ને વધુ પેાપણુ આપી દડથતર' દીધાં કારણકે તમારા એ ભ્રમ વિના મારું કામ ચાલ્યું તેમ નહોતું બાળક તો મને પણ ન થયું, મિલકત એમ ને એમ નધલિયાતી રહી તમારી દીકરીના દીકરા એમાં ભાગ પડાવવાના હતા બીજા સર્ગાઓ પણ એ મિલકત પર હજી ધરાવતાં હતાં એટલે મારે તો જેમ બને તેમ તમારા પર કાબૂ રાખી વખારમાં વધારે ભાગ મેળવવો હતો '

વિમુ પળવાર થોભી, પણ હજી જાતીનો સાર હળવો થયો નહોતો, એ જોલી

' ઘેર ઘણીવાર તમે સોડા પુરસીમાં આડા પડ્યા હો, હું પાછળથી આવું ને તમારા માથાના સફેદ વાળ જોઉં ત્યારે મને થાય, 'આ મારો પતિ ?' પણ આગળ આવતાં મારી નજર તમારી આંગળીમાં પડેલી આઠ હન્કરની હીરાની વીંટી પર પડે ને મારું મન પેલા વિચાર જૂની બુદ્ધિ કેવી કિંમતી વીંટી છે ?

એ મારી છે, હું એની માલિક છું, ને એમાં હું મરત મનુ ઘણીવાર હીંડોળે તમે બેંદ હો, તમારું અરોદણુ ને કરચલીવાળું શરીર જોઈ થાય 'આ કાલુ ? મારો પતિ ?' ક્યાં હું બીજની શરીરકલા જેવી વિમુ ને ક્યાં આ યુવક !' એકાઠે કણ મારા અંતરમાં તમારે માટે તિરસ્કાર છવાઈ જાય ને બીજી જ કણે હું તમારી બાલુમાં લપાઈ ગેમુ તમે સમજો, અહા આ સ્ત્રી કેટલી વશદાર છે ? કેટલી સ્નેહાળ છે ? ને હું મીઠીમીઠી વાતો કરી તમારા એ ભ્રમને પોપુ, પણ એ બાલુજી ! આજે આજે તમારા મૃત્યુ જેવી પવિત્ર ક્ષણે પ્રભુને સાક્ષી રાખી કહું છું કે મેં કદી તમને ચાહ્યા નથી, કદી તમારી ફિકર-ચિંતા કરી નથી, કદી તમારે માટે દિલમાં આદર રાખ્યો નથી હું તો માત્ર મોહી હતી તમારી મિલકતને, તમારી દોલતને હું પૂણી પણ એને જ હતી, મેં તમને છેલ્લો, જગતને છેલ્લું પણ હવે પ્રભુને છેલ્લેતરવાનું પાપ ન વહેરવા માટે આજે આ એકરાર કરું છું મને માફ કરો, માફ કરો' બોલતી વિમુએ દાસબાલુની જાતી પર માથું નાખી કૂસકે કૂસકે રડવા માંડ્યું

' પણ દાસબાલુ કાંઈ બોલ્યા નહીં, એમનું અંગ પણ હાલ્યું નહીં વિમુએ હૃદય ભેડ્યું, આંસુ જીલકતી આંખે દાસબાલુના અંદરો ઉપર નજર મારી ત્યાં તૂર નહોતું, આંખ ચડી ગઈ હતી, મોં સહેજ ઊર્ધ્વે ગયું હતું વિમુથી ચીસ પડાઈ ગઈ બાલુના જડમાં જોડેલાં સર્ગાવહાલાં અંદરે ધસી આવ્યાં વિમુ જમીન ઉપર ઠળી પડી

★

લોજન વખતે કાચપગ ઘોઈ તેમ જ લૂળને જ રસોડામાં પેસવું પહેરેલા કપડાથી નહીં પણ ચોખ્ખા કઠડાથી વાસણ લેવા એકાં હાથે પીરસવાની રસોઈને ન અડવું પીરસવાનું કામ જમવા ન બેસવું હોય એને જ ચોખ્ખું પાણીનો, ચોરો ખાસો તથા સાફ કઠડો સાથે લઈને જ જમવા બેસવું ચાવીચાવને નિર્ણય જમવું, ખાઈ લીધા પછી સાણામાં વધે નહીં એટલું જ છેવું ખાઈ લીધા પછી વેરાથેલો એકવાડ સાફ કરીને છોડવું એકવાડ કે પાણી આવવામાં નહીં પણ છાટમાં રેડવું વાસણ ચોખ્ખી માટીથી અગર રાખથી જ માળવા અને ચોખ્ખા પાણીથી જ ધોવા બખલસાઈ મરેતા

માયાનું સ્વરૂપ

સ્વામીશ્રી માધવતીર્થ

૧. સ. ૧૯૦૫માં જ્યારે લોડ્ કર્ઝન હિંદુસ્થાનના વાઈસરોય હતા ત્યારે તેમણે કરેલા બંગાળના ભાગલાથી લોકોમાં ઘણો ક્રોધ વ્યાપી ગયો હતો અને કેટલાક અંગ્રેજ અમલદારોના ખૂન થયા હતા. જ્યારે ખૂન કરનાર ઉપર કોર્ટમાં કેસ ચાલતા ત્યારે આરોપીઓ ગીતાનું પ્રમાણ કોર્ટમાં આપતા હતા. તે ઉપરથી લોડ્ કર્ઝનના ખાનગી મંત્રીની ઇચ્છા એવી થઈ કે હિંદુઓના શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ તેથી તેમણે ગીતા, ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્ર વગેરે ઉપયોગી શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તે ખાનગી મંત્રી ફરીથી ઈ. સ. ૧૯૨૦માં બંગાળના ગવર્નર તરીકે આવ્યો. તેનું નામ લોડ્ રોનાલ્ડે હતું. તે વખતે મ. ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની શરૂઆત હતી અને ફરીથી લોકોમાં સ્વરાજ માટે ઘણો જુસ્સો આવ્યો હતો. તે વખતે બંગાળના તે ગવર્નરને એમ લાગ્યું કે હિંદુઓ જગતને મિથ્યા કહે છે છતાં સરકારની સામે થાય છે, તે આ માયા કેવા પ્રકારની છે એ બરાબર જાણવું જોઈએ અને હિંદુઓની ભૂલ હોય તો તેમને તેમના શાસ્ત્ર દ્વારા સમજાવવી જોઈએ. તેથી તેણે બંગાળના વિદ્વાન પંડિતોની એક સભા બોલાવી અને માયાની બાબતમાં કેટલાક પ્રશ્નો તેમને પૂછ્યા. તેનો જે સાર નીકળ્યો તે તેણે પોતાના પુસ્તક 'હાર્ટ ઓફ આર્યાવર્ત'માં પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

માહમાયા વ્યાપ નાહ જન, દહ વરાગ્ય જના
'મનમાં રે,'ના જ્યા સાચા વૈષ્ણવો જ્યા થઈ શકતા નથી. માયાએ ધન સમજનાં સામાન્ય માનવીઓ માટે મોટી વસ્તુ છે. અનેક તત્ત્વવેત્તાઓએ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરી છે. ઇંદ્રધનુ સુધી વિવિધરંગી તે આકર્ષક જણાતી જગતની આ માયાની સમજણ પ્રત્યક્ષરૂપે આપવાનો અહીં પ્રયત્ન થયો છે.

માયા અથવા અજ્ઞાન આપણા જગતમાં ક્યાંથી આવ્યાં તે બાબત તત્ત્વજિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી હોવાથી, ઉપરનો નિર્ણય ગવર્નર અને પંડિતના સંવાદના રૂપમાં નીચે પ્રમાણે આપી શકાય.

ગવર્નર : જો બધું બ્રહ્મરૂપ છે, તો અજ્ઞાન અથવા માયા આવ્યાં ક્યાંથી ?

પંડિત : અજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું નથી, તે અનાદિ છે. તેને આદિ (શરૂઆત) નથી.

ગવર્નર : જો અજ્ઞાનને આદિ ન હોય તો અજ્ઞાન નિત્ય હોય તેમજ જે નિત્ય હોય તેનો અંત આવે નહિ અને તેથી મોક્ષ મળે નહિ.

પંડિત : મેં એમ કહ્યું છે કે અજ્ઞાનને આદિ નથી, પણ મેં એમ નથી કહ્યું કે અજ્ઞાનને અંત નથી.

ગવર્નર : એવી કોઈ વસ્તુ હોઈ શકે કે જેને આદિ ન હોય, પણ જેનો અંત હોય ?

પંડિત : હા, એક ઘડાનું દર્શાવ લો. ઘડાની ઉત્પત્તિ પહેલાં ઘડાનો અભાવ હતો. ઘડાની ઉત્પત્તિ થઈ ત્યારે તે અભાવનો નાશ થયો.

ગવર્નર : એ વાત સાચી છે.

પંડિત : તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે બધી ઉત્પન્ન થયેલ વસ્તુને આદિ નથી પણ અંત છે.

ગવર્નર : આ વાત પણ સમજાય.

તેવી છે, પણ એ પ્રકાર જ સર્વત્ર
હોય તો અજ્ઞાન માટે જગ્યા કેમ મળે ?
પડિત અજ્ઞાન સત્ય નથી તેમ અસત્ય
પણ મથી

ગવર્નર એ વાત મને સમજાતી નથી :

પડિત જે વસ્તુનો નાશ થઈ શકે તે
વસ્તુ હોવી જોઈ એ એમ તમે માને છો ?

ગવર્નર હા

પડિત જ્ઞાનથી અજ્ઞાન નાશ પામે છે,
તે વાત સાચી છે ?

ગવર્નર હા

પડિત તેથી સાબિત થાય છે કે અજ્ઞાન
છે અને જ્ઞાનથી તેનો નાશ થાય છે

ગવર્નર આ બાબત સમજાય તેવી છે .

અજ્ઞાન છે તે વિષે મને શંકા નથી
જે વસ્તુ ન હોય તેનો વિચાર પણ
આવે નહિ, માટે જે વસ્તુનો વિચાર
આવી શકે છે તે હોવી જ જોઈએ

પડિત એ વાત સાચી નથી આપણા
મનમાં જે વસ્તુનો વિચાર થઈ શકે
છે તે વસ્તુ હોવી જોઈએ એ નિયમ
નથી જેમકે સસલાનાં શિંગડાં અને
વાંઝણીનો પુત્ર.

ગવર્નર અજ્ઞાન છે એ બાબતમાં આપણે
બન્ને એકમત છીએ, પરંતુ પ્રકાર પણ
સર્વત્ર સર્વદા છે, તેથી અજ્ઞાન અને
પ્રકાર એક હોવા જોઈએ.

પડિત એ વાત સાચી નથી. તેમ હોય
તો અજ્ઞાનનો નાશ થાય ત્યારે પ્રકારનો
નાશ થાય, પણ તેમ બનતું નથી,
ઊલટું, ખરી રીતે પ્રકારના જ્ઞાનથી
અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે

ગવર્નર એ વાત બરાબર સમજાતી નથી

પડિત તમે ઝાંઝવાનું પાણી દીધાં છે ?

ગવર્નર હા, મેં તે બોલ્યું છે અને જે

પાણી દરથી સાચું લાગતું હોય તે
નજીક જતાં બોલું માલુમ પડે છે

પડિત અને ઝાંઝવાનું જળ દેખાય છે
તે વાત સાચી છે ?

ગવર્નર હા

પડિત અને ન્યારે તમને લાગે છે કે ત્યાં
માત્ર રણુ છે, ત્યારે જળનો બાધ
થશે જળનો દેખાવ હતો તે રણુના
જ્ઞાનથી જતો ગ્હે છે

ગવર્નર તે વાત સાચી છે

પડિત અને ઝાંઝવાનાં જળથી રણુ
(જમીન)ને કાંઈ અસર થઈ હતી ?

ગવર્નર ના

પડિત તે જ પ્રમાણે સમજવું કે અજ્ઞાન
છે, તેને પ્રકારનો આધાર છે છતાં
પ્રકારના જ્ઞાનથી તે અજ્ઞાન નાશ પામે
છે અને છતાં અજ્ઞાનના નાશથી
પ્રકારને કાંઈ થતું નથી .

ગવર્નર પણ ઝાંઝવાના જળનું અસ્તિત્વ
નથી તેમ અજ્ઞાનનું અસ્તિત્વ હોવું
ન જોઈએ.

પડિત તમે આગળ કબૂલ કરેલું છે કે
અજ્ઞાન છે અને હવે કબૂલ કરો છો
કે અજ્ઞાન નથી, તેથી મેં જે પહેલાં
તમને કહ્યું હતું કે અજ્ઞાન છે અને
નથી, એ વાત સાચી ફરે છે, એટલે
કે અજ્ઞાન અનાદિ છે પણ સાન્ત છે એટલે
અતવાળું છે તેથી અજ્ઞાન અથવા
માયા અનિર્વાચનીય છે અજ્ઞાન
વ્યવહાર દૃષ્ટિએ સાચા જેવું લાગે છે,
તેનાથી વ્યવહાર થાય છે અને બીજા
દશામાં બાધ પામે છે, એટલે પરમાર્થ-
દૃષ્ટિએ અજ્ઞાનનો બાધ થાય છે

ધર્મવિધિમાં હિંદુની એકતા

પંડિત સાતવલેકરજી

કે લક્ષપ્રસંગે થતા કળશપૂજનમાં શું કે રાત્રિગાહારાત્રિઓને ગાદીપર બેસાડતી વખતે થતા મહાભિષેકમાં શું-આ દૃષ્ટિ જ પ્રધાન રહી છે. જન્મે મહારાષ્ટ્રી પણ હાલ સુરત જિલ્લાના પાટડી ગામને પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવવાર તથા વેદપુરાણના બહુશ્રુત વિદ્વાન પંડિતજીએ જુદીજુદી ધર્મક્રિયાઓમાં તથા ઇતિહાસ-દર્શનમાં કામ કરી રહેલ હિંદુસ્તાનની અખંડત્વની ભાવનાને આપણી સમક્ષ અહીં પ્રગટ કરી છે.

હિંદુ ધર્મગ્રંથોમાં ખાર જ્યોતિર્લિંગો માનવામાં આવ્યા છે. એ પવિત્ર છે અને જોવા લાયક પણ છે. હિંદુઓ એની યાત્રા કરે છે. એ ખાર લિંગો આ પ્રમાણે છે :

સૌરાષ્ટ્રે સોમનાથં ચ, શ્રીશૈલે મલ્લિકાર્જુનમ્ ।
ઉજ્જયિલ્યા મહાકાલં, ઓકારે હ્યમલેશ્વરમ્ ॥
પરલ્યા વૈજનાથં ચ, ડાકિન્યા મીમંશંકરમ્ ।
સેતુવંધે હુ રામેશં, નગેશં દારુકાવને ॥
વારાણસ્યા તુ વિશ્વેશં, ત્ર્યમ્બક ગૌતમીતટે ।
હિમાલયે તુ કેદારં, ઘૃષ્ણેશે શિવાલયમ્ ॥
एतानि ज्योतिर्लिंगानि प्रातः सायं स्मरेन्नरः ।

આ જ્યોતિર્લિંગો હિંદુસ્તાનમાં નીચે લખેલે સ્થળે છે :-

હિમાલયમાં

(૧) હિમાલયમાં , કેદાર

ઉત્તર હિંદમાં

(૨) દાશીમાં , વિશ્વેશ્વર

પશ્ચિમ ભારતમાં

(૩) સૌરાષ્ટ્ર (કાઠિયાવાડ)માં , સોમનાથ

મધ્ય હિંદમાં

(૪) ઉડ્ડિયિનીમાં , મહાકાળ

(૫) ઓંકારેશ્વરમાં , અમલેશ્વર

આપણાં કેટલાંક ધર્મકાર્યો ને વિધિપૂજામાં જે ઉપકરણોનો, જે મંત્રોચ્ચારણોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેની પાછળ ભારતની એકતાનો ખ્યાલ વ્યાપ્ત છે જેમ ધર્મવિધિમાં ને રીતરિવાજે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો ખ્યાલ રાખીને ચોક્કસ છે, તેનું જ આ છે. બ્રાહ્મણોની જ્યોતિર્લિંગ પૂજામાં શું કે રામરક્ષા સ્તોત્રમાં શું, સત્યનારૂપણની કથા વખતે

મહારાષ્ટ્રમાં

(૬) નાસિકની પાસે

ગૌતમીનદીના તટપર

ત્ર્યંબકેશ્વર

(૭) પરલીમાં

વૈજનાથ

(૮) ડામ્રીનીમાં

ભીમશંકર

(૯) દારુકા વનમાં

નાગેશ

દક્ષિણ હિંદમાં

(૧૦) શ્રીશૈલપર્વત પર

મલ્લિકાર્જુન

(૧૧) ધસુણેશ્વરમાં

શિવાલય

દક્ષિણ સમુદ્ર પર

(૧૨) સેતુબંધમાં

રામેશ્વર

આ ખારે ય જ્યોતિર્લિંગો હિંદુસ્તાનની એકતા બતાવી રહ્યા છે. જેવી રીતે હિંદુઓ ચાર ધામોની યાત્રા કરે છે એવી જ રીતે આ ખાર જ્યોતિર્લિંગોની યાત્રા કરે છે. આ ખાર જ્યોતિર્લિંગોનાં દર્શન કરવા માટે હિમાલયથી લઈને તે દક્ષિણ સમુદ્રના રામેશ્વર સુધી ભ્રમણ કરવું પડે છે. એ દ્વારા આપણી આત્મ માતૃભૂમિનાં દર્શન થાય છે, આપણા ધર્મબાંધવોની પરિસ્થિતિનું જ્ઞાન થાય છે, અને આપણું કર્તવ્ય પણ ધ્યાનમાં આવે છે. આપણે આ ભારત દેશ સંસ્કૃત ભાષાને લીધે તથા આજની હિંદી ભાષાને લીધે એક ભાષા

બોલે છે

શુદ્ધ કૌશિકે બનાવેનું સ્તોત્ર રામરક્ષાને એના પાઠ કરે છે એ સ્તોત્ર આધુનિક છે, તોપણ નામે પ્રસિદ્ધ છે પ્રાય સઘળા હિંદુઓ રીતે પ્રગટ થઈ છે સ્તોત્ર નીચે પ્રમાણે છે

૧ શિરો મે રાઘવ પાતુ * = ગુપ્તબનો પ્રદેશ સરયનદીની સમીપનો છે

૨ માલ વશરથાત્મજ = અયોધ્યા દશરથ રાજની રાજધાની

૩ કૌસલ્યે મે દશૌ પાતુ = કૌસલ દેશના રાજની પુત્રી કૌશલ્યા એ જ રામચંદ્રની માતા

૪ વિશ્વામિત્રપ્રિય કૃતી = વિશ્વામિત્રી નદી પાસેનો વિશ્વામિત્રનો આશ્રમ વિશ્વામિત્રે રામચંદ્રને યુદ્ધની વિદ્યા શીખવાડી, શસ્ત્રાસ્ત્ર આપ્યાં

૫ ઘાણ પાતુ મલ્લગ્રાતા = એ વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનું સરક્ષણ રામચંદ્રએ કર્યું

૬ મુલ્લં સૌમિત્રિવત્સલ = સુમિત્રાના પુત્ર લક્ષ્મણ સુમિત્રા મગધ દેશના રાજની પુત્રી

૭ કરૌ સીતાપતિ પાતુ = સીતાજીકરાજની પુત્રી, મિથિલામાં એ જન્મી હતી

૮ હૃદય જામદગ્ન્યજિત્વ = શ્રીરામચંદ્રે પરશુરામનો પરાજય કર્યો હતો પરશુ રામનું ક્ષેત્ર પ્રસિદ્ધ છે

૯ મન્ય પાતુ જ્વરન્વસી = ખર રાક્ષસનો વધ નાસિક પંચવટી ક્ષેત્રની પાસે કરવામાં આવ્યો હતો

૧૦ નાભિ જાંબવદાશ્રય = જાંબવાનનું સ્થાન હમ્પી, કિષ્કિંધા, વિજયનગરનું રાજ્ય

૧૧ સુગ્રીવેશ વટિ પાતુ = સુગ્રીવનું રાજ્ય કિષ્કિંધા છે

૧૨ સક્થિની હનુમત્પ્રભુ = હનુમાનનો પ્રદેશ પણ કિષ્કિંધા જ છે

૧૩ જાનુની સેતુકૃત્ પાતુ = સેતુનું સ્થાન રામેશ્વર દક્ષિણ સમુદ્ર છે

૧૪ જયે વશમુખાન્તક = દશાનનની લડાઈ છે

૧૫ પાદૌ વિમીષણધીદ = વિમીષણની પેલું લડાઈ જ છે

આ રામરક્ષા સ્તોત્રમાં શરીરની સાથે સાથે હિંદનાં જુદાંજુદાં સ્થાનોનો સંબંધ બેઠી દેવામાં આવ્યો છે અને જેવી રીતે એક માનવશરીર અખડ છે તેવી જ રીતે હિંદ દેશ અખડ છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે એ વાત નીચેની સૂચિમાં દર્શાવવામાં આવી છે

૧ મસ્તક ઉત્તર કૌસલ દેશ, સરયૂનદી
૨ કપાળ અયોધ્યા
૩ આંખ દક્ષિણ કૌસલ

૪ કાન વિશ્વામિત્રી નદીનો પ્રદેશ
૫ નાક વિશ્વામિત્રના યજ્ઞનું સ્થાન
૬ મુખ મધ્યદેશ
૭ હાથ મિથિલા, મૈથિલદેશ
૮ હૃદય પરશુરામ ક્ષેત્ર
૯ કમર પેટ નાસિક પંચવટી
૧૦ નાભી હમ્પી
૧૧ કમર કિષ્કિંધા
૧૨ બોલો વિજયનગર રાજ્ય
૧૩ જંબ

પગની પાછળનો ભાગ લંકા નગરી

પગ લંકા ખેટ

ઉત્તર હિંદુસ્તાનથી લઈને તે ક્રમ પ્રમાણે
કા સુધીનો ભારતનો ખાસ પ્રદેશ એમાં
આવી ગયો છે અને એની સરખામણી
શરીર સાથે કરીને હિંદુસ્તાનની એકતા
ખતાવવામાં આવી છે.

આ રામરક્ષા સ્તોત્રમાં શ્રીરામચંદ્રજીના
વિજયનો ઇતિહાસ છે. એમાં જેમણે કાચું
કયું, એમના ઉલ્લેખથી એમનાં નિવાસ-
સ્થાનની સૂચના મળે છે અને એનો સંબંધ
શરીરની સાથે ખતાવીને દેશની એકતા
સિદ્ધ કરવામાં આવી છે. આ કાવ્યમર્મ
વર્ણન ખૂબ મનોરંજન કરનારું અને
આધ્યત્મિક છે.

પ્રત્યેક દેવની પૂજા કરવાને સમયે
કળશપૂજન કરવું આવશ્યક માનવામાં આવ્યું
છે. સારી રીતે પૂજેલા આ કળશનું જ જળ
પૂજના કાર્યમાં લાવવામાં આવે છે, બીજું
કોઈ જળ ઘેવામાં આવતું નથી. આ
કળશમાં જે જળની કલ્પના કરવામાં આવે
છે, એનાથી એક જ હિંદુસ્તાનની કલ્પના
સિદ્ધ થાય છે. કળશપૂજનો શ્લોક જુઓ :-

ગંગે ચ યમુને ચૈવ ગોદાવરિ સરસ્વતિ ।

નર્મદે સિન્ધુ કાવેરિ જલેડસ્મિન્ સંનિધિ કુરુ ॥

‘સિંધુ, ગંગા, યમુના, સરસ્વતી, નર્મદા,
ગોદાવરી, કાવેરી’ આ સાતે ય નદીઓનું
પાણી આ કળશમાં છે. આ નદીઓએ
પોતાનું જળ આ કળશમાં લાવીને ભરી
રાખ્યું છે. આ વચન મનન કરવા યોગ્ય છે.

(૧) સિંધુનદી તિબેટ-ટૈલાસની પાસેથી
હિમાલયની નજદીકથી વહેતી પબ્બ અને
સિંધ પ્રાંતમાંથી પસાર થતી પશ્ચિમ
સમુદ્રને મળે છે. આ નદીએ તિબેટ, ટૈલાસ,
હિમાલય, પબ્બ, સિંધ અને પશ્ચિમ

સમુદ્રને ભેડી દીધા છે.

(૨) ગંગાનદી હિમાલયમાંથી ઉદ્ભવે
છે અને સંયુક્ત પ્રાંત તથા બંગાળમાંથી
પસાર થઈને બંગાળના ઉપસાગરને ભેડી
દીધા છે.

(૩) યમુનાનદી હિમાલયમાંથી નીકળીને
પ્રયાગની પાસે ગંગામાં મળે છે. આ
નદીએ હિમાલય તથા સંયુક્ત પ્રાંતને ભેડી
દીધા છે.

(૪) સરસ્વતીનદી મધ્યભારત ખતાવે
છે અને એ વિદ્યાના સ્થાન તરીકે ગણાઈ છે.

(૫) નર્મદાનદી મધ્ય હિંદમાંથી
નીકળીને ગુજરાતમાં ભર્યની નજીકમાં
વજરણી સમુદ્રને મળે છે. આ નદીએ ગુજરાતના
પ્રદેશને મધ્ય હિંદુસ્તાનની સાથે ભેડી દીધો છે.

(૬) ગોદાવરીનદી અંધકેશ્વરમાંથી
ઉત્પન્ન થઈને, નાસિક-પંચવટી પાસેથી
વહીને રાજમહેદીની નજીકમાં પૂર્વ સમુદ્રને-
બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. આ નદીએ
મદ્રાસનો ઉત્તર ભાગ હિંદુસ્તાનની સાથે
ભેડી દીધો છે.

(૭) કાવેરીનદી મહિસૂરના કાવેર
પર્વતમાંથી નીકળે છે અને મદ્રાસની
દક્ષિણમાં સાગરને મળે છે. આ નદીએ
દક્ષિણ હિંદુસ્તાન અને ઉત્તર હિંદુસ્તાનને
પરસ્પર ભેડી દીધા છે. આ રીતે આ સાતે
નદીઓએ તિબેટથી લઈને તે મદ્રાસ સુધીનો
અખંડ ને એક દેશ બનાવ્યો છે.

હિંદુધર્મનો બીજો એક વિધિ તે રાજ
મહારાજના મહાભિષેકનો છે. આ મહાભિષેકની
પ્રથા દેવપુરાણકાળથી ચાલતી આવેલી છે.
એ માટે વેદમાં મળતી ત્રીસેક નદીઓનાં
જળ લેવાં કરવા ભેદ છે. વેદની આ નદીઓ
નીચે પ્રમાણે છે :

૧ અનિતલા (ઋ ૫/૫૩/૧)

૨ આહલકિયા (ઋ ૧૦/૭૫/૫)

- ૩ સિંધુવિતી (ઋ. ૧૦/૭૫/૮)
- ૪ કુમુ (ઋ. ૧૦/૭૫/૬, ૫/૫૩/૯) આ નદીનું નીમ આને 'કુરમ' છે એ નદી સિંધુનદીમાં પશ્ચિમમાં આવી છે
- ૫ ગંગા (ઋ. ૧૦/૭૫/૫)
- ૬ ગોમતી (ઋ. ૧૦/૭૫/૬) આનું નામ આને 'ગોમત' છે
- ૭ તૃષ્ટામા (ઋ. ૧૦/૭૫/૬)
- ૮ પરશ્વતી (ઋ. ૧૦/૭૫/૫) આને એ નદીને 'રાવી' કહીએ છીએ
- ૯ મરુદ્ધા (ઋ. ૧૦/૭૫/૫)
- ૧૦ મેહનુ (ઋ. ૧૦/૭૫/૬) 'કુમુ' નદીને આ નદી મળે છે
- ૧૧ મયુના (ઋ. ૧૦/૭૫/૫ ૫/૫૨/૧૭, ૭/૧૮/૧૯)
- ૧૨ રસા (ઋ. ૧૦/૭૫/૬ ૧/૧૨/૧૦ ૫/૫૩/૯) આ નદી સરહદ પ્રાંતમાં છે
- ૧૩ રેવા (શ. ગ્રા. ૧૨/૮/૧૭ ૯/૩/૧)
- ૧૪ વારણાવતી (અથર્વવેદ ૪/૭/૧)
- ૧૫ વિતસ્તા (ઋ. ૧૦/૧૫/૭) આ નદીને 'જેલમ' કહીએ છીએ
- ૧૬ વિપાસા (ઋ. ૩/૩૩/૧, ૩, ૪/૩૦/૧૧) આને 'બિયાસ' કહીએ છીએ (નિરુક્ત ૧૧/૪૮) પાણિનિ મુનિએ એનો ઉત્તેજ કર્યો છે (પા. ૪/૨/૭૪)
- ૧૭ વિષાલી (ઋ. ૪/૩૦/૧૨)
- ૧૮ સિંધુ, સિંધુ (ઋ. ૧/૧૦૪/૩)
- ૧૯ શુતદ્રી (ઋ. ૩/૩૩/૧, ૧૦/૧૫/૫) એનું નામ 'સતલજ' છે, શતદ્રુ
- ૨૦ શ્વેત્યા (ઋ. ૧૦/૧૫/૬)
- ૨૧ સદાનીરા (શ. ગ્રા. ૧/૪/૧/૧૪) ઝાસલ અને વિદેહ દેશોની હદ પર આ નદી વહે છે
- ૨૨ સરયુ, શરયુ (ઋ. ૪/૩૦/૧૮, ૧૦/૬૪/૯, ૫/૫૩/૯)
- ૨૩ સરસ્વતી (ઋ. ૩/૨૩/૪, ૧/૮૯/૩)
- ૨૪ સિંધુ (ઋ. ૧૦/૭૫/૧-૪, ૬-૯)
- ૨૫ સિમલાવતી (ઋ. ૧૦/૭૫/૮)
- ૨૬ સુદામ્ની (પ. વિ. ગ્રા. ૨૨/૧૮/૧)
- ૨૭ સુવાસ્તુ (ઋ. ૮/૧૯/૩૭) જેના કિનારા પર સુદર ધરો છે તે
- ૨૮ સુષોમા (ઋ. ૧૦/૭૫/૫, નિરુ. ૯/૨૬) જેના કિનારા પર ઉત્તમ સોમ નિર્માણ માય છે તે
- ૨૯ સુસૃત્ (ઋ. ૧૦/૭૫/૫)
- ૩૦ હરિશ્વપીયા (ઋ. ૬/૨૭/૫)
- આમાંની ધણીખરી નદીઓનાં નામ સિંધુનદી સાથે મળી જતા અધ્યાનિસ્તાનની નદીઓનાં નામ છે મહાભિષેક માટે આ નદીઓનાં જળ દેવાં ભેદિએ એવું શાસ્ત્ર વચન છે એવું જળ નમ્મળે તો જે જળ પ્રાપ્ત હોય તેના જળમાં જ આ નદીઓનાં જળને મંત્રશુદ્ધ કરવામાં આવે છે નદીઓનાં આ નામોમાં સરસ્વતી, મયુના, ગંગા વગેરે નદીઓ વાચક પ્રદ પણ છે કેટલાકને મતે નર્મદા નદીવાચક પદો પણ એમાં છે પરંતુ આ બાબતમાં સંદેહ સભવી શકે છે આમાંની ધણીખરી નદીઓ સિંધુનદીની સાથે મળનારી નદીઓ છે મધ્ય હિંદની કેટલીક નદીઓ એમાં છે, એવું કેટલાક લોકો કહે છે 'કુશા' નદી કાણુલની પાસે વહેતી નદી છે મહાભિષેકને માટે હિંદી નદીઓની સાથે એનું જળ પણ આવશ્યક મનાયુ છે હિંદુ રાજના મહાભિષેકને માટે ભેદિતા જળમાં પણ સમગ્ર ભારતવર્ષને વણી દેવામાં આવ્યું છે આમ આ વિધિ પણ આપણી એકતા પુરવાર કરે છે
- અધ્યાનિસ્તાન શરૂઆતથી જ હિંદુસ્તાનનો પશ્ચિમ પ્રાંત રહ્યો છે ગાંધાર દેશ તો આપણે જ હતો ગાંધારનો હિંદુસ્તાન સાથેનો સંબંધ અતિ પ્રાચીન કાળથી આશ્યો આવે છે 'કુશા' નદીને પરિણામે કાણુલનો પણ

એવો જ સંબંધ હતો એમાં સંદેહ નથી. નહીં પછી 'કુલા' નદીનું જળ મહાભિષેક માટે લાવવાનું કંઈ પણ તાત્પર્ય રહે નહીં.

પહેલાંના સમયમાં અશ્વધાનિસ્તાન દેશ, 'સર્પગણુસ્થાન' ને નામે પ્રખ્યાત હતો. સર્પ-સર્પ-હર્પ-અશ્વ આ પ્રમાણેનું છે એનું અપભ્રંશ રૂપ. સર્પગણુસ્થાનનું જ અશ્વધાનિસ્તાન બન્યું છે. સર્પ નામે એક વીર ભતિ વૈદિક સમયમાં પણ પ્રસિદ્ધ હતી. આ સર્પ ભતિ કવચિત્ આર્યો સાથે મિત્રતાથી તો કવચિત્ દુશ્મનાવટથી રહેતી હતી. વેદમાં એક સ્થળે આ મંત્ર આવે છે :

उत्तिष्ठत सन्ध्यं उदराः केतुभि सह ।

सर्पा इतरजना रक्षांसि अमित्राननुधावत ॥

(અથર્વવેદ ૧૧-૧૦-૧)

'હે સૈનિકો, ઊઠો, સજ્જ થઈ જાઓ. આપણો ધ્વજ લઈને તૈયાર થઈ જાઓ હે સર્પવીરો અને હે અન્ય વીરો ! આપણું આ કૂર કાર્ય કરનાર રાક્ષસી શત્રુઓ પર આક્રમણ કરો.' અહીં સર્પવીર આર્યોના મિત્ર ણનીને રાક્ષસોની સાથે લડે છે. સર્પ-વીર એમના સમીપના મિત્ર છે અને બીજા પણ અન્ય મદદ કરનારા વીરો છે. એ સર્વને 'ઇતરજન' એ નામથી આ મંત્રમાં સંબોધવામાં આવ્યા છે આ મંત્રમાં સર્પવીરોનો આર્યવીરો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ દેખાય છે. સર્પગણુસ્થાનમાં-અશ્વધાનિસ્તાનમાં વૈદિક ધર્મી આર્યોની જ વસતી હતી. પાણિનિઃકપિતું રૂયાન પણ એ જ દેશમાં હતું. એના વંશજ આ સમયના કોઈ પણ હશે. જે સમયે એ દેશમાં વૈદિક ધર્મ હતો તે વખતે ત્યાં જેમની બુદ્ધિમત્તા અત્યંત પ્રશંસનીય હતી, એવા ઋષિ-મુનિઓ ઉત્પન્ન થતા હતા. આ વંશનું મતપરિવર્તન થયું, જેથી કરીને એ જ વંશમાં પણાણો ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા.

અશ્વધાનિસ્તાનમાં હિંદુ તથા બૌદ્ધ ધર્મના

સેંકડો અવશેષો પર્વતોમાં અને ગુફાઓમાં દેખાય છે. આ દૃષ્ટિથી આજે પણ અશ્વધાનિસ્તાનનું સંશોધન થવું આવશ્યક છે.

અસ્તુ ! ગાંધાર, (કંદહાર) કાબુલ અર્થાત્ અશ્વધાનિસ્તાન પ્રથમ એકમેક સાથે મળેલો હતો. આ દેશની કુમારિકાઓની સાથે ભારતના વીર યુવકોનો વિવાહ થતો હતો. ભરતની માતાના પિતા ગાંધાર દેશના જ રાજા હતા અને ગાંધારી પણ એ જ દેશની પુત્રી હતી.

ઉપર જણાવેલી આગળની નદીઓએ આપણી સીમા અશ્વધાનિસ્તાનની પશ્ચિમ સીમા સુધી પોતાની હદ પહોંચાડી દીધી છે.

सरितः सागराश्चैव तीर्थानि जलदाः नदाः ।

एते भवन्तु सुप्रीताः सर्वकामार्थसिद्धये ॥

મહાભિષેક માટે સર્વ સમુદ્ર, સર્વ નાની-મોટી નદીઓ વગેરેનું જલ લાવવું આવશ્યક બને છે, રાજાના રાજ્યાભિષેક માટે તો-ચતુર્ણા સાગરાણાં તુ નદીનાં ચ શતસ્ય તુ ।

अमिपेकाय राजस्वु तोय मा हृत्य यत्नतः ॥

सिंधुसागरयोश्चैव संगमः सुमनोहरः ।

तथा दुभा च स्कन्धश्च मानसं च तथा सरः ॥

(શાંતિસાર)

'આરે ય સમુદ્ર અને સેંકડો નદીઓનું જળ રાજાના મહાભિષેક માટે લાવવું જોઈએ. સિંધુ અને સમુદ્રનો જે મનોહર સંગમ છે એનું તથા કુલાનદી તથા માનસ સરોવરનું જળ આ મહાભિષેકને માટે લાવવું જોઈએ.'

અહીં કાબુલની નજીકની કુલાનદી તથા તિબેટ-કૈલાસની સમીપના માનસસરોવરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ દ્વારા અશ્વધાનિસ્તાન અને તિબેટ ભારતવર્ષની સાથે મેળવી દેવામાં આવ્યા છે.

स्वायुधं स्ववसं सुनीथं चतुः समुद्रं घट्गं रयीणाम् ।
चर्कृत्यं शंस्यं भूगिवारं अस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥

(ઋ. ૧૦-૪૭૫૨)

‘ઉત્તમ શાસ્ત્રાઓથી યુક્ત, પોતાનું રક્ષણ કરવામાં સમર્થ’, નિશ્ચય નેતૃત્વ કરવાવાળું, ચાર સમુદ્રો સુધી વ્યાપી જનારું, અનેક ઔશ્વર્યો ધારણ કરનારું, અનેક કાર્યશક્તિ ઔથી યુક્ત, પ્રશસનીય, સર્વ • દુષ્ટોનું નિવારણ કરી શકનારું, બળ વધારનારું’ એવું જે ધન આ વિશ્વમાં છે એ અદ્ભુત ધન અમને પ્રાપ્ત થાઓ’

અહીં ચારેય સમુદ્રોનું જે ધન છે તે મહારાજ્યરૂપી ધન અમને પ્રાપ્ત થાઓ એવું કહેવામાં આવ્યું છે, એથી ચારેય સમુદ્રો સુધી મહારાજ્ય વિસ્તાર પામે એ ભાવ પ્રગટ થાય છે શ્રી રામચદ્રજીના રાજ્યાભિષેક વખતે ચારેય સમુદ્રનું અને લગભગ ૫૦૦ નદીઓનું જલ પ્રયત્ન કરીને લાવવામાં આવ્યું હતું (વા રા પુ ૧૨૮-૫૦) આ રમ્યો વિષ્ણુધર્મ (૨-૨૧-૨૨)માં રાજ્યાભિષેક માટે આવશ્યક સિદ્ધતાનું વર્ણન વાંચક ભોઈ શકે છે

આર્યોનાં વસાહતીસ્થાનો—સંસ્થાનો ધણી છે ઉત્તરમાં રશિયામાં બાકુનો પ્રાંત, દક્ષિણમાં અવા, સુમાત્રા, બાલિ વગેરે દ્વીપો આપણાં વસાહતીસ્થાનો છે આજે પણ એશિયાના બાકુમાં હિંદુઓનું અગ્નિમંદિર છે અને ત્યાં એ અગ્નિજ્વાળા દેવીનો પૂજારી હિંદુ જ છે ત્યાં જ્વાળાની પૂજા થાય છે, જેવી જ્વાળા મુખીમાં થાય છે આ અગ્નિમંદિરની દીવાલ પર ૧૭મી શતાબ્દિમાં જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હતો, એનો લેખ હિંદી અક્ષરોમાં છે એ વસાહતીસ્થાન છે

પ્રાચીનકાળનો વિચાર કર્યા પછી આપણે ઇતિહાસકર્તા ભોઈએ

(૧) ઈ સ પૂર્વે ૩૨૭ વર્ષ પહેલાં એલેક્ઝાંડર પંજાબમાં આવ્યો હતો એની સાથે શ્રીક લેખક પણ આવ્યો હતો. એ લખે છે, કે ‘હિંદુસ્તાનની આકૃતિ લગભગ એ ઉત્તરમાં દિશાવધ, પશ્ચિમમાં સિંધુ, પૂર્વમાં અને

દક્ષિણમાં સમુદ્ર છે સિંધુનદીથી પાટલીપુત્ર ૧૧૪૯ માઈલ દૂર છે ત્યાંથી ગંગાનદીનું મુખ ૬૮૯ માઈલ દૂર છે ગંગાથી કન્યા કુમારી ૧૮૩૮ માઈલ દૂર છે અને ત્યાંથી સિંધુનદીનું મુખ ૨૧૮૩ માઈલ દૂર છે’

શ્રીકાનો આ લેખ બિલકુલ સાચો છે હિંદુઓ દ્વારા જ આ જ્ઞાન એમને થયું હતું સત્યમે હંભર વર્ષે પૂર્વે હિંદુલોકો પોતાના દેશની લખાઈ-ચોગાઈ બરાબર સારી રીતે જાણતા હતા એ આનાથી સિદ્ધ થાય છે

(૨) એલેક્ઝાંડર પછી આવેના શ્રીક લેખકો અધ્યાનિશ્તાનના ધણાખરા ભાગને હિંદુસ્તાનમાં જ જાણતા હતા (મ જ્ઞાનકોશ વિ ૨૩ પ ૮૫-૮૬)

(૩) દિમાલય અને વિધ્યની વચ્ચેનો પ્રદેશ ‘આર્યાવત’ કહેવાય છે અને નર્મદાની નીચેનો પ્રદેશ ‘દક્ષિણપથ’ કહેવાય છે આર્યાવત અને દક્ષિણપથ મળીને બાતતદેશ બને છે

(૪) મહાભારત ભીષ્મપર્વ અ હમાં ભારતવર્ષના સર્વ પ્રદેશોનો ભાગ આપ્યો છે સિંધુથી કાવેરી સુધી સર્વ નદીઓ અને દિમાલયથી મલયગિરિ સુધીના સર્વ પર્વતો એમાં આપવામાં આવ્યા છે એ સમયે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં ૧૦૩ માંડલિક રાજ્યો હતા અને દક્ષિણદેશમાં ૫૦ રાજ્ય રહેતા હતા

(૫) શ્રીમદ્ ભાગવતના પાંચમા સ્કંધના ઓગણીસમા અધ્યાયમાં હિંદુસ્તાનની સર્વ નદીઓ અને પર્વતોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

(૬) ચીની પ્રવાસી ફા-હિયેન સ ૪૦૦ માં અને દુએન-સંગ સ ૬૨૫માં હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા હતા એમણે પોતાના પ્રવાસવર્ણન માં હિંદુસ્તાનનું વર્ણન કર્યું છે

(૭) ભાસના દૂતવાક્ય તથા બાલયરિત નામના નાટકોમાં અતિમ ભરતવાક્યમાં

૧૩૧૦ શ્લોક છે :

इमां सागरपर्यन्तां हिमवद्विन्ध्यकुण्डलाम् ।

महीं एकातपत्राज्ञां राजसिंहः प्रशास्तु नः ॥

‘સમુદ્ર સુધી પ્રસારેલા અમારા આ ભારતદેશ ઉપર અમારા શ્રેષ્ઠ રાજા રાજ્ય કરે.’ આમાં અખંડ હિંદુસ્તાનની ઉત્તમ કલ્પના છે. ભાસકવિનો સમય બે હજાર વર્ષ પહેલાનો છે.

(૮) પહેલાના વખતમાં રાજાઓના અભિષેક, પુનરભિષેક તથા ઐદ્રમહાભિષેક એમ ત્રણ પ્રકારનો રાજ્યાભિષેક થતો હતો. રાજપુત્રના જન્મના સમયે જોટલું રાજ્ય હોય એના ઉપર રાજ્ય કરવા માટે જે રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવતો હતો તેનું નામ ‘અભિષેક’ હતું. રાજ્યનો વિશેષ વિસ્તાર કર્યા પછી જે અભિષેક કરવામાં આવતો હતો એ ‘પુનર-અભિષેક’ તથા સાગર પર્યંત અખંડભૂમિનું મહારાજ્ય સ્થપાયા પછી જે કરવામાં આવતો હતો એનું નામ હતું ‘ઐદ્રમહાભિષેક.’

(૯) દીર્ઘતમા મામર્ત્યે ભરતનો ઐદ્ર-મહાભિષેક કર્યો હતો એવું ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં વર્ણન છે.

(૧૦) ચંદ્રગુપ્તરાજ પરત્વે ‘હિમાલયથી લઈને તે દક્ષિણ સમુદ્ર સુધી જે રાજ્ય છે તે અધા એ તમને પ્રણામ કરશે’ એવું વર્ણન ‘મુદ્રારાક્ષસ’માં છે.

(૧૧) શંકર હિમાલયમાં ‘કૈલાસ’ પર્વત ઉપર નિવાસ કરે છે અને એમને પતિ તરીકે પ્રાણ કરવાની ઇચ્છાથી તપ કરતી કુમરિકા ગિરિપુત્રી પાર્વતી દક્ષિણ સમુદ્ર પર ‘કન્યાકુમારી’ નામના સ્થાનમાં તપ કરે છે. આ રીતે શંકર-પાર્વતીએ કૈલાસથી તે કન્યાકુમારી સુધીના અખંડ હિંદુસ્તાનને ખતાવ્યો છે.

(૧૨) સતીએ દક્ષ યજ્ઞમાં અપમાનિત થઈને પોતાના દેહનો ત્યાગ કર્યો અને

જીવનનો અંત આણ્યો. શંકરે આ વાત જાણતાં જ સ્વયં આવીને એ સતીના મૃતદેહને ઉઠાવ્યો અને સંપૂર્ણ ભારત-વર્ષની પરિક્રમા કરી. અરે સ્થાનેસ્થાને સતીના દેહના એકએક અવયવને કાપી-કાપીને રાખી દીધા. આ રીતે ૫૧ અવયવો ૫૧ સ્થાનો પર રાખવામાં આવ્યા. શાકતોના આ જ ૫૧ શક્તિપીઠ આજે પણ શક્તિ-પૂજકોને પૂજનીય છે. જ્યાં સતીની ચોતિ નાખવામાં આવી તે ‘કામગિરિ’ સ્થાન ‘કામાખ્ય’ને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે. જ્યાં આંગળી પડી તે કલકત્તાનું ‘કાલીસ્થાન’ છે. જ્યાં સતીની હથેલી પડી તે બનારસમાં ‘અન્નપૂર્ણા’નું સ્થાન છે. જ્યાં સતીની જીભ પડી તે કાંગડા જિલ્લામાં ‘જવાલામુખી’ નામે સ્થાન છે. જ્યાં એનું બ્રહ્મારન્ધ્ર પજી તે હિંગોળનદીને કિનારે હિંગુત્રાદેવી નામનું સ્થાન થયું. આવી રીતે વિંધ્યાચળમાં વિન્ધ્ય-વાસીની, નીલગિરિમાં નીલાખરી, શ્રીનગરમાં જંબુનદેશ્વરી, નેપાળમાં ગુણકાલી, કાદંબાપુરમાં મહાલક્ષ્મી, મદુરામાં મીનાક્ષી, ગયામાં મંગળા, કુસ્થેત્રમાં સ્થાણપ્રિયા, નનખલમાં ‘ઉશ્રા’નાં સ્થાનો બન્યાં. આ ૫૧ પવિત્ર સ્થાનો આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે અને તે અખંડ ભારતને ખતાવે છે. શ્રીનગરથી દક્ષિણ બાજુએ મદુરા સુધી હિંદુસ્તાન સતીનો એક દેહ છે અને એ જ છે શક્તિપૂજકોનો પ્રદેશ.

(૧૩) ‘બ્રહ્મદર્શન’ નામનો ગ્રંથ દત્તાત્રેયઋષિએ લખેલો ૫૦ વર્ષ પહેલાં છપાયો છે, એમાં અખંડ ભારત દેશને શંકરનો દેહ માનવામાં આવ્યો છે. કાશ્મીર એનું મસ્તક છે, અમરનાથ ત્રીલું લોલ્લન છે, હિમાલય જટાન્નૂ છે, પંજાબથી સિંધ સુધીનો એક હાથ, બંગાળ તથા સંયુક્ત બીજો હાથ, વિન્ધ્ય પર્વત કમર છે દક્ષિણનો સમુદ્રકિનારો જંઘ છે; અને

ફૂલ પાંદડી

શ્રી જયતીલાલ મોતીલાલ શાહ

એમ એ એલએલ બી.

પુષ્પમાયો અહીં સરહાયેલી ચારેક પાંદડીઓ બતાવી આપે છે

[૧]

મહાપુરુષો વિષે કહેવામાં છે કે તેઓ જનતા સુધી આજ્ઞાયાં વાક્ય વાપરતા નથી સોફ્ટિસના સવાદ, બુદ્ધનાં વચન, કે સકરાચાર્યનાં ભાષ્યમાં વિધિનિષેધનાં વાક્યો આગળે જ માલુમ પડે છે આનું કારણ આપતાં આવા પુરુષો સોફ્ટિસના શબ્દોમાં કહે છે કે 'કાઈ પણ માણસ બહુ જોઈને જોડું કાચ' કરતો નથી જગતમાં જે કાઈ બૂરાઈ અને દુષ્ટતા નજરે પડે છે તેનું મૂળ કારણ અજ્ઞાન છે મનુષ્ય પોતે શું કરી રહ્યો છે તે જો બરાબર સમજે તો તે કદાપિ દુષ્ટકર્મ કરવા પ્રેરાય નહીં, ઊલટું તેને માટે શુભ આચરણ જ સહજ અને સ્વાભાવિક બની બાધ' લોખંડના ધગધગતા ગોળાને પોતાના

ફૂલ જેવું સુંદર ને સુવાસિત હોય છે તેવાં જ સુવાસિત બી અનેક પ્રકારની સુહારવાં મળી હોય છે મહાપુરુષોના જીવન અમર જીવનના એવાં યાત્રાઓને ફેરા, સ્થળ ને કાળના બધાં નડતાં નથી યાત્રાવસ્થા ને ઘેરેથી જર્મન સાહિત્યકાર ખેટે ને જર્મન ફિસોસોફર નિત્યે, સદૃશ કોઈ એક જ ફૂલવાડીના ફૂલ હતાં એમ એમનાં જીવનનાં

હાથમાં પકડનાર મનુષ્ય કોઈનાં ય ઉપદેશની અપેક્ષા રાખ્યાં સિવાય તેને આપોઆપ નીચે મૂકી દેશે અને ગણિતશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વો જાણનાર પુરુષ જો અને ઘેનો સરવાળો સામાન્ય રીતે ચાર જ થાય એમ અવસ્થા કહેશે આમ વિદ્યા આગળ આસુરીશક્તિ ટકી શકતી નથી જ્ઞાનમાળીઓ તો આથી પણ આગળ જઈને કહે છે કે જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ મતાં મનુષ્યની તમામ કામનાઓ શમી જાય છે અને તેની સાથે જ તેનાં શુભ અને અશુભ સપનાં કંઈ નાશ પામે છે આથી જ શાસ્ત્રકારો સન્યાસને જ્ઞાનનું લક્ષણ માને છે અને મહાત્મા ગાંધીજી કઠોપનિષદના પ્રિય પ્રથમ શ્લોક લક્ષ્મીન મુંજીયા ની માફક વસ્તુને ત્યાગદ્વારા તેનો ઉપભોગ કરવાનું મનુષ્યને જણાવે છે

રામેશ્વર પગ છે

(૧૪) નમદાનદીની પ્રદક્ષિણા હિંદુ સ્તાનની આડી પ્રદક્ષિણા છે અને કાશીની જગા રામેશ્વરમાં તથા રામેશ્વરનો સેતુ કાશીની જગામાં ગાળવાનો પ્રમાણ કર્યોયો હિંદુસ્તાનની ઊભી પ્રદક્ષિણા થાય છે

(૧૫) ચાત શહેરોનું સ્મરણ હિંદુઓ કરે છે

બયોધ્યા મયુરા માયા કાશી વાશી ભવન્તિકા ।
પુરી દ્વારાવતી ચૈવ સમેતા મીલવાયિકા ॥

આ સાત નગરો—અયોધ્યા, મયુરા, કાશી, કાંચીવરમ, અવતિકા, પુરી, દ્વારકા—ના સ્થાનને લીધે હિંદુસ્તાનનું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

(૧૬) રામપુર, સીતાપુર, હનુમાનગદી વગેરે રામ, સીતા, હનુમાન વગેરે વીરોનાં નામો દ્વારા હિંદુસ્તાન વ્યાપી રહેલું છે રામપુર હિમાલયમાં છે અને રામેશ્વર દક્ષિણમાં છે

સંપૂર્ણ

ઉપનિષદનાં તેજસ્વી પાત્રોના અગ્રણી
આ યાજ્ઞવલ્ક્ય જીવનના છેલ્લા આશ્રમમાં
પ્રવેશવાના નિર્ણય ઉપર આવ્યા. આથી
પોતાની તર્કકુશળ અને મુમુક્ષુ પત્નીને
સમીપ બોલાવી તેમણે કહ્યું :

‘હે મૈત્રેયિ, હું સંન્યાસ લેવાનો ધરદો
રાખું છું, તો તમે અને કાત્યાયની આ
મિલકતને તમારી વચ્ચે સલાહ-સંપત્તી
વહેંચી લેજો.’

જ્ઞાનવૃદ્ધ તપસ્વી પાસે વર્ષોથી રહેનાર
ઋષિપત્નીને ઔદિક સુખની કલ્પના આકર્ષી
શકી નહીં. તેણે તો જિજ્ઞાસાપૂર્વક પોતાના
પતિને પૂછ્યું :

‘પરંતુ ભગવન્, પૈસો મને અમર બનાવી
શકશે?’ પત્નીના આવા આત્મલક્ષી વચનોથી
યાજ્ઞવલ્ક્ય અત્યંત પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા :

‘હે દેવી, ધનસંપત્તિ, યજ્ઞયાગ, કે પ્રજો-
ત્પત્તિથી નહીં પરંતુ કેવળ ત્યાગથી જ લોકો
અમર થયા છે.’

પતિની જ્ઞાનરૂપી ખરી દોલતમાં ભાગ
પડાવવાની આ સુંદર તક ઝડપી લેતાં ઋષિ-
પત્નીએ અર્ચા આરંભી :

‘પરંતુ દેવ, સંસારમાં રહીને મનુષ્ય
શુભ કર્મો કરે તો તે મુક્તિ મેળવી ન શકે?’

પત્નીના મનનું સમાધાન કરવા યાજ્ઞ-
વલ્ક્યે ઉત્તર વાળ્યો : ‘હે મૈત્રેયિ, આ વસ્તુ
તો વંધ્યાપુત્ર, આકાશકુસુમ કે મૃગજળ
જેટલી જ અસંલવિત છે. વળી તમારા
પ્રશ્નમાં એક નહીં પરંતુ ત્રણ અશક્યતાઓ
રહેલી છે.’

‘ભગવન્!’ મૈત્રેયી બોલી : ‘મારી મંદ-
બુદ્ધિને લીધે હું તો આપનો ઉત્તર સાંભળીને
દિગ્ થઈ બઉં છું. દુનિયાના મોટા ભાગના
લોકો મારા જેવા જ ખ્યાલ ધરાવતા હોય
છે. પરંતુ આપ કહો છો તે વાત જો સાચી
હોય તો તેમની માન્યતા બોટી જ હોવી

જોઈએ. માટે કૃપા કરીને આપનાં કથનનો
લેદ પ્રગટ કરો.’

‘હે દેવી, તમે જરા વિચાર કરશો તો
તમને ત્રણેય વસ્તુઓ દીવા જેવી સ્પષ્ટ
સમજશે. ધ્યાનવલ્ક્યે જવાબ આપ્યો ને ઉમેર્યું :

‘સૌથી પ્રથમ તો મુક્તિ એ કોઈ મેળ-
વવાની વસ્તુ નથી; કારણકે પરમાર્થિક દૃષ્ટિએ
દરેક મનુષ્ય મુક્ત જ છે. બીજું વ્યાવહારિક
દૃષ્ટિથી વિચાર કરીએ તો પણ મુક્તિ ફક્ત
જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, કર્મથી નહીં.
અને ત્રીજું સંસારમાં રહીને સર્વાંશે શુભ
કર્મો થવાં કોઈ રીતે શક્ય નથી.’

‘જાણે કોઈ અમૂલી વસ્તુ મળવાની
તૈયારીમાં હોય એવો આનંદ અનુભવતી
ઋષિપત્ની બોલી :

‘ભગવન્, આપની વાણી સાંભળીને
મને કોઈ નવી જ દૃષ્ટિ પ્રાપ્ત થતી હોય એમ
લાગે છે. તો મારો ઉદ્ધાર કરવા આપ આ
વિષયની વધુ સ્પષ્ટતા કરો એવી મારી નમ્ર
વિનંતિ છે.’

પત્નીમાં સર્વોચ્ચ જ્ઞાન માટેની પૂરેપૂરી
ચોગ્યતા જોઈને યાજ્ઞવલ્ક્યે પોતાની ભત્રી
ધન્યમાની અને કહ્યું :

‘હે મૈત્રેયિ, તત્ત્વજ્ઞાનીની દૃષ્ટિથી મારો
આ છેલ્લો ઉત્તર સાંભળો. એક રીતે જોતાં
આ સમસ્ત વિશ્વ પરિપૂર્ણ બ્રહ્મનો આવિ-
ષ્કાર માત્ર છે અને તેથી તેમાંની એકએક
વસ્તુ પોતપોતાને સ્થાને પૂર્ણ જ છે. હવે
મનુષ્ય પોતે પણ આ વિશ્વનો એક ભાગ
છે; માટે તે પણ કોઈ રીતે અપૂર્ણ કે બદ્ધ
હોઈ શકે નહીં. પરંતુ મનુષ્ય પોતાની ભત્રી
જે અપૂર્ણ અને બદ્ધ માને છે તેનું કારણ
અર્જાન છે; અને જ્ઞાન સિવાય અજ્ઞાન દર
થઈ શકતું નથી. આથી જ મેં તમોને કહ્યું
હતું કે મુક્તિ કેવળ જ્ઞાનથી જ પ્રાપ્ત થાય
છે, કર્મથી નહીં. કર્મ તો વાસના સિવાય

સભવી શકતું નથી સારું કે નરસુ દરેક કર્મ વાસનાનું બાળક અને તેનું જનક છે આથી જ્યાંસુધી કર્મના પ્રદેશમાં મનુષ્ય વિચરે છે ત્યાંસુધી તે સસારના દ્વંદ્વોથી પર ધર્મ શકતો નથી અને આ ઉપરથી જ છેલ્લી વસ્તુ દર્શિત થાય છે કે સસારમાં સર્વથા શુભ કર્મ થવાં શક્ય નથી સસાર એ તો આસક્તિનો લોતક છે, મનુષ્યમાં જીડેજીડે પણ આસક્તિ ન હોય તો તે સસારીજીવન ગાળી શકે જ નહીં આ આસક્તિને લીધે જ સસારી જીવથી ધમ્માએ કે અનિચ્છાએ, વહેલું કે મોડું, નાનું કે મોટું, અસહાય થયા વિના રહેતું નથી માટે જ કહ્યું છે કે જે જિવસે મનુષ્યને વૈરાગ્ય થાય તે જ દિવસે તેણે ગૃહત્યાગ કરવો

સપિપત્નીને પ્રકાશ લાખ્યો અને જેમ રામની પાછળ ચીતા, સલવાન પાછળ સાવિત્રી અને હરિશ્ચંદ્ર પાછળ તારામતી, તેમ યાજ્ઞવલ્ક્ય પાછળ મત્રેયી ચાલી નીકળ્યા

[૨]

એકવાર એક મહત્તે ભગવાનને દરિયાદ કરી 'હે પ્રજ્ઞો! આજે હું આપનાં દશને આવતો હતો ત્યાં માર્ગમાં મને કાંટો વાગ્યો અને એક ચોર ચોરી કરવા જતો હતો ત્યાં રસ્તામાં તેને સોનામહોર જડી આ તે આપનો કેવો ન્યાય?' ભગવાને જવાબ આપ્યો 'હે વત્સ! તને તો આજે યશી મંજવાની હતી, પરંતુ તું મારા મદિરે આવવા નીકળ્યો તેથી એક ચૂકથી જ તારું કામ સધ્યું, જ્યારે આ ચોરને મોટો ચરુ મંજવાનો હતો, પરંતુ તેની દુષ્ટતાને લીધે તેને એક મહોર જ મળી' જગતમાં જે કર્મ જને છે તે સારા માટે જ બને છે એવું જ્ઞાન કે પ્રતીતિ તો નરસિંહ મહેતા જેવા કોઈ વિરક્ત પુરુષને જ ધર્મ શકે છે

આવા પુરુષો જ્યારે ઈશ્વરીતત્ત્વ અને તેના અટલ નિયમોનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમને સમબલ છે કે સારામાં સારી એ કોઈ દુનિયા હોય તો તે આ જ છે આથી ભલેકે સામાન્ય માનવીને આખું જગત મોટે ભાગે કાળું જ દેખાય છે, અને તેથી દોષ શોધવા અને દુરિયાદ કરવા સિવાય તેને બીજું કંઈ સ્પર્શતું નથી તે એટલું સમજતો નથી કે જગતમાં જે કોઈ છે તે અનિવાર્ય છે અને જે નથી તે અશક્ય છે આરસના એક પૂતળામાં ભેવાની શક્તિ નથી તેની પાછળ જેટલાં સમજ કારણો રહેલાં છે તેટલાં જ સૈગીન કારણો એક મનુષ્યના અધાપાની પાછળ પડેલાં છે અને તેથી જેમ અધ પૂતળા માટે કોઈદયા ખાતું નથી તેમ જ્ઞાનથી અધ મનુષ્ય માટે પણ કોઈને દુખ થતું બેઠ્ઠાં નહિ આજ વસ્તુની સ્પષ્ટતા કરતાં જન્મનીનો સાદિલ્યસત્રાટ ગટે સસાર-સત્ત્વોને કહે છે 'હે ભાર્ત તું નાહક શોક કે ચિંતા ન કર, કારણકે તેથી તારું કર્મ વળવાનું નથી તારું કાર્ય તો તને ક્યારેય સંપાદ્ય ગયું છે અને તારી યાત્રા ક્યારેય શરૂ થઈ ચૂકી છે માટે તું તારે હવે દોડ અને રાતોપીળો ન થા આમ કરશે તો જ તું હિંદમાં વિજયી બનીશ'

ધર્મબીરુ અને પવિત્ર હૃદયનો એક પાદરી વૃદ્ધાવસ્થાએ આવી પહોંચ્યો હતો જીવનમાં તેણે અનેક તડકાં-છાંયા ભેચેલા, પરંતુ શાત સરોવરની માફક તેનું ચિત્ત હમેશ અશુષ્ક જ રહેતું સામાન્ય માનવી જ્યાં હિમત હારી અથ તેવા કપરા સભેગોમાં પણ તે પોતાના મનની સ્થિરતા અને શાંતિ ટકાવી રાખતો ઈશ્વરની ભલાઈ ઉપર પૂર્ણ ભરેસો રાખનાર આ સાધુપુરુષ અસતોષ, અધીરાર્થ કે નિરાશાને ઓળખતો નહિ તેનો સૌમ્ય ચહેરો બેઠ્ઠાને બીજા લોકો

ઘડી પોતાનું દુઃખ ભૂલી જતા, પરંતુ ના આ સાત્ત્વિક સ્વભાવનું કારણ કોઈ બી શકતું નહિ. આખરે તેના એક અંગત મિત્રે લાગ જોઈ તેને પૂછ્યું:

‘જહોન, તારો ઉપર અનેક દુઃખો આવે છે, છતાં તું હમેશ ખડકની માફક અડગ રહે છે તેનું શું કારણ?’

કલ્યાણકારી વસ્તુમાં બીજાને ભાગીદાર બનાવવાથી તે વૃદ્ધિ જ પામે છે એમ પોતે માનતો હોવાથી તે પાદરી બોલ્યો:

‘મિત્ર, તેનું કારણ સાવ સાદું છે. અને તે એ કે હું મારી આંખોનો ચોખ્ખો ઉપયોગ કરું છું.’

વૃદ્ધ ધર્મશૂરનાં વચનનો મર્મ નહીં સમજી શકવાથી મિત્રે તેની સ્પષ્ટતાની માગણી કરી. આથી તે પાદરી બોલ્યો:

‘હે મિત્ર, સૌ પહેલાં હું ઊંચે સ્વર્ગ તરફ જોઉં છું અને મને સમજાય છે કે મૃત્યુ બાદ મારે ત્યાં જવાનું છે. આથી હું બને તેટલા સદ્ગુણોને જીવનમાં ઉતારવા અને દુર્ગુણોને હાંકી કાઢવા પ્રયાસ કરું છું. પછી હું નીચે પૃથ્વી તરફ નજર કરું છું અને મને ખાતરી થાય છે કે આખરે તો મારે પાંચ કે છ કૂટથી વધુ જગ્યાની જરૂર પડવાની નથી. આથી મારા જીવનમાંથી મોહ અને માયામમતા આપોઆપ ઓસરી બાય છે. છેલ્લે હું મારી આસપાસની દુનિયા તરફ દૃષ્ટિ ફેંકું છું અને મને જાણાય છે કે હું અસંખ્ય લોકો કરતાં વધુ સુખી છું. આથી મારી સ્થિતિ વિષે ઉદ્વિગ્ન રહેવાને બદલે હું પરમકૃપાળુ પિતાનો-પ્રભુનો ખરા દિલથી આભાર માનું છું, અને આજ્ઞાની પ્રતીક્ષા કરતો શાંતિથી જીવન વ્યતીત કરું છું.’

[૩]

એક વિચારકે કહ્યું છે કે તમે એકાદ કૂચને સ્પર્શ કરવા જશો ત્યાં તો કોઈ તારામાં બળભળાડ ઉત્પન્ન થઈ જશે. જગતની વસ્તુઓ એકબીજા સાથે એટલી ગાઢ રીતે સંકળાયેલી છે કે નિર્લેખ સ્વતંત્રતા અને અલગતાનો દાવો કરવો એ અજ્ઞાન અને મૂર્ખાઈનું પ્રદર્શન કરવા બરાબર છે. દરેક કાર્યને પોતાનું કારણ હોય છે. તે કારણને પણ પોતાનું કોઈ બીજું કારણ, બીજાને ત્રીજું, અને ત્રીજાને ચોથું, ... એમ કાર્ય-કારણની અનાદિ અનંત પરંપરા કોઈ પણ ભતના સમવાદ સિવાય વિશ્વની જડચેતન તમામ વસ્તુઓને પોતાનામાં આવરી લે છે. ખુદ મનુષ્ય પણ આ શૃંખલામાં એક અંકોડાથી વધુ મહત્ત્વ ધરાવતો નથી. પરંતુ મનુષ્યને સામાન્ય રીતે પોતાની ઇચ્છાઓનું ભાન હોય છે પણ ઇચ્છાઓનાં કારણોનું ભાન હોતું નથી. પરિણામે તે ભૂલથી માને છે કે પોતે કોઈ પણ કાર્ય કરવાને પૂરેપૂરો સ્વતંત્ર છે. તેની આ બાલિશ માન્યતાનો રદિયો આપતાં મહાન તત્ત્વવેત્તા સ્પીનોઝા કહે છે કે ‘મનુષ્ય જેને પોતાની સૌથી વહાલી વસ્તુ-સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિ માને છે તે કેવળ એક ભૂલ છે, ગાડા નીચે ચાલતો ફૂતરો અવશ્ય માનતો હશે કે પોતે આખું ગાડું ચલાવી રહ્યો છે અને હવામાં ફેંકાયેલ પથ્થર જે ચૈતન્ય ધરાવતો હોય તો તે પણ જરૂર માંને કે પોતે પોતાની સ્વતંત્ર ઇચ્છાશક્તિથી આગળ જઈ રહ્યો છે.’

અજરામર ગણાતા દેવો પણ આ સર્વવ્યાપી ભ્રમમાંથી મુક્ત નથી. તેઓ પણ કોઈકવાર અજ્ઞાનની માફક મોહમાં પડે છે, અને પોતે તો સર્વનિયંતાના હાથમાં એક નિમિત્તમાત્ર છે એ વસ્તુ સાવ ભૂલી

બધ છે

એકવાર દાનવોને યુદ્ધમાં સખત હાર આપીને દેવો વિજયોત્સવ નિમિત્તે ઇન્દ્ર સભામાં એકઠાં મળ્યા દરેકને થયું કે વિજય તો પોતપોતાની, શક્તિને લીધે જ મળ્યો હતો.

ભગવાનનો મહિમા તેઓ જુલોડી ગયા, અને તેને બદલે સૌ ઠાઈ પોતપોતાની બઝાઈ દાંકવા લાગ્યા રગરાગ શર થયાં મદિરાનાં પાન, કિન્નરોનાં ગાન, ગાંધર્વોનાં નૃત્ય અને અપ્સરાઓના કામલુમાં બધા ચકચૂર બન્યા એટલામાં ત્યાં ઠાઈ યક્ષની આકૃતિ દેખાઈ દેવો એકબીજાની સામે એવા લાગ્યા, પરંતુ યક્ષને ઠાઈ ઓળખી શક્ય નહિ આથી તે યક્ષ ઠાણુ છે તેની તપાસ કરવા ઇંદ્રે અગ્નિને આજ્ઞા કરી.

અગ્નિદેવ ઝપ્કોર ઊપડ્યા યક્ષની નજીક આવતાં જ યક્ષે તેમને પૂછ્યું

‘તું ઠાણુ છે ?’

‘અગ્નિ’

‘તું શું કરી શકે તેમ છે ?’

‘સારા થે વિશ્વને બાળી શકનારું હું સામર્થ્ય મંગલુ છું’

‘તો છે, આ ઘાસના તરણુને બાળ’ એમ કહી યક્ષે અગ્નિદેવ સમક્ષ ઘાસનું એક તરણું મૂક્યું તિરસ્કારસચક રિમત સાથે અગ્નિદેવ તે દાય માટે તૈયાર થયા, પરંતુ ચોક્કી જ વારમાં તેમને જણાયું કે તેમની તમામ ગરમી અને તેજ આજે હણાઈ ગયાં હતાં આથી વીણે મોટે તેઓ સભામાં ચાલ્યા આવ્યા તેમની જગ્યાએ ઈન્દ્રદેવને મોકલવામાં આવ્યા, પરંતુ તરણુને ભીંજવવું તેમને પણ અશક્ય લાગ્યું પછી વાયુદેવ ગયા, પરંતુ તરણું એક તરુ, પણ ખરડું નહિ આખરે ઇન્દ્રદેવ પોતે છાં ગયા તેમના આવતાની સાથે જ યક્ષ અતર્ધાન થઈ ગયા

અને તેની જગ્યાએ બ્રહ્મવિદ્યાસ્પી દેવી પ્રકટ થયાં તેમને, આ વિચિત્ર ઘટનાનું કારણ પૂછતાં ઇંદ્રને જણાયું કે યક્ષ એ તો બ્રહ્મ પોતે જ હતા અને વિજય પણ બ્રહ્મનો જ થયો હતો !

દેવોને પોતાની બૂલ સમજાઈ, તેમનું અધિમાન ઓગળી ગયું અને દેવાધિદેવનાં શુભગાનથી અમરાપુરી ફરીથી ગાનવા લાગી

[૪]

તત્ત્વવેત્તાઓને ભલે અજલિ આપતાં શ્રીક શિવસુદ્ધ પ્યેટો કહે છે કે જ્યાંસુધી સત્તાધારીઓમાં તત્ત્વવેત્તાનાં શુભ નહિ આવે અને તત્ત્વવેત્તાઓ રાજકારોપારમાં ભાગ નહિ લે ત્યાંસુધી દુનિયા સુખી થવાની નથી દુખને હસનાર, મૃત્યુને ભેટનાર અને માનવજાતને દોરનાર આ નરતનોત્તુ આવું ઉચ્ચ મૂલ્યાંકન ઘણુંને પદ્મપાત અને પૂર્વ ગ્રહથી ભરેલું લાગશે સામાન્ય માનવીની દૃષ્ટિએ તો તત્ત્વવેત્તાઓ અવ્યવહાર, વેરિયા, કે ધૂની મનાય છે તેમના ક્રાન્તિકારી વિચારો અને ઉચ્ચ કંપનાઓથી રાજકર્તા ડરે છે તત્ત્વજ્ઞાનની કિમત પણ બહુ જ ઓછી આંકવામાં આવે છે, અને જો ઠાઈ વ્યક્તિ તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવા પ્રેરાય તો બીજાઓને સતત ચિંતા રહ્યા કરે છે કે કદાચ એને વિચારવાયું થઈ જશે પરંતુ સાચી વાત તો એ છે કે તત્ત્વજ્ઞાનના આનંદની પાસે બીજા બધા આનંદો દ્રિક્ષા અને હુલ્લેક લાગે છે તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસથી જે મનોબળ, જ્ઞાનદૃષ્ટિ અને ચિત્તશાંતિ મળે છે તેવાં બીજાં ક્યાંય મળતાં નથી જગતના ઇતિહાસ તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે માણવજાત અને શકરાચાર્ય ભુદ અને સોક્રેટિસ, યથોજ્ઞનીસ અને એપિકટેટસ, તથા જુનો અને સ્પીનોઝા જેવી વિશ્વવંદ વિભૂતિઓ તત્ત્વજ્ઞાનના પ્રદેશમાં જ

તપન થઈ છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓ તો માનવતાનું
'ત્ત્વ, નિર્વાણનું' કલ્પવૃક્ષ અને જગતની
નિવાહાંકી રૂપ છે. રાણા પ્રતાપ જેવો રજપૂત
કાઈકે વાર યુદ્ધમાંથી પાછી પાની કરવા
તત્પર થયો હશે, અબ્દુલ જેવો ખાણાવળી
એકાદ પ્રસંગે પોતાનું નિશાન ચૂક્યો હશે
અને યુધિષ્ઠિર જેવા સત્યવાદી કુટુંબકીને
સમયે અસત્ય જોડ્યા હશે; પરંતુ તત્ત્વ-
જ્ઞાનીઓ જીવનરૂપી લીધણ સંગ્રામમાંથી
કદાપિ પાછા હઠ્યા નથી, જગત્કલ્યાણના
પરમ આદર્શને સિદ્ધ કરવામાં કદી નિષ્ફળ
ગયા નથી અને સત્યના રાહ પરથી કોઈ
પણ સંજોગોમાં ડગ્યા નથી.

જન્મનીનો ઉગ્ર વિચારક નીતશે એક
રાત્રે પોતાના મિત્ર સાથે તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા
કરી રહ્યો હતો. વાતચીત દરમિયાન દુનિયાનું
આદર્શ ચિત્ર પોતાના મિત્ર સમક્ષ ખડું
કરતાં તેણે કહ્યું કે જે લોકો સુખદુઃખ અને
શુભાશુભની લાગણીથી પરંથયા નથી તેઓ
જીવવા યોગ્ય નથી. તત્ત્વવેત્તાના આવા જલદ
વિચારનો ઉપહાસ કરતો તેનો મિત્ર બોલ્યો:

‘પરંતુ નીતશે, તારો નિયમ જો સાચો
હોય તો તારે અને તારા વર્ગે જગત પરથી
સૌથી પહેલાં વિદાય લેવી પડશે.’

મિત્રના કહેવાનો આશય સમજી જઈને
નીતશેએ સીધો પ્રશ્ન કર્યો: ‘પરંતુ અમારા
લોકો ઉપર જ તારી આટલી બધી ખફગી
કેમ ઊતરી છે?’

‘કારણ મોટીમોટી વાતો કરવી એ જ
તમારો મુદ્રાલેખ છે; આચરણની બાબતમાં

તો એક ટાંકણી અડતા જ તમે ફૂંદાફૂંદ અને
બૂમાબૂમ કરી મૂકો છો.’

‘તત્ત્વવેત્તાના સારા એ વર્ગે ઉપર આવો
ગંભીર આક્ષેપ કરવા માટે તારી પાસે કયા
પ્રમાણનો આધાર છે?’

‘એ તો એક સ્વલ્પસિદ્ધ હકીકત છે,
નીતશે.’

‘આ તો અમારા સ્વમાનનો પ્રશ્ન છે.
માટે કો તો તું આ આક્ષેપ સાબિત કર
અગર હું તેને ખોટો કરાવું.’

મિત્રે સ્વાભાવિક રીતે જ બીજી માગણી
કરી. આથીજરા ગંભીર બનીને નીતશે બોલ્યો:

‘જો, આપણી સામે આ દીવો બળે છે,
તેની જ્યોત ઉપર તું તારો હાથ ધરીશ?’

‘એવી નાહકની ઉપાધિ હું શા માટે
વહોરું?’ મિત્રે પરોક્ષ રીતે પોતાની નબળાઈ
કબૂલ કરી.

‘તો જો.....’ એમ કહેતાં જ નીતશેએ
પોતાનો હાથ જ્યોત ઉપર ધરી દીધો. મિત્રે
ધાયુરું હતું કે નીતશે તુરત જ પોતાનો હાથ
પાછો લઈ લેશે; પરંતુ નીતશેએ તો આજે
અગ્નિપરીક્ષામાંથી પસાર થવાનો દૃઢ સંકલ્પ
કર્યો હતો. હાથ જ્યોત ઉપર જ રહ્યો અને
સારી પેઠે દાઝ્યો.

નીતશેની આવી હિંમત, સહનશીલતા,
અને સ્વસ્થતા જોઈને મિત્રે પોતા માટે
શરમ અને તત્ત્વવેત્તા માટે માન અનુભવ્યા,
અને તેને ખાતરી થઈ કે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ
સામાન્ય માટીમાંથી પેદા થયેલા હોતા નથી.

★

અર્ચીસ, સ્ટેવેલ્ટ ને સ્ટેલીન એક વખત વાતો કરતા હતા. ચર્ચાએ કહ્યું: ‘હું જો ઈંગ્લીશમેન તરીકે
ન જન્મ્યો હોત તો અમેરિકન તરીકે જન્મવું વધુ પસંદ કરત.’

સ્ટેવેલ્ટે જણાવ્યું: ‘મને પણ એમ જ થાય છે કે હું જો અમેરિકન તરીકે જન્મ્યો ન હોત તો હું
ઈંગ્લીશમેન તરીકે અવતાર લેવો પસંદ કરત.’

ખતેનું કથન સાંભળી સ્ટેલીને જણાવ્યું: ‘મિત્રો, હું જો રશિયન તરીકે જન્મ્યો ન હોત તો પશ્ચાત્તાપચી
બળીને જ ખાખ થઈ ગયો હોત.’

સૂરદાસનાં પદો

• (વાઙ્મલીલા)

શ્રી પુરુષોત્તમ ભટ્ટ

હિંદી સાહિત્યરત્ન, રાષ્ટ્રભાષાપારલ

કૃષ્ણની આસપાસ રચાયેલી ને પુષ્ટ થયેલી આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિને અદ્યપિ પણ ત એ ભક્તોએ જ જીવત રાખી છે સૂરદાસજીએ નિરપેલા કૃષ્ણજીવનની બાળલીલાના પદોમા જાણે જનસમસ્તની માતાના મનોભાવ વ્યક્ત થાય છે જુદીજુદી પરિસ્થિતિને લગતા બાલગાનસના સ્વભાવનું સુંદર ચિત્ર વ્યક્ત કરતા આ પદોમા ચિરંતન નારી ને ચિરંતન બાળાનું અદ્ભુત મનોવિશ્લેષણ બતાવાયુ છે ને એ જ છે મહાન કવિનું અમરત્વ એમ કોણ નહી કહે ?

ફવિની મહતા તેણે કઈ ભાષામાં કવિતા રચી છે તેમાં નથી, પરંતુ તેણે કેવા ભાવો ને શક્તિથી કવિતાનું રૂપ ધણુ છે, તથા પ્રજના જીવનને તે કેટલે અંશે સ્પર્શે છે તે ઉપરથી મપાય છે સાહિત્યમાં ને પ્રજના હૃદયમાં અમરસ્થાન મેળવનારા મહાકવિઓની કલમે સાધારણુ વિષય પણ હાર્દિક સંવેદનપૂર્ણ બની જતો, ને કવિ કવિતા દ્વારા તે વિષયને અમર કરી જતો મહાકવિઓએ હિંદી ભાષાની સેવા કરી તેને જીવંત રાખી છે પ્રજનાં હિર્મિસ્પર્દનો, વેદના, ભક્તિ, પ્રેમ, બધુ તેમણે તેમની આર્ષદષ્ટિએ ભૂત કયું છે પ્રાચીન કવિતામાં શૂળાર, વિરહ વગેરે રસોને ખૂબ જ સ્થાન હતું પરંતુ જેને સૌ કવિઓ ને માનવો બેઈ રાચે છે ને જેની ફારમ યાદ કરીને ભૂતકાળની કંપનાસંજિમાં રમે છે, તે વાતસલ્યરસ (બાળલીલા)માં સૂરદાસની શૃંગિતને કોઈ આંખી શક્યુ નથી

સૂરદાસનું જીવન તો સૌ જાણે છે તેમની ભક્તિ વિષે પણ આપણને ખબર છે તેજુવ સ પ્રદાય એટલે તો કાવ્ય ને સંબીતને અગાધ સાગર ત્યાં વળેનો રચાય, પદો ગુવાય, કીર્તન થાય, પ્રજુની લીલાને અનુ

હિંદી સાહિત્ય આકાશમાં સાચે જ સૂરદાસનું સ્થાન સૂચ જેટલું અલગ પ્રતિભાવત ને તેજસ્વી છે આજઆટલા વર્ષો પહેલા થયેલા હિંદી મધ્યયુગના ભક્તકવિઓએ રાધા-કૃષ્ણના જ પદો સુખ્યત્વે ગાયા હોવા છતાં મૂળકથાને દરેકનો નિરનિરાજો રમ લાગ્યો છે જાણે મહાનદને નિરનિરાજા ઝરણા ન મળ્યા હોય ! રામ ને

લક્ષ્મી અવનવી રચનાઓ થાય આવના વાતાવરણમાં સૂર રહેતા હતા એક વખતે મહાપ્રજુ વદનભાષામાં ગુહિયાટ પર પધાર્યા, ત્યારે સૂર તેમનાં દર્શન કરવા ગયા મહાપ્રજુએ સૂરને ભગવદ્દયશ ગાવાનું કહ્યું ત્યારે સૂરદાસે વિનયનાં ઘોડાં પદ ગાયાં દેન્યપૂર્ણ આ બીતો સાંભળી વદનભાષામાં જાણે કહ્યું 'પેસો ધિપિયાત કાહેકો દે, કયુ મગવેત લીલા વર્ણન કરિ' સૂરે કહ્યું, 'હે પ્રજો ! કું લીલા તો જાણુતો નથી' એટલે મહાપ્રજુએ તેમને સ્નાન કરી આવવા કહ્યું સ્નાન બાદ તેમણે દર્શનસ્કંધની અનુક્રમણિકા કહી મહાપ્રજુના આ ઉદ્દેશોધનને સૂરની સુષ્ટ પ્રતિભા જાણી બિહી-અતદ દિ ખૂલી ગર્ભ સૂર ગોકુળ ગયા ત્યાં તેમને બાળલીલાની પ્રેરણા મળી ને પદ બનાવવા શરૂ કર્યા કૃષ્ણને આતબન બનાવી તેમણે વાતસલ્યની પરાકાષ્ઠા વ્યક્ત કરી આ બાળલીલાનાં પદોનું સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન છે બાળલીલાનું વર્ણન કોઈ સાહિત્યકાર કે કવિએ સૂર જેટલી સફળતાથી લાગ્યું જ કયું હશે બાળલીલા શરૂ થાય, છે કૃષ્ણજન્મની વધાર્ધથી કૃષ્ણને જસોદા પારણે ઝુલાવે છે ને ગાતીગાતી સુવાડવા પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારથી જ કૃષ્ણ પોતાની લાક્ષણિકતા-

રા ખતાવી દે છે, કે પોતે નટનાગર છે.
મ ઘડીકમાં આખ ઉઘાડે છે, ને ઘડીકમાં
ખંધ કરી દે છે. તો પાછા ઘડીકમાં
ચીસ પણ પાડી ઊઠે છે. આમ નંદનંદનની
લીલા પ્રતિપળ નવનવાં રૂપ ધારણ કરે
છે. હવે કૃષ્ણ ધૂંટણીએ ચાલતા થાય છે.
કંઈ પલક હરિ મુદિ લેત હૈ કંઈ અધર ખરકાવૈ ।
સોવત જાનિ મૌન દ્વૈ કૈરહિં કરિ-કરિ સૈન બતાવૈ ॥

કોઈવાર પ્રભુ આંખો મીંચી લે છે, તો કોઈવાર
હોઠ કંકાવે છે. આંખો મીંચી પડી રહેલા ભગવાન-
ને જોઈ યશોદા તેમને બ્રહ્મા છે માની ગાતાં ખંધ
થઈ જાય છે, કે તરત જ કૃષ્ણ આંખો ઉઘાડી ધશારાથી
ખતાવે છે કે હું તો જાણું છું ।

કિલકત કાન્હ ઘુટુરુવનિ આવત ।

મનિમય કનક નંદકે ઓંગન, વિવ પકરિવે ધાવત ।
કંઈ નિરખિ હરિ આપુ છંહકો કરસો પકરન ચાહત ।
કિલકિ હૈસત રાજતિ દ્વૈ દૈતિયાં પુનિ પુનિ તિહિ અવંગાહત ॥

કૃષ્ણ દ્વિદારી કરતાકરતા ધૂંટણીએ ચાલતા
આવે છે. નંદના મણિખચિત સોનેરી ચાકમાં પોતાનું
પ્રતિબિંબ જોઈ તેને પકડવા દોડે છે. તો કંઈક કૃષ્ણ
પોતાના પડછાયાને જોઈ તેને પકડવા ધડતે છે. જ્યારે
તે ખડખડાટ હસે છે, ત્યારે તેમને બગેલા બે દાંત
સુંદર શોભે છે ને કૃષ્ણ તેને વારંવાર (ચાકમાં
પડતા પોતાના પ્રતિબિંબમાં) જુએ છે.

કેટલું તાદસ્ય ને મનમોહક શબ્દચિત્ર છે !
આવા કમનીય કૃષ્ણની સુંદરતા પર સર
વારી જઈ કહાંલોં વરનોં સુંદરતાઈ ગાઈ ઊઠે
છે. પ્રભુની સુંદરતાનું વર્ણન કરતાં કોણ ન
યાકે ? છતાં યથાશક્તિ કરે છે. ધૂંટણીએ
ચાલતા કૃષ્ણને હવે તો ચાલતા શીખવાય છે:

સિરવવતિ ચલન યજોદા મૈયા ।

અરવરાઈ કે પાનિ ગહવતિ, હગમગાઈ ઘરનો ધોરે પૈયા ।
કંઈ સુંદર વદન વિલોકતિ ડર આનંદ

મરિ લેત વલેયા ।

કંઈ કુલદેવતા મનાવતિ ચિર જીવું

મેરો કુંવર કંઈયા ।

કંઈક વલકોં હેરિ વુલાવતિ હિંદિ ઓંગન
ચેલોં દોરં મૈયા ।

માતા યશોદા બાલકૃષ્ણને ચાલતાં શીખવે છે.
હગમગ હગમગ પગ મૂકતા કૃષ્ણ થોડું ચાલતાં
ગભરાઈ જાય છે, કે તરત જ યશોદા તેમના હાથ
પકડીને ચલાવે છે. તેમને ચલાવતાં ચલાવતાં વારંવાર
તેમના સુંદર મુખ સામું જુએ છે ને આનંદમાં
આવી જઈ ઓવારણાં લેવા મંડી જાય છે. તો વળી
કોઈવાર કૃષ્ણનું દીર્ઘચુ ઈચ્છતી માતા વહેમની
નજરથી બાલકૃષ્ણને ખચાવવા બાધાઆખડી કરે છે.
તો કોઈવાર બળરામને બાલાવીને કહે છે કે 'જો
તારો ભાઈ કેવો ચાલે છે ? તમે બંને અહીં આપણા
ચાકમાં રમો.'

છે ને ચાલવા શીખતા બાળકનું તાદસ્ય
ચિત્ર ! કંઈ માતા આ ભાવોથી મુક્ત હશે ?
કુશંકા વગેરેથી ખચાવવા કુળદેવતાની બાધાઓ
રાખતી ને તેને કંઈ ન થાય તે માટે તેની
કાળજી રાખવા બળરામને સાથે રમવાનું
કહેતી માતાની અધીરાઈ કેટલી સુંદર રીતે
સૂરે વ્યક્ત કરી છે !

કૃષ્ણ તો દિવસે ન વધે તેટલા રાતે
વધે છે. હવે તો કૃષ્ણ મૈયા મૈયા બોલતા
શીખી ગયા છે. નંદને પણ 'વાવા વાવા' કહે
છે, ને બળરામ કાલી ભાષામાં તાક પણ
કહેવાનું ચૂકતા નથી. પરંતુ માતાની ચિંતા
આ નટખટ બાળકની ચપળતાથી ઓર વધી
જાય છે. તેથી 'દૂર કંઈ જિનિ જાહુ લલોરે
મારેંગી કાહૂકી મૈયા.' કહી શ્રીકૃષ્ણને બહાર
જતા રોકવા મથે છે. અડપલા બાળકને
ગાય શીંગડું મારશે એ તદ્દન સામાન્ય શંકા
છે. અત્યેક જાતાને પૂછું રીતે સૂરે યશોદાના
પાત્રમાં વ્યક્ત કરી છે. હવે તો કૃષ્ણ પણ
બોલવાના આનંદમાં ને આનંદમાં પોતાનું
પ્રતિબિંબ જોતાજોતા નાચવા મંડી જાય છે.
સરદાસની ભાષાની પ્રવાહમયતા ને
સ્નિગ્ધતા રમ્ય તથા મધુર છે. શબ્દયોજના
ને અલંકાર-યોજનામાં તો સૂરનો ભેટો

નથી જીવંત શબ્દોથી ને સાવેથી તેઓ
પોતાના પદોને શણગારે છે વૈષ્ણવ
સ પ્રમથમાં શાવુક જીતોનો બગર હોય છે
વળી ત્યાં તો બધું જ સંજીતમય એટલે
સુદાસનાં બધાં જ પદ ગેય છે સુદા
કૃષ્ણ પુણ્ય વેણુવાદક હતા ને ? એવા એ
વેણુવાદક કૃષ્ણ ભાવતાંચાવતાં શીખી
ગયા છે પણ હજી બાલ્યાવસ્થામાં છે
તેમની બાળકલ્પનાઓ હજી ય યશોદાને
આનંદમાં ગરકાવ કરી દે છે સુદાસ
મનોગમ્ય પ્રસંગો હિપ્તભવતાં ચાકતા નથી
કે નથી તેમના શબ્દો ય ચાકતા ઝૂતાં સુર
પોતાના કૃષ્ણને સ્વાભાવિક બાળકથી વધુ
કુતુહલપૂર્ણ કલામાં મૂકવા માગતા નથી
પણ સામાન્ય બાળકની માફક જ તેમને
નિર્દોષ કલ્પે છે એક વખત હઠીલા કૃષ્ણે
માખણ ખાવાની હઠ પકડી માતાને દૂધ
પાવું હતું તે પીવાની ના પાડી આવા
હઠીલા છોકરાને મનાવવો શી રીતે ? પણ
આવા બાળકની માતા પણ તેવી માયાની જ
હોય ને ? તેણે ટુંકો શોધી કાઢ્યો ધીરે
રહીને કહ્યું 'જો બળરામને કેવી સુંદર
ચોટલી છે ? દૂધ પીવાથી જ એ વધી છે,
તારે તો ચોટાંચોટાં જડોળિયાં છે હું
દૂધ પીએ તો તારે પણ એવી જ ચોટી
ચોટલી થાય ' નટખટ કૃષ્ણ બોળવાઈ ગયા
આખર તો બાળક ને ! ચોટલી વધવાની
હોંશમાં ને હોંશમાં દૂધ પી નાખ્યું, પણ
બાળક એટલે તો અધીરાઈનું મૂર્તિમત રૂપ
ચોટીવાર થઈ, કૃષ્ણે શિખાન્ત ભાગ પર
હાથ ફેરવ્યો ચોટલી વધેલી નં જણાઈ !
પછી પૂછ્યું

મેંયા કબહિં મહેલી મેતે ચોટી-

કિતી સેહ મોહે દૂધ વિષત મર્કે મહ બજાઈ હે છોટી !
તુ જો કહતિ મલકી બેવી જ્યો હે હે લાલી મોટી !
કાઠત શુદ્ધ હવાવત ઓઠત નાગિનિ સી મૂંઈ છોટી !

વાંચો દૂધ વિવાવતિ પચિગચિ દેતી ન માસન રોટી !
સુરસામ ત્રિજીવી દોઝ મેંમા હરિ હલધરકી જોટી !

હે મા ! મારી ચોટલી ક્યાં વધશે ? હ તો
કહેતી તી ને કે દૂધ પીય તો બળરામની માફ-
તારી ય ચોટલી લાગી મોટી ને સુદર મેરો પણ
નો ! હ તેને ઠાસકી વડે હોળા ચોળા ચૂપીને
ભોય પરેલી નાખણ એની વ્યવસ્થિત બનાવે છે પણ
દૂધ પીએ તો દેટો બધો વખત થયો છતાં ય એ
તો ચોટલી ને એવી જ છે હ મને નહીં દૂધ પરાણે
પરાણે પાય છે પણ માખણ-રોટી નથી આપતી ને
બળરામને આપે છે (એટલે જ તેની ચોટલી લાગી
થઈ છે.) સુદાસ કહે છે કે હરિ હળવરની બુમલ
મેઠી ચિરંજીવી યાય.

કેવું સુંદર મહેલું મારે છે ! માખણ તો
આપતી નથી જુડુજુડુ કહી દૂધ
પીવડાવે છે ! પણ ના, ચોટલાથી કૃષ્ણનાં કાંઈ
ખતમ થતાં નથી એ તો દરેક વસ્તુને પોતાની
બનાવવા પ્રયત્ન છે તાતના ચદ્ર ભેમે
મનમાં થયું કે મારી પાસે હોય તો ?
તરત જ દોટ્યાં માતા પાસે મને ચોદો
ભેઈએ. પહેલાં તો મા થાળી ચૂકી ચાંદન
પ્રતિભિંબ બતાવતી પણ હવે તો કૃષ્ણ
સમજણ થયા છે તે એમ કઈ માને ? હઠ
પકડે છે વળી પાછી તેમની કલ્પના બગે
છે મનમાં લાગે છે કે મોઠો ભાગત કિર્ણો
મહ સાટો દેશત જતિ સુદર મન ભાવત ! ચદ્ર
તો કાણુ બણે કેવો લાગતો હશે ? ગળ્યો
કે ખાટો ? દેખાવમાં તો સુંદર છે પણ
યશોદા શી રીતે લાવી આપે ? એટલે વિષય
જલ્લવા એ 'ચકલી આપી બે, બે અહીં
આવ ચકલી બતાવું ચકી રાણી આવો,
તમને કૃષ્ણ બોલાવે' કહી તેમનું પ્યાન
તોડવા મથે છે શી વાસ્તવિક છે આ
કલ્પના આપણે ય આવી રચિતિ નથી
અનુભવતા ? માનવજીવનના ચિરંજીવ ભાવોનું
આલેખન કરવું, એ ભાવનાને આપણામાં

મેશ માટે સ્થાન કરી આપવું એ તો હાકવિનું આગવું લક્ષણ છે. સૂરદાસનાં પદો એની પ્રતીતિ કરાવે છે.

હવે કૃષ્ણ ઠીકઠીક સમજાણા થયા છે. હવે તે પોતે જ ધાંધલ કરતાં શીખી ગયા છે, તેમનો માર્ગણનો શોખ ઓર વધી ગયો છે; ને તેથી ગોપીઓનાં ઘરોમાં પેસી જાનામાના માખણ ચોરી ખાઈ છે. એટલે કેટલીક ગોપીઓ યશોદાને ટોણાં મારે છે :

મહરિ તુ વહી કૃપન હૈ માઈ ।

દૂધ દહી વિધિકો હૈ દીનોં સુત હર ધરતી છિપાઈ વાલક વહુત નાહિ રી તેરે એકે કુંવર કન્હૈ સોહ તૌ ઘર હીં ઘર હોલત માખન જાત ચુરાઈ ।
અરે યશોદા ! હું તો ભારે કંભૂસ છું ! ભગવાનનું આપેલું દહીં-દૂધ છે, તોય બાળકની બીકથી સંતાડી રાજે છે ! તારે કંઈ ખેચાર બાળકો તો છે નહિ. આ એકલો કનૈયા જ છે તે ચ કોકોને ત્યાં જઈ જાનામાનો માખણ ચોરી ખાય છે ! (હું નહિ આપતી હોય ત્યારે ને ?)

આમ બધી ગોપીઓ કૃષ્ણને જોવાને આનંદ કરવા કંઈકેઈ પ્રસંગો યોજાને આવી કરતી; પણ આથી પુત્રવત્સલ માતાના મનમાં કંઈનું કંઈ થઈ જતું. બધાની ફરિયાદ સાંભળીસાંભળીને હવે તો તે પાંજુ થાકી ગઈ હતી એટલે એક દિવસ કહ્યું :

કન્હૈયા તૂ નહિ મોહિ હરાત ।

પદ્મસ ઘરે છાંડિ કત પરધર ચોરી કરિકરિ જાત વક્તિ જ્ઞકતિ તોસોં પચિહારી, નૈકહું ભજ ન આઈ વ્રજ પરગન સરદાર મૂહર તૂ તાફી કરત નન્હાઈ ।

અહ્યા કૃષ્ણ ! હું તો મારાથી જરાય ડરતો નથી. ઘરમાં તો મનમાન્યું ખાવાનું છે. તે છાડીને શા માટે બીભના ઘરમાંથી ચોરી કરીને ખાય છે ? તને કહીકહીને તો હું તારાથી થાકી તોય તને શરમ ન આવી, આખા વ્રજની મુખિયાણી હું તેની આખરને હું આવી નાનમ લગાડે છે ?

યશોદાને ધજગતની પડી છે એટલે જ

કૃષ્ણને ડરાવે છે કે ઘરમાં શું નથી તે તું કોકોને ઘેર ભટકે છે ! આ ચોરી કરવાની આદત નહીં ચાલે. આજે મને ખબર પડી કે આવો કપૂત અહીં પેદા થયો છે, જરાય શરમાતો નથી ! આજે તો તને નથી છોડવાની. મારાથી તો સહેજે ડરતો જ નથી. ત્યારે કૃષ્ણ એક સાધારણ બાળક ગુનો છુપાવવા પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ કહે છે :

મૈયા મૈં નહિ માખન खायो ।

સ્વાલ પરે એ સજ્જા સવૈ મિલિ મેરે મુખ લપટાયો ।
દેખિ, તુહી સીકે માખન કુંચે ધરિ લટકાયો ।
તુહિ નિરખિ નાન્હે કર અપને મૈં કૈસે કરિ પાવો ॥

હે મા ! મેં માખણ નથી ખાધું, પણ મારા દેરતોએ મળીને તોફાનમાં મારા મોઢે ચોપડયું છે ! હું જ ને ! જાએ સીંકા ઉપર વાસણ મૂક્યું છે, ને મારા હાથ તો નાના છે. પછી હું શી રીતે ત્યાં પહોંચી શકું ?

કેવી સુંદર બનાવટ છે ! સૂરદાસે બાળકના સ્વભાવનું વર્ણન કરવામાં કેટલું બધું મનો-વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હશે ! માતાના સ્વભાવનો પણ અહીં સુંદર પરિચય થઈ જાય છે. સૂરની પ્રાસાદિક કલ્પના કવિ-હૃદયના ભાવોના પ્રત્યેક રૂપ પર, રંગ પર ને આકાર પર કેવી ગમ્ય ને ઉચ્ચ રીતે લપેટાય જાય છે ! ચિત્રમાં આથી વધુ તાદસ્થતાની શી જરૂર ? માનસશાસ્ત્રોનું તેમનું જ્ઞાન અગાધ છે. તાદશ ને સ્પષ્ટ વર્ણનવાળા પ્રસંગો યોજવામાં સૂર જેવો ભાગ્યે જ કોઈ હશે. બાળકના પ્રત્યેક કાર્યનું, પ્રત્યેક ગતિનું અહીં બારીક ને સુંદર જ્ઞાન ને વિશ્લેષણ રજૂ થયું છે.

સૂરની રચનાની સરળતા ને શબ્દયોજના એ ખાલપ્રકૃતિને અનુકૂળ જ હોય છે. તેમનાં રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, યમક બધાં જ શિષ્ટ ને સુંદર હોય છે. પાવુકતા પણ તેની ને પ્રીતિ ? તેનો તો સૂર જાણે સાગર જ ! પ્રજ્ઞ

પ્રત્યેની પ્રીતિને લીધે તેા સૂર આ લખવાને પ્રેરાયા ।

સૂરદાસનાં બાલકૃષ્ણ અસાધારણ જરૂર છે પણ સાધારણ પ્રસંગોથી તે પર નથી માખણ ખાઈને શાગી આવેલા કાંઈ પર યશોદાનો ગુસ્સો દૃઢ કરી બળ છે, ચીડમાં ને ચીડમાં કૃષ્ણને બાંધી દે છે અને સ્વાભાવિક ઉક્તિથી જ કહે છે ‘જેઉ છું તને કાણુ છોડાવે છે ?’ ફરિયાદ કરવા આવેલી બધી ગોપીઓ સામે ઊભી છે તે જોઈ રહી છે પણ યશોદાનો ગુસ્સો જોઈને કૃષ્ણ ટાળ પડી બળ છે ને અંખમાંથી આંસુ નીકળી બળ છે યશોદાનો દોષ હદ કરી ગયો ને કૃષ્ણને ખાણિયાથી બાંધે છે ને મારવા માટે સોટી ઉગામે છે

યાદી આજ કાંત તોહિ ધોરે ।

ચહુત લગરદે વીનીં મોસોં મુજ રતુ ઘરસલ સોં જોરે ।
સોટી લખિ ગ્વાતિનિ પછિતાનીં વિકલ મદ

જહૈં તહૈં મુસ મોર ।

મુનહુ મહરિ દેહી નયુમિણ સુત પાપન માસન દધિ ધોરે ।

સૂરદાસ હૈંમ ચહુત સતાયો ચૂક પરિ હમતેં યદ ધોરે ॥

આજે તને બાધુ જ નેઉ છું કાણુ છોડાવે છે ?

તે મને બહુ જ પળ્યી છે એમ કહીને યશોદા

કૃષ્ણના હાથ ખાણિયા સાથે બાંધે છે ને મારવા

હાથમા સોટી લે છે સોટી જોતા જ ફરિયાદ કરવા

આવેલી ગોપીઓને પસ્તાવો થાય છે ને આકુળ

આકુળ થઈ આમતેમ જુએ છે ને કહે છે ‘અરે

આહિરાણી ! સામળ તો ખરી ! રે રે, જરાક હઠી-

માખણની ચોરી માટે છોકરાને બાધવાની શિક્ષા ?

સૂરદાસના સ્થામની અમે બૂલથી જ ફરિયાદ કરી

હવી છોડી દો છોડી દો ।’

સુદર પ્રસંગથીજના માટે બનાવ પણ

ઉચિત છે કૃષ્ણને બાંધ્યા છે, ગોપીઓની

ફરિયાદથી શિક્ષા શુ થાય છે તે જોવા ગોપીઓ

ઊભી છે, પણ આ શિક્ષા તેમનાથી જોવાતી

નથી આખરે તો સ્ત્રીઓ જ ને । માતાનો

નેતિક ગુસ્સો હદ કરી જતાં તેમની કરુણાવૃત્તિ

બગૃત થતાં બોલી જોડે છે કે જરાક માખણની ચોરી માટે આટલી બધી શિક્ષા ?

મૂળાના ચોરને મોગરીનો માર ? અમે બૂલ

થી જ ફરિયાદ કરી છે કૃષ્ણે અમારુ માખણ

નથી ખાધુ માતા છોડી દો । છોડી દો

કૃષ્ણને બાંધ્યા છે તેઓ આક્રંદ કરી

રક્ષા છે ડૂસડેડૂસડે રડે છે ગોપીઓથી આ

સહન થતું નથી એટલે તેઓ યશોદાની પાસે

જઈને તેને છોડી દેવાનું કહે છે ગોપીઓનું

માતૃહૃદય વ્યાકુળ થઈ બળ છે ને બોલી જોડે

છે ‘આખરે તો તું આહિરાણીને ? ત્રિચારાને

શા માટે મારે છે ?’ માતૃહૃદયની અહીં સુર

અભિવ્યક્તિ છે . સ્ત્રીઓની વ્યગશક્તિનું આ

સરસ ઉદાહરણ છે ‘ જયોદા તેરો મલો દિયો

હે માર્દે’ કહીને યશોદાના હૃદયનો કટોકટા કેવી

સુદર વ્યગતાથી બતાવી છે ને ।

સુત વાહુ કો રોયત દેસતિ ધૌરિ લેતિ દિય માર્દે ।

અવ અપને ધરકે સરિકા પે રતી કદા જરુતાર ।

આમ કહીને ગોપીઓ ગાઢ આત્મીયતા

બતાવે છે પોતાના બાળક ઉપર તે વળી ક્રોધ

મામ ? આવી કેવી ! આટલેથી તેમને પ્રેમ

અટકતો નથી રહે તે કૃષ્ણ તરફ વળે છે

ને કદા કરી, મલિ જાઈં છોરતી તેરી સોહ દિવાઈ

કહી ખૂબ આગુ તા બતાવે છે એટલામાં

બલરામ આવે છે ને કૃષ્ણને બાંધેલા બેતા

‘ સ્વામહિં છોરિ મોહિ યદ વાંચો નિકસત સગુન

મલે નાંદ પામે ।

મેરો પ્રાનજીવનધન મેયા, તાકે મૂળ મોહિં મંચે દિકામે ।

માતાનો કદિં કદૌં ટિઠાઈં શેષરૂપ કહિ નામ મુનામે ।’

સૂરદાસ તથા કલ્પિત જયોદા દોડે મેયા એકદિ મત પાયે ।

મા । મા । મારા પ્યારા બાઈને છોડી દે ને મને

તેના બદલામા બાધ આજ ધરથી નીકળવા અપશુકન

થયા હતા નથી મે મારા બાઈને બાંધેલા જોથી

(વિનવળીથી ન માન્યુ એટલે બળરામે હુઆઈ

માર કરી) ગુસ્સે થઈને કહ્યું ‘હું સાક્ષાત્ રોષનામ

હું, છોડી દે મારા બાઈને સૂરદાસ કહે છે કે

યશોદાએ હસવાહસવા કહ્યું ‘બિય આઈ ખરા

‘મતના થઈ ગયા છા !

વાહ ! છે ને લાક્ષણિક ને મનોરમ્ય આ
જાળરામ કૃષ્ણને જોતાં જ ભ્રાતૃપ્રેમ વ્યક્ત
રે છે. માને ‘છોડી દે’ કહી ધમકી આપે
જ, અને કહે છે કે ‘હું સાક્ષાત્ શેષનાગ છું !’
એટલે માતા જે આવા શબ્દોથી ટેવાઈ ગઈ
છે તે હસીને કહે છે કે ‘વાહ રે વાહ, તમે
બંને બાઈઓ ખરા ગપ્પા હકિતી શીખી
ગયા છો, આ માખણનો ચોટો કહે છે કે હું
વિષ્ણુભગવાન છું ને તું કહે છે, હું શેષનાગ
છું. ઠીક ગોઠવ્યું છે !’

હવે કૃષ્ણને ગાયો ચરાવવા જવાનું મન
થાય છે. પરંતુ યશોદા યમુનાજળમાં ડૂબી
જંવાની ખીકથી તેમને જવાની ના પાડે છે, સારી
કૃષ્ણ સિક્કતથી માતાને ફેસલાવવા મથે છે.

પિતાને સ્ત્રીધું કહેતાં ડર લાગે એટલે
માતા દ્વારા ભલામણ કરાવે છે. આ પદમાં
સૂરે કૃષ્ણની ઉત્કંઠાનું કેવું સુંદર ચિત્ર દોર્યું
છે તે જોઈએ :

मैया हौं गाय चरावन जै हौं ।

तुम्हें महर नंद बाबासौं बढो भयो न डरै हौं ।
रैता पैता मना मनसुखा हलधर संगहि रै हौं ।
बंसी बट तट ग्वालनि के संग खेलत अति सुख पै हौं ।
ओदन भोजन दै दधि कौं वरि भूख लगै तो रवै हौं ।
सूरदास है साखि जमुना-जल सौंह देहु जुनहै हौं ।

હે માતા ! હું ગાયો ચરાવવા જઈશ. તું નંદબાબાને
કહેજે કે એ મોટો થયો છે એટલે નહિ બીએ. હું
રેતા, પૈતા, મનસુખ, બળરામ વગેરેની સાથે જ
રહીશ. મને જવા દે ને ! ગોવાળિયાની સાથે
બંસીવટને કિનારે રમવાની બહુ મજા પડશે. ખાવામાં
ભાત ને દહીં લઈ જઈશ. તે ભૂખ લાગશે તો ખાઈશ
ને ઓઢવાની કામળી યે લઈ જઈશ. સૂરદાસના કૃષ્ણ
કહે છે કે મા, જો જમુના-જલમાં નાહવા પડું તો
મને જમનાજીના સોગંદ !

કૃષ્ણ કાલીકાલી વાતો કરે છે : હું
કંઈ એમ નહિ જઉં. બધા મિત્રોની સાથે જ
રહીશ. જે ખાવાનું હશે તે ખાઈશ. ને
જમુના-જલમાં નહાઉં તો મને જમુના-જલનું

સંમ છે ! નંદદુધારાની બનાવટ બાળકોને
સહજ એવી છે ! સૂરના એ નટનાગર પોતાની
ઉત્કંઠા પોષવા આવી જ બનાવટ કરે ને ?
પછી તો સૂરના શ્યામ ચરાવત કુંદાવન હરિ ધેનુ
વૃંદાવનમાં હરિ ગાયો ચરાવવા લાગ્યા.

ગ્વાલ સર્વા સંગ લગાયે સ્વેલત હૈ કરિ ચેનુ ।
કોક ગાવત કોક ચંગ વજાવત કોક વિષાન કોક વેનુ ।
કોક નિર્તત કોક ઉષટિતાલ દૈ તુરિ વ્રજ વાલક સેનુ ।

પ્રભુ વંદાવનમાં ગાયો ચરાવે છે. ગોપબાળકો
સાથે આનંદથી ખેલે છે. કોઈ ગાય છે, તો કોઈ ઢોલક
બજાવે છે, તો કોઈ રણશિંયું વગાડે છે, તો કોઈ વેણુ
વગાડે છે, તો વળી કોઈ નાચે છે ને તાલ દફદફને
ક્રે છે. એમ વચનનાં બાળકોની આ સેના ખૂબ
આનંદ કરે છે.

બધા આનંદમાં મસ્ત બની ગયા છે
પછી સાંજ પડતાં ઘેર જાય છે. ઘેર આવીને
કૃષ્ણ વનનું વર્ણન કરે છે. વનની મજા
પણ વર્ણવે છે. કેટલીય વાતો વધારી-
વધારીને કહે છે. અંતે બળરામ પરની ફાડ
કાઢતાં કહે છે :

मैया बहुत बुरो बलदाउ ।

कहन लग्यौ, वन बढो तमासो सब मौंडा मिलि आऊ ।
भोहूं को चूचकारी गया लै जहां सघन वन झाऊ ।
भागी चलयौ कहि गयौ वहाँ ते काटि खाई रे हाऊ ।
हौं डरवौं अरु रोवौं कांपौं कोऊ नही धीर घराऊ ।
उनके संग न माजि सकौं वे भाजे जात अगाऊ ।
मोसो कहत चोर तू काना आपु कहावत साहू ।
सूरदास बल बढौ चवाई ते सेहि मिले सखाहू ॥

મા ! મા ! બળરામ તો બહુ ખરાબ છે. મને
કહે છે ! ‘વનમાં મોટો તમાસો થાય છે. ચાલો ચાલો
આપણે બધા છાકરા જોવા જઈએ.’ આમ મને પટાવતી
એક મોટા ઝાડનીયે લઈ ગયો, ને પછી તો હાક
આવ્યો, ફરડી ખાશે, ફરડી ખાશે કહેતો કહેતો દોડી
ગયો. હું તો બીકનો માર્યો ધૂનવા મંજ્યો. કોઈ
હિંમત આપનાર ના મળે, એ બધા આગળ આગળ
નાસતાપતાં તે મારાથી તેમની સાથે ન દોડાયું. હવે
પોતાને મોટા શાહુકાર કહેવડાવે છે ને મને ચોર
કહે છે. સૂરદાસના કૃષ્ણ કહે છે કે બળરામ બહુ જ
ખરાબ છે. તેના મિત્રો યે બધા એવા જ છે.

વાહ 'કનૈયા વાહ ! અદ્ભુત છે તારી
બનાવટની કલા ! હાથથી કયુ બાળક ન કરે ?
અને બળરામ માટે કેવુ કહ્યુ તે તો બુઝો !
'મિત્રોમાં મળી જઈને બળરામ હસતા
હતા પણ હુ તો એવો થથરતો, હતો કે
ન પૂછો વાત !' કાઈ ધીરજ આપનાર ના
મળે ! બધા જ નાસી ગયા, હું પાછળ પડી
ગયો ' એમ 'કહેનાર કૃષ્ણ સામાન્ય બાળકની
વાસ્તવિકતા વ્યક્ત કરે છે અને પછી
બળરામની સાથે ન જવુ પડે તેટલા માટે
તે તેની સામે ફરિયાદ કરે છે કે મને તો
તે ચલાવી-ચલાવીને થકવી નાખે છે
આવાં તો કેટલાંય સુંદર પદો સુર-સાગરમાં
છે કૃષ્ણ હવે તોફાન માટે પકાઈ ગયા છે,
કાઈનો થડો ફેડી નાખે છે, તો કાઈના
વાહરડાં છોડી મૂકે છે બધા યશોદાને ફરિયાદ કરે
છે યશોદા કહે છે કે તે તો છે જ એવો, હાડથી
એટલો ખરાબ થઈ ગયો છે કે ન પૂછો વાત

હવે કૃષ્ણને સાચવવા અધરા થઈ પડ્યા છે
છતાં કૃષ્ણ માને તો મનાવી લે છે એક દિવસ
દોરી ને ભમરડો મારે છે એટલે યશોદા આપતા
આપતા- 'જાય લેહુ આરે પર રાસી કાલિદ મૌલ લે
રાસે કોઈ કહે છે એટલે કૃષ્ણ ખુશામત કરતા
કરતા 'મેમા પિનાબોર મો રાસે વારસાર હરિ નિહોરી'
કહી મા પાસેથી ભમરડો ને દોરી લઈને
રમવા નાસી બચે છે આમ કૃષ્ણ મોટા ને
તોફાનની થતા બચે છે રસ્તામાં લોકોની પાસે
કૃષ્ણ ઘણુ ઉધરાવે છે સૌન્દર્યપ્રેમી કૃષ્ણ વેણુ
નાદથી બધાને દેલા કરે છે હંમેશાં કૃષ્ણ
પોતાના કમ મુજબ ફરવા ને તોફાન કરવા
બચે છે, તે વખતે રાધાનુ ઓળખાણ કેવી
રીતે થાય છે, તે સુરદાસે પોતાના ચદમાં
મનોવૈજ્ઞાનિક રીતે બતાવ્યુ છે

ચેલત હરિ નિકસે વ્રજ સોરી ।

ગદ સ્યામ રવિ તનયા કે તટ અગ લલતિ ચદન
કી સોરી ।

ઔચક હી દેસી તહે રાધા નૈન વિસાલ માલ કિયે સોરી ।
શરફામ દેસત હી રીસે નૈન નન મિલિ પરી ટગોરી ।

સરીરે લગાડેલા થઈનેથી ચોખ્ખા કૃષ્ણ મનની
ભાળે રમવા બચે છે રમતારમતો જમુનાને કિનારે
આવી ચડે છે ત્યાં અચાનક મોટીમોટી આખોવાળી
ને સુંદર વિશાળ કપાળવાળી રાધાને બુઝે છે સુરના
મ્યામ તેને દેખતા જ ખુશ થઈ ગયા આખોવાળી
આખ મળતા જ કાઈ બચા

પછી પૂછવુ જ શું ? કૃષ્ણે પ્રશ્નો પર પ્રશ્નો
કરવા માંડ્યા ને રાધાએ પણ સમશોચિત
જવાબો આપવા માંડ્યા સ્તે ।

વ્યત સ્યામ, કોન તૂ ગોરી

'કહોં રહતિ કાકી તુવટી ? દેસી નાહિ કયહૂં વ્રજ સોરી
કાઈકો હમ વ્રમ તન આવતિ ? સેજતિ રહતિ આપની
પાંરી ।'

'હુનતિ રહતિ ધવનન નદ જોડા કરત રહત માસન
દધિ ચોરી ।'

'તુમ્હારી કહા ચોરી હમ લેહિ ' સેલન ચલી સગ
મિલિ સોરી ।

સુરદાસ પ્રમુ રસિક સિરોમનિ વાત ન, સુરદ
રાધિકા મોરિ ।'

સ્થાન પૂઠે છે 'એય છાકરી । તુ કોણ છે ?
ક્યા રહે છે ? તુ કોની છાકરી છે ? મનમાં તો
કાઈ દિવસ તને નથી ભઈ ' રાધા કહે છે 'હું
શા માટે મનમાં આવુ ? હું તો મારા ગામમાં રહુ
છું સુખમયુ છે કે અહીં ? મને છાકરી લોકોના
હાહી-માખણ ચોરી ખાય છે એટલે કૃષ્ણ કહે
'તારા હાહી માખણ નાહિ ચોરી લઈ હો આવ
આપણે રમવા જઈએ કીકે જોડી મૂળી છે ' સુરદાસ
કહે છે કે રસિક-સિરોમણિ પ્રશ્નને વાતમાં ને
વાતમાં રાધાને લોળવી દોસ્તી કરી લીધી

રાધાકૃષ્ણના મિલન વખતની વિદ્વજ્ઞતાનું
આ સુંદર ચિત્ર છે સુરની શક્તિનો પરિચય
આપવા માટે તેનું બાળલીલા-વર્ણન બસ
છે સુરની મહત્તા તેને સાહિત્યસૂત્રના
સ્થાને મૂકે છે તેથી તો કહ્યું છે કે

'સુર સુર, વૃલ્લી રાધી, હડગળ કેશવદાસ ।'

મયની ખલિહારી

શ્રી. હકુમત દેસાઈ

ખી. એ.

વાર્તામાં જરા જુદી રીતે નિરૂપણ થયું છે.

વિવારનો દિવસ હતો. સામાન્ય રીતે મોટા ભાગના આ પીનારાઓને જેમ સવારનો ચાનો કપ અત્યંત પ્રિય હોય છે તેમ મને પણ તે અતિ પ્રિય છે; અને તે દિવસે આ પણ જરા લહેજતદાર ખની હતી એટલે મેં અર્ધો કપ વધારે પીધી. આ પછી એ-એક કલાક નીકળી ગયા હશે. એટલે એ એક કલાક અગાઉ પીધેલી આ લહેજતદાર હતી કે કેમ, એવી શંકાએ મારા મનમાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તો ધીમેધીમે જેમ મિનિટ પર મિનિટ ચઢતી ગઈ તેમ એ વિચારે વધારે જોર પકડ્યું અને છેવટે વિચાર એટલે મુઠી દઢ થઈ ગયો કે મેં પ્રથમ પીધેલી આ ખરેખર લહેજતદાર નહોતી જ અને તે કાણુ મારે ખીજી આ પીવી જ જોઈએ. 'આ પરિસ્થિતિ તે દિવસે જ હતી એમ નથી. ખરું કહું તો દરરોજ સવારનો ચાનો પ્રથમ કપ ઘણા જ આનંદથી હું પી બઉં છું; પરંતુ કાણુ જાણું કેમ પણ એ-એક કલાક વીત્યા પછી પાછો ખીજે કપ પીવાની તીવ્ર ઇચ્છા જાગે છે અને તે ઇચ્છા જ પ્રથમના કપની નીરસતા મારા મગજમાં ઠસાવી દે છે. એટલે તે દિવસે પણ ખીજી એક કપ આ સારી બનાવવાનું ફરમાન મેં ગૃહિણીને આપી દીધું. રવિવાર હોવાને કારણે રસોઈની ઉતાવળ નહોતી એટલે એમના તરફથી કાંઈ પણ બચાવ ન થયો-જે કે આડે દિવસે મારે

સામાન્ય રીતે માનવીને ભૂતકાળને વાગોળવાની ટેવ પડી હોય છે. વર્તમાન કરતાં કૂળજો-પાતજો ભૂતકાળ પણ એને વધુ ભવ્ય ને વધુ જાનવલ્યવર્તો ભાસે છે, જ્યારે ભૂત ને વર્તમાન વચ્ચે આભ ને ધરતી જેવડું અંતર હોય, ત્યારે ધ્યાનવીના હૃદયપર કેવી પ્રબળ અસર થાય? આજની વિષમ પરિસ્થિતિમાં વસતા આપણ સહુને સ્પર્શતા પ્રસંગનું આ

સવારે ખીજી વખતની આ પીવા માટે રસ્તાપરથી પસાર થતા કોઈ ભાઈ બંધ-દોસ્તારને ઘરમાં બોલાવી તેમને બહાને આનું ફરમાન આપવું પડે છે !

ગૃહિણી આ બનાવી લઈ આવ્યાં ને મારી સામેના સ્ટૂલ પર ચાનો કપ મૂકી પાછા જતાં હતાં એટલામાં અચાનક એમને કાંઈક સાંભરી આવ્યું એટલે પાછા વળી મને ઉદ્દેશીને એમણે કહ્યું: 'આ આપણા માળિયા ઉપર પેટીમાં બધાં જૂનાં કાગળિયાં છે તે ફેંકી દઈ અથવા રફી કાગળવાળાને આપી દઈ પેટી ખાલી કરી આપો તો હું પેટીને ખીજ કાંઈ ઉપયોગમાં લઈ લઉં.' મેં કહ્યું: 'ઠીક.'

ગૃહરાણી અંદર ચાલ્યાં ગયાં.

આ પીતાંપીતાં દરરોજ જે વિચાર મને આવે છે અને જેને હું અમલમાં મૂકી શકતો નથી તે જ વિચાર પાછો ત્યારે પણ મને આવ્યો. મનમાં થયું કે આટલી અસહ્ય મોંઘવારીમાં આ છોડી દેવાને બદલે દરરોજ સવારે એ કપ આ પીવી સારી નથી. 'આવતી કાલથી સવારની ખીજી વખતની આપ્તબંધ.' એમ 'મનમાં નિશ્ચય કરી ખાલી કપ નીચે મૂક્યો અને ત્રણ ચાર દિવસનો મારો ઘરનો હિસાબ પાંચરીમાં લખવાનો બાકી હતો તે લખવા બેઠો. લખ્યું:

તા ૧-૩-૪૯

જ

૩૧ ૧૩૫) ખમાર, માસ ફેલુઆરીનો

ઉ

૩૧ ૩૦) ધરનું શ્રદ્ધ આપ્યું

૩૧ ૨૦) કુખના બીલના ચૂકવ્યા

૩૧ ૫) બાકી રાખ્યા

૩૧ ૫) કાર્ડનું બીલ ગ્યાસતેલ વગેરેના આપ્યા

૩૧ ૫૫)

તા ૨-૩-૪૯

ઉ

૩૧ ૧૫) લાકડા-કાલસા વગેરેનું બીલ આપ્યું

૩૧ ૭૦)

તા ૩-૩-૪૯

ઉ

૩૧ ૨૦) ધી, તેલ સાથુ વગેરેનું બીલ ચૂકવ્યું

૩૧ ૫) ગોફિસની ઘાના બીલના આપ્યા

૩૧ ૧૦) રાક્ષાજીવાણને આપ્યા

૧ ૧૦૫)

તા ૪-૩-૪૯

ઉ

૩૧ ૧૦) પરચૂરસ આ, સાથુ, વગેરેના

૩૧ ૧૦) ખાડ, મરી, મસાલો વગેરેના

૩૧ ૧૦) ધાબી, ચપલ વગેરેના

૩૧ ૧૩૫)

નોંધ — આખા માસ મહિનાનું રેશન, બાળાની સ્કૂલની ફી તથા કપડા વગેરે માટે શું કરવું, તેની આખી રાત ચિંતા કરી ખીસામા એક પાર્થ પણ ન હોય તો પછી રવિવારે રબ મળે તો ચે શું ને ન મળે તો ચે શું ?

ઝાવરી લખી હું જૂના કાગળ લેવા માળિયાપર ચલ્યો એક ખૂલુમાંથી કાગળિયાં ની પેટી બહાર અજવાળામાં ખેંચી કાઢી,

ઉપરથી ધૂળ બ ખેરી નાખી, અ દરનાં કાગળિયાં વારાફરતી લેવા બેઠો પહેલું લીધું મારા શિરનામાવાળું એક પોસ્ટનું જૂનું કવર તેમાંથી કાગળ કાઢી વાંચ્યો કાગળ ગામથી મારા ભાઈનો આવેલો હતો તેમાં આ પ્રમાણે લખાણ હતું

મજબામ, તા ૩-૫-૧૯૩૯

સુ મોટાભાઈ,

તમારો ખત મળ્યો અમારી શબ્દાતુ બેઠેશન ગઈ કાલથી શરૂ થઈ ગયું છે તમે લખો છો કે રબમાં બવા સુરત આવશે પરંતુ બાપુજી કહે છે કે તમે જ બધા રબ લઈ ચોડા દિવસ અંતે આવશે. મામાનો કામળ પણ હતો અને તે પણ અમને રબમાં ત્યાં બાલાવે છે તેમને પણ બાપુજીએ લખ્યું છે કે ચિ સરલા અને પ્રમોદને ચોડા દિવસ સુરત મોકલ્યાં આપે, માટે તમે બવા જરૂર આવશે ફોઈના જયુમાઈના લગ્ન છે મજા આવશે આ તરફની ખાસ નવાબની નથી બાપુજી કહેતા હતા કે ગઈ સાલ ડાંગરનો પાક સારો હતો એટલે ચોખાના ભાવ સારા નહિ હોવાથી કંઈ આપણાં ૩૦ મણ ચોખા એમના એમ જ રહેવા દીધા છે

બીજી તમે આવો ત્યારે બાપુજીને માટે કેલિકોના ધોડીનેટા બારીક નજર રૂ ૩૧ ૩૧ થી ૩૧૧ સુધીના લઈ આવશે મારી પાસે તો ગઈ સાલ સીવડાવેલા તે કપડામાં ૪ કોટ અને ૧૦ ખમીશ છે માટે હાલ મારે જરૂર નથી, છતાં કોઈ સાચું કપડું હોય તો એક કોટ અને ચાર ખમીશનું લઈ આવશે એ જ ચિ કાન્તા તથા વિનોદને રનેક્સ ભારથુ.

લિ.

• દિનેશના વ દન

કેલિકોના બારીક ધોતિયાં રૂ ૩૧ થી ૩૧૧ સુધીનાં ! દસ ખમીશ છે છતાં બીજા ચારનું સારી બતનું કાપડ મળે તો લઈ આવશે ! ૩૦ મણ ચોખા ભાવ ઓછો હોવાને લીધે વેચ્યા નથી ! બાપુજી કહે છે કે તમે જ બધાં લઈગમ આવશે !

સમયની બલિહારી છે! એમ વિચાર
રતાંકરતાં મેં એક બીજી ચિટ્ઠી જેવું
કાગળિયું ઉપાડ્યું. અમારા કલિયાએ ૧૦
મણ કાલમના ચોખા મોકલેલા, તે મજૂર
જેડે મોકલેલા તેની એ ચિટ્ઠી નીકળી.
કલિયાએ લખ્યું હતું :

તા. ૧૫-૪-૩૮

શેઠજી,

ગઈ સાલ મોકલેલા તેમાંથી ૧૦ મણ ચોખા
મોકલ્યા છે. ભાવ રૂ. ૨૫૦ છે. ઘઉંના નમૂના
મજૂર સાથે મોકલ્યા છે. નં. ૧વાળા ઘઉંનો ભાવ
રૂ. ૩૦ છે, નં. ૨ના રૂ. ૩૦ છે. બન્ને જાત સારી
ચોખા કરી કાંકરા કાઢીને જ મોકલશું. આપની
ગઈ સાલની બાકી હજી કાઢી નથી. કુરસદે કાઢી
આંકડો મોકલશું. પૈસાની કાંઈ હતાવળ નથી.
જોઈતું કરતું મંગાવશો.

લિ.

ભામાશાના જેસીકસન

હું પાછો વિચારને ચકરાવે ચલ્યો;
એમિલ મહેનામાં પણ ગઈ સાલની બાકી કાઢી
નથી!...ચોખા કાલમના બે રૂપિયા ચૌદજાને
મણ!...કુરસદે આંકડો મોકલશું. પૈસાની કાંઈ
હતાવળ નથી!...શી સમયની બલિહારી છે!

આમ એક પૃષ્ઠી એક કાગળ કાઢી વાંચતો
ગયો. સને ૧૯૩૮-૩૯ની દુનિયામાં રાચતો
ગયો. એટલામાં મારી એક જૂની ડાયરી
નીકળી. ડાયરી ખોલતાં મારી નજર હિસાબની
મારી નોંધ પર પડી. આ રહ્યું તે ડાયરીનું
એક પાનું :

તા. ૧-૩-૩૮ થી ૫-૩-૩૮

જ

રૂ. ૫૦૭ પગાર, માસ કેપુઆરીનો.

ઉ

- ૦-૦-૬ પાપડી શેર ત્રણ.
- ૦-૧-૦ વેંગણ શેર ચાર.
- ૧-૦-૦ ખાંડ શેર સાત.
- ૨-૦-૦ ધી શેર ત્રણ.
- ૨-૮-૦ ગથા માસનું દૂધનું બીલ, મણ ૧ તું
પૂરું આપ્યું.
- ૭-૦-૦ ધરના ભાડાના આપ્યા.
- ૨-૦-૦ તેલ શેર ચાર, મરચાં, હિંગ વગેરે પરચુરણ.
- ૫-૦-૦ પોસ્ટ ઓફિસમાં જમા કરાવ્યા.

૧૯-૬-૬

ડાયરી બંધ કરી મેં એક બીજું
કાગળિયું જોવા લીધું. એ કાગળમાં મારા
લક્ષ વખતે બે દિવસ નાત કરેલી તેને માટેની
રસોઈના અંદાજ માટેની યાદી હતી. તેમાં
આ પ્રમાણે નોંધ હતી :

પહેલે દિવસે નાત માટે રસોઈ

૧. માવાનો શિખંડ
૨. પૂરી રવાની
૩. ભજિયાં ત્રણ જાતનાં, બઘાકા,
રતાણું ને કેળાંનાં
૪. શાક, વેંગણ-બઘાકા, પાપડી,
વાલની દાળ, ફૂદી-ચણા
૫. ચટણી
૬. રાયતાં ત્રણ જાતનાં
૭. અઘાણાં, પાપટ વગેરે
૮. કઢી-ભાત અને લચડો દાળ

બીજે દિવસે

૧. દેખર
૨. સુતરકેણી
૩. પૂરી
૪. પાતરાં
૫. બમણ
૬. શાક છ જાતનાં
૭. રાયતાં ત્રણ જાતનાં, ચટણી વગેરે
૮. કઢી-ભાત અને લચડો દાળ

આ નોંધ વાંચતો હતો એટલામાં
'રસોઈ થઈ ગઈ છે' એમ ખૂબ પાડતાં ગૃહિણી
ઝપાટાભેર, દાદર ચઢી ઉપર આવ્યાં મેં કહ્યું
'જરા વાર છે'

'જૂનાં રહી' કાગળિયાં પેટીમાંથી કાઢી
નાખવાને બે કનાક' એમણે સભળાવ્યું

'શાક શેતુ બનાવ્યું છે?' મેં પૂછ્યું

'શાક આજે કાર્ડ નથી બનાવ્યું' એમણે
બીજેથી જવાબ વાળ્યો

'પાપડ શેક્યા છે?' મેં પૂછ્યું

'પાપડ તો ખલાસ થઈ ગયા છે' એમણે
વળી પાછો, ઠડકથી જવાબ આપ્યો

'શી સમયની બલિહારી છે।' એમ
મનમાં વિચાર કરતો હું ભૂલ્યો દાદરનાં
પગપિયાં ઉતરતાં ઉતરતાં પેટીમાંનાં કાગળિયાં
તરફ દયાદ્ર દૃષ્ટિથી જોતો ગયો અને મનમાં
બોલ્યો 'ભલે ગમે એટલી મોંઘવારી હોય,
આ કાગળિયાં તપાસવામાં બે કલાક માગ
કેટલા આનંદમાં નીકળી ગયા.'

નીચે જમવા બેઠો ભારે ગૃહિણીને મેં સાફ
સભળાવી દીધું 'પેટી ખાલી નથી કરવાની.'

★

ડોં ફરિપ્રસાદ દેસાઈ દેશાટનના ભારે શોખીન છે. હિંદુસ્તાનના કળાધામોમાં, વીથલેરોમાં
રાહેરોમાં મેં સમૃતિધામોમાં એમણે ખૂબ પર્યટન કર્યું છે એક વેળા એ જયપુર ગયા અજમેર
છાડતી વખતે કોઈએ સલાહ આપી કે અજમેર પછી દરેકની સાથે વાતચીત કરતી વખતે 'આપ' કહેવું
હિંદીમાં 'તુમ એ થલો ન તોછરો શબ્દ છે

સિખામણ તાજ ન મળેલી હતી જયપુરમાં રેસનથી રહેરમાં જતી વખતે શાકાના ટપ્પામાં એ
જોશ ગાડીવાળો ખીન પણ એક ક્ષણને બોલાવી લાવ્યો એ ક્ષણ બેઠો કે પોતાના વાચાળ સ્વભાવ
પ્રમાણે ડોહરે તો વાતો દરવા માડી વાતોમાં એ 'આપ, આપ' કહીને બોલતા હતા ઘોડીવાર
પછી પેલાએ ડોહરને કહ્યું

'સાહેબ મેં તો નાઈ હતું.' મતલબ કે હું તો હુનમ હતું, અને 'આપ આપ' કહી માન આપવું
ચોખ્ખું નથી

ડોં સાહેબ તો એવા બની ગયા! પણ પોતાનું સીપાઈ પુસ્તક પડી ન જાય એ માટે એમણે
સરસ હત્તર આપ્યો

'તેનો કઈ વારો નહિ કોઈ પણ નાતને હું હવડી ખણતો નથી આપણે જમા સમાન બીએ.'

★

એમ. ઈશ્વરચંદ્ર બાઈ હિંદુસ્તાનના પ્રવાસે આવી એની છત્રી ન્યારે વર્તમાન-પત્રોમાં એણે પ્રસિદ્ધ
થયેલી જોઈ ત્યારે એ ખૂબ ન હસી એ માર્કના તેના ભાણેજ સાથેના ફોટામાં આપણા અજબારોએ
એ ભાણેજને બાઈના પતિ તરીકે બિરદાવી દીધો!

પણ બાઈને આ ભૂલથી રોષ ન થયો, રમૂજ બેપછ અને પોતાની રમૂજમાં મેહીઓને ભાગીદાર
બનાવવા એણે જે રત્નપત્રોમાં આ છત્રીએ, કપાઈ હતી તેની એકએક નકલ ખરીદી પોતાને વતન
મેંકલી આપી!

★

સમતોલ ખોરાક

શ્રી. ભૂપતરાય મો. દવે

માણસોને હોય છે. જન્મ્યા પછી આઠદસ માસે શરૂ થતી તે મૃત્યુ પર્યંત નિત્યની સાથી બની રહેતી આ ક્રિયાને માનવી બણી-સમૂજ શક્તો નથી એ કેવું આશ્ચર્ય કહેવાય ? ગુજરાતના એક અનુભવી નિસર્ગોપચારકે અહીં સપ્રમાણ ખોરાક વિષે પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા છે.

સનવશરીર એક અદ્ભુત યંત્ર છે. તેને યોગ્ય રીતે સાચવવા માટે શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને સમતોલ ખોરાકની ખાસ જરૂર છે.

માણસની તાંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર સમતોલ ખોરાક પર છે. આ વાત બહુ થોડા લોકો સમજે છે. આપણે ત્યાં ખોરાક વિષે ઘણું અજ્ઞાન ફેલાયેલું છે. લોકો માને છે કે શરીર ટકાવવા અને પેટ ભરવા માટે ખોરાક લેવો જોઈએ. આ 'સમજણ' તદ્દન અધૂરી છે. ખોરાકની શરીર પર સારી કે મારી અસર થાય છે કે કેમ ? કેવા પ્રકારનો ખોરાક લેવો જોઈએ ? શરીરને અને ખોરાકને શો સંબંધ છે ? આ બધી વિગતોથી લોકો અજાણ હોય છે. સાચી વાત તો એ છે કે લોકો કેમ, ક્યારે અને કેવી રીતે ભોજન કરવું એ પણ સંપૂર્ણ રીતે બાણતા નથી. ભોજન કરવું એટલે એ-ચાર રોટલી, થોડાં બાત, દાળ, શાક, વિવિધ ખાટા-તીખાં અથાણાં વગેરે પદાર્થો સંપૂર્ણ ચાવ્યા વગર ઉતાવળે ઉતાવળે ગળા નીચે તેઓ ધકેલી દે છે. એમાં જો સહેજ તકલીફ પડે છે તો પાણીનો ઘૂંટડો પીને અનાજનો કાળિયો પેટમાં પધરાવે છે.

જ્યાં ભોજન કરતી વખતે આટલી બધી ઉતાવળ હોય ત્યાં 'સમતોલ ખોરાક' વિષે બાણવાની વાત શી કરવી ?

‘ખાવા માટે જીવું કે જીવવા માટે ખાવું ?’ વિચારવંત માનવી એમાં બીજાને જ પસંદગી આપે એ સ્વાભાવિક છે; પરંતુ આટલું ક્યાંથી પણ તંદુરસ્તી કે તાકાત આવતી નથી. બે માટે વિવિધ રસને પુષ્ટ કરે એવો સાત્ત્વિક ને સત્ત્વશીલ તથા કૃત્રિને અતુલ્ય આવે એવો છતાં સપ્રમાણ ખોરાક જોઈએ. ખોરાકના પ્રમાણશાસ્ત્રનું જ્ઞાન ઘણા ઓછું

સામાન્ય રીતે આપણે ત્યાં 'સમતોલ ખોરાક' કોને કહેવો અને તેની મહત્તા શી છે એ વાત બહુ થોડા લોકો સમજે છે.

કેટલાક લોકો બાત અને દાળ ખાઈને જીવે છે. કેટલાક લોકોને ફરસાણ વધારે પ્રિય હોય છે. કેટલાક લોકોને તીખા, ખાટા, તળેલા અને ગરમાગરમ પદાર્થો વધારે બાવતા હોય છે. કેટલાક લોકોને રોટલી, દાળ, શાક, બાત અને અથાણાં વધારે ગમતાં હોય છે. કેટલાક લોકોને ખોરાકમાં ચડિયાતું મીઠું ખાવાની ટેવ હોય છે. જ્યારે કેટલાકને લાલ-સફેદ મરચું વધારે પ્રમાણમાં ખોરાકમાં લેવાનું પસંદ હોય છે. આ બધી ટેવો એકંદરે આપણા શરીરસ્વાસ્થ્ય પર ઘણી મારી અસર પહોંચાડે છે.

ઉપર મુજબ સૌ કોઈ પોતાને પ્રિય હોય તેવા પદાર્થો ભોજનમાં લે છે. એ ખોરાકમાં શરીરને જોઈએ તે બધાં તત્ત્વોની ખામી છે.

સત્ત્વબળરના હલકા ખોરાકથી પેટ ભરવાથી તાંદુરસ્તી, શક્તિ અને જીવન લાંબા સમય ટકાવી શકાય નહિ. આ વાત લોકો સમજતા નથી. તેઓ ગમે તેવો ખોરાક ખાઈને પેટ ભરવાનું પસંદ કરે છે, પરિણામે તેમનું આરોગ્ય ધ્વંસાતું જાય છે.

લોકોની તાંદુરસ્તી બગડવાનાં અનેક

કારણે છે, તેમાં મુખ્ય સત્ત્વહીન ખોરાક છે કેઈ પણ રોગ મટાડવા માટે ખોરાકમાં ખૂટતાં તત્ત્વોવાળા પદાર્થો લેવા બેઈએ આમ બને તેજ ન હોઈને રોગ મટે છે અને હોઈ નવું જીવન મેળવી શકે છે .

શુદ્ધ આહારનું ખરું કામ શરીરને ગરમી અને પોષણ આપવાનું તેમ જ તદુપર રાખવાનું છે તેથી આહાર ઉચિત અને સમતોલ્ય હોવો જોઈએ

આપણા ખોરાક માટે ભારે ‘અશ્વમધાન’ હોય છે, જેથી કરીને શરીરમાં તાજગી ચોળી દેખાય છે, ‘અલ્કલ’ તત્ત્વોવાળા ખોરાકનું પ્રમાણ ભોજનમાં વધારે હોવું બેઈએ અલ્કલમધાન ખોરાકથી લોહી શુદ્ધ અને, શરીરના અન્ય યોગ્ય રીતે સચવાય છે

આપણા દૈનિક ભોજનમાં એવી ટકા અલ્કલ તત્ત્વ અને વીસ ટકા અત્ત્વ તત્ત્વ હોવું જોઈએ આ મુજબ ખોરાકની પસંદગી કરવામાં આવે તો જ આપણું આરોગ્ય ખીણે અને શરીરનો વિકાસ થાય છે

શરીરને નીરોગી રાખવા માટે આપણા ખોરાકમાં પ્રોટિન, ચરબી, કાર્બોહાઇડ્રેટ, ખનિજ ક્ષારો, વિટામિન્સ અને પાણી-આ બધાં તત્ત્વોની ખાસ આવશ્યકતા છે

આપણા ખોરાકમાં પૂરતાં તત્ત્વો હોવા છતાં તે અધૂરો ગણાય છે તેનાં કેટલાંક કારણો છે ખાસ કરીને શાક-ભાજીઓને ખૂબ તાપ આપીને વધારેપડતા ચણીને તેનાં પોષક તત્ત્વોનો નાશ કરવામાં આવે છે ભાતને ઓસાવીને તેનું કિંમતી સત્ત્વ દૂર કરી પછી ભોજનમાં લેવાય છે કઠોળનાં ફાતરાં સાફચૂક કરીને લાગબાદ આહારમાં લઈએ છીએ થઈનાં લોટમાંથી કિંમતી થૂણું કાઢીને અને દૂધને ખૂબ ઉકાળીને ઘણાં ખરાં તત્ત્વોનો નાશ કરીને, ભોજનમાં લેવામાં આપણે ગૌરવ માનીએ છીએ.

મેંદો, મિલમાં સાફ થયેલા ચોખા, મીઠાઈઓ, ખાંડ, રવો, તળેલા પદાર્થો અને ખાટા-તીખાં વિવિધ પ્રકારનાં અથાણાં-આ બધાં પદાર્થો આરોગ્યને મોટું નુકસાન કરે છે

એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે ખોરાકને વધારેપડતો રાંધવાથી અને તળવાથી તેનું ચેતન્ય ઓછું થાય છે

શાક-ભાજીઓને વરાળથી બાફવા બાદ મીઠું, કેચમીર, ધાણાજીર વગેરે આરોગ્યવધક મસાલા જે સાદા અને સત્ત્વ વાળાં હોય તેને શાક-ભાજીમાં ભેળવીને આહારમાં લેવાની રેવ પાડવી અત્યંત જરૂરી છે

જુદીજુદી ભાજી વિષે કેટલાક શોકોનું માનવું છે કે એ તો બનવરેના ખોરાક છે એ ધાસ માલુસ માટે નથી પણ તેમની આ એક ખોટી ભ્રમણા છે ભાજીમાં ચેતન ક્ષારો અને વિટામિન્સ છે ભાજીમાં લોહીને શુદ્ધ કરવાનો મહાન ગુણ છે તેમાં રેસાઓનું પ્રમાણ મોટું છે, જેથી તે કબજિયાત દૂર કરવામાં મદદરૂપ બને છે

શાકમાં કોળી, સેલેજ, ફૂલગાંબી, ટમેટા, ગરજર, કાકડી, બીટરૂટ, કુચળી વગેરેની કચુબર કરીને અથવા વરાળથી સામાન્ય બાફીને આહારમાં લેવાથી શરીરને ઉપયોગી એવા ચેતનક્ષારો, વિટામિન્સ અને રેસાઓ મળે છે

શ્રીમત લેડી ફોનોએ ઉપયોગ મોજ રોખની ખાતર કરે છે ‘ફોનો કિંમતી છે એટલે સામાન્ય લોકો ફોનો છૂટથી આહારમાં લઈ શકતા નથી એ અફસોસની વાત છે

શરીરમાંનાં ઝેરી દ્રવ્યોને ધોવા માટે, તદુપરતી બળવવા, જીવનશક્તિ વધારવા, લોહીને ચેતનવાળું બનાવવા માટે વિવિધ મધુર રસવાળાં ફોનોને આપણે દૈનિક ભોજનમાં

મહત્વનું સ્થાન આપવું ઘટે. ફળોનો રક્તશોષક અને રક્તવર્ધક છે. તેમ જ શુદ્ધ અને સજીવ-ચેતન તત્ત્વોથી તે ભરપૂર છે.

વિટામિન્સ અને કુદરતી ખનિજ તત્ત્વો સાથે વિવિધ રોગનો શો સંબંધ છે તે હવે લોકોથી અભણ નથી. રોગને દૂર કરવા માટે વિટામિન્સ અને ખનિજ તત્ત્વો વગર શરીર નીરોગી ન રહી શકે. આટલા માટે ખોરાકમાં લીલાં શાકભાજી, તાજાં ફળો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવાં જરૂરી છે. અલખત, તેમાં ગરમી ઉત્પન્ન કરનારી શક્તિ 'કેલોરી' ખૂબ ઓછી છે.

દૂધ કિંમતી ખોરાક છે. આપણા આહારમાં દૂધનો ઉપયોગ ઘટી જાય તો શરીરને પૂરતા પ્રમાણમાં ચૂનાતું તત્ત્વ મળે છે. ખાળકોને દૂધ અને ફળો આપવાથી તેઓની ઊંચાઈ અને વજન વધે છે. નિત્ય દહીં અને છાસનો ઉપયોગ આહારમાં કરવાનું ભૂલવું ન જોઈએ; કારણકે પૌષ્ટિક ખોરાકની અસર આપણી તંદુરસ્તી ઉપર થાય છે.

માણસ જે પ્રકારનું કામ કરતો હોય તે કામમાં તેની જેટલી શક્તિ ધસાય તે મેળવવા માટે શરીરને ગરમી આપનારો ખોરાક લેવો જોઈએ. નિષ્ક્રિય આહારશાસ્ત્રીઓએ દરેક ખાદ્ય પદાર્થની ગરમીનું માપ 'કેલોરી' થી આંકેલું છે.

પાણીની એક ડિગ્રી ઉષ્ણતા વધારવા માટે જેટલી ગરમી જોઈએ તે 'કેલોરી' કહેવાય છે.

એક સામાન્ય વજનનો તંદુરસ્ત માણસ આરામ કરતો હોય કે વધારે શારીરિક મહેનતનું કામ કરતો હોય એ બંનેના ખોરાકમાં ફરક રહેવો જોઈએ. એટલા માટે એના જીદા વર્ગો પાડવામાં આવ્યા છે.

સામાન્ય જીવન ગુજારતો એક કારકુન હોય કે તેવા પ્રકારનું હળવું કામ કરતો હોય તો તેને ચોવીસ કલાક માટે લગભગ ૨૩૦૦ અથવા ૨૪૦૦ કેલોરી મળે તેટલો રોજનો ખોરાક જોઈએ. આ ઉપરથી બીજો ધંધો કરનાર વ્યક્તિઓ માટે જરૂરી 'કેલોરી' નો અંદાજ કાઢવામાં આવ્યો છે.

ધંધો ખોરાક કેટલા કેલોરીનો જોઈએ

કારકુન	૨,૩૦૦ થી ૨,૪૦૦
દરજી	૨,૪૦૦
સુતાર	૩,૪૦૦ થી ૩,૬૦૦
હુલાર	૩,૬૦૦ થી ૩,૮૦૦
કસીઓ	૪,૫૦૦ થી ૪,૭૦૦
વેપારી (મગજનું કામ કરનાર)	૨,૨૦૦ થી ૨,૩૦૦
લાકડાં ફાડનાર અથવા લોહું તોડનાર	૫,૪૦૦ થી ૫,૮૦૦
૧૩ થી ૧૮ વર્ષનો કુમાર	૩,૦૦૦ થી ૩,૫૦૦
પુખ્ત વયની તંદુરસ્ત સ્ત્રી	૨,૨૦૦ થી ૨,૪૦૦
” ” સખ્ત મજૂરી કરનાર સ્ત્રી	૨,૭૦૦ થી ૩,૦૦૦
ગર્ભવતી સ્ત્રી	૨,૫૦૦ થી ૨,૭૦૦
ખાળકને ધવડાવતી સ્ત્રી	૩,૦૦૦ થી ૩,૨૦૦

ઉપરના માપમાં ચોક્કસાઈ કરતાં અંદાજનું તત્ત્વ થોડું વધારે છે. જેનું શરીર નખળું હોય, જેની પાચનક્રિયા મંદ હોય, તેણે ખોરાક ઓછો લેવો જોઈએ. તંદુરસ્ત અને સશક્ત માણસે શારીરિક શ્રમને હિસાબે ઉપર જે કેલોરીના આંકડા આપ્યા છે તે મુજબ ખોરાક લેવાથી શારીરિક ધસારો પુરાર્થ ભય છે તેમ જ સ્ફૂર્તિ અને જોમ આવે છે.

ઉપર બતાવેલ ખોરાકની કેલોરીમાં વ્યક્તિગત ફેરફાર થઈ શકે. એક જ ધોરણ દરેકને લાગુ ન પડે. આટલું સૌ કાંઈએ યાદ રાખવું.

હવે આપણે મુખ્ય મુદ્દા પર વિચારીએ 'સમતોલ ખોરાક' એટલે અમુક માપમાં અને અમુક પોષણદાયક ખાદ્ય પદાર્થોને દરરોજના ઉપયોગમાં લેવાનાં હોવા તે આ ખાદ્ય પદાર્થોમાં શરીરને ઉપયોગી થાય તેવા બધાં તત્ત્વો હોવા જોઈએ, જેવાં કે નત્રિલ (પ્રોટીન), કાર્બોહાઈડ્રેટ (કાર્બોહાઈડ્રેટ), ચરબી (ફેટ), ખનિજ ક્ષારો (મિનરલ સોલ્ટ્સ) પ્રજ્વનકો (વિટામિન્સ) અને પાણી, આ બધાં તત્ત્વો થોડા પ્રમાણમાં મળે તો જ 'સમતોલ ખોરાક'ની મહત્તા છે.

તદુપસ્ત માણસ માટે અને શરીરને સંપૂર્ણ નીરોળી અને ચેતનવાળું રાખવા માટે નીચે મુજબનો ખોરાક લેવાય એ આરોગ્ય માટે તદ્દન અનિવાર્ય છે.

પ્રમાણુ ઓ સમા

ધર્મો લોટ હાથધરીથી ફોલ	
ચૂલાવાળો	૧૦
તેલ તલનું હાથધાળીનું	૧૨
ધી તાણું અને શુદ્ધ અથવા	
માખણ તાણું અને શુદ્ધ	૧૨
ફળ શુદ્ધ	૨૨
લાજી શાકભાજી	૮
કઠમૂળ	૮
કોળ	૨
ફળ ફેવરાવાળો	૨

તાળ ફળ	૮
ભાત હાથેછેવાના	૬
કઠમૂળ હાથધાળી ફળ	૨
ગોળ	૨

આ પ્રમાણે નિયમના લેવાનામાં પુષ્કળ ઉમરના સમજાત માણસે ખોરાક લેવાની કાળજી રાખવી જોઈએ. ઉપર જે ખોરાક ઓસની ગણતરીમાં આપેલ છે તેમાં દરેક પ્રકારનાં પોષણ તત્ત્વો અને શરીરને ગરમી આપનાર 'કેલોરી' વગેરેનો સમાવેશ થાય. ૨૪ કલાકમાં બેથી ત્રણ વખતના લેવાનામાં આ જાતનો ખોરાક લેવાથી માણસને પૂરતા પ્રમાણમાં શક્તિ, ગરમી અને પોષણ વગેરે મળી રહે છે આ બધાં તત્ત્વો જે ખોરાકમાંથી મળે તે 'સમતોલ ખોરાક' કહેવાય છે.

ધણખરા રોગોનું મુખ્ય કારણ અયોગ્ય આહાર છે 'સમતોલ ખોરાક' લેવાથી અનેક લાભ છે જેવાં કે રક્ત વધારે કે, કબજિયાત દૂર કરે છે હાથાઈ, સ્વાસ્થ્ય, શક્તિ અને મૈત્ર્ય વધારે છે, શરીરને શુદ્ધ પોષણ આપે છે અને જીવનશક્તિ વધારે છે તેમજ રોગોનો નાશ કરે છે.

આ બધી સિદ્ધિ 'સમતોલ ખોરાક' લેવાથી આપણને મળે છે.

★

શુભ્રાત વિવાહીકા નિયામકમ ડગની જાડક હતી બાપુને એમા હાજર રહેવાનું હવે એમને માટે મોકલેલું વાહન સમયસર ન પહોંચી શક્યું બાપીજી સમયપાલનના અલગ આગ્રહી હતા વાહન ન મળતા જ એ આશ્રમથી પગપાળા ચાલી નીમળ્યા તેમ છતાં વખતસર કેવી રીતે પહોંચી શકે? વખત ચલા આગ્યો હતો અને આશ્રમથી વિવાહીક ઠીકઠીક દૂર હતી રસ્તો નિજ ન હોવાથી કોઈ બીજા વાહન મળવાનો પણ સંભવ નહોતો.

ચોરેક દૂર ગયા પછી બાપુએ માર્ગમાં એક ખાનધારીને સાયકલ પર જતાં જોયો બાપુએ અને સોફ્ટો ને કહ્યું સાયકલ આપ મારે વિવાહીક જવું છે યુવાને ચૂપચાપ સાયકલ આપી દીધી બાપુ ક્વચિત્ ફરિયાદ આશ્રમમાં સાયકલ પર બેઠા હશે હિંદુસ્તાનમાં બેસવાનો તો કદીયે મોકલ મળ્યો નહોતો. બસ એ તો સાયકલ પર બેઠા ને આવી પહોંચ્યા વિવાહીકમાં બાપુને વખતસર આવેલા જોઈને આશ્ચર્ય તો થયું જ પણ એક નાની અમસ્તી પોતડી પહેરેલા, ઉપાટે સરીર સાયકલ પર બેઠેલા બાપુનું જે દરચ એ જોયું, તે જિંદગીમાં કદીયે ફરીથી જોવાનું નહીં મળે કાકા કાકેલકર

ચંદ્રનું સસલું

અધ્યાપક શ્રી. અરુણોદય જાની

એમ. એ. કાવ્યતીર્થ

આવ્યું છે. તે વખતે ચંદ્ર સાથે સસલું કેવી રીતે સંકળાયું તેનું અહીં નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

ચંદ્રની અંદર કાળાકાળા કાથા જેવું જે જણાય છે, તે કવિઓને મતે ચંદ્રના કાળામાં રહેલું સસલું છે અને તેથી જ ચંદ્રનું ‘શશાંક’ એવું પણ એક નામ છે. ત્યારે કોઈને એમ શંકા થાય, કે ચંદ્રના મંડળમાં એ સસલું ક્યારે, કેવી રીતે, શા માટે અને કોણી દ્વારા પ્રવેશ પામ્યું? આ શંકાનું નિનારણુ પાલી ભાષામાં લખાયેલી જાતકકથાઓ પૈકી સસજાતક નામના જાતક દ્વારા થઈ શકે છે.

બૌદ્ધ ધર્મના ગ્રંથો પાલી તેમ જ સંસ્કૃત ભાષામાં લખવામાં આવેલા છે. તે પૈકી પાલી ગ્રંથોને જ ગ્રાંથીન અને વિશેષ પ્રમાણભૂત ગણવામાં આવે છે; કારણકે ભગવાન બુદ્ધે પોતાનો ઉપદેશ તે સમયની પ્રચલિત પ્રાકૃત ભાષા-જે ‘પાલી’ નામથી ઓળખાય છે તે-માં આપ્યો હતો, એવી માન્યતા છે. આ પાલી ભાષામાં લખાયેલા ગ્રંથોને બે વર્ગમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે : (૧) ‘ધર્મગ્રંથો’, (૨) તદ્વિન અથવા શાસ્ત્ર નિષયક ગ્રંથો. આ પૈકી ધર્મગ્રંથો નામના પ્રથમ વિભાગમાં વિનયપિટક, સુત્તપિટક અને અભિયમ્મપિટક નામના ત્રિપિટક-ત્રણ પિટકો-નો સમાવેશ થાય છે. આમાંના સુત્તપિટક નામના પિટકમાં પાંચ નિકાયગ્રંથો ગણાવ્યા છે. તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે : (૧) દીર્ઘનિકાય, (૨) મઙ્ગલનિકાય, (૩)

શશ અને શશાંક ! કેવી કોમળતાનાં બંને પ્રતીકો છે ! કવિઓએ બંનેના સંબંધ પરત્વે કલ્પના-વિહાર કરવામાં પણ ક્યાંય બાધી રાખી નથી. સંસ્કૃત સાહિત્યની સાફ પાલી ભાષાના સાહિત્યમાં પણ એ સંબંધનો પૂરો લાભ ઉઠાવાયો છે. પ્રસિદ્ધ જૈનકથાઓમાંની એકમાં ભગવાન બુદ્ધ ‘પૂર્વજન્મમાં સસલાડે ઉતા એમ જણાવવામાં

સંયુત્તનિકાય, (૪) અંગુતરનિકાય અને (૫) હુદ્દનિકાય. આ પૈકી છેલ્લા હુદ્દનિકાયમાં જે દસ ગ્રંથો દર્શાવ્યા છે, તેમાં જ ‘જાતકો’નો સમાવેશ થાય છે.

ભગવાન બુદ્ધ જ્યારે સમ્માસમ્બુદ્ધ (સમ્યક્ સમ્બુદ્ધ) થયા ત્યારે તેમને જાતિસ્મરણનું પણ પ્રાપ્ત થયું. તેથી તેમને પોતાના પૂર્વજન્મોનું યથાર્થ સ્મરણ ઉત્પન્ન થયું. પરિણામે કથાના પ્રસંગોએ ભિક્ષુઓને દૃષ્ટાંત તરીકે, તેઓ પોતાના પૂર્વજન્મો વારંવાર કહી સંભળાવતા હતા. આ કથાઓને જાતકકથા કહેવામાં આવે છે. ગ્રો. ફોસબોલે (Fausboll) આ જાતકોને પાંચ ભાગમાં પ્રકાશિત કર્યાં છે.

આ જાતકોનું સંસ્કૃત રૂપાંતર પણ થયેલું છે. આર્યશર નામના વિદ્વાને કેટલાંક જાતકોનું સંસ્કૃત રૂપાંતર કર્યું છે; પરંતુ આ રૂપાંતર મૂળ પાલીનું શબ્દશઃ ભાષાંતર નથી; કિંતુ તેમાં મૌલિકતા પણ ઘણી છે. આર્યશરના તે ગ્રંથનું નામ જાતકમાળા અથવા વોલ્ફસત્ત્વાવદાનમાળા છે અને તે ગ્રંથ હારવર્ડ યુનિવર્સિટી દ્વારા ડો. હેન્ડ્રિક કર્ન (Hendrik kern) નામના વિદ્વાને પ્રકાશિત કર્યો છે.

પ્રસ્તુત લેખ આ બંને ગ્રંથો-જાતકમાળા (પાલી) અને જાતકમાળા (સંસ્કૃત)ના આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વકાળમાં જ્યારે વાગલુસી(કાશી)માં
બ્રહ્મદત્ત રાજ રાજ્ય કરતો હતો, ત્યારે
બોધિસત્ત્વ સંસવાની યોનિમાં જન્મ પામી
એક જગલમાં રહેતા હતા તે જગલ સુંદર
પ્રકારનાં વૃક્ષો, લતાઓ અને વનસ્પતિઓથી
શેષભર્યું હતું તેમાં કૃષ્ણ અને કૃષ્ણોના પાર જ
નહોતો. સીલા, કૃષ્ણ ઘાસનાં મોટાં મેદાનોથી
તે વિભૂષિત હતું તેની એક બાજુએ પવિત્ર
જળથી પૂર્ણ એવા ગંગાજી વહેતા હતાં
બીજી બાજુમાં એક પર્વત હતો અને ત્રીજી
બાજુએ કોઈ એક ગામની સીમા આવેલી હતી

તે સસલાના દિવ (જળબિલાડો), શિયાળ
અને વાનગ એમ ત્રણ મિત્રો હતા આ,
ચારેય મિત્રો પોતપોતાના સ્થાનમાં રહેતા,
પોતપોતાના શિકાર મેળવતા અને સધ્યા
સમયે એક નિશ્ચિત સ્થાનમાં બધા ભેગા
મળતા સસલુ પોતાના મિત્રોને ઘણીગર
ધર્મનો ઉપદેશ આપતાં કહેતું, કે 'આપણે
દાન કરવું ભોઈએ ચારિત્ર્યનું રક્ષણ કરવું
ભોઈએ ઉપવાસ કરવા ભોઈએ' ઇત્યાદિ
ત્રણેય મિત્રો સસલાના આ પ્રકારના ઉપદેશને
ધ્યાનથી સાંભળતા અને તે પ્રમાણે વર્તવાનો
પ્રયત્ન કરતા

એક વખતે સધ્યાકાળનો સમય હતો
ચારેય મિત્રો ભેગા મળ્યા હતા આકાશમાં
શુભ પક્ષની ચૈદસનો ચંદ્ર ઊગ્યો હતો
તેનું મહાન લગભગ પૂર્ણ હતું અને તે
જાણે કે આકાશમાં ચાંદીનું વર્ણુ ટોચ એમ
શેષભર્યું હતો અચાનક સસલાની નજર
આ ચંદ્ર ઉપર પડી અને તે પોતાના મિત્રોને
ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યું

ભસાવાપૂર્ણશામેન મળ્લેન હસન્નિવ ।

ન્નિવેદયતિ સાધૂનાં ચંદ્રમૌ પોષધોત્સવમ્ ॥

'પૂર્ણ' શોભાથી યુક્ત એવા પોતાના

મહાન વડે જાણે કે દસતેજ હોય એવો આ
ચંદ્રમા સત્પુરુષોને પોષધનતનો ઉપદેશ

આપતો હોય એમ લાગે છે આવતી કાલે
પૂર્ણિમા છે, માટે આપણે બધાએ શીલ
(ચારિત્ર્ય)નો સ્વીકાર કરી ઉપવાસ કરવો
ભોઈએ કાગલુકે ચારિત્ર્યનો આશ્રય કરીને
આપેલું દાન ઘણું ફળ આપે છે માટે આપણે
ચાંગણે કોઈ પણ ચાચક આવે તો આપણા
આહારમાંથી એને આપીને બાકી રહેલાથી
આપણે ઉપવાસના પારણા કરવાં '

બધા મિત્રોએ 'ભલે' એમ ડહી સમતિ
આપી અને મતનો સ્વીકાર કર્યો

બીજે દિવસે સવારે દિવ (જળબિલાડો)
પોતાના દરમાંથી બહાર નીકળ્યો અને 'લાવ
શિકાર શોધી' ન્હાવું એમ વિચાર કરી
નગાજીને ડિનારે ગયો ત્યાં એક માછીમારે
સાત રોહિત (એક જાત) માછલાં પકડીને
તેમને સાતેમને એક વેલામી બાંધીને ગંગા-
કિનારે રેતીમાં સાધારણ ખાડો કરી સતાવ્યાં
અને પોતે બીજા માછલાં પકડ્યા માટે
ગંગાજીમાં ડૂબકી મારી આ અરસામાં
જળબિલાડો ત્યાં આવી ચઢ્યો તેને
માછલાંની ગંધ આવતાં રેતીને ખસેડી
નાખી માછલાં બહાર કાઢ્યાં, અને 'આનો
કોઈ માલિક છે?' એમ ત્રણવાર ઘોષણા
કરી, પરંતુ કોઈ પણ જવાબ ન મળતાં
એને કોઈ માલિક નથી એમ માની હર્ષ
માછલાં બધેલા વેલાને મોમાં ઘાસી
પોતાના દરમાં ખેંચી ગયો અને વિચાર્યું
કે 'વાગલાનો સમય થશે ત્યારે આ માછલાં
ખાઈશ'

આ બાજુ શિયાળ પણ શિકારની શોધમાં
નીકળ્યું કરતાંકરતાં તેણે ખેતરનું રક્ષણ
કરનાર રહેવાળની એક ઝૂપડી જોઈ તેમાં
તેણે એક ગાધા(મગર જેવું એક નાનું
જળચર પ્રાણી) અને એક દડીનું પાત્ર
જેવાં તેણે પણ 'આનો કોઈ સ્વામી છે'
એમ ત્રણવાર ઘોષણા કરી અને બેયુ કે

આનો કોઈ માલિક નથી. એટલે દહીંના પાત્રનું દોરકું ગળામાં ભેરવ્યું અને ગોધાને મોંમાં ઘાલી બંને પોતાના દરમાં લાવીને મૂક્યાં. અને ‘સમય થયે આહાર કરીશ’ એવો નિશ્ચય કર્યો.

બીજી બાજુ વાંદરો પણ આહારની શોધમાં નીકળ્યો. ફરતાફરતા જંગલમાં એક આંખવાડિયામાં તે પેહો અને તેણે સારા પાકાં આમ્રફળો લીધાં. અને ‘વખત થયે હું પારણા કરીશ’ એમ વિચાર કરી તેને પોતાના નિવાસસ્થાનમાં મૂક્યાં.

જ્યારે આ તરફ સસલું મોટા વિચારમાં પડી ગયું. તેને થયું કે ‘અરેરે! હું ખરેખર કમનસીબ છું. મારા મિત્રોની તો જ્યારે અતિથિ આવે ત્યારે તેનું સ્વાગત કરવાની શક્તિ છે, જ્યારે હું તો તદ્દન અશક્ત છું; કારણકે મારી પાસે તો ફૂણાફૂણા ઘાસ સિવાય બીજું કશું નથી, અને તે પણ મારા દાંત વડે તોડું છું, તો એકું થાય છે. આવા ઉચ્છિદ્ર તુણાકુરો અતિથિને કેમ અપાય? ખરેખર મને ધિક્કાર છે!’ આ પ્રમાણે વિચારમગ્ન બનેલા સસલાને અચાનક એક વિચાર સંઝયો: ‘મારી પાસે જે કોઈ અતિથિ આવશે તેને હું મારું આ નિઃસાર શરીર અર્પણ કરીશ. મારું શરીર એ જ મારું ધન છે. તે ધન મારે જ આધીન છે અને મને સુલભ પણ છે. તો એ શરીરના કામળ માંસ વડે જ હું અતિથિનો સત્કાર કરીશ.’

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને ‘ચોગ્ર સમયે બહાર નીકળીને દર્શતુણ વડે હું ઉપવાસનાં પારણાં કરીશ’ એમ વિચાર કરીને તે સસલું પોતાના દરની બહાર નીકળ્યું જ નહિ.

સસલાના આવા ઉત્તમ પ્રકારના વ્રતના પ્રભાવથી ઇંદ્રનું શીલાસન-જેના ઉપર ધોળી કામળ પાથરવામાં આવે છે-તે

એકદમ ઉજ્જુ થયું (સતલખ કે પુરાણની ભાષામાં કહીએ તો તેમનું સિંહાસન ડોલો ઊઠ્યું) તરત જ ઇંદ્રે પોતાના પ્રભાવ દ્વારા સસલાની ઉગ્ર તપશ્ચર્યા બંધી લીધી અને તેમણે તપસલાના વ્રતની પરીક્ષા કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

ત્રીભંજકતુનો સમય હતો. સૂર્યનાં પ્રખર કિરણો સર્વત્ર ફેલાયાં હતાં. દિશાઓએ બણે કે સૂર્યના પ્રકાશરૂપી ધુરજો ઓઢ્યો હોય તેમ બેઈ પણ શકાતી નહોતી. જંગલની અંદર કંસારીઓ અને બીજાં ક્ષુદ્ર જંતુઓ તીણો બવાજ કરી રહ્યાં હતાં. પક્ષીઓએ પણ ઊડવાનું છોડી દીધું હતું. પથિકા થાક અને પરસેવાના ત્રાસથી ઉસાદભંગ થઈ ગયા હતા. આવે સમયે દેવોના રાજ ઇંદ્રે બ્રાહ્મણનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. પ્રથમ તેઓ જળબિલાડાના સ્થાન ઉપર આવ્યા અને પોતે બણે માર્ગ બૂલી ગયા હોય તેવા દેખાવ કરી ભૂખ, તરસ, થાક અને શોકથી કંઠ દીન બન્યો હોય તેમ નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યા:

‘અરે! હું મારા ટોળાથી છૂટો પડી ગયો છું. આ ગાઢ જંગલમાં હું ભટકું છું. ભૂખ અને થાક પીડી રહ્યાં છે. મારું કોઈ રક્ષણ કંઈ.’ ઇત્યાદિ.

આવાં દીન વચનો સાંભળી જળબિલાડો બહાર આવ્યો અને બ્રાહ્મણને પોતાને ત્યાં અતિથિ તરીકે આવેલો બેઈ રાજ થઈ કહેવા લાગ્યો: ‘માછીમારથી ભૂલાર્ક ગયેલા અથવા બીજાં જળચર પ્રાણીઓના ત્રાસને લીધે પાણીમાંથી જમીન ઉપર ફેંદી પડવાથી મૃત્યુ પામીને થાક લાગનાથી બણે સૂઈ ગયાં હોય એવાં લાગતાં, આ સાત રોહિત માછલાં મને મળ્યાં છે. (તાપચર્ય કે આ માછલાં મારાં ચોરેલાં નથી; પરંતુ તે મને જડેલાં છે) તો આપ તેનાં

આહાર કરી આ જગલમાં સુખથી રહો ' જળખિવાડનાં આવા વચન સાંભળી છંદે કહ્યું 'તમી કલુ તે મને મળી ગયા બરોબર છે હું હમણાં આવું છું '

આ પ્રમાણે કહી ત્યાંથી નીકળી દર શિયાળના દર પાસે આવી ઉપર પ્રમાણે જ વચનો બોલ્યા તે સાંભળી બહાર આવી તેમનો સહાર કરતા શિયાળે કહ્યું 'હે શુભનિધિ ગ્રાહણ! કાઈથી ત્યજ દેવામાં આવેલા આ ગોધા અને દહીંનું પાત્ર જતાં જતાં મને રસ્તામાંથી જલ્યા છે તો મારા કલ્યાણ માટે આપ તેનો ઉપભોગ કરો અને આ જગલમાં નિવાસ કરો '

ધ્વજરાજાએ તેને પણ ઉપર પ્રમાણે ઉતર આપ્યો અને ત્યાંથી વાંદરાના નિવાસસ્થાને આવી ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે જ પોકાર કર્યો તે સાંભળતાં વેત જ બહાર આવી વાદરો આદરપૂર્વક કહેવા લાગ્યો 'મારી પાસે પાકાં આમ્રફળો છે, જગલમાં ઠકુ-મીઠું પાણી પણ છે અને સુખ આપે એવી વૃક્ષોની મધુર છાયા પણ છે, માટે આપ આ ફળોનો આહાર કરી વનમાં આરામ કરો '

'વારુ, હમણાં આવું છું ' એમ કહીને રાજા ઇંદ્ર ઉંચે સસલાની પાસે આવ્યા ત્યાં પણ ઉપર પ્રમાણે પોકાર કરતું સસલુ બહાર આવ્યું અને ગ્રાહણને પોતાના અંગણમાં આવી યાચના કરતાં બેઈ રાજા રાજા ધર્મ કહેવા લાગ્યું 'જગલમાં ઊંછરનાર આ કુદ્ર સસલાની પાસે નથી મગ, નથી તલ કે નથી ચોખા મારી પાસે કેવળ મારુ આ શરીર જ છે તો એ શરીરને અગ્નિમાં શેષીને આપ આહાર કરો અને આ જગલમાં સુખથી વાસ કરો '

ત્યારે ભગવાન ઇંદ્ર કહેવા લાગ્યા 'હે સસલા! મારા જેવા ગ્રાહણ દુઃખમનના ય વધ કેવી રીતે કરે? અને તેમાં ય તમે તો

મારા પ્રત્યે આટલી બધી લાગણી ધરાવો છો તો પછી તમારો વધ મારાથી યાચ જ કેમ? '

ઇત્યાં વચનો સાંભળી સસલાએ કહ્યું 'ખરેખર આપ સત્ય કહો છો આપ અહીં જ ઊભા રહો હું મારી જાતને અપલ કરવાનો કોઈ ઉપાય મોઢી લાવું ' આમ કહી સસલુ ચારેબાજુ ભેવા લાગ્યું

રાજા ઇંદ્ર એના મનનો ભાવ સમજી ગયા અને પોતાના પ્રભાવથી તેમણે એકદમ ધગધગતા અગ્નિ ઉત્પન્ન કર્યો તપેલા સોનાના જેવી તેની કાંતિ હતી પ્રચન્દ જ્વાળાઓ તેમની સબૂકી રહી હતી ચારે-બાજુએ તણખાઓ ઊડી રહ્યા હતા કુમાડાનું તો તેમાં નામનિશાન પ્રજા જણાતું નહોતું

ચારેબાજુ નગર ફેરવતાં સસલાની દષ્ટિ એકાએક આ અગ્નિ ઉપર પડી અગ્નિને ભેતા આનંદિત ધર્મ તે મહારાજા ઇંદ્રને કહેવા લાગ્યું 'મારી જાતને સમર્પણ કરવાનો ઉપાય મને મળી ગયો '

આ શબ્દો સાંભળે તેણે અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવાની તૈયારી કરી, પરંતુ એટલામાં એને વિચાર આવ્યો મારા રુવાંટામાં મગતરાં જેવાં જે કાઈ જાતુઓ હશે તે પણ મારા દેહ સાથે બળી જશે અને તેમ યાચ તો મરતાંમરતાં પણ મને પાપ લાગે માટે લાવ એ જાતુઓને મારા શરીરથી છૂટા પાડી દો ' આમ વિચાર કરી તેણે પોતાના રુવાંટાને ત્રણવાર ખજેરી જાતુરહિત કર્યા ત્યારબાદ ધનનો અભિલાષી જેમ ધનના ઢગલાને બેઈને રાજા યાચ, તેમ રાજા ધર્મને તેણે ઉગ્ર અગ્નિમાં પ્રવેશ કર્યો તે સમયે તે સસલુ કમળોના સમૂહમાં ઊઠેલા રાજા હસની માફક શેષવા લાગ્યું

આશ્ચર્યની વાત તો એવી જની, કે આટલો બધો ઉગ્ર હોવા છતાં પણ તે અગ્નિ

તિબેટ

અનુ અ શ્રી 'શગિન' ઝોઝા
મેમ એ

ગ્રામમંડળ દેહ એના એ ચિત્રવિચિત્ર વેશપરિધાનો ને, અનેકાનેક અચરજદા વચ્ચે સુરક્ષિત રહેનાર એ 'વિમૂત્તિ'ની મુલાકાત સાપડવી સહેલી નથી, છતાં આ શ્રેષ્ઠ તિબેટ જ્યાં સાકડા ને એજમી માર્ગો ઉપર પરિભ્રમણ કરીને, વિવિધ ક્ષેત્રો દ્વિસ્થાન પાન કરાવી આપણને દ્વાર્ધ લાભાની મુલાકાતનો લાભ પણ આપે છે !

દુનિયા ઉપર જાગ્યે જ ઠાઈ એવે વસ્તી પ્રદેશ હશે કે જેના ઉપર આધુનિક, વિજ્ઞાનનો ઓછોવત્તો પ્રકાશ ન પડ્યો હોય, અથવા જેના સબધમાં આપણે બહુ વિશેષ ન જાણી શક્યા હોઈએ આમાં અપવાદરૂપ છે માત્ર એક નાનકડો પ્રદેશ આ દેશ આપણાથી કાંઈ બહુ દૂર નથી-એક રીતે આપણો પાડોશી દેશ છે છતાં એના સબધમાં આપણે 'કર્ક કર્ક' જાણી શક્યા છીએ, 'બહુ યત્ન નહિ.' દિમાસ્યની દુર્ભેદ દીવાલોની વચ્ચે પોતાના રહસ્યને છુપાવીને દુનિયાભરના વૈજ્ઞાનિકોને તિબેટ હજી પણ આશ્ચર્યમાં કુજાડી રહ્યો છે બહુ એમ લાગે છે કે માનવબુદ્ધિ પ્રયત્ન કરે છતાં પણ એનો પાર ન પામી શકે એ માટે જ પ્રકૃતિએ એ ભૂપ્રદેશને હિમ, પાણી અને જલધારાઓના અભેદ દુર્ગોથી ભર્યોભર્યો કર્યો છે !

બીજી તરફ માનવમન પણ અદ્ભુત ક્રિયાથી ભરેલું છે એ પણ પોતાનો પરાજય એમ સહેજમાં સ્વીકારી લે એમ ક્યાં છે ? રહસ્યશોધન પ્રતિ તેની પ્રવૃત્તિ પણ, તીવ્ર વેગથી ચલી જ રહી છે એ કે એ પોતે જ એક અનત રહસ્યનો સમુદ્ર છે ! એ ધતર ખાલ વચ્ચેના રહસ્યને હન્તામલકવત ન બતાવે એ

આધુનિક પશ્ચિમની સંસ્કૃતિથી દૂર રહેલા દુનિયાના દેશદેશોમાંનો એક તે તિબેટ. પોતાની રચનારચનાને કારણે વિદેશીઓની કબજગીરીથી મુક્ત રહેલા પ્રદેશના સામાજિક રીતરિવાજો રહસ્યમય હોય છે, તિબેટ પણ એવી જ એક રહસ્યમય છે એનું નામ કાને પડતા જ દ્વાર્ધ લાભા આપણી નજર સમમ ખડો થાય છે એ ગૌર ને

બને જ કેમ ? એટલે આ પ્રદેશ ઉપર કાંઈ ને કાંઈ બહાને ગમન-પ્રતિગમન થયા જ કરે છે, ને જે કંઈ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તેને શબ્દબદ્ધ કરી લેવામાં આવે છે

તળ તિબેટમાં કાંઈ પણ યાત્રી આજા વિના પ્રવેશ કરી શકતો નથી, પણ આજા મેળવાય કંઈ રીતે ? બહારના વિશ્વ સાથે સંપર્ક સાધતાં નવન સાધનાનો તળ તિબેટમાં અભાવ છે એ કાર્ડ સાધન હોય, સા તેના ઉપર પણ દ્વાર્ધ લાભાની સરકારનું સંપૂર્ણ નિયંત્રણ હોય છે તિબેટી ભાષાના બહુકારો પણ બહારની દુનિયામાં ગણ્યાગાંઠ્યાં હોય છે અધિભક્ત, દ્વાર્ધ લાભાના દગ્ધારમાં દુનિયાની પ્રમુખ ભાષાના સારા બહુકારો ને વિદ્વાનો અવશ્ય હોય છે એ વિદ્વાનો દુભાષિયાનું કાર્ય કરે છે

તિબેટ જ્યાં માટે ઘણું માર્ગ છે, જેમાં કલકત્તાથી સિલગુરી થઈને જવાનો પણ એક માર્ગ છે સિલગુરીમાં એક તાર-સ્ટેશન પણ છે એ લ્હાસા (તિબેટની રાજધાની) અને ભારત વચ્ચે સંપર્ક સ્થાપિત કરે છે ત્યાંથી મોટરવારીઓ મળે છે એ દ્વારા સિકિમ જઈ શકાય છે વચ્ચે તરાઈનાં નિબિડ જંગલો આવે છે સડક સાંકડી છતાં ઠીક હોય છે વરસાદ વગેરેને લઈને ખરાબ

એલ રસ્તા તરત સુધારી લેવામાં આવે
આ કાર્ય માટે ગુરખા અને લેખ્યા
નૂરો-જેમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે
લય છે-ની ટોળીઓ ઠેકઠેકાણે તૈયાર
લય છે. વચ્ચે પૂલ પણ આવે છે. મોટર
માટે એ જરા લયપ્રદ પણ છે. આગળ જતાં
ગેંગટાક નામનું નગર આવે છે. એ સિકિમની
રાજધાની છે.

તેથી આગળ મોટર નકામી થઈ પડે છે.
એટલે ગેંગટાકથી ખચ્ચરોનો આશ્રય લેવો
પડે છે. માર્ગ મોટેભાગે ચઢાવવાળો હોય
છે. તેના ઉપરથી ભારતની સમતલ ભૂમિ
અને અનેક ચિત્તહારી દૃશ્યો નજરે પડે છે.
વચ્ચેવચ્ચે વિરામ માટે ડાક-ઝંગલાઓ
આવે છે. અધિકારી માણસો જ તેના
ઉપયોગ કરી શકે છે.

એક દિવસના પ્રવાસ પછી યાંગટ્સે
નામનું નગર આવે છે. વચ્ચેવચ્ચે કોઈવાર
સડક એટલી બધી સાંકડી આવે છે કે સામેથી
કોઈ આવે તો એક મહાન પ્રશ્ન ઊભો થાય,
પણ ફરી રસ્તો પહોંચો થતો આવે છે.
આગળ માલથી લાદેલાં ખચ્ચરો ચાલે છે,
એટલે જ્યાં રસ્તો ખૂબ સાંકડો આવે છે
ત્યાં મુસાફરોને મુશ્કેલી ઊભી થાય છે.

ચોદ હજાર ફૂટ ઊંચે પહોંચતાં પાતળી
હવાનો સ્પષ્ટ અનુભવ થવા માંડે છે. રાત્રે
સૂતાંસૂતાં અચાનક ઊંઘ ઊડી જાય છે ને
બગીચે ત્યારે મખર પડે છે કે આપણે
હાંસીએ છીએ ને મોટેથી શ્વાસ લઈ રહ્યા
છીએ! દિવસે હવાના પાતળાપણને લઈને
ઊંચે ચઢવું વધારે કઠિન થઈ પડે છે. ને
ઠેકઠેકાણે આરામ લઈ શ્વાસ-નિઃશ્વાસને
નિયમિત કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે.

આગળ જતાં નાતૂલા નામની ગુફા
આવે છે. અહીં ખચ્ચરોને રજા આપી
છુટા કરવા પડે છે. અહીંથી એક જ

પગદંડીવાળો રસ્તો આવે છે. થોડે દૂર જતાં
એક યૌદ્ધસંઘ આવે છે. અહીં યાત્રુગના
પ્રધાનની મુલાકાત થઈ શકે છે. તિબેટમાં
એવો રિવાજ છે કે જો કોઈ પરવાનગી
મેળવીને આવેલ વિદેશી આ દેશમાં પ્રવેશ
કરે તો તેને ઠેકાણેઠેકાણે પ્રધાનના
અધિકારીઓની સાથે દુપટ્ટાની અદલાબદલી
કરવી પડે છે. આને તેઓ મિત્રતાનું ચિહ્ન
ગણે છે. તિબેટની ભાષામાં એને 'કત્તકસં'
કહે છે.

અહીંથી ચાલતાં તિબેટનું સૌથી મોટું
શહેર યાત્રુંગ આવે છે. તેમાં વસ્તી તો માત્ર
૧૫૦૦ માણસોની જ છે. અહીંના નિવાસીઓ
જેતી કરીને અથવા કારખાનાઓ દ્વારા હિંદ
સાથે આયાતનિકાસ કરી જીવનનિર્વાહ
ચલાવે છે.

તિબેટનિવાસીઓના શિષ્ટાચાર જરા
વિલક્ષણ છે. કોઈ વિદેશી ત્યાંના કોઈ નગરમાં
જઈ રોકાય કે તરત જ નગરની પ્રધાન
વ્યક્તિ તેને મળવા જાય છે. તેની સાથે તેના
નોકરચાકર પણ આવે છે. તેઓ ભેટ દેવા
માટેની વસ્તુઓ ઉપાડતા આવે છે. યાત્રી
તરફથી પણ કંઈ ને કંઈ સામી ભેટ આપવી
અનિવાર્ય છે. આ દાન-પ્રદાન પછી ચાપાટી
ચોખ્ખી છે. આ જાતના અભિવાદનની પ્રણાલિ
પણ જુદાજુદા માણસ માટે જુદીજુદી હોય
છે. માણસ જેટલો મોટો એટલે દૂર સામે
જઈ એનું અભિવાદન કરાય છે.

યાત્રુંગથી દહાસા જતા પહેલાં વિદેશી
પ્રતિનિધિને, દલાઈ લામાનું આજ્ઞાપત્ર
મેળવવું જરૂરી હોય છે. આ આજ્ઞાપત્ર ૧૬
ઇંચ પહોળા ને બે ફૂટ લાંબા લાલરંગના
વસ્ત્ર પર તિબેટી ભાષામાં લખેલ હોય છે.
આ પત્રને ઊંતી ઉપર લગાડી એક મંડળી
કે વ્યક્તિ એક કે બે દિવસ આગળ ચાલતાં
રવાના થાય છે. 'એમાં આ વ્યક્તિઓની

સખ્યા તેમ જ જાતિનો ઉત્તેજ હોય છે, તથા તેમને દલાઈ લામાને મળવાની અનુમતિ આપવામાં આવી હોય છે તેમાં વચ્ચે આવતા ગામના યુગ્મીઓને પણ આ માલુસોની સારી રીતે શુશ્રૂષા કરવી એ પ્રકારની લક્ષ્યામણ લખી હોય છે.

યાત્રુગથી આગળ થોડા દિવસ પછી ફેરીદ્વગ આવે છે એને નગર તો કહી ન શકાય. વચ્ચેવચ્ચે નાનાંનાનાં ગામો આવે છે.

ફેરીદ્વગનું દૈન્ય સોદામણ છે અહીં પણ એક બુદ્ધ મઠ છે અને તેમાં લગભગ ૪૦૦ બુદ્ધ સાધુઓ રહે છે અહીં એક ટપાલઓફિસ પણ છે એની એક વિશિષ્ટતા એ છે કે સૌથી ઊંચામાં ઊંચા સ્થાન પર એ આવેલી છે.

ફેરીદ્વગની આસપાસ થોડી જેતી માય છે ૧૫૦૦૦ ફૂટની ઊંચાઈ પર - જેતી ભેઈ આપણને જરૂર આશ્ચર્ય થાય છે આગળજતા સડક કમશ ઊંચી થતી જાય છે અહીં માર્ગમાં ટાઈ ટાઈ જગા ઉપર એક વિશિષ્ટ ભતના પથ્થર આવે છે તેના ઉપર બૌદ્ધધર્મના મૂળ મંત્ર 'ઝમળિ પચે દુ' એમ લખ્યું હોય છે.

આ પ્રદેશમાં તિબેટી શિક્ષાચારુ મૂળ સ્વરૂપ બેવાનું મળે છે જો ટાઈ વડીલ કે મોટા માલુસને ટાઈ જુવાન સામે મળે તો તે વડીલની સામે મસ્તક નમાવી ઊભો રહે છે, અને પોતાની જામ જહાર કાઢી મોટેથી સિસકારી બોલાવે છે આદરણીય માલુસ જેટલો ઊંચો તેટલું નીચું મસ્તક સામા માલુસને રાખવું પડે છે, અને તેટલી વધુ વાર સિસકારી કરવી પડે છે.

આગળ કારોલાની ગુફા આવે છે તે સોળ હજાર ફૂટની ઊંચાઈ ઉપર છે અહીં જરૂર પણ ખૂબ પડે છે હવા પણ ખૂબ જ ઠંડી હોય છે.

'સામદેવ ગોમ્પા' નામક એક બૌદ્ધ મઠ પણ અહીં છે તેમાં પ્રાય શિક્ષણીઓ રહે છે આ મઠ ખૂબ જ પુરાતન છે બૌદ્ધ મદિલા તેની અખ્યક્ષ હોય છે ઇ.સ. ૧૭૧૭થી આ કામ બરોબર ચાલ્યો આવે છે કહેવાય છે કે ઇ.સ. ૧૭૧૭માં આ મઠ ઉપર મોગોલ દોકાએ આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પણ તેની અખ્યક્ષ એક મદિલા હતી થોડા દિવસના વેરા પછી એ અખ્યક્ષ નારીએ દાર બોલી નાખ્યાં મોગોલ દોકાએ આશ્ચર્યથી બેસુ તો તેમાં એક પણ શિક્ષણી ન હતી મોગોલ દોકા ચૂપચાપ ચાલ્યા ગયા અહીં એક સમ્રાટાલય પણ છે, તેમાં પુરાણો અસંખ્ય એકત્ર કરેલાં છે આ મઠમાંથી મુસાફરોને એકતાવિજ્ઞાપનામાં આવે છે તિબેટીઓને વિશ્વાસ હોય છે કે આ તાવિજ્ઞથી પ્રવાસમાં કશી મુશ્કેલી આવી પડતી નથી.

ધનિક તિબેટીઓ પોતાને અનુકૂળ પોતાની મર્યાદા રાખે છે તેઓ રેશમી વસ્ત્રો પહેરે છે કિંમતી ખચ્ચર ઉપર બેસે છે કિંમતી કામળો ઓઢે છે આબૂષણો પહેરે છે. વાળવાળી ટોપી પહેરે છે.

દલાઈ લામાનો મહેલ દલાસામાં સોથી ઊંચા પહાડ ઉપર હોય છે તેને 'પોતાલા' કહે છે ત્યાં જવા માટે અનેક સીડીઓ ચાવી પડે છે પોતાલાની છા ઉપર બવન બનાબ્યુ હોય છે એમાં દલાઈ લામાનું સિંહાસન હોય છે.

દલાઈ લામાનાં દર્શન સૌને સુલભ નથી હોતાં. એ માટે ખૂબ જાગળથી આસા-પરવાનગી મેળવવી પડે છે દર્શકને તિબેટી સંસ્કૃતિ સિંહાસનવાળા ખડમાં પહોંચાડે છે પ્રવેશદ્વારની બરાબર સામે ઊંચાં આસનો પર બેઠેલ મહતોની હાર દેખાય છે એ પછી નીચે બેઠેલ મહતોની બેસી દેખાય છે ને એમની માછળ સામાન્ય સાધક અથવા યાત્રી

હોય છે. અહીં આવી દર્શકને થોડીવાર ના કરવી પડે છે. પછી દારનો મોટો દો ઊઘડે છે. સામે સુસન્નિજત સિંહાસન વન દેખાય છે. મોટા મહંત ને સરકારી અધિકારી દીવાલ પાસે હારબંધ ઊભા હોય છે. ખંડનો વચલો ભાગ ખાલી હોય છે. અહીં દલાર્ધ લામાનું સિંહાસન હોય છે.

અત્યારના દલાર્ધ લામા બાળક છે. એ સિંહાસન ઉપર સુશોભિત રૂપમાં બેસે છે. મસ્તક પર પીળો ઊંચો મુગટ પહેરે છે. બાળક હોવા છતાં દલાર્ધ લામાના મુખ પર બાળસુલભ ચપળતા કે ક્રોમળતા નથી દેખાતી. તેનું શરીર સુડોલ છે. ગાલ ઉપર સ્વાસ્થ્ય જનિત લાલી છે.

દલાર્ધ લામાની જન્મણી બાળુ પર જરફ દૂર 'રીજન્ટ'નું આસન હોય છે. દલાર્ધ લામા જ્યાંસુધી અઢાર વર્ષના ન થાય ત્યાંસુધી તિબેટનો ધામિક ને રાજનૈતિક વહીવટ રીજન્ટના હાથમાં રહે છે. આ દષ્ટિએ રીજન્ટ તિબેટનો સર્વોચ્ચ અધિકારી હોય છે.

રીજન્ટની જન્મણી બાળુ વર્તમાન દલાર્ધ લામાના પિતાનું સિંહાસન હોય છે. તેની વેશભૂષા ખૂબ જ કિંમતી હોય છે. મૂંઝ જંદા મોટી અને નીચે દબેલી હોય છે. ઉંમર ઘણું નથી હોતી.

દર્શકે સર્વ પ્રથમ દલાર્ધ લામાના સિંહાસન સામે 'જઈ' અભિવાદન કરે છે. એક મહંત આવી દર્શકના હાથ ઉપર દુપટ્ટા જેવું વસ્ત્ર ઢાંકે છે ને દર્શક જે ભેટ લાવ્યો હોય છે તેને દલાર્ધ લામા પ્રથમ પોતાના

હાથમાં લે છે ને પછી પોતાની જન્મણી તરફ ઊભેલ મહંતને આપી દે છે. ખીજે મહંત દર્શકના દુપટ્ટા પર એક ખુદ્દમૂર્તિ ને એક ધર્મપુસ્તક મૂકે છે. અભિવાદક ફરી એ વસ્તુ દલાર્ધ લામાને સમર્પણ કરે છે. એ પછી અભિવાદક એ દુપટ્ટાને 'દલાર્ધ લામાના સિંહાસનની સામે મૂકે છે. દલાર્ધ લામા ધર્મદંડથી તેના શિરોભાગને અડકી આશીર્વાદ આપે છે. અભિવાદક પ્રણામ કરી ડાબી બાળુ પર ખસી 'રીજન્ટ'ના સિંહાસન પાસે બય છે. અહીં પણ એ જ રીતે પ્રથમ અભિવાદન ક્રિયાની પુનરુક્તિ થાય છે ને ત્યાં ફરી એ ડાબી તરફ ખસી દલાર્ધ લામાના પિતાના સિંહાસન પાસે બય છે.

આ રીત પૂરી થયા પછી એક ખૂણામાંથી એક મહંત આવે છે. તેના હાથમાં ચા ભરેલ પાત્ર હોય છે. ધીમેધીમે એ દલાર્ધ લામાના સિંહાસન પાસે આવે છે. ખીજે મહંત એક ચાંદીનો પ્યાલો કાઢે છે. તેમાં થોડી ચા રેગાય છે. મહંત થોડી ચા પી તે બરોબર છે તેની ખાત્રી આપે છે.

થોડી ચા ને ભાત અભિવાદકને આપવામાં આવે છે. ચા ત્રણ પ્યાલામાં આપવામાં આવે છે. જેમાંથી અભિવાદકને માત્ર બે પ્યાલા જ પીવાની હોય છે. ત્રીજો પ્યાલો એમને એમ રહેવા દેવાનો હોય છે !

થોડીવાર પછી એક મહંત દલાર્ધ લામાના સિંહાસન પાસે ઊભો રહી ઊંચેથી ઘોષણા કરે છે કે, ભેટ પૂરી થઈ ગઈ અને સૌ અભિવાદકો-દર્શકો ખંડમાંથી બહાર નીકળી બય છે.

જે માણસ તમારી પાસે તમારી પ્રશંસા અને બીજાઓની નિંદા કે ટીકા કરે છે, તે અવશ્ય પોતાનો કોઈ સ્વાર્થ સાધવા માગે છે.

પાગલ

ખંડિલ જિપ્પાન

ધર્મના તત્વજ્ઞાનના ને જીવનના ચૂંટ રહસ્યો રેવાવ્યા છે

[૩૧]

આખ

એક દિવસ આંખે કહ્યું 'આ સમ્રાટની પેલી પાર લીલા ધુમ્મસમાં ઢકાયેલા પહાડોને હું ભેઈ રહી છું શું જો, પહાડો સુંદર નથી ?'

કાને સાંભળ્યું અને થોડીવારે કહ્યું 'અરે પલ્લુ પહાડ છે ક્યા ?' મને તો એ કંઈ સંભળાતો પલ્લુ નથી !'

ત્યારે હાથ બોલ્યો 'એમો અનુભવ કરવા માટે પહાડને સ્પર્શવાનો હું વ્યર્થ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું મને તો કાંઈ પહાડ મળતો નથી !'

નાકે કહ્યું 'ના ના, અહીં કાંઈ પહાડ નથી, કારણકે મને એની વાસ આવતી નથી !'

ત્યારે આંખે બીજી બાજુ ભોવા માંડ્યું આંખના આશ્રયજનક અનુભવની ત્રણેય ચર્ચા કરવા લાગ્યા

સૌએ કહ્યું 'આંખને નક્કી કાંઈ ભ્રમ થઈ ગયો લાગે છે !'

[૩૨]

એ વિદ્વાનો

અફગાર નામના એક પ્રાચીન નીંબરમાં કોઈ એક સમયે એ વિદ્વાનો રહેતા હતા એમના વિચારોમાં ઘણી ભિન્નતા હતી. બંને

'અખડ આનંદ'ના નવેબર ૧૯૪૮ના અઠ્ઠી આવડી આ ચાલુ છતા સ્વતંત્ર લેખમાળા આ અંકે સમાપ્ત થાય છે 'પામલ' એ ખલિલનો શરદામૈયાને ચરણે ધરેલા અંગ્રેજી ભાષાનો પ્રથમ ન પુષ્પહાર છે છતા કેટલો તાજગીમયો, કેટલો મધમધતો ને કેટલો મર્મસ્પર્શી ! અહીં રત્ન ઘઈ ગયેલા નાનખિટા કલાક્રમય દૃશ્યો દ્વારા લેખકે

એકબીજાની વિદ્યાની હાંસી લેવાવતા હતા, કારણ કે એક નાસ્તિક હતો ને બીજો નાસ્તિક હતો

એક દિવસ બંને બબરમાં મળી મયા પોતપોતાના 'અનુયાયીઓની હાજરીમાં ઈશ્વરના અસ્તિત્વ ઉપર બંને ચર્ચા કરવા લાગ્યા કલાકોની ચર્ચાને અંતે બંને એક બીજાથી આખરે વિખૂટા પડ્યા.

એ જ સાંજે નાસ્તિક વિદ્વાન મંદિરમાં ગયો અને વેદી સમસ્ત મસ્તક નમાવીને પોતાના ભૂતકાળનાં પાપોની ક્ષમા-ચાચના માગવા લાગ્યો જરાબર એ જ સમયે ઈશ્વરની સત્તામાં વિશ્વાસ રાખનાર બીજા વિદ્વાને પોતાનાં પુસ્તકો સળગાવી મૂક્યા, કારણકે હવે એ નાસ્તિક બની ગયો હતો !

[૩૩]

મારા 'શોક' અવતાર ધર્યો ત્યારે-

મારા 'શોક'નો જન્મ થયો ત્યારે ઘણી મહેનત કરી મેં એતું પાલન-પોષણ કર્યું અને ઘણી સાવધતાથી એતું મેં રક્ષણ કર્યું

અને બીજા જીવાત્માઓની માફક જ મારો 'શોક' પલ્લુ વૃદ્ધિ પામતો ગયો-શક્તિશાળી, સૌ દર્શકરૂપર ને આનંદમય બનતો ગયો

હું ને મારો 'શોક' પરસ્પર બંને સ્નેહ રાખતા હતા અને ચારે તરફની અમારી દુનિયા સાથે મહોબ્બત કરતા હતા, કારણકે 'શોક'ના હૃદયમાં ગાઢ કરુણા હતી અને મારું હૃદય

શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમસ્વરૂપે

શ્રી. હીરાલાલ છોટાલાલ બક્ષી
બી. એ.

દાંદણોનો નવો જ ઉઘાડ આપણને માલૂમ પડે છે. ભક્તોને કૃષ્ણ-જન્માષ્ટમીએ તો આ લેખ તેમ કરવા તરફ પ્રેરશે જ.

જીવાત્મા-પરમાત્માના સંબંધ વિશે જગતના બધા યે ધર્મોએ ને તત્ત્વજ્ઞાને વિચાર કર્યો છે. એ સૌમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્વરૂપ જ કદાચ સહુથી વધુ અસરકારક નીવડવાનું. શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં નિરુપાયેલી સ્થૂળ હકીકતો પણ ધ્વન્યાત્મક છે. એનું સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ પિછાનીએ તો

જગતના દરેક મહાન ધર્મમાં પ્રભુને ત્રિમૂર્તિરૂપે વર્ણવવામાં આવ્યા છે. હિંદુધર્મમાં સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ પ્રભુને બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરરૂપે આલેખ્યા છે; ખ્રિસ્તી ધર્મમાં એમને સન, ફાધર અને હોલી સ્પીરિટનાં નામથી ઓળખાવ્યા છે અને કલાપ્રેમી ગ્રીસદેશમાં એમને સત્ય, શિવ અને સુંદર સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે. વળી દરેક ધર્મમાં એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે આ વિશ્વ પ્રભુએ જ ઉત્પન્ન કર્યું છે અને પ્રભુનો સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવ આ વિશ્વની પ્રભુએ સર્જેલી હરેક ચીજમાં રહેલો છે. તેથી જ ઉપનિષદમાં કહ્યું છે કે આ વિશ્વ, હે પ્રભુ, તારું જ મુખારવિંદ છે. ઉપરાંત એ જ ભાવ એક સૂફી કવિએ પણ પોતાના એક કાવ્યમાં દર્શાવ્યો છે. એ કહે છે કે ‘એની ગેબી હાજરી સૃષ્ટિની નસોમાં પારાની માફક તૂટે છે અને છતાં ય એ આપણા હાથમાં આવતી નથી.’

આ રીતે નીરખતાં કુદરતની હરેક ચીજ પ્રભુની જ પ્રતિકૃતિ છે. પણ હરેક ચીજમાંથી પ્રભુનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટ થતું નથી. એ જીવનને પ્રગટ થવાના પણ ક્રમો હોય છે. એક સૂફી કવિએ કહ્યું છે તેમ ખનીજમાં પ્રભુ નિદ્રાવશ છે, વનસ્પતિમાં એ સ્વમાવસ્થા સેવે છે, પશુઓમાં એ લાગણીઓ અનુભવે છે અને મનુષ્યમાં એ જાગૃત બને છે. આ

રીતે આપણે બધા તો આ દુનિયામાં પ્રભુનું જીવન સંપૂર્ણ રીતે પ્રગટ કરવાના પાઠ શીખવા આવ્યા છીએ; પણ જ્યારે પ્રભુ પોતાની સર્વ કળાઓ સહિત કોઈ માનવ-દેહમાં અવતરે છે, ત્યારે આપણે એમને અવતાર કહીએ છીએ. પ્રભુ અવતારરૂપે પ્રગટ થઈ માનવીઓને પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાના પાઠ શીખવે છે અને મનુષ્ય તરીકેનું સંપૂર્ણ જીવન જીવી બતાવે છે. આવા અવતારી પુરુષોમાં શ્રીકૃષ્ણનું સ્થાન અતિ ઊંચું છે. એમનું જીવન ગૂઢ, રહસ્યભર્યું અને અનેક રંગોથી ભરપૂર છે. પ્રભુનો સચ્ચિદાનંદ સ્વભાવ, પ્રતાપ, પ્રજ્ઞા અને એમની ત્રિપૂટી, એમના જીવનમાંથી નીતરે છે. એમના પ્રેમસ્વરૂપનો આપણે વિચાર કરીએ તે પહેલાં આપણે યાદ રાખવું પડશે કે આવા અવતારી પુરુષો અવતારને આંગણે અંતરે છે, ત્યારે દુનિયાના તપ્તા પર પોતાની જીવન-કથારૂપી જે નાટક એ ભજવે છે તેની પાછળ એક રહસ્યભર્યો અર્થ છુપાયેલો હોય છે અને તે છે આધ્યાત્મિક સત્યોનું વિવરણ. તેથી જ માનુષી દીસતી એમની જીવનકથા એક મહારૂપક (અં. ગોલ્ડેગરી) છે. એની પાછળ રહેલાં વિશ્વનાં ગૂઢ સત્યો ન્યાસુધી આપણે સમજીએ નહિ ત્યાંસુધી એ જીવનકથાને તેના યોગ્ય સ્વરૂપમાં આપણે સમજી શકતા નથી.

ઐતહાસી પ્રસ્તાવના પછી આપણે કૃષ્ણ અને રાધાની પ્રેમકથા તરફ દૃષ્ટિ કરીએ. કવિઓએ અને કલાકારોએ, ભક્તોએ અને શિવસૂત્રોએ એ કથામાંથી અવનવા સર્જન કર્યા છે અને છતાં ય કૃષ્ણ અને રાધાનો પ્રેમ તો હજી ય એટલે જ અખૂટ છે એવું કારણ માત્ર એટલું જ છે કે કૃષ્ણ અને રાધાનો પ્રેમ એક આધ્યાત્મિક રૂપક છે સર્વકાળ માટે કૃષ્ણ એ પ્રિયતમ છે અને રાધા એ પ્રિયતમા છે એટલે કે કૃષ્ણ એ પરમાત્માનું રૂપક છે અને રાધા એ ભક્ત જીવાત્માનું રૂપક છે આ રીતે સંજિના અનાદિકાળથી કૃષ્ણ અને રાધાની ભેડ ઊતરી આવી છે અને સંજિના જત સુધી એ ભેડ અખૂટ રહેશે કારણકે પરમાત્મામા લીન થવું એ જ માનવજીવનનો હેતુ છે રાધાનો પ્રેમ માનુષી પ્રેમ હતો, પણ એ અપરિમિત હતું સુધી ઉત્કૃષ્ટ થયેલો હતો, તેથી જ રાધાનો પ્રેમ એટલે જીવાત્માનો પરમાત્મા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને તેથી જ એ ચિરજીવી છે આ રીતે રાધા એ સુષળા પ્રેમીજનોનો નમ્રો (અં પ્રોતોટાધપ) છે પણ કૃષ્ણ અને રાધાના રૂપકમાં રાધાને નારીજાતિનું રૂપ કેમ આપવામાં આવ્યું હશે? કારણકે નારીહૃદય જેટલો પ્રેમ દાખવી શકે છે જેટલો અર્પણ ભાવ બતાવી શકે છે એટલો પ્રેમ અને એટલો અર્પણભાવ પુરુષહૃદય નથી બતાવી શકતું અને પ્રજાને પાત્ર કરવા માટે તો પ્રેમભાવ અને અર્પણભાવ જ બોધને માટે જ પ્રેમ અને અર્પણની મૂર્તિ રાધા સ્ત્રીરૂપે છે એક ભક્તે સાચું જ કહ્યું છે કે 'પુરુષો પોતાની મર્યાદાની માટે ગમે એટલા મગર હોય પણ પ્રજાસિના, માર્ગે તો એમણે નારીરૂપ જ મેળવવું પડશે'

- આ રીતે રાધા અને કૃષ્ણનો પ્રેમ, જીવાત્મા અને પરમાત્માનો પ્રેમ અનાદિ

અનંત છે તે હતો, છે અને હશે ન્યારે જીવાત્મા પ્રજા તરફ વળવાનો પગલાં માંડે છે ત્યારે એનો મિલનકાળ શરૂ થાય છે રાધા એક સાદી-રક કન્યા એક દિવસ કૃષ્ણને ભુજે છે તરત જ એને કૃષ્ણ માટે પ્રેમ થાય છે અને ત્યારથી જ એને કૃષ્ણની કાર્મ, અજ્ઞા મોહની લાગે છે પછી તો જીવાત્માની હરિયાળી ધરતી પર એમની મધુર પ્રેમચેષ્ટાઓ થવા માંડે છે તેમ જીવાત્માને પણ ન્યારથી એકવાર પ્રજાની જાણી થાય છે, ત્યારથી એને બીજા કશાકર્મમાં સુખ લાધતું નથી અને હૃદયરૂપી જીવાત્માની એમની સુમધુર પ્રેમચેષ્ટાઓ શરૂ થાય છે કૃષ્ણની વાંસળીનો નાદ સુભી જેમ ગોપીઓ ગાંડી થતી તેમ અતરમાં રહેલા પરમાત્માના નાદ જોને કવિ વડંજવચં શાંત ઝીણું અવાજ (જ રટીલ રમોલ વોર્લસ) કહે છે તે સાંભળી તેને અનુસરવા જીવાત્મા તૈયાર થાય છે પ્રજા સાથેના મિલનની આ શરૂઆત કહેવાય. પણ મળવું અને ભળવું એ બે ભુદી વસ્તુઓ છે રાધાને કૃષ્ણની સાથેના આવા મિલનથી જ સંતોષ થતો નથી, પણ તે એને કૃષ્ણમાં ભળી જવાની તૈમજા બગે છે, તેમ જીવાત્માને પણ પ્રજાની એકવાર જાણી થવા પછી પ્રજામાં ભળી જવાની જ તૈમજા હોય છે પણ એ મિશ્રણ થતાં પહેલાં રાધાની કસોટી કરવા કૃષ્ણ રાધાને ઊડી બચ છે અને પરિણામે રાધાના જીવનમાં વિરહવેદના બગે છે એવી જ રીતે પ્રજા પણ પોતાના ભક્તોને આવી રીતે એકલા મૂકી દે છે અને ત્યારે ભક્તોના જીવનમાં વિરહની ઝાણી રાત્રિનો આરંભ થાય છે ભક્તોએ આ વિરહવેદનાનાં પશુનં કર્યા છે અને કસોટીની આ જવાબમાંથી શુદ્ધ થઈ રાધાની માફક પોતાના પ્રજામાં હમેશ માટે ભળી ગયા છે પણ મિલન

પછી આ મિશ્રણ પ્રાપ્ત કરતાં પહેલાં ગર્વ, ક્ષય અને લજ્જા એવાં ત્રણ બંધનો ત્યાગવાં પડે છે. એ પણ આપણે રાધાના જીવનમાંથી જોઈ શકીશું. ગર્વનો ત્યાગ કરવાની શીખ શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં સુંદર રીતે આપી છે. દુનિયાનાં ધર્મશાસ્ત્રો પણ એમ જ કહે છે કે શિષ્યે દુનિયાની નજરમાં અક્રિયન દેખાવાની શક્તિ સંપાદન કરવી પડશે. રાધા અને ગોપીઓ પણ કૃષ્ણની દારી થઈ રહેવામાં આનંદ માનતી અને એ જ ભાવ મીરાંબાઈએ ‘મને ચાકર રાખોજી’ના પોતાના એક ભજનમાં સુંદર રીતે ઉતાર્યો છે. ગર્વ અને સત્તાનાં પડ પ્રભુપ્રાપ્તિના આગમાં આડખીલી સમાન છે, પૂણું પ્રેમની જવાળામાં ભસ્મીભૂત થવામાં અંતરાય ઊભાં કરનારાં છે.

રાધાએ સઘળા ભયનો પણ ત્યાગ કર્યો હતો. કૃષ્ણ માટેના પોતાના પ્રેમનું શું પરિણામ આવશે, દોઢા શું કહેશે વગેરે કાંઈ ભય એને ન હતો. કૃષ્ણને મળવા એ તે કાળજીકાળી રાત્રિએ, રસ્તામાં પડેલા શળ, કાંટા, કાંકરાની કે સર્પ વગેરેની દરકાર કર્યા વિના મુશળધાર વરસાદમાં સર્ગાસંબંધીઓની પરવા કર્યા વિના નીકળી પડે છે. પોતાના પ્રિયતમને ખાતર સર્વસ્વનો ભોગ આપવાની તાકાત વિના કંઈ કૃષ્ણચંદ્ર પ્રાપ્ત થાય છે ? શ્રીકૃષ્ણે પણ ભગવદ્ગીતામાં શું નથી કહ્યું કે સઘળા ધર્મનો પરિત્યાગ કરી તું મારે શરણે આવ ? પ્રભુપ્રાપ્તિને માર્ગે ડાઘા ભરનાર ઉપર સાંસારિક દુરભે પ્રતિબંધ મૂકી શકતી નથી. ગોપીઓ પોતાના ધણીને છોડી કૃષ્ણની પાસે દોડી આવી હતી એમાં પણ એ જ મર્મ સમાયેલો છે; અને છેવટે લજ્જાનો પણ ત્યાગ કરવો પડે છે. વસ્ત્ર-હરણના પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણે આ પાઠ ગોપીઓને બહુ સુંદર રીતે શીખવ્યો છે. એક

વાર ગોપીઓ યમુનામાં નવસ્ત્રી નાહવા પડી હતી. ગોપીઓનાં વસ્ત્ર લઈ પાસેના એક ઝાડ પર શ્રીકૃષ્ણ ચડી ગયા અને જ્યારે ગોપીઓએ પોતાનાં વસ્ત્ર ખાગ્યાં ત્યારે પોતાની ‘પાસે આવી લઈ જવા’ એમણે ગોપીઓને કહ્યું. આ પ્રસંગની પાછળ એક રહસ્યભર્યું આધ્યાત્મિક સત્ય સમાયેલું છે; પણ એ રહસ્ય નહિ સમજવાથી ધણીઓએ આ પ્રસંગની ટીકા કરી છે અને મલિન દષ્ટિવાળાઓએ એમાં મલિનતા નિહાળી છે. પણ આપણે ભૂલી જવું જોઈએ નહિ કે આ પ્રસંગ તો કૃષ્ણ જ્યારે છ વર્ષના બાળક હતા ત્યારે બન્યો હતો. વળી ગોપીઓ કાંઈ ‘સામાન્ય સ્ત્રીઓ’ ન હતી. એટલે એમાં બલિના મલિન દોષોને સ્થાન જ નથી. છ વર્ષના બાળકને ‘વ્યભિચારી’ કહેવો એ પણ બુદ્ધિની પરાકાષ્ઠા નથી ? આપણે એનું વિસ્તારથી વિવેચન ન કરતાં એનું આધ્યાત્મિક રહસ્ય સમજવા પ્રયત્ન કરીશું. મિલનકાળ પછી જ્યારે મિશ્રણકાળ નજીક આવે છે ત્યારે જીવાત્માએ બહારનાં સઘળાં સાધનો છોડી પોતાના જ આત્મા પર વિશ્વાસ રાખી આગળ ધપવાનું હોય છે. વસ્ત્રોરૂપી બાહ્ય અવલંબનો છોડી જીવાત્મા જ્યાં સુધી નર દશામાં—કેવળ પોતાના આત્મા સિવાયનાં અન્ય સાધનો વિના ઊભો રહેતો નથી, ત્યાં સુધી એ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર કરી શકતો નથી. એ ગૂઢ રહસ્ય ‘વસ્ત્રહરણ’ની પાછળ રહેલું છે. ખ્રિસ્તી દોડાના બાઈબલમાં પણ એ જ કથન નજરે પડે છે કે નર પ્રભુને શોધવા તું નર દશામાં જ. સાધુ વસવાણીએ આ સંબંધનું એક સુંદર કાવ્ય આપણને આપ્યું છે. તેમાં તેમણે કહ્યું છે કે :

‘ગોકુળ અને વૃંદાવનના તથા સરળ, નિર્દોષ ગોપીઓ કે જેમનાં તસ્ત્ર પ્રેમથી એણે ચોર્યાં એ સૌનાં અહોભાગ્ય છે ! મારાં ય ગંદાં અને

મેલાં વશ, સત્તા અને ગર્વનાં લક્ષણાં
વશો મ હે પ્રેમપ્રભુ, દયા કરી ચોરી દે અને
મને એ પાછાં આપીશ નહિ એને ફાડીને એના
દુકડા કરી નાખ, અગર તારી પ્રેમજ્વાળામાં
એને બાળી ભસ્મ કરી દે । છીનવી લઈને
પવિત્ર કરન્ધરા તારા પ્રેમના નમ્ર સત્યને
નિદાળવા હુ તારા પાદપદ્મ આગળ નવજો
એસીશ ।

હવે આપણે પ્રેમસ્વરૂપ શ્રીકૃષ્ણના જીવનમાં
બનેલો રાસલીલાનો પ્રસંગ તપાસીએ કૃષ્ણ
જ્યારે સાત વર્ષના હતા ત્યારે આ પ્રસંગ
જન્મ્યો હતો । એમની પ્રેમલીલાના પ્રસંગો
એમની બાલ્યવસ્થામાં જ જન્મ્યા હતા પોતાના,
દિવ્ય ચક્ષુઓ વડે બાળે દરદરના ભવિષ્યમાં,
નિહાળી એમણે બાળી લીધું ન હોય કે
અજ્ઞાની માનવીઓ એ પ્રસંગને નિંદશે ?
રાસલીલાના આ પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણ ઘણીવાર
ગોપીઓ પાસેથી અદ્ભુત ચર્ચા બ્રમ છે અને
ઘણીવાર પાછા દશ્યમાન થાય છે આખરે
જ્યારે રાસ રમાય છે ત્યારે દરેક બે ગોપીની
વચમાં શ્રીકૃષ્ણ ઊભા હોય છે આ પ્રસંગનું
આધ્યાત્મિક રહસ્ય એ છે કે જીવાત્માએ પ્રભુના
સાલિધ્યમાં કે પ્રભુના વિદ્યાગમાં, અધિકારમાં
કે પ્રકાશમાં પ્રભુને ચાહવા બેઠાં એ ને
આવો દહ પ્રેમ દાખવી શકે છે એ જ બળવાન

આત્મા છે વળી પ્રભુ હરેકની માગણી પૂરી
કરી શકે છે અને તેથી જ અનેકરૂપ પારણું
કરી દરેક ગોપીની સાથે એકો હાજર હતા
અને દરેક ગોપીને એમ જ લાગતું કે કૃષ્ણ તે
મારા જ છે પ્રભુ પોતાના ભક્તોને કેવી સુદર
રીતે ચાહે છે એનો આ સમગ્ર પુરાવો છે

રાસલીલાના આ પ્રસંગમાં ય ગેરસમજ
નથી ચર્ચા એમ નથી પણ કથાનો એક
ભાગ સ્વીકારવો અને બીજા ભાગની અવગણના
કરવી-કૃષ્ણ એક અવતારી પુરુષ હતા અને
ગોપીઓ મહાન મધિઓ અને ભક્તો હતી
તથા રાસલીલા કૃષ્ણ જ્યારે સાતવર્ષના
હતા ત્યારે ચર્ચા હતી એ વાતો વિચારી
શ્રીકૃષ્ણે ગોપીઓ સાથે રાસ કર્યા એમાં
આપણને અસમ્યક્તા જણાઈ હોય તો એ
પરાતપૂર્વક કૃષ્ણને અન્યાય કરવા જેવું છે

કૃષ્ણે તે પોતાના જીવનથી આખી
પ્રેમમાયા પદ્મવી છે અને પ્રેમ એ પ્રભુ
પ્રાપ્તિનો માર્ગ છે એમ શીખવ્યું છે આપણે
પ્રેમ જેટલો નિસ્વાર્થ અને વિરુદ્ધ એટલી
પ્રેમજ્વાળા આપણે પારખી શકીશું પ્રેમને
ખાતર સમર્પણ, છટ્ટને પ્રાપ્ત કરવા માટે
સર્વસ્વનું બલિદાન, એ જ પ્રેમસ્વરૂપ
શ્રીકૃષ્ણના જીવનનો મહા સ દેશ છે

★

એમ. બી. બી. એસ ના ત્રીજા વર્ષ માં દરેક વિદ્યાર્થીને થોડાક ફરદીઓ સારવાર માટે સોંપવામાં
આવતા બે વખત હકીકત લખવી, તાવ માપવો, તેની નોંધણી કરવી, ફરગતે ખાવાનું બરાબર મળ્યું
છ કે નહિ તે જોવું, બરફ મૂકવો કે શેક કરવો ફરગતી માવજતમાં કામની શી જોડ હોય ?
સિવિલ ઇન્જિનિયરિંગમાં એક નિયમ એવો પણ હતો કે જો કોઈ વિદ્યાર્થીની ચર્ચામિત્ર ભાગી જાય
તેણે રૂપિયા ત્રણ ભરી આપવા, એટલે ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તો ફરગતે માથે હાથ મૂકીને જ આસરે
તાવ નોંધી દેતા

પણ એક હાકલ સર્જન વધુ ચીવટવાળા નીકળ્યા તે તો ફરગતે પૂછ્યા 'દાક્ટરે સળા મુકી તી ?'
ન મૂકી હોય તો ફરદી જવાબમાં જણાવી દેતો, કે 'નાઈ, દાક્ટરે તાવ હાથથી જ માપેલો આમાં
પકડાયેલા વિદ્યાર્થીને સળ થતી

પણ ચોરનારની ચાર ને જોનારની બે । વિદ્યાર્થીઓએ યુક્તિ કરી જબરમાંથી તેઓ જબ્બ
આનાના કાચના હોલકાંદો લઈ આવે ને એને ફરદીની જબરમાં મૂકે ને તાવ આસરે ટપકાવી દે ।

યુગ પ્રવાહ

શ્રી. સોપાન

ઓગસ્ટની ૧૫મી તારીખે આપણે સ્વાધીનતાના ત્રીજા વર્ષમાં પ્રવેશ કરીશું. પહેલાં બે વર્ષમાં આપણી નોકા જે સંકટોમાંથી પસાર થઈ છે, તેનો આજે ખ્યાલ કરીએ તો સ્વતંત્રતાનું અને તેના રક્ષકોનું સાચું મૂલ્ય આપણે આંકી શકીએ. અનેક ભૂલો અને ક્ષતિઓ છતાં આઝાદીનાં પહેલાં બે વર્ષમાં આપણે આશ્ચર્યકારક સિદ્ધિઓ મેળવી છે અને આપણું આખરી અધ્યેય વધુ સ્પષ્ટ થયું છે. દેશના ભાગલાને કારણે જે મુસીબતો ઊભી થઈ હતી તે હજી આપણે સંપૂર્ણ વટાવી ગયા નથી; પણ ઠીકઠીક માર્ગ કપાઈ ગયો છે. પાકિસ્તાનની દાંગલને કારણે નિર્વાસિતોની મિલકતનો સવાલ હજી ઉઠેલાયો નથી; પરંતુ આ બાબતમાં હિંદ સરકાર પૂરી ભગત છે અને ઉગ્ર પગલાં લેવાનું વિચારી રહી છે. મિલકત અંગે પાકિસ્તાન સાથે ગયા બન્યુઆરીમાં કરારો થયા હતા, પણ પાકિસ્તાને એક અથવા બીજે બહાને હિંદુઓની મિલકતની ફેરબદલી કે વેચાણ આડે અંતરાયો જ નાખ્યા છે. આજે પાકિસ્તાનમાં હિંદુઓની લગભગ ૧૪ અબજ રૂપિયાની મિલકત છે, જ્યારે હિંદમાંથી પાકિસ્તાન ચાલ્યા ગયેલા મુસ્લિમોની મિલકતની કિંમત માત્ર ૨ અબજ થાય છે. આ સ્થિતિમાં મિલકતનો સવાલ ઉઠેલવાનું કામ મુશ્કેલ બન્યું છે.

નિર્વાસિતોનો સવાલ આપણા દેશનો એક મહાન સવાલ છે. આ બે વર્ષમાં આપણી સરકારે નિર્વાસિતો પાછળ કરોડો ખર્ચા છે ને હજી વધુ ખર્ચવા પડશે; પણ મિલકતનો

સવાલ જ્યાંસુધી પતશે નહિ ત્યાંસુધી પુનર્વસવાટનું કાર્ય પાર પડવાનું નથી. નિર્વાસિતોનો પ્રશ્ન હવે ભયજનક ન ગણાય છતાં ઘણું કરવાનું હજી બાકી છે એમાં શંકા નથી. આ બાબતમાં સરકારે જેટલા પ્રયત્નો કર્યા છે તેટલાથી નિર્વાસિતોના એક વર્ગને સંતોષ થયો નથી; પરંતુ તેમણે ધીરજ રાખવી જ ભેઈએ અને એટલું સમજી લેવું ભેઈએ કે જે સ્થિતિમાંથી તેઓ આવ્યા છે તે સ્થિતિએ પહોંચતાં તો વર્ષો લાગી જશે ને તે માટે એમણે પોતે પણ ભારે પુરુષાર્થ કરવો પડશે.

સ્વાધીનતાનાં બે વર્ષની મોટામાં મોટી સિદ્ધિ રિયાસતો બાબતની ગણાય. પહેલે વર્ષે રાજસ્થાનોનું હિંદ સાથે જોડાણ થયું અને પછી સીમાજા લુસાયા ને એકમોની રચના થઈ. મોટાં રાજ્યોમાં જવાબદાર રાજતંત્રો આવ્યાં અને જે ઘણાં નાનાં હતાં તે નજીકના પ્રાંતો સાથે ભેળવાયાં. બીજે વર્ષે આ ક્ષેત્રે વિશેષ પ્રગતિ થઈ. સૌથી જટિલ ગણાતો હૈદરાબાદનો સવાલ બીજા વર્ષના પ્રારંભે ઉઠેલાયો. હૈદરાબાદ બાબતમાં તો એવો ડર હતો કે પાકિસ્તાન સાથે લડાઈ ભગી પડશે ને દેશભરમાં ભયંકર અશાંતિ ફાટી નીકળીશે. આ બંને અનુમાનો ખોટાં પડ્યાં અને હિંદી સેનાએ જંગતમાં નામના મળે એવી ઝડપે હૈદરાબાદમાં વ્યાપેલું રઝવીરાજ ખતમ કરી દીધું. બીજી બાજુ જે રાજ્યો માત્ર ત્રણ બાબતો—સંરક્ષણ, વાહન વ્યવહાર અને પરદેશખાતા—પૂરતાં નેડાયેલાં હતાં તેમને હિંદમાં એકરૂપ કરવાની ક્રિયા

શરૂ થઈ સાથોસાથ નિરાળાં રાજ્યોની હસ્તી બ્રુસવાનો અવસર પણ મળી ગયો. રાજપૂતાનામાં બૃહદ્ રાજસ્થાન સંઘની રચના થઈ વડોદરા અને કોલ્હાપુર મુંબઈ પ્રાંતમાં મળી ગયાં. ભોપાળનો વહીવટ હિંદ સરકારે લઈ લીધો. રામપુર, તેદરીગંવાલ, બનારસ પ્રાંતોમાં સમાઈ ગયાં. કોચીન અને ત્રાવણકોરનું ભેડાણ થઈ ગયું. નિરાળાં રાજ્યો માત્ર ત્રણ જ રહ્યાં એક હૈદરાબાદ, બીજું મૈસૂર અને ત્રીજું કાશ્મીર.

હૈદરાબાદમાં અત્યારે સરકારી ગવર્નરનું રાજ ચાલે છે. પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ સલાહકારો છે. સામ્યવાદીઓનું ભેર તૂટી રહ્યું છે અને નવી ચૂંટણી માટે તૈયારીઓ ચાલુ છે. નવી ચૂંટણી પછી હૈદરાબાદનું બાવી નક્કી થશે એક સંભવ એવો છે કે હૈદરાબાદના ભાષાવાર ભાગ પાડી પાસેના પ્રાંતો સાથે એ ભાગોને ભેડી દેનાં. ભેડે આમ થતાં પણ સમય લાગે એમ છે. મૈસૂરમાં સંપૂર્ણ જવાબદાર રાજતંત્ર છે, ક્લાર્ટક પ્રતિનિધિ રચના થશે ત્યારે મૈસૂર એમાં વિલીન થઈ જશે. અત્યારે નિરાળાં એકમ તરીકે રહી શકે એટલાં વસ્તી-વિસ્તાર અને વેપારઉદ્યોગ મૈસૂર ધરાવે છે. કાશ્મીરમાં આ વર્ષે યુદ્ધબંધી થઈ, પણ તે પછી આખરી ફેસફાની બાબતમાં પ્રગતિ થઈ નથી, એટલું જ નહિ પણ પાકિસ્તાનની ખૂરી દાનત દેખાઈ આવી છે. બન્યુબારીની પહેલી તારીખે શસ્ત્રો આન થયાં પણ તે વખતે કાશ્મીરપંચના દરાવ પ્રમાણે નક્કી થયું હતું તેમ યુદ્ધવિરામ અને પછી લોકમતની બાબતમાં કંઈ બન્યું નથી. હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે મુખ્ય ઝડપો 'આઝાદ સરકાર' અને 'આઝાદ દળ' પ્રગળે છે. ભોપાલ થયો છે લગભગ ૩૨ હજારનું સશસ્ત્ર સૈન્ય પાકિસ્તાનના કબજા હેઠળના કાશ્મીર વિભાગમાં ન્યાંસુધી હોય ત્યાંસુધી તટસ્થ

લોકમતની આશા રાખી શકાય નહિ. આ બાબતમાં હિંદે ભારે મક્કમતા દાખવી છે. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો મુખ્ય ભાગ હિંદી સેનાથી રક્ષિત રોજ અબ્દુલ્લાની સરકારના કબજામાં છે અને દિનપ્રતિદિન એ પ્રજા હિંદ સાથે એકરૂપ થતી જાય છે. છેલ્લે છેલ્લે કાશ્મીરના ચાર પ્રતિનિધિઓ હિંદી લોકસભામાં પણ બિરાજ્યા છે.

આર્થિક પ્રગતિનો વિચાર કરીએ તો પ્રાંતોએ ખેડૂતો અને મજૂરોના દિવસના અનેક કાયદાઓ પસાર કર્યા છે અને જમીનદારી પ્રમાણે અત આવી રહ્યો છે. હિંદે શાંત પણ મક્કમ પગલે સમાજવાદ તરફ પ્રગતિ કરે છે. એમાં શકા જ નથી. આ દિશામાં આપણે જેટલું ચાલ્યા છીએ તેથી હજી વધારે ચાલવું પડે એમ છે. એમાં શકા નથી. પરંતુ દેશ અને દુનિયાની ન ત્યારની સ્થિતિ બેતાં સલામતીને પગલાં ભરવા સિવાય આપણો છટકો નથી. દુનિયામાં મોટી આર્થિક કટોકટી ઊભી થઈ છે તેના છાંટા આપણને ઊઠ્યા વિના રહે નહિ. બ્રિટન પાસે આપણું લેણું સ્ટેસિંગમાં પડ્યું છે. આપણને તેની ઘણી જરૂર છે. બીજું બાળુ આપણું વેપારપાસ આપણી રિરૂદ્ધ જાય છે અને બ્રિટન પોતે નાણાકીય મુશ્કેલીમાં સપડાયું છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે ખૂબ માલ પેદા કરીએ અને આપણી જે જરૂરિયાતો માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે, તે ઘરઆંગણે પેદા કરી આયાત ઓછી કરીએ તો જ આપણો દેશ સમૃદ્ધ થઈ શકે. અત્યારે આપણે પરદેશથી મોટી રકમનું દર વરસે અમુકથી વધુ રકમનું અનાજ મગાવવું પડે છે. આમાંથી આપણે ઊગરવું જ એઈએ. આઝાદીના ત્રીજા વર્ષના પ્રભાતે આપણે અજ બાબતમાં સ્વાવલંબી બનવાનો સંકલ્પ દઢ કરવો.

જોઈએ અને આપણી સરકારના પ્રયત્નોને પૂરો સાથ આપવો જોઈએ. પરદેશથી, ખાસ કરીને જ્યાં ડોલરનું ચલણ છે ત્યાંથી, આપણે અત્યંત આવશ્યક એટલે કે ખેતી અને ઉદ્યોગનાં યંત્રો સિવાય બીજાં કંઈ જ ન મંગાવવું જોઈએ અને વિલાસનાં સાધનોનો તો આજે વિચાર પણ ન કરવો જોઈએ. આર્થિક સ્વતંત્રતા વિના કોઈ દેશ રાજકીય સ્વતંત્રતા બળવી શકે નહિ તે સમજીને આપણે કઠોર જીવન જીવીને આર્થિક રીતે બળવાન બની જ નવું જોઈએ.

રાજદારી ક્ષેત્રે જોઈએ તો એક બાજુ આપણે ઘણી જ પ્રગતિ કરી છે, ત્યારે બીજી બાજુ આપણી કેટલીયે નબળાઈઓ ખદાર આવી છે. દેશની એકતા આપણે સિદ્ધ કરી છે. એશિયા ખંડના બીજા દેશોમાં અનિશ્ચિતતા અને અશાંતિ પ્રવર્તે છે ત્યારે આપણે ત્યાં સુસ્થિર અને બળવાન રાષ્ટ્રીય સરકાર છે. અંતરના દુશ્મનોની હસ્તી હજી છે, પણ તેની તાકાત ટૂટી ગઈ છે. કામવાદી બળો પણ કાળ્યાં નથી. બહુ ઝડપથી આપણા દેશનો બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યનો આદર્શ સિદ્ધ થતો જાય છે. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રે આપણી પ્રતિષ્ઠા વધી છે. દુનિયાના બે યુદ્ધભેરયાથી આપણે અલગ રહી શક્યા છીએ, તે આપણા બળની શાખ પૂરે છે. માત્ર એ જ વર્ષમાં આપણે જે ગ્રાસ કર્યું તે ખરેખર અદ્ભુત છે; આ સિદ્ધિઓ માટે ગર્વ અનુભવવાનો આપણને પૂરો હક્ક છે. પરંતુ આઝાદીના બીજા વર્ષના અંતે અને ત્રીજા વર્ષના પ્રભાતે આપણે જમાપાસું જ જોઈએ અને આપણી ઉધાર બાજુ ન તપાસીએ તો ક્યારેક મોટા જોખમમાં આવી પડીએ. આ ઉધારપાસું આપણે જોઈ જ લેવું જોઈએ.

આપણી નબળાઈઓમાં સૌથી મોટી

નબળાઈ સત્તાલાલસાની છે. કોંગ્રેસ જેવી સંસ્થા પણ કેટલાક સત્તાલોભુષોને કારણે નિર્બળ બની છે. પશ્ચિમ ખંડાળ અને ખાસ કરીને કલકત્તામાં જેટલા કેટલા મહિનાથી જે દૃશ્યો નજરે પડે છે તે રોગનાં બાહ્ય ચિહ્નો દર્શાવે છે. ત્યાં કોંગ્રેસની અંદર બિન્નબિન્ન બૂથો રચાયાં છે. તેઓ એકબીજા સામે લડી બેસે જ નિર્બળ બને છે. બીજી બાજુ સામ્યવાદીઓ, સમાજવાદીઓ અને કામવાદીઓ એકત્ર થઈ કોંગ્રેસ સામે લડી રહ્યા છે. પરિણામે કોઈનું કયું બલું થતું નથી અને મજનાં દુઃખોમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આ રોગ બીજા પ્રાંતોમાં પણ દેખા દે છે. મદ્રાસ, પૂર્વ પંજાબ, બૃહદ્ રાજસ્થાન વગેરે સ્થળે કોંગ્રેસીઓ અંદર અંદર લડી રહ્યા છે તે શરમક છે. અહીં બીજા કોઈ પક્ષનું બળ નથી; પરંતુ તેમને માટે ભૂમિકા તૈયાર કરવાનું કાર્ય ખુદ કોંગ્રેસીઓને હાથે થઈ રહ્યું છે. આવા નિરાશાજનક ચિત્રમાં આશાનો રંગ એટલો જ કે આપણા દેશના વરિષ્ઠ નેતાઓ આ બાબતમાં ખબરદાર બની ગયા છે અને કોંગ્રેસમાં નવો પ્રાણ પૂરવાના પ્રયત્નો એમણે શરૂ કરી દીધા છે. કોંગ્રેસ સામે લોકોમાં અસંતોષ છે તે સાચું છે, પણ ભૂતપૂર્વ ન જોઈએ કે આ બે વર્ષમાં જે કોંગ્રેસ કરી શકી છે તે કરવાની તાકાત બીજા કોઈની નથી. આજે પણ કોંગ્રેસ સિવાય બીજાં કોઈ રાજતંત્ર ચલાવવા સમર્થ નથી; કોંગ્રેસમાં જે દોષો હોય તે દૂર કરવા જોઈએ પણ કોંગ્રેસને નિર્બળ બનાવવાની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ તો દેશ ઉપર ઘોર આક્રમક જ લાવશે.

સ્વાધીનતાના પર્વદિવસે આગલા વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસી નવા વર્ષ માટે આપણે શુભ સંકલ્પ કરીએ, દેશને સમૃદ્ધ અને બળવાન બનાવીએ.

સંસ્થા-સમાચાર

નવાં પ્રકાશનો

આદ્ય માસમા નીચેના પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયા છે

ગીતાજલ્લિ (ટાગોરકૃત) અનુ૦ ' સ્વ૦ મહિશ કર રતનજી બાદ (કાન્ત)
પાન ૧૦૪ કિ ૦-૬

મીરાબાઈના ભજનો સૌથી મોટો અઘતન સંગ્રહ પાન ૮૦ કિ ૦-૧૦
શ્રીસત્યનારાયણની કથા મૂળ સાથે સરળ બાધાતર તથા વિધુ-
સહસનામ સહિત પાન ૧૨૮ કિ ૦-૧૦

સો ભજનો . ચૂટીને પસદ કરેલા સો ભજનો પાન ૬૪ કિ ૦-૬
બાળકોનો આનંદ . લે૦ શ્રી સોમાભાઈ ભાવસાર પાન ૬૬ કિ ૦-૬

પચાગ-શુદ્ધ ગ્રહલાઘવીય (સ . ૨૦૦૬ નુ)
આ પચાગમા જ્યોતિષની બાબતો ઉપરાંત અશૌચનિષ્ઠ્ય, માસવાર
દ્રુળ, રાશિવાર ભવિષ્ય વગેરે ઉપયોગી બાબતો આપેલી છે
પાન ૧૧૨ કિ ૦-૬

પુનરાવૃત્તિઓ

શ્રીમદ્ ભાગવત : બે' અથમા, નવી ૧૨મી આવૃત્તિ, ૨૭ ચિત્રો સાથે
પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂકી છે પાન ૧૧૪૪ . કિ ૨૦-૦

નાનક : (૨જી આવૃત્તિ) ટૂંક પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર પુસ્તકની છેવટે ગુરુ
' નાનકનાં ૨૩ ભજનો નવેસરથી ઊમેર્યા છે પાન ૧૦૪ કિ ૦-૬

નાનકાદે બાપા' . સુધારાવધારા સાથેની ત્રીજી આવૃત્તિ પાન ૬૪ કિ ૦-૪

છેલ્લા બે માસનાં નવાં પ્રકાશનો

બાળકોની માવજત : (સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી) 'ગર્ભાવસ્થાથી માંડીને બાળક ત્રણ વર્ષનું થાય ત્યાંસુધી માતાએ કેવી કાળજી રાખી, બાળકને પાણી-પોષીને ઉછેરવું જોઈએ તથા શારીરિક તેમ જ માનસિક દૃષ્ટિએ પદ્ધતિસરનું શિક્ષણ બાળકોને કેમ આપવું, તે આમાં સરળ રીતે સમજાવવામાં આવ્યું છે. પુસ્તકને અંતે પરિશિષ્ટરૂપે 'બાળરોગો' વિષે ઉપયોગી માહિતી અને ઉપચાર આપ્યા છે.

કદ ૫"X૭" : પાન ૯૬ : કિં. ૦-૧૦

ગુલાબસિંહ : સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈ દ્વિવેદીકૃત. અતિગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાનનાં વિચારોથી ભરપૂર છતાં સામાન્ય વાંચકોને રસિક તેમ જ બોધપ્રદ થઈ પડે તેવી નવલકથા. (વિવિધ ગ્રંથમાળામાં) પાન ૪૪૦ : કિં. ૪-૦

વેદાંત-રસખિંદુ : સ્વામીશ્રી મંગલનાથજી રચિત. વેદાંતજિજ્ઞાસુઓને વેદાંતનાં રસખિંદુઓ સરળતાથી સમજાવતું પુસ્તક. પાન ૯૬ : કિં. ૦-૧૨

ઝેર ઉતારવાના તાત્કાલિક ઉપાયો : ઝેરી જનનવરના દંશના તથા ઝેરી પદાર્થોના ઝેરના સરળ, સાદા અને ઘરગથ્થુ ઉપાયો. પાન ૯૬ : કિં. ૦-૧૦

એક અપ્રાપ્ય ગ્રંથ

કચ્છ સ્વસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા : શ્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી ઠાકરકૃત. આ ગ્રંથની જૂજ પ્રતો મળેલી છે. ૬૧૧"X૧૦"ના કેદનાં પાન. કિં. રૂ. ૧૦) પોસ્ટેજ રૂ. ૧)

હવે પછી પ્રગટ થશે

શ્રીમંદ્ ભગવદ્ગીતા-શાંકરભાષ્ય સહિત : અનુવાદક : શ્રી. વામનરાવ પ્રા. પટેલ, બી. એ. એલએલ. બી., મૂળ શ્લોકો તથા ભાષ્યના સરળ અનુવાદ સહિત. છપાય છે. પાનાં લગભગ ૪૦૦

નરસિંહ મહેતાનાં ભજનો : સૌથી મોટો સંગ્રહ છપાય છે.

શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ : આવૃત્તિ ૧૦મી છપાય છે.

દેશ અને કાળ : (સ્વામીશ્રી માધવતીર્થકૃત) છપાય છે.

શામળના છાપા : પ્રાચીન કવિ શામળ ભટ્ટના છાપા ઉપરાંત બીજાં બોધક ને ઉપયોગી કવિતાઓનો સંગ્રહ છપાય છે.

વિવિધ ગ્રંથમાળા

વિવિધ ગ્રંથમાળાનું સને ૧૯૪૬-૫૦નું નવું વર્ષ જુલાઈ ૧લીથી શરૂ થયું છે ૩૮ વર્ષથી ચાલતી આ માળા દ્વારા અત્યાર સુધીમાં ધર્મ, જીવનચરિત્ર, વૈદક ને આરોગ્ય, વેદાન્ત, ભક્તિ, જ્ઞાન ને વૈરાગ્ય-એવા અનેક વિષયો ઉપર જુદા જુદા સેક્ટોરો અથવા પ્રસિદ્ધ થયા છે ચાલુ વરસના પહેલા હપ્તાના પુસ્તકો સપ્ટેમ્બર માસની શરૂઆતમાં મોકલાશે ગયા વર્ષમાં રૂ. ૧૧-૮-૦ના પુસ્તકો માત્ર રૂ. ૬-૮-૦માં આપવામાં આવ્યા હતા

વર્ષ દરમિયાન ગમે ત્યારે ગ્રાહક થઈ શકાય છે ગ્રાહક થતી વખતે જે પુસ્તકો પ્રગટ થયા હશે તે અપાશે અને બાકીનાં પ્રગટ થશે તેમતેમ મોકલી અપાશે આને જ ગ્રાહક થવાનું લખી નાખો

એક વિશિષ્ટ

પુસ્તકો વાંચો છો?

મારી ઓફિસમાં આવતા ગૃહસ્થીને હું ઘણી ચે વાર પૂછું છું, કે 'છોકરાઓને લઈને કોઈ દિવસ સિનેમા, મેળો કે બીજે ક્યાય બહાર ફરવા નીકળો છો કે નહિ?'

આનો જવાબ સામાન્ય રીતે એવો મળે છે, કે 'હજી હમણા જ છોકરાઓને સિનેમા બતાવીને અમુક સ્થળે ફરવા લઈ ગયો હતો' આ રીતે દરેક કુટુંબને સિનેમા પાછળનો અથવા ફરવા જવામાં ઘોડાગાડી-મોટરમાડું અને નાસ્તા વગેરેનો મળી કુલ ખર્ચ રૂ. ૫)થી ૧૫ સુધી સહેજે પહોંચી જાય છે

'છેલ્લા પાંચ-દસ વર્ષમાં દસ-વીસ રૂપિયાના સામટા પુસ્તકો ખરીદ્યા હોય એવો એકે પ્રસંગ યાદ છે?' એવું પૂછતા હંસતે વડને ઘણા સન્નનો તરફથી જવાબ મળે છે, કે 'પુસ્તકોનું એક ઢબાટ ઘરમાં છે કોઈ કોઈ વાર ચાપડીઓ આવી જાય છે, પણ એકી સાથે દસ-વીસ રૂપિયાના પુસ્તકો ખરીદ્યા હોય એવો પ્રસંગ યાદ નથી'

આ ઉપરથી એમ સમજાય છે કે સામાન્ય સુખીવર્ગ મનોરંજન, મોજ-મજાહ, જન્મમરણ કે લગ્નના પ્રસંગો પાછળ પૈસાનો અતિશય વ્યય કરે છે આને પરિણામે મધ્યમવર્ગની સ્થિતિ બહુ દયાજનક થઈ પડે છે, પરંતુ આ ખર્ચના દશમા ભાગનો ખર્ચ પણ જો કુટુંબના માણસોના માનસિક ખોરાકરૂપે, માસ્કાવિ અને ગ્રેસહાથી વાચન પૂરું પાડે એવા પુસ્તકો વસાવવા પાછળ કરવામાં આવે તો ખરીદનારને ચોતાને, તેના કુટુંબને અને એ રીતે સારા ચે સમાજને લાભદાયી થઈ પડે છે કમનસીબે આપણે ત્યાં વાચનનો શોખ ઘણો ઓછો છે એને પરિણામે લેખકો

અને સાહિત્યકારોને પ્રોત્સાહન અને આશ્રયવિહીન રહેવું પડે છે; તેથી સ્ત્રીઓ તથા બાળકોને જે ઉમદા સંસ્કારો અને પ્રેરણાની જરૂર છે, તે તેમને મળતાં જ નથી.

સંસ્કારધન એ અમૂલ્યો વારસો છે. માણસે પોતાની આવકનો અમુક ભાગ તો સંસ્કારલક્ષી પુસ્તકો ખરીદવા માટે કાઢવો જોઈએ અને એ માટે અંધમાળાઓ કે એવી જ કોઈ યોજનાઓનો લાભ લેવો જોઈએ.

દરેક કુટુંબમાં અવારનવાર આવતા પ્રસંગો જેવા કે લગ્ન, અભ્યાસ-પાસ થવું, જન્મદિન કે બીજા એવા શુભ પ્રસંગોએ સારાં પુસ્તકો ભેટ આપવાનો રિવાજ પણ અપનાવવા જેવો છે.

અજ્ઞાનું દાન કરવું ઉત્તમ છે, પણ એ દાન મેળવનાર બીજે જ દિવસે ભૂખ્યો થઈ જાય છે. પરંતુ જ્ઞાનદાન-વિદ્યાદાનથી પ્રાપ્ત થયેલા સદ્વિચારોથી મનુષ્ય પોતાના દુઃખના પ્રસંગોમાં તટસ્થતાપૂર્વક સારોસારનો વિચાર કરી સત્ય વસ્તુ તારવી શકે છે અને એ રીતે એ સત્યનિષ્ઠ તેમ જ માર્ગદર્શક બની અનેકોને મદદ કરી શકે છે.

એટલે ધાર્મિક પુસ્તકોનું દાન એ સૌથી વધુ કિંમતી દાન છે. સુપાત્ર સાધુ-સંતોને અને તમે જે શાળામાં લણ્યા હો તે શાળા કે સંસ્થાને સારાં પુસ્તકો ભેટ આપવાની તેમ જ પોતાના ગામમાં લાયખેરી ન હોય તો તે વસાવવાની અને જો હોય તો તેમાં સારાં પુસ્તકોનો ઉમેરો કરાવી આપી પોતાનું સંસ્કારઋણ અદા કરવાની દરેક સજ્જનની ફરજ છે.

મુંબઈ
તા. ૨૧-૭-૪૯]

સરતુ' સાહિત્ય મુદ્રણાલય ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ વતી
મનુ સૂર્યેદાર (પ્રમુખ)

સરસ્વતી : અનુક્રમ :

વિષય	લેખક	પૃષ્ઠ
૧ સેવાભાવ અને પ્રામાણિકતા	શ્રી	૧
૨ ઈશ્વરનું અપમાન	શ્રી. ઠક્કર બાપા	૩
૩ આપણો મધ્યમ વર્ગ	શ્રી. મનુ સૂર્યદાસ	૬
૪ બૌદ્ધ ધર્મ	મુનિશ્રી સંતુઆલજી	૧૧
૫ સાધુસંઘ	ડૉ. સુમંત મહેતા	૧૭
૬ ડાંગની ભાષા (હાસ્યલેખ)	શ્રી. જ્યોતીંદ્ર હંબલે	૨૨
૭ માનવજીવન અને કવિતા	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૨૬
૮ અભિસાર (નાટિકા)	અધ્યા. મનઃસુખલાલ ઝવેરી એમ. એ.	૩૦
૯ મહાયોગી શ્રી અરવિંદ	શ્રી. સુંદરમ	૩૪
૧૦ પદ્મનાભનું સ્મારક (વાર્તા)	શ્રી. સોપાન	૪૧
૧૧ અશોકના શિક્ષાલેખો (સંશોધન)	અધ્યા. મધુકર રાંદેરિયા એમ. એ.	૪૮
૧૨ સ્વાભાવિક વૃત્તિઓ (માનસશાસ્ત્ર)	અધ્યા. શશિન ઓઝા એમ. એ.	૫૩
૧૩ કર્મયોગ	સ્વામીશ્રી શિવાનંદજી	૬૨
૧૪ 'એક પૈસો...બાપુ!' (વાર્તા)	શ્રી. ઇંદ્ર વસાવડા એમ. એ.	૬૭
૧૫ કેળ (વૃક્ષ-પરિચય)	શ્રી. માર્તંડરાય શિવભદ્ર પંડ્યા બી. એલ; બી. એસસી. બી. એ. એસ.	૭૨
૧૬ ગદવાલ (યાત્રાવર્ણન)	શ્રી. વિજયગુપ્ત મૌર્ય	૭૫
૧૭ નીતિશિક્ષણ (કેળવણી)	શ્રી. પદ્મકાંત યુનીલાલ મહેતા બી. એ. બી. ડી. પી. ડી. (ડીપ.)	૮૦
૧૮ સખકો સન્મતિ દેભગવાન! (વાર્તા)	શ્રી. કેશવલાલ કા. જાની બી. એ. એસ. ડી. સી.	૮૭
૧૯ આંખ અને ચક્ષુમાં (આરોગ્ય)	શ્રી. શાંતિકુમાર જ. ભટ્ટ એમ. એ.	૯૩
૨૦ વહેમ-યવન	શ્રી. જયંતીલાલ છોટાલાલ પટેલ	૯૬
૨૧ શંકર શાસ્ત્રીનું સત્ય (નોંધપોથી)	શ્રી. જ. મ. આશર એમ. એ. એલએલ. બી.	૧૦૦
૨૨ જપયજ્ઞ	શ્રી. મનલાલ યુનીલાલ જાની	૧૦૩
૨૩ કસ્તૂરી મૃગ (લોકકથા)	શ્રી. શંકરપ્રસાદ રાવળ	૧૦૭
૨૪ લંકાની લાડી	શ્રી. રેવાશંકર ખરડવાળા	૧૧૦
૨૫ મનનું આલંબન	શ્રી. પુરુષોત્તમ પ્રેમચંદ શેઠ	૧૧૨
૨૬ હિમાલયનાં શિખરો (પ્રવાસ)	શ્રી. મણિલાલ દયારામ કોઠારી	૧૧૫
૨૭ સંગીત દ્વારા આરોગ્ય (વિજ્ઞાન)	ઝવેરી મૂળચંદ આશારામ વૈરાટી	૧૧૮
૨૮ યુગપ્રવૃદ્ધિ (પ્રાસંગિક નોંધ)	શ્રી. સોપાન	૧૨૧
૨૯ સંસ્થા-સમાચાર	કાયોલય	૧૨૬
લેખ નીચેની પ્રસંગિકશ્રીઓ	શ્રી. મૂળરાજ અંબરિયા	

સરસ્વતી સાહિત્ય વર્ધક દાર્યાલય તરફથી તંત્રી : સોપાન

મુદ્રક ને પ્રકાશક : ત્રિભુવનદાસ કો ઠક્કર

મુદ્રણ અને પ્રકાશન સ્થાન : સરસ્વતી સાહિત્ય મુદ્રણાલય, રાયપુર-અમદાવાદ